

Γεώργιος Ναθαναήλ

ΕΝΔΥΜΑΤΟΛΟΓΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ
ΤΟΥ 1821 ΠΟΥ ΣΥΜΜΕΤΕΙΧΑΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ: ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΙ-ΜΗΝΥΜΑΤΑ

Εισαγωγή

Η μελέτη αναφέρεται σε Βαλκάνιους αγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης και εστιάζεται στο λαϊκό πολιτισμό και την ενδυματολογική λαογραφία. Ειδικότερα, θα μελετηθούν αποτυπώσεις των Βαλκάνιων αγωνιστών Χατζή-Χρήστου Ντάγκοβιτς (Βούλγαρη), Βάσσου Μαυροβουνιώτη και Γεώργιου Βοϊνέσκου.

Ο βασικός λόγος παρουσίασης των συγκεκριμένων αγωνιστών είναι ότι και αυτοί έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στο μεγαλύτερο γεγονός για την Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, που ήταν η Ελληνική Επανάσταση, ενώ, συνεργαζόμενοι με τους Έλληνες, συνέβαλλαν καθοριστικά στην τελική νικηφόρα έκβαση του αποτελέσματος, που ήταν η κατάλυση του οθωμανικού ζυγού. Σε ό,τι αφορά την ενδυματολογική τους αμφίεση, άλλοι φέρουν φουστανέλα, που αποτελεί το χαρακτηριστικό ενδυματολογικό σύνολο των ηπειρωτικών περιοχών της Ελλάδας, και άλλοι αστική ενδυμασία. Η έρευνα θα επικεντρωθεί κυρίως σε ενδυματολογικού χαρακτήρα παρατηρήσεις, ενώ συνοπτικές πληροφορίες ή σχετικά σχόλια ιστορικού περιεχομένου θα δοθούν, όπου αυτό είναι απαραίτητο.

Στην αρχή, μεταξύ άλλων, θα γίνει αναφορά στην έννοια και τη σημασία του ενδύματος, το κίνημα του Φιλελληνισμού και τη δράση του στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, με επισήμανση στο Φιλελληνισμό των Βαλκανίων, την ιστορική ζωγραφική, το ρόλο της και τη σύνδεσή της με το ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής, την προσωπογραφία και τη λειτουργία της πριν την εμφάνιση της φωτογραφίας. Ακόμα, θα μελετηθεί το χρώμα, η σημασία του, αλλά και τα μηνύματα που εκπέμπει. Σε ό,τι αφορά τη φουστανέλα, θα γίνει μια ιστορική, ενδυματολογική και διαχρονική περιγραφή της, αλλά και ως ενδυμασία κοινωνικών ομάδων των περιοχών των Βαλκανίων.¹ Επίσης, θα επισημανθεί και η μετατροπή της σε εθνική ενδυμασία, μετα-

---

¹ Κωνσταντίνα Μπάδα, «Η παράδοση στη διαδικασία της ιστορικής διαπραγμάτευσης της εθνικής και τοπικής ταυτότητας. Η περίπτωση της φουστανέλας», *Εθνομολογία* 4 (1995): 127-150, 134.

γενέστερα, με το σχετικό συμβολισμό, στο πλαίσιο της ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας.

Το υποστηρικτικό υλικό της μελέτης, όπως, για παράδειγμα, περιγραφές της φορεσιάς από μελετητές, φωτογραφίες, πρόσθετα έργα ζωγραφικής ή σκίτσα ως και ενδυματολογικά εξαρτήματα της φορεσιάς, θα βοηθήσει στη μελέτη του εκάστοτε εξεταζόμενου έργου. Πέραν αυτών των στοιχείων, όπου είναι δυνατόν, θα μελετηθούν και οι όποιες τιμητικές διακρίσεις που φαίνεται να έχουν απονεμηθεί στους συγκεκριμένους αγωνιστές από την πολιτεία και οι οποίες αποτυπώνονται στα υπό εξέταση έργα. Θα τονιστεί ακόμα η σημασία των απεικονίσεων των αγωνιστών ως μέσων διατήρησης και ενίσχυσης της μνήμης των ανδραγαθημάτων τους από τις νεότερες γενιές. Η μελέτη θα ολοκληρωθεί με συμπεράσματα και προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

Γενικά

Το ένδυμα, μέσα από την κοινωνική του διάσταση,² λειτουργεί ως μέσο επικοινωνίας, με κώδικες πληροφόρησης μεταξύ των ατόμων. Κάθε ενδυματολογικό σύνολο ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένο πλαίσιο στο χώρο και το χρόνο, εξυπηρετώντας και τις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων.³ Στην παραδοσιακή κοινωνία, το ίδιο σύνολο αποτελεί και το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο της ταυτότητάς της, από το οποίο προβάλλονται και άλλα στοιχεία που αντιστοιχούν στη δομή μιας συγκεκριμένης τοπικής κοινωνίας, όπως το φύλο, η ηλικία, η κοινωνική κατάσταση, το επάγγελμα κ.λπ.⁴ Αυτή η συγκεκριμένη κοινω-

---

² Πιστεύω ότι η μελέτη της κοινωνικής λειτουργίας του ενδύματος που εξετάζεται από τη λαογραφία, σε συνδυασμό με τη μελέτη της παραγωγής, προώθησης και πώλησής του που αποτελεί αντικείμενο της κλωστοϋφαντουργίας και του marketing, δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να αποκτήσει πιο ολοκληρωμένη εικόνα αυτού του συγκεκριμένου αντικείμενου του υλικού βίου. Βλ. και μελέτη σχετική με την ηλεκτρονική προώθηση προϊόντων ένδυσης στην Ελλάδα στο George Nathanail, "Investigating e-readiness and the potential of the internet in the clothing industry in Greece" (MSc diss., Kingston University London, 2010).

³ Κωνσταντίνα Μπάδα, *Σημειώσεις για τον υλικό πολιτισμό (18^{ος}-20^{ός} αιώνας)* (Γιάννενα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, χ.χ.), 109-111.

⁴ Μπάδα, *Σημειώσεις*, 138, 140.

νία διαμορφώνεται μέσα από τους κοινωνικοπολιτικούς, οικονομικούς, ιστορικούς και ιδεολογικούς παράγοντες που ισχύουν μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Οι Έλληνες καλλιτέχνες που γεννήθηκαν στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. ασχολήθηκαν, κυρίως, με ιστορικά θέματα⁵ και με την προσωπογραφία. Η φουστανέλα,⁶ σε συνδυασμό με τους αρχαίους κίονες, η σύνδεση δηλαδή του ένδοξου αρχαίου ελληνικού παρελθόντος με τους αγωνιστές και βασικούς συντελεστές της Επανάστασης του 1821 μέσα από τη λαϊκή φορεσιά τους μετατρέπεται σε διαχρονικό σύμβολο εθνικής ταυτότητας. Με βάση την εικονογραφία του '21, στόχευση των ζωγράφων της εποχής ήταν να αποτυπώσουν, με τον ακριβέστερο δυνατό τρόπο, τα ιστορικά γεγονότα, με φουστανελοφόρους να διακρίνονται σε πολλές συνθέσεις τους, ενώ, παράλληλα, απεικονίζουν σε προσωπογραφίες αγωνιστές ή άλλα δημόσια πρόσωπα της τότε πολιτικής και πολιτειακής ηγεσίας, με κορυφαίες τις ποικίλες απεικονίσεις του Όθωνα με την εθνική του ενδυμασία.

Το χρώμα αποτελεί κοινό κώδικα επικοινωνίας μεταξύ ομοιογενών ομάδων ή πολιτισμών.⁷ Το πράσινο, που αποτελεί το ιερό χρώμα του

---

⁵ Σκόπιμο είναι να επισημανθεί ότι το είδος της ιστορικής ζωγραφικής που πρυτάνευε εκείνη την εποχή στην Ελλάδα θα πρέπει να συνδεθεί και με εθνικοπατριωτικούς λόγους, τόσο σε σχέση με το εξωτερικό όσο και με το εσωτερικό της χώρας. Αυτό διότι, με την απεικόνιση των ανδραγαθημάτων τους, οι Έλληνες εμφανίζονταν στους ξένους ως άξιοι απόγονοι των αρχαίων προγόνων τους, ενώ στο εσωτερικό, η προβολή του ηρωισμού διά της τέχνης πείθει για την αναγκαιότητά της παρόλο που, όπως υποστηριζόταν τότε, «η τέχνη θεωρείται συχνά πολυτέλεια». Παράλληλα, όμως, αυτό το είδος της ζωγραφικής λειτουργεί και ως παράγοντας ενίσχυσης της ιστορικής μνήμης. Ηλίας Μυκονιάτης, «Η ελληνική ζωγραφική του 19^{ου} αιώνα», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 57 (1995): 6-16.

⁶ Ένα ενδυματολογικό σύνολο «...που αποτελεί πρόσφορο θέμα για την εικαστική απόδοση των ιδεολογικών-καλλιτεχνικών ρευμάτων του 19^{ου} αι. (ρομαντισμού, φιλελληνισμού κ.λπ.)...». Μπάδα, «Η παράδοση», 137.

⁷ Τόσο ο κόσμος που ζούμε όσο και εκείνος της φαντασίας μας είναι γεμάτος από χρώματα. Οι πράξεις λειτουργούν μέσα από συμβολισμούς που εκφράζονται με τη χρήση χρωμάτων που εκπέμπουν διαφορετικά ερεθίσματα και συναισθήματα. Αναλυτικά για τη σχέση του χρώματος με την ιστορία και τις δυσκολίες εξέτασής του ως ιστορικού αντικειμένου, το χαρακτήρα του ως κοινωνικού προϊόντος, τις διακρίσεις των χρωμάτων, τους συμβολισμούς τους, καθώς και για τα σχήματα ως συμβολικές αξίες βλ. και Μισέλ Παστουρώ, *Μπλε η ιστορία ενός χρώματος* (Αθήνα: Μελάρι, 2016)· Michel Pastoureaux-Dominique Simonnet, *Le petit livre des couleurs*

Ισλάμ, ήταν απαγορευμένο για τους υπόδουλους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα παπούτσια έπρεπε να φέρουν συγκεκριμένο χρώμα: κόκκινα για τους Έλληνες και μαύρα για τους Εβραίους. Το λευκό αντιστοιχούσε στις φορεσιές των αγροτοκτηνοτροφικών κοινοτήτων, ενώ παράλληλα συμβόλιζε την αγνότητα των εθνικών αγώνων. Όλα τα ανωτέρω είναι μόνο ελάχιστα παραδείγματα από τους χρωματικούς κώδικες που ακολουθούσαν οι τοπικές κοινωνίες και ομάδες της εποχής.⁸

Οι ελληνικές παραδοσιακές ανδρικές φορεσιές είναι αυστηρές στο χρώμα και απλές στη διακόσμηση. Στις παραθαλάσσιες περιοχές και τα νησιά οι άνδρες έφεραν βράκα, ενώ, γενικά, στην ηπειρωτική Ελλάδα, φουστάνελα.⁹ Η τελευταία φοριόταν από τα προεπαναστατικά χρόνια από τους αρματολούς και τους κλέφτες, από τους οποίους προέκυψαν και οι αγωνιστές, πριν ο Όθωνας την καθιερώσει ως επίσημο ένδυμα της αυλής¹⁰ και εθνική ενδυμασία. Βασικά τμήματά της ήταν τα ακόλουθα: λευκή πολύπτυχη φούστα, πουκάμισο με μακριά πλατιά μανίκια, ζωνάρι, αμάνικο κοντό γιλέκο, επενδύτης με ανοιχτά μανίκια στα πλάγια, μακριές λευκές κάλτσες, τσαρούχια και κόκκινο φέσι. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τους αγωνιστές, η φορεσιά τους συμπληρωνόταν με τον οπλισμό τους πάνω από το γιλέκο, που περιλάμβανε, συνήθως, μακρύκανο τουφέκι, πιστόλες, γιαταγάνι και ορισμένες φορές σπάθη. Τα όπλα ήταν διακοσμημένα με χρυσό, ασήμι και χαλκό.

(Paris: Points, 2014): Γιοχάνες Ίττεν, *Η Τέχνη του χρώματος* (Αθήνα: Κείμενα Εικαστικών Καλλιτεχνών, 1998).

⁸ Για τη γενικότερη κατηγοριοποίηση των ενδυμασιών των ελληνικών πληθυσμών και στο εύρος του 19^{ου} αι., συμπεριλαμβανομένων και των κοσμημάτων, με τους σχετικούς χρωματικούς και άλλους συμβολισμούς βλ. Μπάδα, *Σημειώσεις*, 151-196. Για τους χρωματικούς συμβολισμούς σε σχέση με τη νυφική ενδυμασία βλ. Γεώργιος Ναθαναήλ, «Ελλάδα-Κίνα: Παραδοσιακό νυφικό ένδυμα—Μια προσέγγιση», *China Greece Times* (Μάρτιος 2020): 4-5.

⁹ Για τον όρο, την προέλευση, την περιγραφή και την εξέλιξη της φουστάνελας βλ. Μπάδα, «Η παράδοση» 127-148· Τάκης Λάππας, «Φορεσιά κι' άρματα στην Επανάσταση», *Νέα Εστία* 546 (Απρίλιος 1950): 430-434.

¹⁰ Ιωάννα Παπαντωνίου, «Η εξέλιξη της φορεσιάς στο χώρο επικράτειας του ελληνικού πολιτισμού», στον κατάλογο έκθεσης του Π.Λ.Ι.: Γ. Πανσεληνά (επιμ.), *Αχνάρια μεγαλοπρέπειας—Μια νέα ματιά στην παράδοση της ελληνικής γυναικείας φορεσιάς* (Λονδίνο: Ελληνικό Κέντρο Λονδίνου, 2014), 16-27.

Το κίνημα του Φιλελληνισμού ξεκίνησε από τη Δύση, την περίοδο της Αναγέννησης.¹¹ Είχε τότε εκδηλωθεί ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Ελλάδα από τους ελληνοφίλους και τους λάτρεις της κλασικής αρχαιότητας, ενώ, μέσα από τις περιγραφές των περιηγητικών κειμένων¹² που συμπεριλάμβαναν χαρακτηριστικά,¹³ εικόνες και χάρτες,¹⁴ οι Ευρωπαίοι γνώριζαν καλύτερα, πέραν της κλασικής αρχαιότητας, και τους νεότερους Έλληνες και την πατρίδα τους.¹⁵ Με την έναρξη της Επανάστασης του '21, ο Φιλελληνισμός, που αναπτύχθηκε μέσα από το πνεύμα του κλασικισμού και του ρομαντισμού, εκδηλώνεται έμπρακτα με τη δραστήρια κινητοποίηση¹⁶ ατόμων και οργανώσεων υπέρ των αγωνιζομένων Ελλήνων. Αρκετοί ήταν εκείνοι που μετείχαν στις τάξεις του κινήματος και υποστήριζαν την Ελλάδα, θεωρώντας την ως το λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού, συμβάλλοντας έτσι στην ενίσχυση του ελληνικού εθνικισμού.¹⁷ Πέρα όμως από τους Ευρωπαίους και Αμερικανούς φιλέλληνες που συμμετείχαν στην Ελληνική Επανάσταση, Βαλκάνιοι εθελοντές αγωνιστές πύκνωσαν τις τάξεις των επαναστατημένων Ελλήνων, εμπνευσμένοι από το όραμα του Ρή-

¹¹ Ίδρυμα Εικαστικών Τεχνών και Μουσικής Β. & Μ. Θεοχαράκη, «Ο Φιλελληνισμός στην τέχνη: Έργα και αντικείμενα από τη συλλογή του Μιχάλη και της Δήμητρας Βαρκαράκη» (24 Φεβρουαρίου-3 Μαρτίου 2015). www.lifo.gr/arχειο/ofilellinismos-stin-tehni-erga-kai-antikeimena-apo-ti-syllogi-toy-mihali-kai-tis-dimitras (ανάκτ. 28-3-2022).

¹² Για τον τρόπο χρήσης του λαογραφικού υλικού που αντλείται από τους περιηγητές βλ. Μανώλης Βαρβούνης, «Ιστορική πορεία της ελληνικής λαογραφίας», στο *Ελληνική Λαογραφία, Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικές*, επιμ. Μ. Γ. Βαρβούνη-Μ. Γ. Σέρρη, τ. 1 (Αθήνα: Ηρόδοτος, 2012), 47.

¹³ Κατερίνα Κορρέ-Ζωγράφου, *Παραδοσιακή ζωή και τέχνη στα κείμενα των περιηγητών 15^{ου}-19^{ου} αιώνας* (Αθήνα: αυτοέκδοση, 2001), 147.

¹⁴ Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Αθήνα 1818-1853: Έργα Δανών καλλιτεχνών* (Αθήνα: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, 1985), 69.

¹⁵ Κρίστενσεν, *Αθήνα: Κορρέ, Παραδοσιακή ζωή και τέχνη*, 147.

¹⁶ M. Herzfeld, *Πάλι δικά μας* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2002), 37-38. Σχετικά με την ενίσχυση του Φιλελληνισμού ως αντίδοτου στις ανθελληνικές απόψεις του J. P. Fallmerayer για την καταγωγή των Νεοελλήνων βλ. Βαρβούνης, «Ιστορική πορεία», 51. Ειδικότερα για το βαυαρικό Φιλελληνισμό που διατηρήθηκε και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και την άνοδο του Όθωνα στον ελληνικό θρόνο, βλ. Κώστας Ράπτης, «Ελληνογερμανικές σχέσεις στη μετά-οθωνική εποχή», στο *Ορόσημα ελληνογερμανικών σχέσεων*, επιμ. Ευάγγελου Χρυσού (Αθήνα: Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων, 2010), 93-94.

¹⁷ Herzfeld, *Πάλι δικά μας*, 25.

γα Φεραίου, όπως αναφέρει ο καθηγητής Ι. Παπαδριανός.¹⁸ Ο ίδιος υποστηρίζει ότι αυτοί οι συγκεκριμένοι αγωνιστές έλαβαν μέρος στην Ελληνική Επανάσταση για διάφορους λόγους, όπως, ενδεικτικά, επειδή πίστευαν ότι ο αγώνας των Ελλήνων θα οδηγούσε και στην απελευθέρωση της δικής τους πατρίδας από τους Οθωμανούς.¹⁹ Στο πλαίσιο αυτού του συλλογισμού, η καθηγήτρια Ελ. Ναξίδου, συμπληρωματικά, σημειώνει ότι μεγαλύτερη συμμετοχή στην Ελληνική Επανάσταση είχαν οι ορθόδοξοι Βαλκάνιοι, στοιχείο που οφειλόταν στην κοινή χριστιανική πίστη με τους επαναστατημένους Έλληνες.²⁰ Ο κατάλογος των εθελοντών Βαλκάνιων αγωνιστών, συνεχίζει ο Παπαδριανός, δεν εξαντλείται εύκολα ούτε είναι ιδιαίτερα γνωστός. Στο συγκεκριμένο κατάλογο ανήκουν και οι τρεις κατωτέρω αγωνιστές, απεικονίσεις των οποίων θα εξεταστούν.

Χατζη-Χρήστος (Κρίστε) Ντάγκοβιτς

Θα μελετηθούν τέσσερις αποτυπώσεις του στρατηγού και υπασπιστή του Όθωνα Χατζη-Χρήστου (Κρίστε) Ντάγκοβιτς, ο οποίος υπήρξε αγωνιστής της Ελληνικής Επανάστασης και πολιτικός.²¹ Εκλέχθηκε πληρεξούσιος (με αύξοντα αριθμό 260) Βουλγάρων–Σέρβων και Θρακών στην Εθνική Συνέλευση του 1843-44.²² Επίσης, ο Όθωνας τον προήγαγε σε υποστράτηγο και τον έχρισε υπασπιστή του. Τιμή-

¹⁸ Ιωάννης Παπαδριανός, *Η ελληνική παλιγγενεσία του 1821 και η βαλκανική της διάσταση* (Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 1996), 63.

¹⁹ Ιωάννης Παπαδριανός, «Μαυροβούνιοι Εθελοντές στον Εθνικό Απελευθερωτικό Αγώνα των Ελλήνων στα 1821», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 11 (1999-2000): 161-178, 164.

²⁰ Ελεονώρα Ναξίδου, «Ο ορθόδοξος κόσμος των Βαλκανίων σε 'κρίση': Η ανάδυση των εθνικών κοινοτήτων και η ιδέα της βαλκανικής συνεργασίας», στο *Ο ελληνικός κόσμος σε περιόδους κρίσης και ανάκαμψης 1204-2018*, επιμ. Β. Σαμπατακάκη, Πρακτικά ΣΤ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Λονδίνο 4-7 Οκτωβρίου 2018, τ. 4, 358-359. www.eens.org/wordpress/wp-content/uploads/2020/11/periexomena.pdf (ανάκτ. 29-3-2022).

²¹ Δήμητρα Κουκίου, «Χατζη-Χρήστος Ντάγκοβιτς», στο *Η Ιστορία έχει πρόσωπο*, επιμ. Χ. Γ. Δημακοπούλου (Αθήνα: Ίδρυμα Σ. Ιωάννου & Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, 2020), 318.

²² Βουλή των Ελλήνων, *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών, 1822-1935*, Αθήνα: 1986. www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/1822-1935.pdf (ανάκτ. 30-3-2022).

θηκε από τον ίδιο το βασιλιά, το 1834, με το «Σταυρόν των Ταξιαρχών του Ημετέρου Βασιλικού τάγματος του Σωτήρος... προς αναγνώρισιν της γενναιότητας που επέδειξε καθ' όλας τα μάχας...»,²³ όπως και με το Μεγαλόσταυρο του Τάγματος του Σωτήρος.²⁴ Γεννήθηκε στο Βελιγράδι το 1783 και πέθανε στην Αθήνα το 1856. Ήταν ορθόδοξος χριστιανός, δεν φαίνεται όμως να υπάρχει σύμπτωση των μελετητών ως προς την καταγωγή του. Η Δ. Κουκίου τον αναφέρει ως Βούλγαρο,²⁵ ενώ η Ε. Ναξίδου, ως Σέρβο, παρά το επώνυμο «Βούλγαρης» που του είχε δοθεί, και υποστηρίζει περαιτέρω ότι η βιογραφία του αποτελεί τρανό παράδειγμα της ρευστότητας των εθνικών ταυτοτήτων που επικρατούσε τότε στην περιοχή των Βαλκανίων.²⁶ Επίσης, Σέρβο που γεννήθηκε στο Βελιγράδι με το επίθετο Λομπάνοβιτς τον αναφέρει και ο Κ. Ράδος.²⁷

Πιο συγκεκριμένα, θα μελετηθούν:

α. Λιθογραφικό αντίτυπο από εκ του φυσικού απεικόνιση του Χατζή-Χρήστου από το ζωγράφο και αξιωματικό Th. Leblanc.²⁸

Το έργο φέρει τον τίτλο *Cavaliers irreguliers grecs* (Άτακτοι Έλληνες καβαλάρηδες). Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, η σειρά εκδόθηκε το 1834. Ο Κ. Ράδος, στο βιβλίο του *Έγγραφα και Επιστολαί*

---

²³ Γεώργιος Π. Σπορίδης, *Ο βίος του Χατζή Χρήστου ερανισθείς εκ διαφόρων επίσημων μαρτυριών εγγράφων και γεγονότων* (Εν Αθήναις: Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φλαδελφέως, 1855), 18.

²⁴ Σπορίδης, *Ο βίος του Χατζή Χρήστου*, 53· Κουκίου, «Χατζη-Χρήστος Ντάγκοβιτς», 318.

²⁵ Κουκίου, «Χατζη-Χρήστος Ντάγκοβιτς», 318.

²⁶ Ναξίδου, «Ο ορθόδοξος κόσμος», 355-378. Η ίδια σημειώνει περαιτέρω ότι το πραγματικό του επώνυμο ήταν Ντάγκοβιτς, σύμφωνα με το βιογράφο του Π. Σπορίδη, και επονομάστηκε Βούλγαρης από τους Έλληνες συμμαχητές του. Ναξίδου, «Ο ορθόδοξος κόσμος», 358-359.

²⁷ Κωνσταντίνος Ν. Ράδος, *Έγγραφα και επιστολαί Γεωργίου Βοϊνέσκου* (Εν Αθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1916), 43.

²⁸ Ο Th. Leblanc παρέμεινε στην Ελλάδα περίπου τρία χρόνια, πιθανόν μεταξύ των ετών 1828-1831. Ιόλη Βιγγοπούλου, «Με το βλέμμα των Περιηγητών», *Travelogues*, el.travelogues.gr/travelogue.php?view=319&creator=961916&tag=778&tag1=103 (ανάκτ. 30-3-2022). Το μελετηθέν αντίτυπο της λιθογραφίας, με στοιχεία ARC-2005-1963, φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και ανήκει στη Συλλογή Τρικόγλου. digital.lib.auth.gr/record/20123 (ανάκτ. 28-3-2022).

Γεωργίου Βοϊνέσκου, παρουσιάζει την αποτύπωση αυτή με τίτλο *Το ιππικόν του Χατζη-Χρήστου προ των Θηβών*²⁹ και αναφέρει ότι πρόκειται για χαλκογραφία που βρέθηκε στο γραμματοφυλάκιο του Γεωργίου Βοϊνέσκου. Σημειώνει, περαιτέρω, ότι ο Χατζη-Χρήστος φέρει φουστάνελα, ξεχωρίζοντάς τον από τους άλλους ιππείς για τους οποίους πληροφορεί ότι η φορεσιά τους ήταν όμοια με εκείνη των Μαμελούκων, την οποία έφερε και το άτακτο ελληνικό ιππικό. Η απεικόνιση του Χατζη-Χρήστου από τον Leblanc θα πρέπει να έγινε τον Ιανουάριο του 1829³⁰ και επομένως ο εικονιζόμενος θα ήταν 36 ετών. Συμπληρώνοντας ο Κ. Ράδος την περιγραφή του, αναφέρει ότι το ιππικό του Χατζη-Χρήστου διακρίνεται και στο έργο του Φον Ες *Είσοδος του Οθωνα στο Ναύπλιο την 25^η Ιανουαρίου 1833*,³¹ που φιλοτέχνησε ο καλλιτέχνης το 1836. Τότε ο Χατζηχρήστος θα ήταν 40 ετών. Στο εξεταζόμενο έργο ο αγωνιστής Χατζη-Χρήστος, ολόσωμος, στο αριστερό της λιθογραφίας, ελαύνει οδηγώντας τους συναγωνιστές του. Παρόλο που η συγκεκριμένη απεικόνιση φέρει αλλοιώσεις, εντούτοις διακρίνονται εμφανώς τμήματα της φορεσιάς της φουστάνελας του, πουκάμισο και γιλέκο, η χαρακτηριστική λευκή φούστα, το φέσι με τη φούντα, με φορά προς τα πάνω, ενώ αποτυπώνεται το διαπεραστικό βλέμμα του προς το στόχο του.³²

β. Σκίτσο εκ του φυσικού.³³

Φιλοτεγήθηκε από το Βέλγο διπλωμάτη Benjamin Mary³⁴ και εμπεριέχεται στα γενικότερα σχέδια του τελευταίου με πληρεξούσιους

²⁹ Ράδος, *Εγγραφα και επιστολαί*, 43.

³⁰ Πρόκειται για την επιστολή με ημερομηνία 5 Ιανουαρίου 1829, η οποία απευθύνεται προς το Δ. Υψηλάντη. Ε. Α. Βετάς (εκδ.) *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια Κυβερνήτου της Ελλάδος*, τ. 2 (Αθήνησιν: Τύποις Κωνσταντίνου Ράλλη, 1841), 378-379.

³¹ Εθνική Πινακοθήκη, Ες Πέτερ Φον, *Είσοδος του Οθωνα στο Ναύπλιο την 25^η Ιανουαρίου 1833*, έγχρωμη λιθογραφία, αρ. έργου Π6111, www.nationalgallery.gr/el/sulloges/collection/sulloges/i-aphixi-tou-othona-sto-nauplio.html (ανάκτ. 28-3-2022).

³² Η περιγραφή γίνεται με βάση αντίτυπο της λιθογραφίας του Ιστορικού Αρχείου του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης όπως προαναφέρθηκε.

³³ Δημακοπούλου, *Η Ιστορία έχει πρόσωπο*, 188, εικ. 43.

³⁴ Η έναρξη των εργασιών της Συνέλευσης έγινε στις 8 Νοεμβρίου 1843 και διήρκεσε έως τις 21 Φεβρουαρίου 1844, οπότε υπογράφηκε το τελικό σχέδιο του Συντάγματος ύστερα από 75 συνεδριάσεις. Μέσα σ' αυτό το χρονικό διάστημα ο Mary φιλοτέχνησε εννέα πολυπρόσωπα σχέδια, που είχε χωρίσει σε φύλλα πληρεξούσιων

και θεατές από τις εργασίες της Εθνικής Συνέλευσης του 1843-44, έργο της οποίας υπήρξε η σύνταξη του Συντάγματος του 1844 και του νόμου για την εκλογή βουλευτών. Οι αποτυπώσεις, αυτά τα αυθεντικά σκίτσα των εικονιζομένων που φιλοτεχνεί ο ερασιτέχνης ζωγράφος Mary, αποδίδονται ως οι «φευγαλέες μορφές με γοργές κινήσεις»³⁵ των πληρεξουσίων από όλη την επικράτεια που αναδείχθηκαν από τις εκλογές του Οκτωβρίου του 1843 και συμμετείχαν στην καταλυτική Εθνική Συνέλευση του ίδιου έτους.³⁶

Στο συγκεκριμένο σκίτσο που εξετάζεται³⁷ αποτυπώνεται το προφίλ του αγωνιστή, ενώ διακρίνεται το φέσι του και μικρό τμήμα από το μπούστο του, με μια αχνή απεικόνιση, ενδεχομένως, του κολάρου του. Επίσης, φέρει το χαρακτηριστικό μουστάκι των ανδρών της εποχής του.³⁸ Ο Mary σημειώνει το ονοματεπώνυμό του στη βάση του σχεδίου. Αν, σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, ο Χατζη-Χρήστος γεννήθηκε το 1783, την περίοδο της απεικόνισής του θα έπρεπε να ήταν πενήντα ετών.

γ. Σχέδιο που εντοπίζεται στο Εθνικό Ημερολόγιο του έτους 1865.³⁹

Ο συγκεκριμένος τόμος στον οποίο εντοπίζεται το έργο θα πρέπει να έχει εκδοθεί στο Παρίσι.⁴⁰ Το σχέδιο προέρχεται από αποτύπωση

και φύλλα θεατών. Βασικό γνώρισμα των απεικονίσεών του είναι η ρεαλιστική τους απόδοση και το γεγονός ότι λειτουργούσαν ως ειδησεογραφικά ντοκουμέντα. Σταχυολογούνται προφίλ ή en face αποτυπώσεις ή ακόμα και με ελαφρά στάση τριών τετάρτων. Περισσότερα στοιχεία για τα έργα αυτά βλ. Κουκίου, «Benjamin Mary, ο φωτορεπόρτερ της Εθνικής Συνελεύσεως του 1843-1844», στο *Η Ιστορία έχει πρόσωπο*, 47-57.

³⁵ Ιφιγένεια Βογιατζή, «Ο ζωγράφος Mary», στο *Η Ιστορία έχει πρόσωπο*, 43-46.

³⁶ Σχετικά με τη σημασία των σκίτσων του Mary στην ιστορική αξιολόγηση της ανάπλασης της «εικόνας» της Εθνικής Συνέλευσης του 1843 και γενικότερα στην «εικονογράφηση» της Ελλάδας της εποχής του, βλ. αναλυτικά Βογιατζή, «Ο ζωγράφος Mary».

³⁷ Σκίτσο υπ' αριθ. 43, ό.π.

³⁸ Cornelia Skodock, «Λείψανα βασιλικού μεγαλείου», στο *Από την Αθήνα στην Βαμβέργη*, επιμ. Σ. Λυδάκη (Αθήνα: Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών, Βούρου-Ευταξία, 2005), 65.

³⁹ Εθνικόν Ημερολόγιον, 1865, τ. 5 (μέρος Β), 34. lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/13937 (ανάκτ. 29-3-2022).

⁴⁰ Το Εθνικόν Ημερολόγιον εκδιδόταν στο Παρίσι μια φορά το χρόνο από το 1861 έως το 1871 και στην Αθήνα από το 1861 έως το 1863. Η έκδοσή του διακόπηκε με

του αγωνιστή σε χαλκογραφία, λιθογραφία ή και ξυλογραφία.⁴¹ Πηγή γι' αυτές τις αποτυπώσεις ήταν οι ίδιοι οι αγωνιστές ή και οι απόγονοί τους.⁴²

Ο Χατζη-Χρήστος, με το χαρακτηριστικό μουστάκι του, δείχνει να είναι σε σχετικά νεαρή ηλικία. Διακρίνεται ακόμα τμήμα από το ανοιχτό πουκάμισό του, το γιλέκο και τη φέρμελη και το φέσι του με μεγάλη φούντα.

δ. Προσωπογραφία του Χατζη-Χρήστου από τον Περικλή Χέλμη.⁴³

Στην αχρονολόγητη προσωπογραφία του Χατζή-Χρήστου, που φιλοτεχνήθηκε από το ζωγράφο Π. Χέλμη [1818(;)-1888] διακρίνονται οι άκρες του λευκού πουκαμίσου του, το κολάρο, τμήμα από το γιλέκο και τη φέρμελη και το φέσι του, με το οθωνικό εθνόσημο. Ο εικονιζόμενος, με το χαρακτηριστικό μουστάκι του, δείχνει να είναι μεγαλύτερης ηλικίας από την απεικόνισή του στο έργο που περιλαμβάνεται στο Ημερολόγιο του Βρετού. Επίσης, φέρει τις διακρίσεις των Ανωτέρων Ταξιαρχών και τον Αστέρα του Τάγματος του Σωτήρος (α'

το θάνατο του εκδότη του Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρετού. Το Ημερολόγιο είχε μια καινούρια μορφή σε σχέση με τα μέχρι τότε εκδιδόμενα και περιλάμβανε, εκτός από το σύνηθες εορτολόγιο, και γενικότερη ύλη, όπου ο αναγνώστης μπορούσε να βρει στατιστικούς πίνακες και πληροφορίες, επίκαιρες ειδήσεις, αλλά και βιογραφίες Ελλήνων και ξένων, απεικονίσεις πόλεων, ναών, κ.λπ. Είχε μεγάλη απήχηση στο κοινό και σ' αυτό συνεργάζονταν Γάλλοι και Έλληνες, λόγιοι και επιστήμονες, ενώ όλα τα άρθρα του ήταν ενυπόγραφα. Στόχος του εκδότη ήταν το έντυπο να αποτελέσει το συνδετικό κρίκο όλων των Ελλήνων. Δέσποινα Π. Παπαδοπούλου, «Ο Ελληνικός Περιοδικός Τύπος στο Παρίσι, 1860-1912», *Μνήμων* 27 (Ιανουάριος 2005): 151-180. doi.org/10.12681/mnimon.815 (ανάκτ. 22-3-2022).

⁴¹ Παπαδοπούλου, «Ο Ελληνικός Περιοδικός Τύπος», 160.

⁴² Ο.π. Σε βιβλιογραφική αξιολόγηση του Ημερολογίου από το τότε εκδιδόμενο περιοδικό *Πανδώρα* τονίζεται ιδιαίτερα η σημασία αυτών των απεικονίσεων, που χαρακτηρίζονται ως «ομοιώματα», για την ενημέρωση όλων των Ελλήνων, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που βρίσκονταν εκτός ελλαδικού χώρου, αλλά και για να χρησιμεύσουν ως παρακαταθήκη για τις μελλοντικές γενιές, δίνοντας πληροφορίες για την προσωπικότητα των εικονιζομένων «...αναζητώντας εις τους χαρακτήρας του προσώπου την ερμηνείαν του νοός ή της καρδίας...». *Πανδώρα*, «Βιβλιογραφία», τ. 16 (Απρίλιος 1865-Απρίλιος 1866) (Αθήνησι: Τυπογραφείο Πανδώρας, 1866), 412.

⁴³ Μουσείο Μπενάκη, αρ. ταυτότητας έργου ΓΕ8972.

τύπος), στο δεξιό του ιματίου του,⁴⁴ κάτω δε αριστερά είναι τοποθετημένο το Αργυρούν Αριστείον του Αγώνος 1821-1829.⁴⁵ Ο εικονιζόμενος, σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία,⁴⁶ τιμήθηκε με το Μεγαλόσταυρο του Σωτήρος, το 1844. Κατά συνέπεια, ο ίδιος δεν απεικονίζεται με τις διακρίσεις που του έχουν απονεμηθεί είτε λόγω άγνοιας του καλλιτέχνη είτε επειδή το ίδιο το έργο είχε φιλοτεχνηθεί προ του 1844, της ημερομηνίας δηλαδή που του έγινε η συγκεκριμένη ανώτατη τιμητική διάκριση από τον Όθωνα.

Παρατηρήσεις

Σύμφωνα με τα έργα που μελετήθηκαν, ο Χατζη-Χρήστος έχει απεικονιστεί σε διάφορες ηλικίες. Σε όλα τα έργα φέρει τη φορεσιά της φουστανέλας. Ειδικότερα, όμως, στο *εκ του φυσικού* σκίτσο του Mary, αλλά και πιο εμφανώς στην αχρονολόγητη προσωπογραφία του από τον Π. Χέλμη, διακρίνεται με την επίσημη οθωνική ενδυμασία του και το χαρακτηριστικό εθνόσημο στο φέσι του. Μόνο στο σκίτσο που πε-

⁴⁴ Σύμφωνα με το οθωνικό Βασιλικό Διάταγμα της 20^{ης} Μαΐου 1833, το Τάγμα του Σωτήρος διαιρείται ιεραρχικά σε πέντε τάξεις: 1) Μεγαλόσταυρος, 2) Ανώτερος Ταξιάρχης, 3) Ταξιάρχης, 4) Ιππότης του Χρυσού Σταυρού και 5) Ιππότης του Αργυρού Σταυρού. Στους Ανώτερους Ταξιάρχες προσαρτάται και Αστέρας, στο δεξιό του ιματίου, ενώ ο Μεγαλόσταυρος αναρτάται από μεγάλη ταινία, χρώματος κυανού, με λεπτό λευκό περιθώριο, αριστερά και δεξιά. Φέρεται χιαστί, από τον αριστερό προς το δεξιό ώμο του τιμώμενου. Ο Αστέρας, που είναι μεγαλύτερου μεγέθους από εκείνον των Ανωτέρων Ταξιαρχών, τοποθετείται στο αριστερό μέρος του στήθους. Βλ. πιο αναλυτικά στο Γ. Ι. Μπελδέκος, *Τάγματα αριστείας και στρατιωτικά μετάλλια της Ελλάδας* (Αθήνα: Πολεμικό Μουσείο, 1991), 19 κ.ε.

⁴⁵ Με το «Νόμο περί των δικαιουμένων να φέρωσι αναμνηστικά παράσημα της Α' Εθνικής Συνελεύσεως», που ψηφίστηκε από το Βουλευτικό σώμα της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδος και επικυρώθηκε από το Εκτελεστικό, αποφασίστηκε η κοπή και απονομή παρασήμων για να τιμηθούν όλοι οι συμμετέχοντες στην Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, το 1822, τα οποία αποτέλεσαν το παλαιότερο «νομισματοσημο-παράσημο». Η απόφαση υλοποιήθηκε επί Όθωνα, με το διάταγμα της 2^{ης} Οκτωβρίου 1835. Το παράσημο ήταν μιας τάξεως και φιλοτεχνήθηκε από το Βαυαρό χαρακτή Konrad Lange. Ο τιμώμενος το αναρτούσε στο αριστερό μέρος του στήθους με πράσινη ταινία. Διάταγμα της 2^{ης} Οκτωβρίου 1835 (ΦΕΚ 9) «Περί διανομής αργυρών νομισμάτων εις τα μέλη τα συγκροτήσαντα την εν Επιδαύρω Συνέλευσιν»: Μπελδέκος, *Τάγματα αριστείας*, 81.

⁴⁶ Κουκίου, «Χατζη-Χρήστος Ντάγκοβιτς», 318· Σπορίδης, *Ο βίος του Χατζή Χρήστου*, 53.

ριλαμβάνεται στο Εθνικό Ημερολόγιο του Βρετού δείχνει νεότερος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο καλλιτέχνης τον αποδίδει σύμφωνα με τα πρότυπα της φορεσιάς της φουστανέλας των αγωνιστών της Επανάστασης, με το ξεκούμπωτο και ανοιχτό μπροστά στο στήθος πουκάμισο για «να φαίνονται τα λάσια στήθια τους»,⁴⁷ στο ίδιο πρότυπο της απεικόνισης των Γεωργίου Καραϊσκάκη και Αθανασίου Διάκου⁴⁸ από άλλους Έλληνες καλλιτέχνες.

Ο Χατζη-Χρήστος δείχνει να έχει έντονο και καθαρό βλέμμα, επιβεβαιώνοντας έτσι την παρατήρηση του συντάκτη βιβλιοκριτικής του περιοδικού *Πανδώρα*, που αναφέρεται στη σημασία των εικονογραφιών που περιλαμβάνονται στο περιοδικό *Εθνικόν Ημερολόγιο*, από τις οποίες μπορεί κάποιος να ερμηνεύσει, μέσα από τα χαρακτηριστικά του προσώπου του εικονιζομένου, «...τον νου ή την καρδιά του...»⁴⁹. Διακρίνεται, επίσης, η ιδιαίτερα χαρακτηριστική μύτη του και το ολόμαυρο μουστάκι του.

Βάσσος Μαυροβουνιώτης

Θα μελετηθούν δύο ελαιογραφίες στις οποίες απεικονίζεται ο αγωνιστής Βάσσος Μαυροβουνιώτης (Vasso Brajovic⁵⁰ Μανρονουνιότης), μια προτομή που αναγέρθηκε για τον αγωνιστή στην Ποντοκόριτσα του Μαυροβουνίου και μια ψηφιδωτή αναπαράστασή του, σε μαρμάρινη πλάκα, στο Μαρτίνο.

⁴⁷ Λάμπας, «Φορεσιά», 430-434.

⁴⁸ Για εικαστικές απεικονίσεις επώνυμων αγωνιστών με φουστανέλα βλ. και Γεώργιος Ναθαναήλ, «Ελληνική Λαϊκή Φορεσιά και Έλληνες Ζωγράφοι κατά τον 19^ο αιώνα» (Διδ. διατρ., Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2016), 208-240.

⁴⁹ *Πανδώρα*, «Βιβλιογραφία», 412.

⁵⁰ Ο αγωνιστής σημειώνεται με το συγκεκριμένο επώνυμο στο δελτίο τύπου της 24-3-2016 της Πρεσβείας της Ελλάδας στην Ποντοκόριτσα. www.mfa.gr/missions-abroad/montenegro/news/2432016-vaso-brajovic-mavronuniotis-maurobounios-makhetes-pou-polemese-sten-ellenike-epanastase-tou-1821.html (ανάκτ. 22-3-2022). Κατά τον καθηγητή Στέφανο Παπαγεωργίου αναφέρεται ως (Vasa Brajević)/Baco Брајевић). Στέφανος Παπαγεωργίου, «Ένας σλάβος οπλαρχηγός στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης, της Ελληνικής Επανάστασης και του Βασιλείου της Ελλάδας», www.news247.gr/elliniki-epanastasi-1821/enas-slavos-oplarchigos-stin-ypiresia-tis-ypsilis-pylis-tis-ellinikis-epanastasis-kai-toy-vasileioy-tis-elladas.9207811.html (ανάκτ. 23-4-2022).

Ο Βάσσος Μαυροβουνιώτης γεννήθηκε στο Πετροπαύλιτς⁵¹ του Μαυροβουνίου, το 1797, και πέθανε στην Αθήνα, το 1847, από πνευμονία.⁵² Εντάχθηκε στο νέο οθωνικό στρατό. Μετά την απελευθέρωση, προήχθη σε στρατηγό και έγινε υπασπιστής του Όθωνα.⁵³ Ανήκε στο γαλλικό κόμμα του Ι. Κωλέττη.⁵⁴ Παντρεύτηκε την Ελέγκω, το γένος Ιωαννίτη, με την οποία απέκτησε τέσσερις γιους, από τους οποίους ο Τιμολέον διακρίθηκε στην Κρητική Επανάσταση του 1896.⁵⁵

Σύμφωνα με την καθηγήτρια Ι. Σ. Πεπελάση,⁵⁶ ο Μαυροβουνιώτης αποτελούσε μια λαμπρή προσωπικότητα της μετεπαναστατικής Ελλάδας. Το ζεύγος φαίνεται ότι ανήκε στους κοσμικούς της εποχής, διέθετε ικανά εισοδήματα και στο σπίτι του, στην οδό Αγγέσμου (νυν Βουκουρεστίου) 28, πραγματοποιούνταν μεγάλες εκδηλώσεις και χοροί, με καλεσμένους συνήθως τους τότε βασιλείς. Όταν δεν έφερε τη στρατιωτική στολή του, παρουσιαζόταν με μια εντυπωσιακή φουστάνελα, όπως αυτή με την οποία τον απεικόνισε ο Ν. Λύτρας, όπως σημειώνει η Ι. Σ. Πεπελάση.⁵⁷ Ο Α. Χρυσολόγης τον περιγράφει πανύψηλο που πάντοτε κάλυπτε το κεφάλι του με λευκή κίδαρι, ένα χαρακτηριστικό είδος σαρικιού, όπως συνηθιζόταν εκείνη την εποχή.⁵⁸

Θα εξετασθούν τα πιο κάτω έργα:

α. Αχρονολόγητη ελαιογραφία του, του 19^{ου} αιώνα.⁵⁹

Το έργο φιλοτέχνησε ο Ν. Λύτρας και ανήκει στις Συλλογές του Μουσείου Μπενάκη. Ο στρατηγός απεικονίζεται σε τρία τέταρτα και

---

⁵¹ Παπαδριανός, «Μαυροβούνιοι εθελοντές», 161-178. Ο βιογράφος του, Α. Χρυσολόγης, σημειώνει ως γενέτειρά του το Μπελοπαύλιτς. Αθανάσιος Ν. Χρυσολόγης, *Ο Ελληνικός Αγών: Βάσσος Μαυροβουνιώτης: Διατριβή αναγνωσθείσα εν τω Φιλολογικώ Συλλόγω 'Βύρωνι' την 8ην Ιανουαρίου 1876* (Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου των Αδελφών Βαρβαρρήγου, 1876), 15.

⁵² Παπαδριανός, «Μαυροβούνιοι εθελοντές», 32· Χρυσολόγης, *Ο Ελληνικός Αγών*, 83.

⁵³ Παπαδριανός, «Μαυροβούνιοι εθελοντές», 170.

⁵⁴ Ο.π., 169.

⁵⁵ Ο.π., 171.

⁵⁶ Ιωάννα-Σαπφώ Πεπελάση, «Η περίπτωση του Βάσου Μαυροβουνιώτη», *ΟΠΑ News, η Εφημερίδα του Οικ. Πανεπιστημίου Αθηνών* 38 (Μάρτιος-Απρίλιος 2021): 11. www.aueb.gr/el/oranews/i-periptosi-toy-vasoy-mayronoygnioti (ανάκτ. 22-3-2022).

⁵⁷ Ο.π.

⁵⁸ Χρυσολόγης, *Ο Ελληνικός Αγών*, 81.

⁵⁹ Μουσείο Μπενάκη, αρ. ταυτότητας έργου: ΓΕ 8973.

διακρίνονται τμήματα από το πουκάμισο, το γιλέκο και τη φέρμελη, σε σκούρο μπλε χρώμα, με πλούσια κεντήματα και χρυσαφί απόχρωση ως και την πλούσια λευκή φουστανέλα του. Φαίνεται, επίσης, τμήμα της ριγωτής ζώνης του, σε χρώμα μπλε και λευκό και η θήκη των όπλων του, από την οποία διακρίνεται η άκρη της πιστόλας του. Και αυτά τα εξαρτήματα ο καλλιτέχνης τα απεικονίζει με χρυσαφί χρώμα. Η χαρακτηριστική λευκή κίδαρι καλύπτει το κεφάλι του. Φέρει, επίσης, μαύρο μουστάκι.

β. Προσωπογραφία του, ελαιογραφία σε μουσαμά.⁶⁰

Το έργο φυλάσσεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Δεν αναφέρεται ο καλλιτέχνης που το φιλοτέχνησε ούτε αναγράφεται χρονολογία. Στη συγκεκριμένη προσωπογραφία αποτυπώνονται τμήματα από το πουκάμισό του, το κόκκινο γιλέκο και τη φέρμελη, με πλούσια χρυσαφί κεντήματα, και το φέσι του, με μεγάλη φούντα. Ο αγωνιστής δείχνει νεότερος σε σχέση με την απεικόνισή του στην προσωπογραφία του Ν. Λύτρα.

γ. Προτομή του.⁶¹

Η προτομή τοποθετήθηκε, το 2003, στην Ποντογκόριτσα του Μαυροβουνίου, με τη συγχρηματοδότηση του ομώνυμου δήμου και της ελληνικής κυβέρνησης και απεικονίζει τον αγωνιστή να φέρει τη χαρακτηριστική κίδαρι.

δ. Ψηφιδωτή αναπαράστασή του.⁶²

Το έργο φιλοτεχνήθηκε πάνω σε μαρμάρινη πλάκα, στο Μαρτίνο, τα αποκαλυπτήρια της οποίας έγιναν στις 30 Ιανουαρίου 2012, σε α-

⁶⁰ Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ταυτότητας έργου: 280, www.nhmuseum.gr/en/departments/into-the-museum-s-collection/item/5074-portraitofvasosmavrovouniotis-oilpaintingoncanvas (ανάκτ. 22-3-2022).

⁶¹ Ελληνική Δημοκρατία, Η Ελλάδα στο Μαυροβούνιο, 24 Μαρτίου 2016: «Vasso Brajovic Mavrovuniotis. Ο Μαυροβούνιος μαχητής που πολέμησε στην ελληνική επανάσταση του 1821», www.mfa.gr/missionsabroad/montenegro/news/2432016-vaso-brajovic-mavrovuniotis-maurobounios-makhetes-pou-polemese-sten-ellenike-epanastase-tou-1821.html (ανάκτ. 22-3-2022).

⁶² «Η εκδήλωση της Μάχης του Μαρτίνου και φωτό από τα αποκαλυπτήρια του μνημείου του Βάσσου Μαυροβουνιώτη», www.martino.gr/martino/martino-news/497-apokalypthria.html (ανάκτ. 1-4-2022).

νάμνηση της μάχης που πραγματοποιήθηκε εκεί στις 29 Ιανουαρίου 1829, κατά την οποία ο Μαυροβουνιώτης κατατρόπωσε τους Τούρκους. Ο αγωνιστής απεικονίζεται και πάλι με τη χαρακτηριστική φουστανέλα του, από την οποία διακρίνονται τα πιο κάτω: τμήμα από το πουκάμισο, ο ντουλαμάς και η φέρμελη, σε μαύρο χρώμα με χρυσοκεντήματα, τα τουζλούκια και το φέσι στο κεφάλι. Δεν αναγράφεται το ονοματεπώνυμο του καλλιτέχνη, παρά μόνο τα αρχικά του Χ.Β.

Παρατηρήσεις

Δεν υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία για το αν η αχρονολόγητη προσωπογραφία του Μαυροβουνιώτη, που φιλοτεχνήθηκε από τον Ν. Λύτρα, έγινε πριν ή μετά το θάνατό του, με βάση δηλαδή περιγραφές των οικείων του. Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να γίνει μια γενικότερη αναφορά στις προσωπογραφίες των αγωνιστών. Κατά την εποχή του Όθωνα, όσοι από αυτούς είχαν επιζήσει, καθώς και οικογένειες των αποθανόντων που διέθεταν χρήματα, θέλοντας να διατηρηθεί η μνήμη τους στις νεότερες γενιές παρήγγειλαν τις προσωπογραφίες τους σε επαγγελματίες ζωγράφους, οι οποίοι ακολουθούσαν συγκεκριμένους κανόνες, όπως, για παράδειγμα, να πραγματοποιούν απεικονίσεις «εκ του φυσικού», όταν οι ίδιοι οι αγωνιστές ήταν εν ζωή, ενώ όταν δεν ήταν, οι καλλιτέχνες βασίζονταν σε σχέδια του Κ. Krazeisen⁶³ ή και σε άλλα σχετικά πρότυπα. Ακόμα, οι εικονιζόμενοι αγωνιστές έφεραν, συνήθως, την επίσημη ενδυμασία τους, με τις τιμητικές διακρίσεις τους που τους είχαν απονεμηθεί από τις κυβερνή-

---

⁶³ Ο Karl Krazeisen υπήρξε Βαυαρός αξιωματικός, φιλέλληνας, αυτοδίδακτος ζωγράφος που πολέμησε στο πλευρό των Ελλήνων την περίοδο 1826-27 και βρέθηκε σε πολλά πεδία των μαχών. Στην ανάπαυλα των εχθροπραξιών ζητούσε την άδεια από τους ηγέτες των Ελλήνων να αποτυπώνει τις μορφές τους και, όταν τελείωνε τα σχέδιά του, τούς έβαζε να τα υπογράφουν για να εξασφαλίσει την αυθεντικότητα των μορφών. Η μεγάλη αυτή σειρά από προσωπογραφίες φυλάσσεται στην Εθνική Πινακοθήκη, ύστερα από αγορά του κληροδοτήματος από τους απογόνους του Krazeisen, το 1926, με προτροπή του Ζαχαρία Παπαντωνίου. Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, «Οι αυθεντικές μορφές των Αγωνιστών του '21», Εθνική Πινακοθήκη, www.nationalgallery.gr/el/psiphiakes-parousiaseis/museum/karl-krazeisen-i-agiographia-tou-agona.html (ανάκτ. 27-3-2022).

σεις του Όθωνα.⁶⁴ Όμως, τότε οι καλλιτέχνες αντιμετώπιζαν σοβαρές δυσκολίες σε ό,τι αφορούσε την ακριβή απεικόνιση αυτών των ιστορικών προσώπων, ειδικότερα δε όταν αυτά δεν ήταν στη ζωή, γιατί έπρεπε να στηριχθούν σε περιγραφές τρίτων, στις οποίες αναπόφευκτα εμφιλοχωρούσαν και υποκειμενικά στοιχεία.

Επίσης, δεν βρέθηκε καμία φωτογραφία του αγωνιστή. Ο Μαυροβουνιώτης πέθανε το 1847, λίγα χρόνια μετά την εφεύρεση της φωτογραφίας. Οι πρώτες δαγερτυπίες στην Ελλάδα τραβήχτηκαν το 1839, με φωτογραφίσεις των Προπυλαίων και του Παρθενώνα⁶⁵ και ο πρώτος Αθηναίος φωτογράφος, ο Φ. Μαργαρίτης,⁶⁶ άνοιξε το πρώτο φωτογραφείο το 1848,⁶⁷ δηλαδή ένα χρόνο μετά το θάνατο του αγωνιστή. Κατά συνέπεια, δεν ήταν δυνατό να υπάρξει φωτογραφία του, εκτός κι αν ο ίδιος είχε μεταβεί στο εξωτερικό και του είχε δοθεί εκεί η δυνατότητα να φωτογραφηθεί. Όμως, από τα υπάρχοντα βιογραφικά στοιχεία του⁶⁸ δεν εξάγεται τέτοια πληροφορία.

Ακόμα, σύμφωνα με τον Α. Χρυσολόγη, του οποίου βέβαια η μελέτη καταρτίστηκε μετά το θάνατο του Μαυροβουνιώτη,⁶⁹ ο ίδιος διακρινόταν για το χαρακτηριστικό του ύψος, τη λευκή κίδαρι στο κεφάλι του, και για το ότι «...εκ των σωζωμένων αυτού εικόνων λέγουσιν, ότι η μάλλον ομοία αυτώ είναι η εν τη πινακοθήκη του υπουργείου των στρατιωτικών ευρισκομένη...».⁷⁰ Η Ι. Πεπελάση υποστηρίζει επίσης ότι, όταν ο αγωνιστής δεν φορούσε τη στρατιωτική στολή του, θεωρώντας προφανώς την επίσημη οθωνική ενδυμασία του που φυλάσσεται στο Ιστορικό Μουσείο ύστερα από δωρεά του

⁶⁴ Γεώργιος Τσούλιος-Τάσος Χατζής, *Ιστορικό λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. 1 (Αθήνα: Μέλισσα, 1970), 14 κ.ε.

⁶⁵ Για τη φωτογραφική μέθοδο της δαγερτυπίας, βλ. Άλκης Ξανθάκης, *Φίλιππος Μαργαρίτης. Ο πρώτος Έλληνας φωτογράφος* (Αθήνα: Φωτογράφος, 1990), λ. δαγερτυπία, χ.α.

⁶⁶ Τη μέθοδο της δαγερτυπίας τη διδάχθηκε ο ίδιος και οι σπουδαστές του από τον Philibert Perraud, το 1847. Ξανθάκης, «Οι πρώτοι πειραματισμοί του στη φωτογραφία», στο *Φίλιππος Μαργαρίτης*.

⁶⁷ Άλκης Ξανθάκης, *Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας 1839-1970* (Αθήνα: Πάπυρος 2008), 32. Ο ίδιος, όμως, στο άλλο βιβλίο του αναφέρει το 1853. Ξανθάκης, «Η πρώτη περίοδος».

⁶⁸ Παπαδριανός, «Μαυροβούνιοι εθελοντές»· Χρυσολόγης, *Ο Ελληνικός Αγών*.

⁶⁹ Η μελέτη του Χρυσολόγη δημοσιεύθηκε το 1876.

⁷⁰ Χρυσολόγης, *Ο Ελληνικός Αγών*, 82.

γιου του Τιμολέοντα Βάσσου,⁷¹ έφερε μια περίτεχνη φουστανέλα, και με αυτή την ενδυμασία τον φιλοτέχνησε ο Ν. Λύτρας.⁷² Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο συγκεκριμένο έργο του Ν. Λύτρα το γιλέκο και η φέρμελη είναι σε μπλε χρωματισμό, σε αντίθεση με το χρωματισμό της φυλασσύμενης ενδυμασίας του που είναι σε κόκκινο. Με βάση, λοιπόν, τις ανωτέρω παρατηρήσεις, θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι πρόκειται για μια «εκ του φυσικού» αποτύπωση του αγωνιστή από τον καλλιτέχνη, επιβεβαιώνοντας έτσι και την παρατήρηση της Ι. Πεπελάση.

Επιπρόσθετα, ο καλλιτέχνης που φιλοτέχνησε την προτομή του, με κύριο χαρακτηριστικό στοιχείο την εντυπωσιακή του κίδαρι, σε ό,τι αφορά την αποτύπωση των χαρακτηριστικών του προσώπου του δείχνει να έχει λάβει ως πρότυπο το ανωτέρω έργο του Ν. Λύτρα.

Γεώργιος Βοϊνέσκου

Ήταν Ρουμάνος αγωνιστής και διπλωμάτης. Γεννήθηκε το 1797 στο Ιάσιο και πέθανε το 1858 στην ίδια πόλη. Ήρθε στην Ελλάδα να πολεμήσει για την ελληνική ανεξαρτησία και έγινε υπασπιστής του Δ. Υψηλάντη. Έλαβε μέρος σε πολλές μάχες κατά τη διάρκεια του Αγώνα, ενώ μετέπειτα υπηρέτησε την πατρίδα ως διπλωμάτης. Φρούρησε επί δύο ημέρες το νεκρόν του αρχηγού του Δ. Υψηλάντη, το 1832, φέροντας τη στολή του, με πλήρη στρατιωτική εξάρτυση,⁷³ και τον συνόδευσε μετά στην τελευταία του κατοικία.⁷⁴ Το 1841 διορίστηκε πρόξενος του Βασιλείου της Ελλάδας στο Ιάσιο και αργότερα γενικός πρόξενος στη Βλαχία και τη Μολδαβία, με έδρα το Βουκουρέστι.⁷⁵

---

⁷¹ Η επίσημη αυτή ενδυμασία περιλαμβάνει κόκκινο χρυσοκέντητο ντουλαμά, φέρμελη, γιλέκο και χρυσοκέντητα τουζλούκια, ενώ στο κεφάλι διακρίνεται το φέσι, με το οθωνικό σύμβολο. *Ελληνικές Φορεσιές* (Αθήνα: Ιστορική και Εθνολογική Ιστορία της Ελλάδος, 2017), 224.

⁷² Πεπελάση, «Η περίπτωση του Βάσου Μαυροβουνιώτη».

⁷³ «Ξιφήρης», όπως σημειώνει ο Ράδος, *Έγγραφα και επιστολαί*, 62.

⁷⁴ *Ο.π.*

⁷⁵ *Ο.π.*, 68· Εθνικό Ευρετήριο, Αρχείο GRHESG-NHM/18910-19014, Αρχείο Βοϊνέσκου, greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/nez5-fey9-4rmh (ανάκτ. 23-3-2022).

Τιμήθηκε με τον Αργυρό Σταυρό του Τάγματος του Σωτήρος,⁷⁶ το 1844,⁷⁷ και το Αργυρούν Αριστείο του Αγώνος.⁷⁸

Σε αντίθεση με τους δύο προηγούμενους Βαλκάνιους φιλέλληνες αγωνιστές, για τους οποίους βρέθηκαν σχετικές απεικονίσεις, οι οποίες και εξετάστηκαν ανωτέρω, για το Γεώργιο Βοϊνέσκου εντοπίστηκε μόνο μια αποτύπωση, ένα έργο που βρίσκεται στις Συλλογές του Ιστορικού Μουσείου,⁷⁹ στο οποίο ο ίδιος φέρει ευρωπαϊκή ενδυμασία. Επίσης, δεν βρέθηκε φωτογραφία του. Τα δεδομένα αυτά μπορεί, ενδεχομένως, να συνδέονται με τους πιο κάτω λόγους: ο Βοϊνέσκου, όταν έφυγε από την Ελλάδα το 1841 για να τοποθετηθεί πρόξενος στο Ιάσιο, η φωτογραφία ήταν στα πρώτα της στάδια και το πρώτο φωτογραφείο άνοιξε στην Αθήνα, το 1848, από τον Φ. Μαργαρίτη, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως.⁸⁰ Ακόμα, ένεκα και πάλι της απουσίας του, φαίνεται ότι δεν είχε τη δυνατότητα να απεικονιστεί από τους τότε ζωγράφους της ιστορικής ζωγραφικής, στο πλαίσιο της εικονογράφησης ηρώων και γεγονότων για να διατηρηθούν στη μνήμη των νεωτέρων,⁸¹ σύμφωνα με τον τότε πρωθυπουργό Ι. Κωλέττη.⁸² Ούτε,

⁷⁶ Σχετικά με τις διακρίσεις του Τάγματος βλ. και Μπελδέκος, *Τάγματα αριστείας*, 19 κ.ε.

⁷⁷ Ράδος, *Εγγραφα και επιστολαί*, 101.

⁷⁸ *Ο.π.*, υποσ. 1.

⁷⁹ Πανδέκτης, «Νεοελληνική Εικονιστική Προσωπογραφία», pandektis.ekt.gr/dspace/handle/10442/64129 (ανάκτ. 30-3-2022).

⁸⁰ Ξανθάκης, *Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας*, 32.

⁸¹ Αυτές οι απεικονίσεις στόχευαν, ειδικότερα τα πρώτα χρόνια της σύστασης του νεοελληνικού κράτους, στην εικονογράφηση κυρίως των μαχών που ανέδειξαν τους νικητές σε ήρωες και καταδίκασαν τους ηττημένους, περιλαμβάνοντας στοιχεία ρομαντισμού μέσα από την εξύμνηση του Αγώνα. Επίσης, οι αγωνιστές αποτυπώνονται και ως ιστορικά πρόσωπα μέσα από τις προσωπογραφίες τους, φέροντες τις τοπικές φορεσιές τους και τα σχετικά διάσημα και στρατιωτικά μετάλλιά τους.

⁸² Όταν ο Κωλέττης επισκέφθηκε το εργαστήριο του ζωγράφου Γ. Μαργαρίτη, γεγονός που συνέβη για πρώτη φορά από Έλληνα πρωθυπουργό, προκειμένου να του παραγγείλει «αντίγραφο μεγαλογραφίας του Γ. Καραϊσκάκη», του ζήτησε να εργασθεί «...διότι η Ελλάς απαιτεί την ιστορική πινακοθήκη της...». Μαριλένα Κασιμάτη, «Αφανείς και ήρωες στην νεοελληνική ζωγραφική του 19^{ου} αιώνα», στο *Ηρώες και ανώνυμοι, αφανείς και επώνυμοι στις παρυφές της ιστορίας και της τέχνης*, επιμ. Ι. Βιγγοπούλου (Αθήνα: Ε.Ι.Ε., 2006), 182· Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, «Εισαγωγή—Η γένεση της νεοελληνικής τέχνης. Κοινωνία—Θεσμοί—Ιδεολογία», στο *Ζωγραφική 19^{ου} αιώνα*, επιμ. Α. Κωτίδη (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1995), 14· Αντωνία Μερτύρη, *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα (1836-1945)* (Αθήνα:

πάλι, βρισκόταν στην Αθήνα, όταν, το 1848, ο ίδιος ο βασιλιάς Όθωνας ανέθεσε στο Θ. Βρυζάκη, μόλις ο καλλιτέχνης γύρισε πίσω στην Ελλάδα από τις σπουδές του στη Γερμανία, τη φιλοτέχνηση μιας σειράς από πίνακες με θεματολογία ιστορικά γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης.⁸³ Αντίθετα, οι δύο άλλοι αγωνιστές παρέμειναν, μέχρι το τέλος της ζωής τους, στην Ελλάδα.

Συμπεράσματα

Οι απεικονίσεις των ηρώων του Εικοσιένα που πλουτίζουν την ελληνική εικαστική ιστορική βιβλιοθήκη και οι οποίες αποτελούν και πηγές πληροφόρησης αλλά και βάσεις για νεότερες απεικονίσεις, έχουν πράγματι επιτύχει τον στόχο τους, στον οποίο είχε αναφερθεί ο Ι. Κωλέττης, δηλαδή να διατηρηθούν οι ήρωες στη μνήμη των νεότερων γενεών. Επίσης, μέσα από τις απεικονίσεις των χαρακτηριστικών του προσώπου τους, μπορεί να ερμηνευτεί «ο νους ή και η καρδιά τους», όπως υποστηρίζει και ο συντάκτης του περιοδικού της εποχής *Πανδώρα*, ιδιαίτερα όταν δεν έχουμε στη διάθεσή μας φωτογραφίες, όπως συμβαίνει με τους εξετασθέντες αγωνιστές. Έτσι, μέσα από τα έργα που μελετήθηκαν, φαίνεται το διαπεραστικό και σοβαρό βλέμμα του Χατζή-Χρήστου, η εντυπωσιακή και δυναμική παρουσία του Βάσσου Μαυροβουνιώτη και η ήρεμη φυσιογνωμία του Γεωργίου Βοϊνέσκου.

Με τη χρήση του καθαρού λευκού⁸⁴ για την απεικόνιση της φουστανέλας του Βάσσου Μαυροβουνιώτη από το Ν. Λύτρα, συμβολίζεται η αγνότητα των εθνικών αγώνων.⁸⁵

Ι.Α.Ε.Ν, 2000), 150. Επίσης, όταν ο Κωλέττης ήταν πρεσβευτής της Ελλάδας στο Παρίσι, έφερε την εντυπωσιακή φουστανέλα του. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια* (Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε.–Μνήμων, 2009³), 123. Σημειώνεται ακόμα ότι ο ίδιος εκτιμούσε ιδιαίτερα τον Βοϊνέσκου. Ράδος, *Έγγραφα και επιστολαί*, 66.

⁸³ Λαμπράκη–Πλάκα, «Εισαγωγή», 14.

⁸⁴ Οι ολόλευκες φουστανέλες, έτσι όπως αποτυπώνονταν από τους καλλιτέχνες, στην πραγματικότητα δεν υπήρχαν. Η φουστανέλα ήταν λερή για δύο βασικούς λόγους: α) ήταν αδύνατο να την αλλάζουν τακτικά και να την πλένουν, αλλά και β) επειδή η βρώμικη φουστανέλα έδιωχνε τα ζώδια. Γιάννης Μυλωνάς, *Οι εύζωνοι* (Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Φλώρος, χ.χ.), 13.

⁸⁵ Γιάννης Μυλωνάς, “The Greek Evzonas,” *2board* 33 (April-June 2016): 222. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Ιστορία του Ελληνικού Στρατού 1821-1997* (Αθήνα: 1997).

Όλοι οι αγωνιστές φέρουν μουστάκι, επιβεβαιώνοντας τη φράση του αρχιτέκτονα των αθηναϊκών ανακτόρων του Όθωνα για το κράτος των μουστακαλήδων.⁸⁶ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι ο τύπος μουστακιού των αγωνιστών που φέρουν παραδοσιακές ενδυμασίες και ζούσαν στην Ελλάδα είναι ίδιος, σε αντίθεση με εκείνον του Γ. Βοϊνέσκου που φέρει ευρωπαϊκή ενδυμασία και που, λόγω της ιδιότητάς του, διέμενε στο εξωτερικό.

Πέραν των ανωτέρω ειδικών συμπερασμάτων, αξίζει να σημειωθεί και ένα γενικό που επικεντρώνεται στη μελέτη εικαστικών έργων και το οποίο αναφέρεται στον κώδικα επικοινωνίας. Για την πραγμάτωσή της, συμπεριλαμβανομένης και της εικαστικής, απαιτούνται τρία στοιχεία: ο πομπός, ο δέκτης και το μέσο. Στην εικαστική επικοινωνία ο καλλιτέχνης, που αντιστοιχεί στον πομπό, με ανυποψίαστο τρόπο και το κατάλληλο διαδραστικό περιβάλλον στέλνει μέσα από το έργο του, που είναι το μέσο, το μήνυμά του στο κοινό, που αποτελεί τον δέκτη.

Πρόταση

Να δημιουργηθεί ένα αρχείο φιλελλήνων Βαλκάνιων αγωνιστών που έχουν φιλοτεχνηθεί από Έλληνες και ξένους καλλιτέχνες, με τις παραδοσιακές ενδυμασίες τους, οι οποίοι έδρασαν σε όλο τον ελλαδικό χώρο και να μελετηθούν οι σχετικές απεικονίσεις τους.

---

⁸⁶ Skodock, «Λείψανα βασιλικού μεγαλείου», 65.

Δημήτριος Σ. Τσούρδης

Η ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΚΑΖΑ ΤΗΣ
ΓΚΙΟΥΜΟΥΛΤΖΙΝΑΣ (GUMULJINA KAZESI)
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ
ΥΠ' ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΝ ΕΠΟΨΙΝ ΤΗΣ ΘΕΟΣΩΣΤΟΥ ΕΠΑΡΧΙΑΣ
ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ (1871):
ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ ΜΕ ΤΙΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ
ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, μετά τα γεγονότα του Κριμαϊκού Πολέμου και στο πλαίσιο του Ανατολικού Ζητήματος, δηλαδή της μελλοντικής τύχης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αναπτύχθηκαν μελέτες και έρευνες για το θρησκευτικό και γλωσσολογικό μωσαϊκό των πληθυσμών που κατοικούσαν στις βαλκανικές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Κατά τη δεκαετία του 1860, οπότε και εντοπίζεται η ανάπτυξη της βουλγαρικής εθνικής αφύπνισης, και ειδικότερα τη δεκαετία του 1870, με την ίδρυση της αυτοκέφαλής Βουλγαρικής Εκκλησίας (1870), τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (1878) και το Συνέδριο του Βερολίνου (1878), οι μελέτες και οι έρευνες πληθυσμιακών στοιχείων για τις περιοχές των Βαλκανίων θα λάβουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο στο οπλοστάσιο των αντιμαχόμενων πλευρών. Στο γεωγραφικό χώρο της Θράκης, ο οποίος άνηκε διοικητικά στο βιλαέτι της Αδριανουπόλεως (Edirne Vilayeti), θα ξεκινήσει ένας άτυπος πόλεμος ανάμεσα σε Έλληνες και Βούλγαρους, με κυρία όπλα τις εθνολογικές και πληθυσμιακές μελέτες και τις παρουσιάσεις πλήθους χαρτών και δεδομένων, που είχαν ως κύριο στόχο τη διεκδίκηση και την προσάρτηση σε περίπτωση απόσχισης της Θράκης από την οθωμανική επικράτεια.

Σε αυτή την άτυπη μάχη μεταξύ των δύο πλευρών εντάσσεται το έργο του Μ. Μελίρρυτου, *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική υπ' εκκλησιαστικήν έποψιν της θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας*. Ο Μ. Μελίρρυτος, του οποίου το πλήρες βιογραφικό μάς είναι άγνωστο, ήταν ηπειρώτης γιατρός που υπηρέτησε στη Μαρώνεια κατά πάσα πιθανότητα μετά το 1860, συντάσσοντας μετά από παράκληση και του ιδίου του μητροπολίτη Μαρωνείας την εν λόγω μελέτη. Σε αυτή παρουσιάζει τους χριστιανικούς πληθυσμούς ανά οικισμό, οι οποίοι κατοικούσαν στην επικράτεια της μητρόπολης Μαρωνείας, που περιλάμβανε διοικητικά τους καζάδες της Γκιουμουλτζίνας (Gumulcine Kazasi), του Δαρί-Δερέ (Dari Dere Kazasi), τον καζά Μάκρης και του Φερετζίκ (Ferecik Megri Kazasi).

Στο παρόν άρθρο θα εξεταστούν οι συγκλίσεις και οι αποκλίσεις της μελέτης του Μ. Μελίρρυτου με τις επίσημες οθωμανικές απογραφές του 19^{ου} αιώνα, αλλά και με άλλες μελέτες που κυκλοφόρησαν στο πλαίσιο της ελληνοβουλγαρικής αντιπαράθεσης. Ως γεωγραφικό επί-

κεντρο του άρθρου έχουν επιλεχθεί μόνο τα δεδομένα που παρουσιάζουν τον καζά της Γκιουμουλτζίνας, ώστε να αποκαλυφθούν οι διαφορές που υπάρχουν στα στοιχεία που παρουσιάζει ο συγγραφέας σε σχέση με άλλες μελέτες και έρευνες.

Το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου

Όπως στη Μακεδονία, έτσι και στη Θράκη, κατά το 19^ο αιώνα ο πληθυσμός που κατοικούσε στην περιοχή αποτελούσε ένα πολυεθνικό και πολυθρησκευτικό κολάζ. Οι ορθόδοξοι πληθυσμοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που ήδη από της αρχές του 18^{ου} αιώνα αναφέρονταν ως Rum (Ρωμαίοι), όπως πιστοποιείται με βεράτια, δεν διαχωρίζονταν ούτε γλωσσικά ούτε γεωγραφικά, παρά μόνο σύμφωνα με τα θρησκευτικά τους πιστεύω.¹ Έτσι, ελληνόφωνοι, σλαβόφωνοι, τουρκόφωνοι και βλαχόφωνοι χριστιανοί ορθόδοξοι θα συγκαταλέγονταν στο Rum milletī το οποίο ήταν υπό τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Ο οθωμανικός όρος millet, ο οποίος κυριολεκτικά σημαίνει *έθνος*, κάνει την εμφάνισή του την περίοδο της βασιλείας του Μαχμούτ Β' (1808-1839), κατηγοριοποιώντας τους υπηκόους ανάλογα με το θρησκευτικό δόγμα που ακολουθούσαν και όχι με εθνοτικούς όρους.² Η επίπλαστη εικόνα, που συνήθως εμφανιζόταν μέσα από την πρώιμη ιστοριογραφία των βαλκανικών κρατών, παρουσίαζε ότι η πολυπολιτισμικότητα της αυτοκρατορίας προκαλούσε προβλήματα στη λειτουργία της κοινωνίας, με συνέπεια τις έντονες αντιδικίες μεταξύ των διάφορων εθνοτήτων και θρησκευτικών ομάδων που κατοικούσαν εντός

---

¹ Το λεγόμενο στην ελληνική «βεράτιον» ή απλούστερα βεράτιο ή και βεράτι, εκ της τουρκο-περσικής «βεράτ», ήταν ένα επίσημο δημόσιο έγγραφο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με το οποίο αναγνωριζόταν ή επικυρωνόταν μία υψηλόβαθμη διοικητική θέση καθώς και τα προνόμια που αποδίδονταν σε αυτήν. Timur Kuran, "Why the Middle East is Economically Underdeveloped: Historical Mechanisms of Institutional Stagnation," *The Journal of Economic Perspectives* 18, no. 3 (2004): 71-90, 75.

² Το μιλλέτ (τουρκ. millet, μιλέτι ή μιλλέτι ή και σπανιότερα μιλλαέτι στα ελληνικά) είναι οθωμανικός όρος που περιγράφει ένα σύνολο ανθρώπων προσδιορισμένο με βάση τη θρησκεία τους. Benjamin Braude, "Foundation Myths of the Millet System," στο *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, εκδ. Benjamin Braude (New York: Holmes & Meier, 1982), 69-90, 75.

των ορίων της, κάτι που εξυπηρετούσε τη συγκρότηση εθνικής ταυτότητας στα νεοσύστατα κράτη της Βαλκανικής χερσονήσου. Βέβαια, μέσα από σύγχρονες μελέτες διαπιστώνεται ότι αυτή η άποψη είναι λανθασμένη, με τους υπηκόους να κατοικούν σε μεικτές συνοικίες στις πόλεις και σε μεικτούς οικισμούς στην ύπαιθρο, στις περισσότερες των περιπτώσεων αρμονικά.

Το εθνοτικό μωσαϊκό του θρακικού χώρου, σε συνδυασμό με την απουσία εθνικής συνείδησης ανάμεσα στους πληθυσμούς που κατοικούσαν στην περιοχή, θρησκευτικοί και πολιτικοί λόγοι, όπως η ίδρυση της αυτοκέφαλης Βουλγαρικής Εκκλησίας και η τάση των Οθωμανών να διατηρούν την ελληνοβουλγαρική διαμάχη ζωντανή, ήταν οι κύριοι άξονες ενός ακήρυχτου πολέμου ανάμεσα σε Έλληνες και Βούλγαρους με «μήλον της έριδος» τη Θράκη. Αρχικά, το πλαίσιο του ανταγωνισμού κινήθηκε στο πεδίο της εκκλησιαστικής και εκπαιδευτικής διαμάχης. Εκπαιδευτικό υλικό και συγγράμματα, αποστολές Ελλήνων και Βουλγάρων δασκάλων στη Θράκη, αλλά και η ίδρυση σχολείων ειδικά μετά το 1860, θα διαμορφώσουν το προφίλ αυτού του αγώνα με κύριο στόχο να καλλιεργήσουν τη δική τους εθνική συνείδηση στους πληθυσμούς της Θράκης. Το 1870 με σουλτανικό φερμάνι θα αναγνωριστεί η Βουλγαρική Εκκλησιά ως αυτοκέφαλη, με το άρθρο 10 να ορίζει ότι, αν υποβληθεί αίτημα από τα 2/3 των κατοίκων μιας επισκοπής, αυτή μπορεί να αποκοπεί από τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και να προσχωρήσει στη Βουλγαρική Εξαρχία.³ Με αυτό το άρθρο γινόταν φανερό ότι, αν μια επισκοπή ζητούσε την προσχώρησή της στη Βουλγαρική Εκκλησία, αυτόματα αποτελούσε μελλοντική διεκδίκηση ενός ανεξάρτητου βουλγαρικού κράτους. Αυτό ίσως είναι και το χρονικό σημείο στο οποίο εντοπίζεται η έναρξη του «πολέμου των χαρτών και των στατιστικών», ένα σημείο που, μαζί με ένα πλήθος πληθυσμιακών ερευνών στη Θράκη, η κάθε πλευρά θα προσπαθεί να αποδείξει το δίκαιο των διεκδικήσεών της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η παρουσίαση ενός χάρτη με τις βουλγαρικές διεκδικήσεις στη Συνδιάσκεψη της Κωνσταντινούπολης (1876) από τον πρέσβη της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη Ν. Ιγνατίεφ, ο οποίος μέσω του χάρτη θα

---

³ Σπυρίδων Σφέτας, *Ελληνοβουλγαρικές αναταράξεις. 1880-1908* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2008), 11-23.

προσπαθούσε να τεκμηριώσει με στοιχεία την ύπαρξη βουλγαρικού πληθυσμού που έφτανε ως τα παράλια του Αιγαίου.

Σε αυτόν τον άτυπο αγώνα, η βουλγαρική πλευρά φαίνεται να έχει τα στοιχεία για να επικρατήσει, καθώς χρησιμοποιούσε ως επιχείρημα τη γλώσσα των σλαβόφωνων της Θράκης, η οποία αποτελούσε και τη γλώσσα της καθημερινότητάς τους. Στην άλλη πλευρά, το Οικουμενικό Πατριαρχείο χρησιμοποιούσε ως κυριότερο επιχείρημα την ιερή γλώσσα των ορθόδοξων χριστιανών, δηλαδή την ελληνική. Ο ανταγωνισμός στη Θράκη θα γίνει ακόμα πιο έντονος μετά τη διμερή Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (1878) και το συνέδριο που ακολούθησε στο Βερολίνο (1878). Με τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου ικανοποιήθηκε η απαίτηση της Ρωσίας για την ίδρυση αυτόνομης βουλγαρικής ηγεμονίας, η οποία θα περιλάμβανε τη Μακεδονία και τη Θράκη. Βέβαια, αυτή η συνθήκη αναιρέθηκε μετά από απαίτηση των Μεγάλων Δυνάμεων στο Συνέδριο του Βερολίνου, όπου και μεν συμφωνήθηκε η ίδρυση αυτόνομης βουλγαρικής ηγεμονίας, αλλά περιορισμένης γεωγραφικής έκτασης. Η διάψευση της φιλοδοξίας για μια εκτεταμένη βουλγαρική ηγεμονία, η οποία αντιλαμβάνεται την περιοχή της Θράκης μαζί με τη Μακεδονία ως περιοχές απαραίτητες για την εθνική της ολοκλήρωση, δημιούργησε από την πλευρά της πιο εντατικές και οργανωμένες προσπάθειες για τη διεκδίκηση αυτών των επαρχιών. Εκπαιδευτικοί, κληρικοί και ένοπλες ομάδες επιστρατεύτηκαν για την επίτευξη του στόχου, σε μια περίοδο που το ελληνικό κράτος έδινε προτεραιότητα στο Κρητικό Ζήτημα. Οι κύριες τακτικές των Βουλγάρων ήταν η κατήχηση και μέσω αυτής η ίδρυση σχολείων, ώστε να εμφυσήσουν τη βουλγαρική εθνική συνείδηση στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Θράκης.⁴

Οι πληθυσμοί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το 19^ο αιώνα

Σύμφωνα με εκτιμήσεις, ο πληθυσμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα θα πρέπει να έφτανε περίπου τα τριάντα εκατομμύρια κατοίκους, με τις βαλκανικές επαρχίες να συγκεντρώνουν

---

⁴ Λένα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα πατριδογνωσίας* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2010), 551-559.

πάνω από το 40% αυτού του πληθυσμού.⁵ Γίνεται αμέσως φανερό ότι το δημογραφικό κέντρο της αυτοκρατορίας ήταν τα Βαλκάνια, τα οποία σε όλο το 19^ο αιώνα είχαν τη διπλάσια πυκνότητα κατοίκησης από τη Μικρά Ασία. Μέσα από αυτά τα δημογραφικά στοιχεία φαίνεται η καίρια σημασία των βαλκανικών επαρχιών για την αυτοκρατορία, για φορολογικούς και οικονομικούς λόγους.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των υπηκόων της αυτοκρατορίας σχημάτιζε πυρηνικές οικογένειες, σε αγροτικά νοικοκυριά με γονείς και παιδιά, μεγέθους πέντε έως έξι ατόμων. Ο πληθυσμός, όπως και η οικονομία, παρέμενε κατά βάση αγροτικός. Σύμφωνα με υπολογισμούς, πάνω από το 80% του πληθυσμού στήριζε το βιοπορισμό του στη γεωργία, η οποία ως επί το πλείστον αποτελούνταν από μικρά οικογενειακά κτήματα. Κάποιοι από τους βασικούς παράγοντες που επηρέασαν τα δημογραφικά μεγέθη της αυτοκρατορίας ήταν ο έλεγχος των γεννήσεων και οι συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού. Ο έλεγχος των γεννήσεων, που ήταν ευρέως γνωστός μέσω των παρατεταμένων περιόδων γαλουχίας, διατηρούνταν ζωντανός μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οπότε το κράτος έκανε μια προσπάθεια να τον αντιμετωπίσει μέσω νομοθεσίας. Στο κομμάτι της διαβίωσης οι συνθήκες υγιεινής υστερούσαν αρκετά, ειδικά στην ύπαιθρο. Στο πλαίσιο της αντιμετώπισης των επιδημικών ασθενειών, ιδρύθηκαν λοιμοκαθαρήτριά και νοσοκομεία και βελτιώθηκαν οι υποδομές του αποχετευτικού συστήματος στις πόλεις. Γενικά, το προσδόκιμο ζωής ήταν χαμηλό και η παιδική θνησιμότητα υψηλή. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Σερβίας των αρχών του 19^{ου} αιώνα, όπου ο μέσος όρος του προσδόκιμου ζωής δεν ξεπερνούσε τα είκοσι πέντε έτη.⁶ Ένα άλλο σοβαρό πρόβλημα που εμπόδιζε την πληθυσμιακή ανάπτυξη ήταν οι λιμοί. Η προέλευσή τους δεν ήταν αποκλειστικά αποτέλεσμα κάποιας φυσικής καταστροφής, τις περισσότερες φορές οφείλονταν σε ανθρωπογενείς παράγοντες. Το κακό δίκτυο μεταφορών της αυτοκρατορίας και οι πολεμικές εμπλοκές της καθ' όλο το 19^ο αιώνα προκάλεσαν την πτώση του εμπορίου τροφίμων, αναγκαίο κομμάτι της οικονομίας και της διατροφής των υπηκόων. Ένας άλλος

---

⁵ Donald Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες (1770-1922)* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006), 198.

⁶ Quataert, *ό.π.*, 197-209.

παράγων ήταν η ραγδαία μείωση του παραγωγικού κομματιού της οθωμανικής κοινωνίας, των νεαρών ανδρών, οι οποίοι στρατεύονταν και αρκετές φορές έχασαν τη ζωή τους στα πεδία της μάχης. Σε αυτά τα στοιχεία που επηρέασαν τη δημογραφική ανάπτυξη του οθωμανικού χώρου κατά το 19^ο αιώνα προστίθεται και το μεγάλο μεταναστευτικό κύμα της δεκαετίας του 1860, οπότε υπολογίζεται ότι πάνω από ένα εκατομμύριο Οθωμανοί πολίτες μετανάστευσαν στην Αμερική.

Οι οθωμανικές απογραφές από το 1831 έως το 1893

Έως και το 19^ο αιώνα η κρατική διοίκηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν κατέγραφε ολικά τον πληθυσμό του κράτους, παρά μόνο ό,τι είχε σχέση με τη συγκέντρωση φόρων, επικεντρώνοντας την προσοχή της στους αρχηγούς των οικογενειών και σε νεαρούς άνδρες οι οποίοι θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στο στρατό. Η μερική αυτή καταγραφή του πληθυσμού σίγουρα δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, παρά μόνο πρόχειρους υπολογισμούς και εικασίες. Αυτό μπορεί να λεχθεί ακόμα και για το 19^ο αιώνα, οπότε οι πρώτες οργανωμένες απογραφές εμφανίζονται στις αρχές της δεκαετίας του 1880. Παρ' όλα αυτά, αν και ο πραγματικός αριθμός των κατοίκων της αυτοκρατορίας δεν μπορεί να γίνει γνωστός, τα γενικά σχήματα των δημογραφικών μεταβολών μπορούν να δημιουργήσουν μια ασφαλή εικόνα.

Οι λόγοι που οδήγησαν την κεντρική διοίκηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να διεξάγει συστηματικές απογραφές ήταν αρκετοί και συνήθως εντάσσονται όλοι στην τάση για συγκεντρωτική διοίκηση των υπηκόων, ανεξαρτήτως θρησκευματος και γλώσσας. Κύρια επιδίωξη ήταν να εξισωθούν όλοι οι Οθωμανοί υπήκοοι ενώπιον της σουλτανικής διοίκησης. Η εξίσωση αυτή θα έπρεπε να ήταν γραφειοκρατικής, φορολογικής και στρατιωτικής φύσης, ειδικότερα των χριστιανικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας, που σε πολλές περιπτώσεις απολάμβαναν ένα είδος προστατευτισμού από τις Μεγάλες Δυνάμεις, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο το δικαίωμα να επεμβαίνουν στα εσωτερικά θέματα της αυτοκρατορίας.

Μια απόπειρα επίσημης απογραφής θα γίνει το 1831, με κύριο σημείο επικέντρωσης τον ανδρικό πληθυσμό. Η κύρια αιτία που πραγμα-

τοποιήθηκε αυτή η απογραφή ήταν η διάλυση του σώματος των Γενιτσάρων από το σουλτάνο Μαχμούτ Β΄ (1808-1839), η οποία είχε δημιουργήσει ένα κενό στον οθωμανικό στρατό, κρίνοντας αναγκαία τη δημιουργία σύγχρονου τακτικού στρατού στα πρότυπα των ευρωπαϊκών κρατών της εποχής. Βέβαια, οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι, οι οποίοι ήταν αρνητικοί στη στράτευση, κατάφεραν να αποφεύγουν τη στρατολόγηση μέχρι και την Επανάσταση των Νεοτούρκων, το 1908. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αντίδρασης προς την επιστράτευση, ειδικά του χριστιανικού πληθυσμού, ήταν οι αυξημένες μεταναστευτικές ροές προς την Αμερική, την Ελλάδα και την Ευρώπη. Από την άλλη πλευρά, στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η πίεση των θρησκευτικών ηγετών προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, ώστε να μην περάσουν οι εξισωτικές μεταρρυθμίσεις που θα έθιγαν την εξουσία που ασκούσαν στις θρησκευτικές κοινότητες. Η μαζική επιστράτευση του ανδρικού πληθυσμού της αυτοκρατορίας θα είχε ως αποτέλεσμα την παραχώρηση δικαιωμάτων και την εξίσωση των μη μουσουλμάνων με τους μουσουλμάνους υπηκόους απέναντι στο κράτος, μειώνοντας σημαντικά τη δύναμη που ασκούσαν στους πληθυσμούς οι θρησκευτικές κοινότητες. Η κατηγοριοποίηση της απογραφής έγινε ως επί το πλείστον σύμφωνα με το θρήσκευμα, σε μουσουλμάνους, ορθόδοξους (Ελληνες, Βούλγαρους, Σέρβους, Βλάχους κτλ.), Εβραίους, Ρομά (Κίρτι) και Αρμένιους. Οι άρρενες που καταμετρήθηκαν ήταν από 16 έως 40 ετών ώστε να είναι κατάλληλοι για στρατολόγηση.⁷ Στην περίπτωση του καζά της Γκιουμουλτζίνας (Gumulcine Kazesi), ο οποίος κατά την απογραφή του 1831 περιλάμβανε 244 χωριά, εκ των οποίων 24 χωριά και 3 τσιφλίκια είχαν ορθόδοξο ή μικτό πληθυσμό (ορθόδοξο και μουσουλμανικό), παρουσιάζεται ότι ο ανδρικός πληθυσμός της περιοχής ήταν 81,2% μουσουλμάνοι, 14,2% ορθόδοξοι και 4,5% Ρομά, χωρίς να έχουν καταγράψει Εβραίοι ή Αρμένιοι κάτοικοι (Πίνακας 1).

---

⁷ Stanford J. Shaw, "The Ottoman System and Population. 1831-1914," *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978): 325-338, 325.

Πίνακας 1⁸

Ο πληθυσμός του καζά της Κομοτηνής (Gumulcine Kazasi) κατά την απογραφή του 1831

<i>Μουσουλμάνοι</i>	<i>Ορθόδοξοι</i>	<i>Ρομά</i>	<i>Εβραίοι</i>	<i>Αρμένιοι</i>	<i>Σύνολο</i>
30.517	5.339	1.712	–	–	37.568

Κατά τα έτη 1835, 1838 και 1844 θα δημοσιευθούν και άλλες απογραφικές εκθέσεις, όπου όμως δεν παρουσιάζονται στοιχεία για τον καζά της Γκιουμουλτζίνας, παρά μόνο γενικά στοιχεία για όλο το βιλαέτι της Αδριανουπόλεως. Σε αυτήν τη χρονική περίοδο οι απογραφές στην οθωμανική επικράτεια θα αποκτήσουν περαιτέρω σημασία για την κεντρική διοίκηση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο διορισμός του Rıza Pasha από το σουλτάνο ως επιβλέποντα της απογραφής του 1844, ο οποίος σε εκείνο το χρονικό σημείο διατέλεσε υπουργός Πολέμου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αναλαμβάνοντας εξ ολοκλήρου την ευθύνη για την πραγμάτωση της απογραφής.⁹

Αμέσως μετά τη λήξη του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-56) και την έκδοση του μεταρρυθμιστικού διατάγματος Χατ-ι χουμαγιούν (*hatt-ı hümayûn*), το 1856, η απογραφική δραστηριότητα του οθωμανικού κράτους θα συνεχιστεί στον άξονα των μεταρρυθμιστικών μέτρων. Οι απογραφές πλέον δεν θα αποτελούν μόνο εργαλείο για τη στρατολόγηση και την επάνδρωση του στρατού, αλλά και οικονομικό εργαλείο για την καταγραφή των φορολογουμένων, στην προσπάθεια του κράτους να βρει πόρους για να εκσυγχρονίσει το στρατό του. Η ευθύνη των απογραφών θα περάσει σε ένα νέο τμήμα, το *Tahrir-i Emlak Nezaretî*, το οποίο υπαγόταν στο Υπουργείο των Οικονομικών, έχοντας την ευθύνη για την κατάρτιση των φορολογικών καταλόγων της αυτοκρατορίας και την έκδοση φορολογικού πιστοποιητικού που αναλογούσε σε δελτίο ταυτότητας του εκάστοτε απογραφέντος υπηκόου (*vergi niifus tezkeresi*).¹⁰

⁸ Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics* (Madison: The University of Wisconsin studies, 1985), 109.

⁹ Senol Mutlu, "Late Ottoman Population and its Ethnic Distribution," *Nüfusbilim Dergisi / Turkish Journal of Population Studies* 25 (2003): 3-38, 4.

¹⁰ Shaw, "The Ottoman System," 327.

Στις απογραφές του 1872 και 1874, ο καζάς της Γκιουμουλτζίνας, που με το νόμο περί βιλαετιών του 1864 είχε υπαχθεί διοικητικά στο σαντζάκι της Καλλιπόλεως (Gelibolu Sancağı), το οποίο με τη σειρά του υπαγόταν στο βιλαέτι της Αδριανουπόλεως (Vilâyet-i Edirne), εμφανίζει το 38% των κατοίκων του να είναι μουσουλμάνοι και το 62% άλλων θρησκευτικών δογμάτων (Πίνακας 2). Σε αυτή την περίοδο εμφανίζονται και περιπτώσεις πιο αναλυτικών απογραφών, όπως αυτή που πραγματοποιήθηκε στο βιλαέτι του Δούναβη (Vilâyet-i Tûna), όπου το 1868 και το 1874 θα υπάρξει μια συστηματική καταγραφή οικισμών και πόλεων, με κύριο σκοπό να σχηματιστεί μια περιγραφική εικόνα των εκπαιδευτικών, οικονομικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων της περιόδου του Τανζιμάτ.¹¹

Πίνακας 2

Ο πληθυσμός στο βιλαέτι της Αδριανούπολης κατά την απογραφή του 1872-1874

<i>Μουσουλμάνοι</i>	<i>Μη μουσουλμάνοι</i>	<i>Σύνολο</i>
503.058	801.294	1.304.352

Η απογραφή του 1874 δεν θα ολοκληρωθεί ποτέ λόγω των πολλαπλών κρίσεων που μάστιζαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Ανατολική Κρίση (1875), ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος (1877-78) και η Συνθήκη του Βερολίνου (1878) θα προκαλέσουν περαιτέρω εδαφική συρρίκνωση της αυτοκρατορίας, ειδικά στις ευρωπαϊκές τις επαρχίες, όπου η πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν χριστιανοί. Ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ Β΄ (1876-1909), με φιρμάνι που θα εκδώσει το 1876, θα αναθέσει το σχεδιασμό των απογραφών στο Γάλλο ειδικό M. Bollond, με σκοπό να δημιουργηθεί ένα πιο αποδοτικό απογραφικό σύστημα για τον πληθυσμό της αυτοκρατορίας. Σε αυτό το νέο σύστημα, μείζονος σημασίας ήταν η διαίρεση του πληθυσμού σε ηλικιακές κατηγορίες, κάτι που εξυπηρετούσε κυρίως στρατιωτικούς και φορολογικούς σκοπούς. Σημαντικό σημείο της νέας αυτής κατεύθυνσης στην απογραφική διαδικασία ήταν η καταγραφή των γεννήσεων και των θανάτων σε ετήσια βάση.¹² Ο νέος κανονισμός για τις απογραφές, παρότι έμοιαζε σε

¹¹ Karpat, *Ottoman Population*, 117.

¹² Mutlu, "Late Ottoman Population," 6.

πολλά σημεία με τον προγενέστερο, παρουσιάζει κάποιες καινοτομίες, οι οποίες θα γίνουν οι βάσεις για τις μετέπειτα απογραφές μέχρι τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το 1922. Μια από αυτές τις καινοτομίες είναι ότι όλοι οι πολίτες που ήθελαν να αγοράσουν ή να πουλήσουν ακίνητη περιουσία ή να έρθουν σε συναλλαγή με το κράτος έπρεπε να προσκομίζουν πρώτα το απογραφικό δελτίο που πιστοποιούσε ότι είχαν απογραφεί. Σε περίπτωση μη επίδειξης του πιστοποιητικού οι ποινές ήταν υψηλές, φτάνοντας μέχρι και τη φυλάκιση. Η πιο σημαντική διαφορά όμως σε σχέση με τις προηγούμενες απογραφές είναι ότι πλέον καταγράφονταν και οι γυναίκες. Στην απογραφή του 1877-1878 που διεξήχθη σύμφωνα με το νέο σύστημα, το σαντζάκι της Καλλιπόλεως, όπου υπαγόταν ο καζάς της Γκιουμουλτζίνας, φέρεται να έχει 58.561 κατοίκους και 9.080 κατοικίες.

Μετά το 1878, στο πλαίσιο μιας νέας διοικητικής μεταρρύθμισης, θα δημιουργηθεί το σαντζάκι της Γκιουμουλτζίνας (*Gumulcine sancagi*), εντός της διοικητικής δικαιοδοσίας του βιλαετίου της Αδριανουπόλεως, το οποίο θα περιλαμβάνει και τον καζά της Γκιουμουλτζίνας (*Gumulcine Kazasi*). Αυτός περιλάμβανε εννέα ναχιέδες (*Nahiye*), Μαρώνειας (*Maroniya*), Σεχίρ (*Sehir*), Σαπχανέ (*Saphane*), Γιασί (*Yasi*), Σεϊχ Τζουμαγιά (*Seyh Cumaya*), Τσακάλ (*Cakal*), Τζελεμπιέ (*Celebie*), Κουρά ι Ντζεντίντ (*Kura-i Cedid*) και Κιρλί (*Kirli*). Η εικόνα αυτού του μετασχηματισμού των περιφερειών γίνεται ορατή στις απογραφές του 1881/1893. Σε αυτές καταγράφονται αναλυτικά οι πληθυσμοί όλων των καζάδων, κατηγοριοποιώντας όλα τα μιλλέτ, χωρίζοντάς τα σε ανδρικό και γυναικείο πληθυσμό. Χαρακτηριστικό είναι ότι για πρώτη φορά σε επίσημη απογραφή της αυτοκρατορίας εμφανίζεται η καταγραφή των Βουλγάρων ως ξεχωριστό μιλλέτ. Από το 1870 με σουλτανικό φερμάνι είχε δημιουργηθεί το βουλγαρικό μιλλέτ (*Bulgar millet*), προκαλώντας έναν διαχωρισμό ανάμεσα στους ορθόδοξους χριστιανούς που παρέμεναν πιστοί στο Πατριαρχείο και σε εκείνους που επέλεξαν να ακολουθήσουν την Εξαρχία. Βέβαια, ειδικά στην περιοχή της Θράκης, αυτό αποτελούσε ένα ρευστό σχήμα, καθώς υπήρχαν βουλγαρόφωνοι που είχαν παραμείνει συντεταγμένοι με το Πατριαρχείο. Αυτό προκαλούσε σύγχυση στις απογραφές, με την οθωμανική διοίκηση να προσμετρά αυτούς τους πληθυσμούς στο ελληνορθόδοξο μιλλέτ (*Rum millet*). Ειδικότερα, κατά τις απογραφές των ετών 1881/1893, ο καζάς της Γκιουμουλτζίνας παρουσιάζει ποσοστό 84% μουσουλμάνων κατοίκων, 6,3%

ελληνορθόδοξων και 8,9% Βουλγάρων, με το γενικό σύνολο του πληθυσμού να συμπληρώνεται από μικρό αριθμό Αρμενίων, Εβραίων και ξένων υπηκόων (Πίνακες 3 και 4).¹³

Πίνακας 3

Ανδρικός πληθυσμός του καζά της Γκιουμουλτζίνας κατά την απογραφή 1881/1893

Μουσουλμάνοι	Έλληνες	Βούλγαροι	Εβραίοι	Αρμένιοι	Ξένοι υπήκοοι
91.698	7.362	9.599	372	147	150
Σύνολο	109.328				

Πίνακας 4

Γυναικείος πληθυσμός του καζά της Γκιουμουλτζίνας κατά την απογραφή 1881/1893

Μουσουλμάνες	Ελληνίδες	Βουλγάρες	Εβραίες	Αρμένιες	Ξένες υπήκοοι
90.364	6.492	9.828	232	175	90
Σύνολο	107.181				

Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική υπ' εκκλησιαστικήν έποψιν της θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας

Η εργασία του Μ. Μελίρρυτου, *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική υπ' εκκλησιαστικήν έποψιν της θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας* συντάχθηκε το 1870 και δημοσιεύτηκε στην Κωνσταντινούπολη ένα χρόνο μετά. Η ημερομηνία συγγραφής αποτελεί κομβικής σημασίας χρονικό σημείο, καθότι πραγματώνεται λίγους μήνες μετά την ίδρυση του βουλγαρικού εξαρχάτου, γεγονός που θα σηματοδοτήσει την επίσημη έναρξη του ελληνοβουλγαρικού ανταγωνισμού στη Μακεδονία και τη Θράκη.

Το βιβλίο, το οποίο αποτελείται από ενενήντα σελίδες, έχει ως κύριο θέμα την καταγραφή των χριστιανικών πληθυσμών που βρίσκονταν στη γεωγραφική δικαιοδοσία της επισκοπής Μαρωνείας, η οποία εκείνη την περίοδο περιλάμβανε τους καζάδες της Γκιουμουλτζίνας (Gumuljina Kazasi), του Δαρί-Δέρε (Dari-Dere Kazasi) και των Φερών

¹³ Karpat, *ό.π.*, 123.

(Ferecik Kazasi) καθώς και τις νήσους Σαμοθράκη και Θάσο. Όπως σημειώνει και ο συγγραφέας στην αρχή της εργασίας του, η μελέτη και η συλλογή στοιχείων του ανετέθησαν από το μητροπολίτη Μαρωνείας Άνθιμο, ο οποίος τροφοδότησε το Μ. Μελίρρυτο με στοιχεία που είχε συγκεντρώσει η ίδια η μητρόπολη Μαρωνείας.

Στις πρώτες σελίδες συναντάμε την «Αγγελία» του συγγραφέα προς τους αναγνώστες. Στην «Αγγελία» αναφέρει τους λόγους που των ώθησαν να συγγράψει τη συγκεκριμένη εργασία, κάνοντας παράκληση να στηρίξουν την έκδοση οι μορφωμένοι ομογενείς Έλληνες, τονίζοντας την ανάγκη οι άνθρωποι της εκκλησίας να επιχειρήσουν να συντάξουν αντίστοιχες μελέτες για τις μητροπόλεις τους, στο πλαίσιο της προσπάσιης του θρακικού χώρου από τη βουλγαρική προπαγάνδα.

Προχωρώντας προς το κύριο θέμα της μελέτης, ο συγγραφέας παραθέτει κάποια στοιχεία φυσικής γεωγραφίας για την περιοχή, συνεχίζοντας με την παρουσίαση της «Παλαιάς Μαρώνειας». Ως «Παλαιά Μαρώνεια», ο Μ. Μελίρρυτος εννοεί την αρχαία και βυζαντινή Μαρώνεια, επιχειρώντας με αυτό τον τρόπο να τονίσει τη συνεχή παρουσία του ελληνικού και χριστιανικού στοιχείου στην περιοχή. Αυτή η μνεία στο ιστορικό παρελθόν αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο της πρώιμης φάσης των εθνικών ανταγωνισμών ανάμεσα στα βαλκανικά κράτη, τα οποία τις περισσότερες φορές ήγειραν διεκδικήσεις για μια περιοχή, τονίζοντας την ιστορική και εθνολογική παρουσία ομοεθνών τους.

Ο πρώτος καζάς που παρουσιάζει η μελέτη είναι αυτός της Γκιουμουλτζίνας, ξεκινώντας με το σύγχρονο οικισμό της Μαρώνειας που κατοικείται από Έλληνες, οι οποίοι «...λαλούσης την ελληνικήν γλώσσαν, με καθαράν προφοράν και φθόγγο...».¹⁴ Οι επαγγελματικές δραστηριότητες των κατοίκων, οι οποίοι είναι χτίστες, γεωργοί και έμποροι, μαζί με την οικιστική εικόνα της κώμης, προσφέρουν μια ιδέα του χώρου και της οικονομικής δραστηριότητας της Μαρώνειας εκείνη την περίοδο. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι υπάρχουν περίπου 350 οικίες και 2.000 κάτοικοι, όλοι χριστιανοί ορθόδοξοι στο δόγμα. Τέλος, κάνει μνεία στις εκκλησίες της περιοχής, στα σχολεία και την ταχυδρομική σύνδεση της Μαρώνειας με τις μεγάλες πόλεις, περιγράφοντας το τοπίο με ένα ποιητικό ύφος, αναφερόμενος στις πολλές κρήνες που υπάρχουν

---

¹⁴ Μ. Μελίρρυτος, *Περιγραφή ιστορική και γεωγραφική υπ' εκκλησιαστικήν έποψιν της θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας* (Κωνσταντινούπολη: Ε. Καϊολ., 1871), 26.

στον οικισμό, οι οποίες συνδέονται έντονα με τις θρησκευτικές και εθιμικές πρακτικές των κατοίκων.

Ο Μ. Μελίρρυτος συνεχίζει με τους οικισμούς που πλαισιώνουν τη Μαρώνια, αυτούς που βρίσκονται πλησίον του όρους Ίσμαρος. Στο Χατζιλάρι (Προσκυνητές) αναφέρει ότι υπάρχουν 60 χριστιανικές και 10 οικίες μουσουλμάνων που μιλούν βουλγαρικά. Σε αυτό το σημείο επισημαίνει ότι η πλειοψηφία του πληθυσμού του οικισμού παλαιότερα ήταν μουσουλμάνοι, οι οποίοι όμως μειώθηκαν σταδιακά λόγω της στρατολόγησής τους από τον οθωμανικό στρατό. Επίσης, αναφέρεται και στο γεγονός ότι η βουλγαρική προπαγάνδα έχει αυξηθεί μετά την ίδρυση της Εξαρχίας, με την αποστολή ιερέων και διδασκάλων, οι οποίοι έχουν ως κύριο στόχο να διαμορφώσουν τη συνείδηση των κατοίκων. Παρ' όλα αυτά, σημειώνει ότι τα βουλγαρικά χωριά της επαρχίας είναι εξελληνισμένα πολιτισμικά, γνωρίζοντας γραφή και ανάγνωση στα ελληνικά. Ο δεύτερος οικισμός πλησίον της Μαρώνιας που αναφέρει ο συγγραφέας είναι το Κούσλανλι (Ξυλαγανή), το οποίο αποτελείται από 100 οικίες με κατοίκους που μιλούν βουλγαρικά. Ακολουθεί το Τζιαδιρλί (Στρύμη) με 150 οικίες, χωρίς να αναφέρει τη γλώσσα που μιλούν οι κάτοικοι του χωριού, το Καραγάτζ-Κιοϊ (Διώνη) με 60 οικίες και το Καρα-Κούρτζαλι (Κρωβύλη) με 50 οικίες βουλγαρόφωνων. Τέλος, πριν φτάσει στην παρουσίαση της πρωτεύουσας του καζά, αναφέρεται στο Σοφουλάρ (Ασκηταί) με 20 βουλγαρόφωνες οικίες και 10 τουρκόφωνες και το Κιουτζούκ-Κιοϊ (Κόσμιο) το οποίο έχει 80 ελληνόφωνες οικίες, παρουσιάζοντας και κάποια ποιοτικά χαρακτηριστικά των κατοίκων του οικισμού.

Η Γιμουρτζίνα ή Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνή), η μεγαλύτερη πόλη και διοικητική πρωτεύουσα του καζά, κατά το συγγραφέα θυμίζει έντονα τις γερμανικές πόλεις της κεντρικής Ευρώπης, μια πόλη κατάφυτη με τον ποταμό να τη διασχίζει σε όλο της το μήκος. Στο κέντρο της πόλης υπάρχει το κάστρο, το οποίο εσφαλμένα ο Μ. Μελίρρυτος θεωρεί ότι χτίστηκε από Γενουάτες, μέσα στο οποίο κατοικούν 100 οικογένειες Εβραίων. Η πόλη, σύμφωνα με το συγγραφέα, εκείνη την εποχή κατοικείται από Έλληνες, Τούρκους, Αρμένους, Εβραίους και Αθίγγανους και κάθε πληθυσμιακή ομάδα έχει τη δική της συνοικία και «μαχαλά». Γειτονικά στο κάστρο, στη συνοικία «Βαρώς», κατοικούν Έλληνες, οι οποίοι σημειώνεται ότι δεν έχουν καταγωγή από την Κομοτηνή αλλά έχουν έρθει από διάφορα μέρη, κάτι που φαίνεται και από

τη διαφορετικότητα των ηθών και εθίμων του πληθυσμού της συνοικίας. Ελληνική συνοικία είναι και αυτή του Αγίου Γεωργίου, η οποία συνορεύει με την αρμενική. Τέλος, κλείνει την αναφορά του για την Γιμουρτζίνα με τις εμπορικές δραστηριότητες των κατοίκων, τα προϊόντα και το δίκτυο επικοινωνίας της πόλης με άλλες περιοχές, παραθέτοντας πληθυσμιακά δεδομένα και αναφέροντας ότι στην πόλη υπάρχουν 600 χριστιανικές οικίες, 1.500 τουρκικές και 40 οικίες Αθιγγάνων.

Η αναφορά στον καζά της Γκιουμουλτζινας κλείνει με τους υπόλοιπους οικισμούς του καζά, ξεκινώντας με το Καλαϊτζι-Δερε (Κασσιτέρα) με 150 βουλγαρόφωνες οικίες, το Χιρκάς (Κίρκη) με 100 ελληνόφωνες οικίες, το Κιζιλάρ (Κιζάριο) με 30 χριστιανικές οικίες, αλλά δεν αναφέρεται η γλώσσα των κατοίκων, το Σίτζανλι (Ποντικία) με 180 χριστιανικές οικίες, αναφέροντας και κάποια ποιοτικά χαρακτηριστικά των κατοίκων, το Γιασοούτ (Ιάσιο) με 15 χριστιανικές οικίες, το Λεφέτζιλερ (Λοφάριο), όπου υπολογίζει 15-19 χριστιανικές οικίες, το Γριτζάν Ασάρ (Γρατινή) με 50 χριστιανικές οικίες, το Κουζλού-Κιοϊ (Καρυδιά) με 30 χριστιανικές οικίες, το Δερέ-Κιοϊ (Πάνδροσος) με 20 χριστιανικές οικίες, το Πλατ-Κιοϊ (Ασώματοι) με 38 χριστιανικές οικίες, το Σουσούρ-Κιοϊ (Σώστης) με 36 χριστιανικές οικίες, το Κιρσατζά (Μεσσούνη) με 16 χριστιανικές οικίες, ο Φατίρ-Γιακάς με 15 χριστιανικές οικίες και το Κιρ-Τζιφλίκ με 10 χριστιανικές οικίες. Τέλος, ο Μ. Μελίρρυτος αναφέρει και τρία τσιφλίκια (Ciftlik), το Εβρεν-Κιοϊ (Εβρίνος), το Δενι-ζλέρ (Πελαγία) και το Ορτατζί (Αμβροσία), χωρίς να μας δίνει περαιτέρω πληροφορίες για αυτά.

Στο βιβλίο συνεχίζει με την παρουσίαση του καζά του Δαρί-Δερέ (Dari-Dere Kazasi),¹⁵ τον καζά Φερών και Μάκρης (Ferecik Kazasi), και τις νήσους Σαμοθράκη και Θάσο, αναφέροντας αναλυτικά τους εκεί οικισμούς, και τελειώνει παραθέτοντας πίνακα με τα πληθυσμιακά στοιχεία ανά καζά και κατάλογο με τους συνδρομητές της εργασίας.

Κατά την ανάγνωση της εργασίας του Μ. Μελίρρυτου εμφανίζεται ξεκάθαρα η λειτουργία που θέλει να συντελέσει ως εργαλείο ενάντια

¹⁵ Ο καζάς Δαρί-Δερέ, μεταξύ της εφαρμογής του νόμου περί Βιλαετίων (1864) και του Συνεδρίου του Βερολίνου, υπαγόταν στο σαντζάκι Καλλιπόλεως (Gelibolu Sancagi). Έδρα του ήταν το Δαρί-Δερέ (Zlatograd) και υπαγόταν εκκλησιαστικά στη μητρόπολη Μαρωνείας.

στην προπαγάνδα που είχε εξαπολύσει στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Θράκης η βουλγαρική Εξαρχία. Η υποσημείωση για τον εξελληνισμό των βουλγαρόφωνων και η πίστη αυτών προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο υποστηρίζουν το επιχείρημα ότι δεν υπάρχουν στους χριστιανικούς πληθυσμούς του καζά της Γκιουμουλτζίνας ούτε Βούλγαροι στη συνείδηση ούτε πληθυσμοί που έχουν αποσκιρτήσει και έχουν ενταχθεί στη βουλγαρική Εξαρχία επηρεασμένοι από «...Βουλγαριστικών επισκόπων των καθηρημένων υπό της Μ. Εκκλησίας επισκόπων, ονειρευομένων των μεν πατριαρχικούς θρόνους, των δε βουλγαρικά βασίλεια...».¹⁶ Βέβαια, αργότερα είναι γνωστό ότι οικισμοί, όπως η Κασσιτέρα, η Ποντικιά, το Μοναστήρι, η Στρώμη και η Διώνη είχαν προσχωρήσει στην Εξαρχία. Ένα άλλο στοιχείο που εμφανίζεται εντός της μελέτης είναι η αποσιώπηση σε αρκετές περιπτώσεις της ομιλούμενης γλώσσας σε αρκετούς οικισμούς. Αυτό κατά πάσα πιθανότητα γίνεται ηθελημένα από το συγγραφέα, γιατί συναντάται μόνο στους βουλγαρόφωνους οικισμούς. Σε κάποιες περιπτώσεις παρουσιάζονται ποιοτικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, άλλοτε με θετικές αποτιμήσεις και άλλοτε με αρνητική χροιά. Στην περίπτωση της Μαρώνειας ο συγγραφέας αναφέρει ότι οι κάτοικοι «...είσε φιλοπατρίδες...»¹⁷ και στην περίπτωση του Κιουτζούκ-Κιοϊ (Κόσμιο) δικαιολογεί την καλή οικονομική κατάσταση των κατοίκων με το γεγονός ότι «...καθό φιλεργότεροι των γειτόνων των...».¹⁸ Στην αντίπερα όχθη, στην παρουσίαση του οικισμού Σιτζανλί (Ποντικιά), που, παρότι αποσιωπάται από το Μ. Μελίρρυτο, γνωρίζουμε από μεταγενέστερες μελέτες ότι ήταν βουλγαρόφωνος, χαρακτηρίζει τους κατοίκους «...ως άριστοι κατσικοκλέπται παρά των γειτόνων των...».¹⁹

---

¹⁶ Μελίρρυτος, *Περιγραφή ιστορική*, 33.

¹⁷ *Ο.π.*, 28.

¹⁸ *Ο.π.*, 36.

¹⁹ *Ο.π.*, 44.

Πίνακας 5

Οι χριστιανικοί οικισμοί του καζά της Γκιουμουλτζίνας κατά το Μ. Μελίρρυτο

Όνομασία οικισμού κατά τον Μ. Μελίρρυτο	Ελληνική ονομασία	Γλώσσα των κατοίκων	Αριθμός οικιών*
Μαρόνεια	Μαρόνεια	Ελληνικά	X:350
Χατζιλάρι	Προσκυνητές	Βουλγαρικά-Τουρκικά	X:60 M:10
Κούσλανλι	Ξυλαγανή	Βουλγαρικά	X:100
Τζιαδιρλί	Στρώμη	?	X:150
Καραγάτζ-Κιοϊ	Διώνη	?	X:60
Καρά-Κούρτζαλι	Κρωβύλη	Βουλγαρικά	X:50
Σοφουλάρ	Ασκηταί	Βουλγαρικά-Τουρκικά	X:20 M:10
Κιουτζούκ-Κιοϊ	Κόσμιον	Ελληνικά	X:80
Γιμουρτζίνα	Κομοτηνή	Ελληνικά-Τουρκικά	X:600 M:1500 E:100 P:40
Καλαιτζί-Δερέ	Κασσιτέρα	Βουλγαρικά	X:150
Χιρκάς	Κίρκη	Ελληνικά	X:100
Κιζιλάρ	Κιζάριο	?	X:30
Σιτζανλι	Ποντικία	?	X:180
Μοναστήρι	Μοναστήρι	?	X:90
Γιασοούτ	Ιάσιο	?	X:15
Λεφέτζιλερ	Λοφάριον	?	X:15-19
Γριτζάν-Ασάρ	Γρατινή	?	X:50
Κουζλού-Κιοϊ	Καρυδιά	?	X:30
Δερέ-Κιοϊ	Πανδροσος	?	X:20
Πλάτ-Κιοϊ	Ασώματοι	?	X:38
Σουσουρ-Κιοϊ	Σώστης	?	X:36
Κιρσαρτζά	Μεσουήνη	?	X:16
Φατίρ-Γιακάς		?	X:15
Κιρ-Τζιφλίκ		?	X:10
Εβρέν-Κιοϊ	Εβρίνος	?	X:?
	Πελαγία	?	X:?
Ορτατζί	Αμβροσία	?	X:?

*X=Χριστιανοί, M=Μουσουλμάνοι, E=Εβραίοι, P=Ρομά

Παρά την ιδεολογική της αποστολή, η εργασία του Μ. Μελίρρυτου αποτελεί μια απεικόνιση των ορθόδοξων πληθυσμών του καζά της Γκιουμουλτζίνας. Όπως και άλλες μελέτες της περιόδου, ασχολείται μόνο με το χριστιανικό στοιχείο, χωρίς να κάνει αναφορά στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς του καζά, που είναι γνωστό ότι ήταν η συντριπτική πλειοψηφία. Σύμφωνα με το Salname του 1870, στη Θράκη

υπήρχαν 157 οικισμοί και 10 τσιφλίκια.²⁰ Γίνεται φανερό και από τη μελέτη του Μ. Μελίρρυτου, που απαριθμεί 24 οικισμούς και 3 τσιφλίκια, ότι κατά την περίοδο αυτή πρέπει να υπήρχαν στον καζά περί τους 125 οικισμούς που κατοικούνταν από μουσουλμάνους.

Μελέτες του 19^{ου} αιώνα για τον πληθυσμό του καζά της Κομοτηνής

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-56) και την Ανατολική Κρίση (1875-78), θα ξεσπάσει ανάμεσα στους βαλκανικούς λαούς ένας ιδιαίτερος πόλεμος, «ο πόλεμος των χαρτών και των στατιστικών». Ένας από τους τρόπους που χρησιμοποιούσαν για να νομιμοποιήσουν τις διεκδικήσεις τους τα βαλκανικά κράτη ήταν η παρουσίαση στατιστικών δεδομένων που θα επιβεβαίωναν την παρουσία ομοεθνών τους στην εκάστοτε περιοχή. Το πολυθρησκευτικό και πολυεθνικό παζλ στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε δημιουργήσει μια έντονη προβληματική σε σχέση με τον πληθυσμό, ειδικά όταν η διαφαινόμενη αποσύνθεση της αυτοκρατορίας είχε ανοίξει την όρεξη και αναπτέρωσε τις προσδοκίες και τις ελπίδες των αμφισβητούμενων περιοχών για τα βαλκανικά κράτη.

Βέβαια, σε περιοχές όπως η Μακεδονία και η Θράκη η απουσία εθνικής συνείδησης και η ποικιλία γλωσσών και θρησκευτικών δογμάτων καθιστούσαν τα αποτελέσματα ρευστά και μη αξιόπιστα. Στις περισσότερες των περιπτώσεων οι φορείς που διενεργούσαν τις στατιστικές μελέτες δεν ήταν οι επίσημες κυβερνήσεις των κρατών, αλλά οι εκκλησιαστικές διοικήσεις, φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι, μορφωμένοι άνθρωποι της εποχής και ενίοτε διπλωματικοί πράκτορες στο πλαίσιο εκθέσεων προς τις κυβερνήσεις τους, εξυπηρετώντας πάντα το σκοπό της διεκδίκησης της περιοχής σε εθνολογική βάση.

Η πρώτη μελέτη που εντοπίζεται για τον καζά της Γκιουμουλτζίνας, προγενέστερη αυτής του Μ. Μελίρρυτου, θα δημοσιευθεί στη Βουλγαρία το 1867. Ο συγγραφέας της μελέτης παραμένει άγνωστος. Σε αυτήν παρουσιάζονται οι οικισμοί του καζά της Γκιουμουλτζίνας που κατοικούνταν από χριστιανικό πληθυσμό, σημειώνοντας τη μητρική γλώσσα

---

²⁰ Επίσημη ετήσια επετηρίδα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά το 19^ο αιώνα. Gabor Agoston–Bruce Masters, *Encyclopedia of the Ottoman Empire* (New York: Fact on file, 2009), 501-502.

και τον αριθμό των οικιών. Χαρακτηριστικό της μελέτης είναι ότι είναι ατελής, αφού παραβλέπει κάποιους οικισμούς που εντοπίζουμε σε μεταγενέστερες μελέτες.²¹

Σε άλλη μελέτη που δημοσιεύθηκε το 1873 στην ετήσια επετηρίδα του Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, παρουσιάζονται κάποια στοιχεία, κυρίως εκπαιδευτικά αλλά και πληθυσμιακά. Η μελέτη επικεντρώνεται μόνο στην πόλη της Κομοτηνής, όπου παρουσιάζει ότι κατοικούν 450 ελληνόφωνες οικογένειες, και στη Μαρώνεια, για την οποία αναφέρει 400 οικογένειες.²²

Στο μεταίχμιο της συνθήκης του Βερολίνου (1878) και την ίδρυση της ηγεμονίας της Βουλγαρίας, ο Γάλλος γεωγράφος Α. Σινβέ (A. Synvet), καθηγητής στο Αυτοκρατορικό Οθωμανικό Λύκειο του Γαλατά Σαράι στην Κωνσταντινούπολη, θα εκδώσει το έργο του *Les Grecs de l'Empire Ottoman. Étude Statistique et Ethnographique*, όπου περιλαμβάνει πληθυσμιακά στοιχεία και χάρτες, εντάσσοντάς το στη φαρέτρα των όπλων που χρησιμοποίησαν οι Έλληνες εναντίον των Βουλγάρων στον εθνολογικό πόλεμο στη Μακεδονία και τη Θράκη. Σε αυτή τη μελέτη, όπου παρουσιάζονται οι πληθυσμοί των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αναφέρει ότι στην Κομοτηνή κατοικούσαν 2.700 Έλληνες και στη Μαρώνεια 2.400.²³

Ο Γ. Χασιώτης, ο οποίος είχε διατελέσει διευθυντής στο ελληνικό λύκειο του Πέραν στην Κωνσταντινούπολη, σε ένα έργο του 1881 που ασχολείται με τα ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα και τις ελληνικές αρχαιότητες, σε μνεία που περιλαμβάνεται για τη μητρόπολη της Μαρώνειας, της οποίας τα διοικητικά όρια συνέπιπταν με αυτά του καζά της Γκιουμουλτζίνας, αναφέρει ότι η μητρόπολη περιλάμβανε 18 χριστιανικούς οικισμούς με πληθυσμό 21.850 κατοίκων. Όπως είναι φανερό, βέβαια, ο αριθμός των οικισμών είναι μικρός σε σχέση με την

---

²¹ Paraskevas Konortas, "Nationalist Infiltrations in Ottoman Thrace (ca.1870-1912): The Case of the Kaza of Gumuljina," στο *State-Nationalism in the Ottoman Empire. Greece and Turkey. Orthodox and Muslims 1830-1945*, εκδ. B. C. Fortna-S. Katsikas-D. Kamouzis-P. Konortas (London: Routledge, 2013), 73-100, 80.

²² Σ. Ψάλτης, *Η Θράκη και η δύναμις του εν αυτή στοιχείου. Στατιστικά περί του ελληνικού πληθυσμού πληροφορία* (Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων 1919), 139.

²³ A. Synvet, *Les Grecs de l'Empire Ottoman. Etude statistique et ethnographique*, L'orient illustre (Constantinople: 1878), 27.

πραγματικότητα, κάτι που ίσως οφείλεται στην παράβλεψη των βουλγαρόφωνων οικισμών που θεωρεί εξαρχικούς, άρα αιρετικούς.²⁴

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, λόγω των στοιχείων που παρουσιάζει, είναι η μελέτη του Νικολάου Χατζόπουλου, Έλληνα δασκάλου στον οργανισμό εκπαίδευσης του Πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη, η οποία δημοσιεύθηκε 1883. Σε αυτή παρουσιάζονται οι οικισμοί του καζά της Γκιουμουλτζίνας (Πίνακας 6), μαζί με πληθυσμιακά στοιχεία, θέτοντας ως κύριο στοιχείο τη μητρική γλώσσα των κατοίκων. Στη μελέτη οι βουλγαρόφωνοι υπερτερούν των ελληνόφωνων ελάχιστα (49,94% ελληνόφωνες οικογένειες και 50,06% βουλγαρόφωνες), με το συγγραφέα να επισημαίνει και να τονίζει τον κίνδυνο στο μέλλον αυτός ο πληθυσμός να αποσπαστεί από τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου και να περάσει στη δικαιοδοσία της Εξαρχίας.²⁵

Πίνακας 6²⁶

Οι οικισμοί του καζά της Γκιουμουλτζίνας με χριστιανικό πληθυσμό κατά τον Ν. Χατζόπουλο (1883)

<i>Οικισμός</i>	<i>Μητρική γλώσσα</i>	<i>Ελληνικές οικίες</i>	<i>Βουλγαρικές οικίες</i>
Μαρωνεία	Ελληνικά	300	50
Προσκυνητές	Βουλγαρικά		70
Ξυλαγανή	Βουλγαρικά		120
Στρώμη	Βουλγαρικά		20
Διώνη	Βουλγαρικά		65
Ασκηταί	Βουλγαρικά		25
Κόσμιο	Ελληνικά	140	
Κομοτηνή	Ελληνικά-Βουλγαρικά	550	100
Κασσιτέρα	Βουλγαρικά		170
Κίρκη	Ελληνικά	150	
Κίζαρι	Βουλγαρικά		40
Ποντικιά	Βουλγαρικά		190
Μοναστήρι	Βουλγαρικά		100
Ιάσιο	Βουλγαρικά		40
Λοφάριο	Βουλγαρικά		45

²⁴ G. Chasiotis, *L'instruction publique chez les Grecs. Avec statistique et quatre cartes figuratives pour l'année scolaire 1878-1879* (Paris: Ernest Leroux, 1881), 397.

²⁵ Konortas, "Nationalist infiltrations," 83.

²⁶ Ο.π., 84.

Γρατινή	Ελληνικά	100	
Καρυδιά	Βουλγαρικά		35
Πάνδροσος	Βουλγαρικά		30
Ασώματοι	Ελληνικά-Βουλγαρικά	25	20
Σώστης	Βουλγαρικά		35
Μεσούνη	Βουλγαρικά		50
Φατίρ-Γιακάς	Βουλγαρικά		20
Κιρ-Τσιφλίκ	Βουλγαρικά		18
Εβρίνος	Βουλγαρικά		45*
Πελαγία	Βουλγαρικά		*
Αμβροσία	Βουλγαρικά		*

* Ο αριθμός των οικογενειών δηλώνεται συνολικά κάτι που σημαίνει ότι αποτελούσαν γειτονικά τσιφλίκια.

Μια έκθεση για τον πληθυσμό στη μητρόπολη Μαρωνείας (Πίνακας 7) και κατ' επέκταση στον καζά της Γκιουμουλτζίνας θα δημοσιεύσει με το φύλλο του ο *Ανατολικός Αστήρ* στις 22 Ιανουαρίου 1886.²⁷ Σε αυτή, όπως και σε προγενέστερες μελέτες, παρουσιάζεται ο χριστιανικός πληθυσμός του καζά κατανεμημένος σε ελληνόφωνους και βουλγαρόφωνους. Η εικόνα που μας δίνεται από την έκθεση είναι ότι στον καζά το 43% των χριστιανικών οικογενειών ήταν βουλγαρόφωνες και το 57% ελληνόφωνες.

Πίνακας 7²⁸

Οι οικισμοί του καζά της Γκιουμουλτζίνας σύμφωνα με την έκθεση του *Ανατολικού Αστέρος* (1886)

Όνομα οικισμού	Όνομα κατά την έκθεση	Μητρική γλώσσα	Οικογένειες
Κομοτηνή	Γκιουμουλτζίνα	Ελληνικά	700
Κίρκη	Χιρκάς	Ελληνικά	140
Κασσιτέρα	Καλατζή Δερέ	Βουλγαρικά	170
Κιζάριο	Κιζλάρ	Βουλγαρικά	40
Ποντικιά	Σίτσανλη	Βουλγαρικά	190
Μεσούνη	Κιρσάρτο	Βουλγαρικά	20
Φατίρ-Γιακάς	Φατήρ Γιακά	Βουλγαρικά	20
Κιρ-Τσιφλίκ	Κιρτσιφλίκι	Βουλγαρικά	18

²⁷ Ελληνόφωνη εφημερίδα που ιδρύθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1861.

²⁸ Ψάλτης, *Η Θράκη*, 141.

Εβρίνος	Εβρένκιοι	Βουλγαρικά	45*
Σκάλωμα	Μενιζιέρ	Βουλγαρικά	*
Αμβροσία	Ορτακτσή	Βουλγαρικά	*
Μαρώνεια	Μαρώνεια	Ελληνικά	350
Προσκυνητές	Χατζιλάρι	Βουλγαρικά	70
Ξυλαγανή	Κούσλανλη	Βουλγαρικά	120
Στρώμη	Τσατιρλή	Βουλγαρικά	168
Διώνη	Καραγαζκιοί	Βουλγαρικά	65
Κρωβύλη	Καρακιτζαλ	Βουλγαρικά	60
Ασκηταί	Σοφουλάρ	Βουλγαρικά	25
Κόσμιο	Κουτσουκιοί	Ελληνικά	150

* Ο αριθμός των οικογενειών δηλώνεται συνολικά, κάτι που σημαίνει ότι αποτελούσαν γειτονικά τσιφλίκια.

Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα ενδιαφέρον παρουσιάζει μια άλλη μελέτη, η οποία συντάχθηκε από τον Toma Karayanov, γενικό πρόξενο της Βουλγαρίας στην Αδριανούπολη, και δημοσιεύθηκε το 1903. Η μελέτη του βασίστηκε στα στοιχεία του Salname του 1897 που αφορούσαν τους χριστιανικούς οικισμούς του καζά της Γκιουμουλτζίνας. Σε αυτή ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αποτελεί η κατηγοριοποίηση των στοιχείων βάσει της εθνικότητας του πληθυσμών και όχι βάση του θρησκευτικού δόγματος και της γλώσσας. Ο Karayanov κατηγοριοποιεί Έλληνες και Βούλγαρους ανάλογα με το αν ανήκουν δογματικά στο Πατριαρχείο ή στην Εξαρχία και μας παρουσιάζει αριθμούς που αφορούν και άλλες εθνοτικές ομάδες που κατοικούσαν στον καζά εκείνη την περίοδο. Οι κατηγορίες που χρησιμοποιεί στη μελέτη του είναι οι Βούλγαροι εξαρχικοί, Βούλγαροι πατριαρχικοί, Έλληνες πατριαρχικοί, Γκαγκαούζοι (τουρκόφωνοι χριστιανοί που ακολουθούν το Πατριαρχείο), μουσουλμάνοι, μουσουλμάνοι Ρομά, Αρμένιοι και Εβραίοι.²⁹

Συγκλίσεις και αποκλίσεις της μελέτης του Μ. Μελίρρυτου με άλλες μελέτες και απογραφές

Όπως σε όλες τις μη κρατικές μελέτες της περιόδου, έτσι και η μελέτη του Μ. Μελίρρυτου εντάσσεται στο πνεύμα της εποχής, στην παρουσί-

²⁹ Konortas, ό.π., 85.

αση επαρκών δημογραφικών στοιχείων που να πιστοποιούν την παρουσία ισχυρού ελληνικού στοιχείου στην περιοχή του καζά της Γκιουμουλτζίνας. Στη μελέτη του παρουσιάζονται αναλυτικά οι οικισμοί του καζά που περιλάμβαναν χριστιανικό πληθυσμό, χωρίς να γίνεται ιδιαίτερη μνεία γιατί την εθνική συνείδηση που έτρεφαν οι ίδιοι. Η μεθοδολογία συγκέντρωσης δεδομένων είναι περισσότερο εμπειρική. Ως κύριος της περιοχής, επικεντρώνεται στη δική του εμπειρία και τις εικόνες που έχει και υποβοηθείται από στοιχεία που είχε συγκεντρώσει η μητρόπολη Μαρωνείας για τους οικισμούς που βρίσκονταν υπό τη δικαιοδοσία της. Χαρακτηριστικό της μελέτης του Μ. Μελίρρυτου σε αυτό το πλαίσιο αποτελεί όχι μόνο η παρουσίαση αριθμητικών δεδομένων, αλλά πολλές φορές και ποιοτικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού και περιγραφή των τοπίων, όπως και αναφορών στην οικονομική δραστηριότητα των κατοίκων της περιοχής. Από την άλλη, οι οθωμανικές απογραφές επικεντρώνονται στο συνολικό πληθυσμό του καζά, διαχωρίζοντάς τον ανάλογα με το μιλλέτ που ανήκει, ενώ σε μελέτες όπως του Σινβέτ παρουσιάζεται μια χονδροειδής αριθμητική αναφορά στους Έλληνες της μητρόπολης Μαρωνείας χωρίς περαιτέρω ανάλυση.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό που συναντάμε στη μελέτη του Μ. Μελίρρυτου είναι η αποσιώπηση της μητρικής γλώσσας των κατοίκων σε αρκετούς οικισμούς. Παρότι σε πολλές περιπτώσεις γίνεται αναφορά στη μητρική γλώσσα, σε άλλους οικισμούς αναφέρεται μόνο ότι κατοικούνται από χριστιανούς ορθόδοξους, χωρίς να αναφέρεται κάτι για τη μητρική γλώσσα των κατοίκων. Η τακτική αυτή φαίνεται να είναι ηθελημένη, διότι ο συγγραφέας ήταν γνώστης της περιοχής, γεγονός που εξυπηρετεί απόλυτα και τον κύριο λόγο συγγραφής της μελέτης, να αντικρούσει τα επιχειρήματα της εκκλησιαστικής βουλγαρικής προπαγάνδας στο χώρο της Θράκης. Η τάση αυτή φαίνεται και από τις ποιοτικές αναφορές στους πληθυσμούς. Σε άλλες ελληνόφωνες μελέτες της περιόδου, παρότι εντάσσονται στο ίδιο κλίμα, αναφέρεται η μητρική γλώσσα των οικισμών. Το ίδιο συμβαίνει γενικά και στις οθωμανικές απογραφές, όπου ανάλογα με τη μητρική γλώσσα οι ορθόδοξοι χριστιανοί του καζά κατατάσσονται στο αντίστοιχο μιλλέτ, ελληνικό ή βουλγαρικό, χωρίς να εξετάζεται η εθνική συνείδηση που μπορεί να είχαν δομήσει οι κάτοικοι του οικισμού. Εξαιρέση αποτελεί η μελέτη του Karayanov, όπου έχουμε διαχωρισμό, ειδικά του βουλγαρόφωνου στοιχείου, σε πατριαρχικούς και εξαρχικούς.

Στη μελέτη του Μ. Μελίρρυτου, αλλά και σε άλλες μελέτες, τα στοιχεία δίνονται με αριθμό οικογενειών (οικιών). Γίνεται φανερό λοιπόν ότι είναι αδύνατον να γίνουν υποθέσεις για το συνολικό αριθμό των κατοίκων στην περιοχή κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Από την άλλη, οι επίσημες οθωμανικές απογραφές μετά το 1875 προσφέρουν συνολικά αριθμητικά δεδομένα του πληθυσμού του καζά, αλλά και εδώ πρέπει να ληφθούν υπόψη οι δυσκολίες της εποχής και η έλλειψη επιστημονικής κατάρτισης για τη διεξαγωγή απογραφής, κάτι που τις καθιστά αναξιόπιστες ως ένα σημείο. Παρ' όλα αυτά, και οι μελέτες και οι απογραφές της εποχής μπορούν να μας δώσουν μια εικόνα της περιόδου όσον αφορά τον πληθυσμό του καζά. Κοιτώντας τα στοιχεία των μελετών και των απογραφών ποσοστιαία (Πίνακας 8), διαπιστώνεται μια μοιρασμένη εικόνα του χριστιανικού πληθυσμού σε ελληνόφωνους και βουλγαρόφωνους. Πότε παρουσιάζεται το ελληνόφωνο στοιχείο να προηγείται με βραχεία διαφορά και πότε το βουλγαρόφωνο. Η μεγαλύτερη διαφορά ανάμεσα στις δύο πληθυσμιακές ομάδες υπάρχει στην οθωμανική απογραφή του 1881/1893, όπου η πλειοψηφία παρουσιάζεται να είναι βουλγαρόφωνη.

Πίνακας 8

	<i>Ελληνόφωνοι</i>	<i>Βουλγαρόφωνοι</i>
Μ. Μελίρρυτος (1871)	52,1%	47,9%
Ν. Χατζόπουλος (1883)	49,55%	50,45%
<i>Ανατολικός Αστήρ</i> (1886)	57%	43%
Οθωμανική απογραφή (1881/1893)	41,63%	58,37%

Άλλο στοιχείο που εντοπίζεται στο έργο του Μ. Μελίρρυτου, αλλά και στις υπόλοιπες μελέτες, είναι η μη παρουσίαση των μουσουλμάνων και των υπόλοιπων πληθυσμιακών ομάδων που κατοικούσαν στον καζά, δηλαδή της πλειοψηφίας των κατοίκων. Ειδικά ο μουσουλμανικός πληθυσμός αποτελούσε τη συντριπτική πλειονότητα του καζά της Γκιουμουλτζίνας. Στην απογραφή του 1831 φαίνεται να ξεπερνά το 80% του συνολικού πληθυσμού, ενώ 50 χρόνια αργότερα ο μουσουλμανικός πληθυσμός στον καζά αγγίζει το 84% του συνολικού. Σε πολλές περιπτώσεις ο μουσουλμανικός πληθυσμός δεν ήταν τουρκόφωνος,

αλλά σλαβόφωνος και αλβανόφωνος. Σε αυτό το σημείο πρέπει να γίνει μνεία και στις πληθυσμιακές ανακατατάξεις του μουσουλμανικού πληθυσμού στη Θράκη, που προκλήθηκαν κυρίως από τις πολεμικές αναμετρήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μετανάστευση περίπου 2.500.000 μουσουλμάνων από τον Καύκασο, κατά την περίοδο 1859-1914 με προορισμό την οθωμανική επικράτεια, με μεγάλο αριθμό από αυτούς να εγκαθίσταται στη Θράκη.³⁰ Στη μελέτη του Μ. Μελίρρυτου υπάρχει νύξη για άλλες πληθυσμιακές ομάδες για την πόλη της Κομοτηνής, όπου αναφέρονται Αρμένιοι, Εβραίοι και Ρομά, και για τον οικισμό Χατζιλάρι (Προσκυνητές), όπου εντός της χριστιανικής πλειοψηφίας εντάσσεται και ένα μικρό ποσοστό μουσουλμάνων. Περισσότερες κατηγορίες πληθυσμιακών ομάδων παρουσιάζονται κυρίως στη μελέτη του Τ. Karayanov (1903).

Ένα πρόβλημα που προκύπτει επίσης από τη μελέτη του Μ. Μελίρρυτου είναι ο πληθυσμός στα τσιφλίκια. Στη μελέτη αναφέρονται ως οικισμοί δύο τσιφλίκια, ο Φατίρ-Γιακάς και το Κιρ-Τσιφλίκ, για τη φύση των οποίων μαθαίνουμε από μεταγενέστερες μελέτες. Το Εβρενκίοι (Εβρίνος), το Δενιζλερ (Πελαγία) και το Όρτατζι (Αμβροσία) παρουσιάζονται ως τσιφλίκια τα οποία κατοικούνται από χριστιανικό πληθυσμό. Σε μελέτες, όπως αυτή του *Ανατολικού Αστέρα*, προστίθεται και το Μενιζλέρ (Σκάλωμα). Το πρόβλημα που προκύπτει είναι κατά πόσο αυτά τα τσιφλίκια κατοικούνταν από μόνιμο πληθυσμό και όχι από εποχικούς επίμορτους καλλιεργητές. Κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται ούτε στη μελέτη του Μ. Μελίρρυτου ούτε σε κάποια άλλη μελέτη, παρά το γεγονός ότι κάποια από αυτά τα τσιφλίκια μετασηματίστηκαν σε οικισμούς, κάτι που ίσως να δηλώνει ότι είχαν μόνιμα εγκατεστημένο πληθυσμό.

Συμπερασματικά, το έργο του Μ. Μελίρρυτου *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική υπ' εκκλησιαστικήν έποψιν της θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας* αποτελεί μια χρήσιμη απεικόνιση της περιοχής του καζά Γκιουμουλτζίνας κατά την περίοδο του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα. Η περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος, η παρουσίαση των οικονομικών δραστηριοτήτων και, ακόμα, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των πληθυσμών που κατοικούσαν κατά την περίοδο εκείνη στην περιοχή

---

³⁰ Karpat, *ό.π.*, 70.

προσφέρουν μια ικανοποιητική εικόνα της περιοχής. Σίγουρα τα στατιστικά στοιχεία δεν μπορούν να εξακριβωθούν με βεβαιότητα ούτε η προέλευσή τους αποτελεί προϊόν επιστημονικής εργασίας. Παρ' όλα αυτά, μπορούν να αξιολογηθούν σε σύγκριση με οθωμανικές απογραφές και άλλες μελέτες της περιόδου ώστε να αποτελέσουν ένα εργαλείο συμπερασμάτων για το μελετητή της περιόδου.

Ο καζάς της Γκιουμουλτζίνας και οι χριστιανικοί οικισμοί όπως αποτυπώνονται στη μελέτη του Μ. Μελίρρυτου. Με γαλάζιο χρώμα είναι οι οικισμοί με ελληνόφωνο πληθυσμό και με πράσινο οι οικισμοί με βουλγαρόφωνο πληθυσμό.

Χρήστος Καρδαράς – Μαρία Θεοδοσίου

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΣΕΡΒΙΚΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ
ΤΟΥ 1913 ΑΠΟ ΤΗ ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ

Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο πραγματεύεται τη μυστική Ελληνοσερβική Συνθήκη, τη Στρατιωτική Σύμβαση της 19^{ης} Μαΐου/1^{ης} Ιουνίου 1913 και τις εξ αυτών απορρέουσες υποχρεώσεις της Ελλάδας, όπως τις ερμήνευσε και τις πρόβαλε στα δημοσιευμένα κείμενα (φυλλάδια ή βιβλία) η βενιζελική προπαγάνδα, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.¹ Επικεντρώνεται στην οργάνωση της συγκεκριμένης προπαγάνδας και κυρίως στον τρόπο με τον οποίο οι σχετικές εκδόσεις παρουσίασαν την ελληνοσερβική συνθήκη μετά την κήρυξη του πολέμου από την Αυστροουγγαρία εναντίον της Σερβίας στα τέλη Ιουλίου του 1914. Συγκεκριμένα, η παράταξη των Φιλελευθέρων και οι υποστηρικτές της έκριναν πως η Ελλάδα ήταν υποχρεωμένη να συνδράμει στρατιωτικά τη σύμμαχο χώρα. Επιπροσθέτως, θεωρούσαν αναγκαία την παρέμβαση στην παγκόσμια σύρραξη στο πλευρό της Entente, με στόχο την προάσπιση των εθνικών συμφερόντων. Το βασικό επιχείρημα της βενιζελικής παράταξης ήταν πως η ελληνοσερβική συμμαχία επέβαλλε στα δύο συμβαλλόμενα μέρη αμοιβαία στρατιωτική υποστήριξη σε περίπτωση πολέμου με τη Βουλγαρία ή άλλη τρίτη δύναμη. Ο Βενιζέλος εξέθεσε την άποψη αυτή στη βουλή και έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης, ωστόσο, ο βασιλιάς, ο υπουργός Εξωτερικών Γ. Στρέιτ, το Γενικό Επιτελείο και μέρος της αντιπολίτευσης είχαν αντίθετη άποψη και επέμεναν στη διατήρηση της ουδετερότητας.

Η βενιζελική προπαγάνδα

Η παγκόσμια σύρραξη και η ανάγκη επηρεασμού και χειραγώγησης της κοινής γνώμης έδωσαν μια άνευ προηγουμένου ώθηση στην προπαγάνδα, η οποία αξιοποιήθηκε από τις ηγεσίες όλων των εμπόλεμων

---

¹ Για τα υπόλοιπα θέματα στα οποία εστίασε αφενός η βενιζελική και αφ' ετέρου η αντιβενιζελική προπαγάνδα τη συγκεκριμένη περίοδο βλ. Μαρία Θεοδοσίου, «Η εκδοτική δραστηριότητα στην υπηρεσία του Εθνικού Διχασμού: Προπαγανδιστικά κείμενα της περιόδου 1915-1919» (διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Ναύπλιο, 2022).

κρατών.² Εκ μέρους της Entente, η γαλλική προπαγάνδα διοχέτευε άφθονο υλικό στον ελληνικό Τύπο, ενώ χρησιμοποίησε και άλλα προπαγανδιστικά μέσα, όπως φυλλάδια, δημόσιες εκδηλώσεις, συνέδρια και κινηματογραφικές προβολές. Το ελληνικό κοινό επηρεάστηκε κυρίως από το προπαγανδιστικό υλικό που αφορούσε άμεσα την χώρα και όχι από εκείνο που σχετιζόταν με τις προσπάθειες των Συμμάχων ή τις φρικαλεότητες των Γερμανών στον πόλεμο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ενδιαφέρον των Ελλήνων αναγνωστών για το φυλλάδιο του Λέοντα Μακκά, *Η Γαλλία και η Γερμανία ενώπιον του Ελληνισμού* (1915).³

Στην Ελλάδα, ο Ελευθέριος Βενιζέλος ήταν ο πρώτος πολιτικός που αντιλήφθηκε, αμέσως μετά την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων, τη χρησιμότητα του πανίσχυρου όπλου της προπαγάνδας για την προώθηση των ελληνικών θέσεων. Ωστόσο, κάθε δραστηριότητα ανεστάλη μετά το πέρας των πολέμων αυτών.⁴ Κατά το μεγαλύτερο μέρος της παγκόσμιας σύρραξης που ακολούθησε, οι ελληνικές πρεσβείες δεν διέθεταν επίσημα γραφεία Τύπου, καθώς ο Εθνικός Διχασμός δεν επέτρεψε την οργάνωση μιας δομημένης προπαγάνδας στο εξωτερικό.

Η πρώτη συντονισμένη πρωτοβουλία αναλήφθηκε από το Βενιζέλο λίγο πριν τη λήξη του πολέμου, την άνοιξη του 1918, με στόχο να επιτελέσει σημαντικό έργο όσον αφορά την υποστήριξη των φιλόδοξων εθνικών επιδιώξεών του. Η πρωτοβουλία αυτή κρίθηκε απαραίτητη λόγω της όψιμης εισόδου της χώρας στον πόλεμο και της πολιτικής της ευμενούς ουδετερότητας που εφάρμοσε προς τη Γερμανία ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, η οποία είχε προκαλέσει τη δυσaréσκεια της Entente. Έπρεπε να αποδείξει ότι η συμμετοχή της Ελλάδας υπήρξε

---

² Troy Paddock (εκδ.), "Introduction," στο *Propaganda and the First World War* (Λέιντεν-Βοστώνη: Brill Publishers, 2014), 8-17.

³ Jean-Claude Montant, "Aspects de la propagande française en Grèce pendant la Première Guerre mondiale," στο *La France et la Grèce dans la Grande Guerre*, Πρακτικά Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη: Νοέμβριος 1989), 1992, 78.

⁴ Έλλη Λεμονίδου, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η θεμελίωση της ελληνικής προπαγάνδας στο εξωτερικό: 1912-1918», στο *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ2: Νεοελληνική περίοδος (Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 2011), 135-137.

σημαντική στο Μακεδονικό Μέτωπο κατά τον τελευταίο χρόνο του πολέμου και ότι η χώρα μπορούσε να καλύψει το κενό στην Ανατολική Μεσόγειο από την πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Βουλγαρίας, με την προβολή της ναυτικής της παράδοσης, της δυναμικότητας του έθνους και του καθαρά ελληνικού χαρακτήρα των διεκδικούμενων περιοχών.⁵

Όσον αφορά την προπαγάνδα που ασκήθηκε στο πλαίσιο του Εθνικού Διχασμού, αξίζει να σημειωθεί ότι δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην προβολή των θέσεων των δύο αντίπαλων παρατάξεων, της βενιζελικής και της αντιβενιζελικής. Συγκεκριμένα, ο Βενιζέλος συνεργάστηκε με τις γαλλικές αρχές, αλλά επίσης οργάνωσε αποστολές για τον επηρεασμό της κοινής γνώμης στη Γαλλία, Αγγλία, Ιταλία, Ελβετία, στις Η.Π.Α. καθώς και στους Έλληνες της Διασποράς.⁶ Η αξία που απέδιδε ο Έλληνας πολιτικός στην προπαγάνδα και στις δημόσιες σχέσεις αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι διέθετε χρόνο για να παρέχει πληροφορίες για την προσωπική του ζωή στους βιογράφους του.⁷ Η προώθηση της πολιτικής του και ο επηρεασμός της κοινής γνώμης τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό επιτεύχθηκε μέσω του Τύπου, των διαλέξεων και της συγγραφικής παραγωγής στην οποία επιδόθηκαν Έλληνες και ξένοι νομικοί, δημοσιογράφοι, συγγραφείς, πολεμικοί ανταποκριτές, κομματικοί παράγοντες,

---

⁵ Dimitris Kitsikis, *Propagande et pressions en politique internationale. La Grèce et ses revendications à la Conference de la Paix (1919-1920)* (Παρίσι: Presses Universitaires de France, 1963), 81-82, 483-484.

⁶ Montant, "Aspects de la propaganda," 66-67.

⁷ Μόνο κατά την εξαετία 1915-21 δημοσιεύθηκαν τέσσερις βιογραφίες του Βενιζέλου στη Βρετανία, περισσότερες από όσες αφορούσαν οποιονδήποτε άλλο Έλληνα ή Βαλκάνιο πολιτικό άνδρα του 19^{ου} ή του 20^{ου} αιώνα. Συγγραφείς τους οι C. Kerofilas, Crawford Price, Vincent J. Seligman και S. B. Chester. Μεγάλη επίδραση άσκησε στο βρετανικό κοινό και το μυθιστόρημα *The Thirty-nine Steps* του πολιτικού και συγγραφέα John Buchan, το οποίο μέσα στους τρεις τελευταίους μήνες του 1915 πούλησε 25.000 αντίτυπα. Στο έργο του ο Buchan παρουσίαζε τον ήρωα Κωνσταντίνο Καρολίδη, ενσάρκωση του Βενιζέλου, ο οποίος οραματίζεται τη διάσωση των Βαλκανίων και αποτελεί στόχο μιας γερμανικής συνομοσπίας δολοφονίας. Slobodan G. Markovich, "Eleftherios Venizelos, British Public Opinion and the Climax of Anglo-Hellenism (1915-1920)," *Balkanica* 49 (2018): 148-149.

πολιτικοί και διπλωμάτες, καθώς και αξιωματούχοι που δραστηριοποιούνταν σε διάφορες υπηρεσίες της Entente στη χώρα.

Συνδεδεμένος με τη χρηματοδότηση της βενιζελικής προπαγάνδας υπήρξε ο Basil Zaharoff, μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα της διεθνούς σκηνης που γεννήθηκε από φτωχούς Έλληνες γονείς στα Μούγλα της Μικράς Ασίας. Ήταν ένας έμπορος όπλων που εξελίχθηκε σε ισχυρό παράγοντα της ευρωπαϊκής πολιτικής, καθώς διέθετε εξαιρετικό διπλωματικό ταλέντο (Rasputin της διεθνούς διπλωματίας) και διατηρούσε στενούς δεσμούς με σημαίνοντα πρόσωπα της εποχής, όπως τους Louis Barthou, Aristide Briand, Georges Clemenceau και τον David Lloyd George, πρωθυπουργό της Μεγάλης Βρετανίας από το 1916 έως το 1922. Ο Zaharoff οργάνωσε την εκστρατεία κατά της ελληνικής ουδετερότητας και υπέρ της εξόδου της χώρας στον πόλεμο, διαθέτοντας μεγάλα ποσά από την προσωπική του περιουσία για τη στήριξη της πολιτικής των Φιλελευθέρων και την αντιμετώπιση της προπαγάνδας του βαρόνου Schenck και των 3.000 πρακτόρων που υποστηρίζεται ότι διέθετε στην Αθήνα.⁸

Σημαντικό ρόλο στη βενιζελική εκδοτική προπαγανδιστική δραστηριότητα διαδραμάτισε η «Πατριωτική Ένωση», μια βενιζελική οργάνωση που ιδρύθηκε μετά την αποκατάσταση του Βενιζέλου στην εξουσία το 1917. Στα επιστολόχαρτά της αναγράφεται ως «Σκοπὸς τῆς Ἐνώσεως ἢ ἀδελφωσις τῶν Ἑλλήνων πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς ἐμπολέμου Πατρίδος» και μολονότι, όπως προκύπτει από την έρευνά μας, ανέπτυξε πολύπλευρη δράση, οι πληροφορίες γι' αυτή παραμένουν και σήμερα ελάχιστες.⁹

⁸ Montant, ό.π., 71-72· Jean-Marie Moine, “Basile Zaharoff (1849-1936), le marchand de canons,” *Ethnologie française* 36, no. 1 (2006): 144· Guiles Davenport, *Zaharoff. High Priest of War* (Βοστώνη: Lothrop, Lee and Shepard Company, 1934), 169.

⁹ Μια σύντομη, σύγχρονη με τα γεγονότα, επαινετική αναφορά στην πρόσφατη τότε ίδρυση και στις πρωτοβουλίες της «Πατριωτικής Ένωσης» υπάρχει στην εβδομαδιαία εφημερίδα *Η Εσπερία*, που εκδιδόταν στο Λονδίνο (*Η Εσπερία*, έτος Γ', αριθ. 109, 1-2-1918, 67). Σε εργασία δημοσιευμένη το 2002 αναφέρεται ότι η εκτύπωση το 1919 στην Κοζάνη ενός προπαγανδιστικού φυλλαδίου του βενιζελικού Γενικού Διοικητή Δυτικής Μακεδονίας, Ιωάννη Ηλιάκη, με τίτλο *Οι Έλληνες και ο Χριστός*, επιδοτήθηκε από «κάποια “Πατριωτική Ένωση”». Τάσος Κωστόπουλος, «Ετερογλωσσία και αφομοιωτικοί σχεδιασμοί: η περίπτωση της ελληνικής Μακεδονίας μετά την απελευθέρωση (1912-1913)», *Τα Ιστορικά* 19, τεύχ. 36 (Ιούνιος 2002): 92-93 και σημ. 59.

Το τελεσίγραφο της Αυστροουγγαρίας στη Σερβία

Στα βενιζελικά κείμενα τονίζεται το παράλογο των απαιτήσεων της Αυστροουγγαρίας έναντι της Σερβίας με το τελεσίγραφο της 25^{ης} Ιουλίου του 1914. Υποστηρίζεται πως η δολοφονία του διαδόχου του αυστριακού θρόνου υπήρξε απλώς η αφορμή του Μεγάλου Πολέμου, τον οποίο η γερμανική επεκτατική πολιτική προετοίμαζε ουσιαστικά από το 1870, δηλαδή από την εποχή του γαλλοπρωσικού πολέμου.¹⁰

Σύμφωνα με τον Αμερικανό νομικό και πολιτικό James M. Beck, το έργο του οποίου μετέφρασε στα ελληνικά ο Κύπριος δημοσιογράφος Χρ. Χουρμούζιος, η παγκόσμια σύγκρουση που για τέσσερα χρόνια διέλυσε την ανθρωπότητα, προκλήθηκε από τη Γερμανία με τη συνενοχή της Αυστροουγγαρίας και οδήγησε σε ανεπανόρθωτες απώλειες και το θάνατο εκατομμυρίων. Στοχεύοντας στην κατάκτηση του κόσμου και την υποταγή των εθνών, οι Γερμανοί προετοίμαζαν επί σαράντα περίπου χρόνια την υλοποίηση των βλέψεών τους. Όταν θεώρησαν πως είχαν φτάσει στο απόγειο της δύναμής τους, αναζήτησαν ένα πρόσχημα προκειμένου να επιβουλευτούν την ελευθερία των άλλων λαών. Εκμεταλλεύτηκαν, λοιπόν, τη δολοφονία του αρχιδούκα Φραγκίσκου-Φερδινάνδου και της συζύγου του στο Σεράγεβο από έναν άνδρα σερβικής καταγωγής, που ήταν, ωστόσο, Αυστριακός υπήκοος.¹¹

Ο Φειδίας Θεοδοσιάδης, ο οποίος συστήνεται ως πρόεδρος της Ένωσης των Δημοκρατικών Ελλήνων του Παρισιού, σημειώνει πως αυτό δεν εμπόδισε τη Βιέννη να καταστήσει υπεύθυνη για την τραγωδία

---

¹⁰ Πατριωτική Ένωση (εκδ.), *Ιστορία της Ελλάδος από Φεβρουάριον 1915 μέχρι σήμερον, εις ολίγα λόγια (Οκτώβριος 1918)* (Αθήνα 1918), 4-5.

¹¹ Μεσολάβησε σχεδόν ένας μήνας από την ημέρα της δολοφονίας (28 Ιουνίου 1914) έως την επίδοση του αυστριακού τελεσιγράφου στη Σερβία. Στο ενδιάμεσο διάστημα δεν έγινε καμία νύξη για επικείμενη σύγκρουση, ενώ ο υπουργός Εξωτερικών της Αυστρίας, κόμης Berchtold, υποβάθμιζε τη βαρύτητα του γεγονότος. Μόλις την 21^η Ιουλίου ο Γερμανός υπουργός Εξωτερικών υπαινίχθηκε το ενδεχόμενο αυστριακής αντίδρασης. Η Βιέννη υποστήριξε ότι η δολοφονία υποκινήθηκε από τη σερβική κυβέρνηση ή από σερβικές πολιτικές οργανώσεις, αν και η Σερβία αποποιήθηκε οποιασδήποτε ευθύνης. James M. Beck, *Η Παγκόσμιος δίκη. Ποίος έχει την ευθύνη του παρόντος πολέμου; Μελέτη και συμπεράσματα διασήμου Αμερικανού νομομαθούς κατά μετάφρασιν Χρ. Σ. Χουρμούζιου* (Αθήνα: Τυπογραφείον Π. Α. Πετράκου, 1916), 13-15, 18.

την κυβέρνηση του Βελιγραδίου και να της θέσει σκληρούς όρους.¹² Ο Beck σημειώνει πως το «κτηνωδώς ωμό και παράλογο» τελεσίγραφο που απέστειλε, έδινε περιθώριο 48 ωρών στη Σερβία και 24^{ωv} ωρών στα ευρωπαϊκά κράτη να συσκεφθούν περί της ειρήνης. Η Γερμανία ενέκρινε από την πρώτη στιγμή το κείμενο, γεγονός που αποδεικνύει πως γνώριζε εκ των προτέρων το περιεχόμενό του.¹³ Παραπέμπει μάλιστα και σε έγγραφα της αγγλικής Λευκής Βίβλου, που αποδεικνύουν πως η Σερβία επέδειξε διαλλακτική και υποχωρητική στάση, αποδεχόμενη ένα κείμενο, το οποίο ακόμα και ο Γερμανός υπουργός των Εξωτερικών αναγνώρισε ως εν μέρει άδικο. Παράλληλα, η Αυστρία και η Γερμανία απέρριπταν κάθε διαπραγματευτική προσπάθεια των Δυνάμεων και επέμεναν σε πιεστικές προθεσμίες, προκειμένου να επισπεύσουν τον ήδη προαποφασισμένο πόλεμο. Τη στιγμή που το Βερολίνο κέρδιζε χρόνο μέσω παρελκυστικών διαπραγματεύσεων με τους Συμμάχους, η Αυστρία κινούνταν ήδη προς το Βελιγράδι. Η Γερμανία παρείχε πλήρη στήριξη στη σύμμαχό της και κατέφυγε διαρκώς σε προσχήματα και υπεκφυγές, καθώς δεν είχε καμία πρόθεση να υποστηρίξει την υπόθεση της ειρήνης. Οι συνεχείς ειλικρινείς μεσολαβητικές προσπάθειες της Entente προσέκρουαν σε διαδοχικές αρνήσεις, αλλά ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Edward Grey τόνισε πως ενδεχόμενη συντριβή της Σερβίας θα επέσυρε συνέπειες. Παρ' όλες τις ζυμώσεις και τις πιέσεις, η Βιέννη δήλωνε πως ο πόλεμος ήταν δίκαιος και αναπόφευκτος, ενώ ο Κάιζερ άφηνε ανοικτό το ενδεχόμενο ακόμα και της κατάληψης γαλλικών εδαφών και αποικιών. Εκτός αυτού, εξέφραζε σε κάθε ευκαιρία τη δυσαρέσκειά του για τη στρατιωτική κινητοποίηση της Ρωσίας και απαίτησε την αποστράτευσή της εντός 12 ωρών. Η άρνηση της Πετρούπολης να συμμορφωθεί στις υποδείξεις του διευκόλυνε τη Γερμανία να επισπεύσει τον πόλεμο.¹⁴

¹² Fintias D. Théodossiadès, *Vérités Historiques: Les Grecs, Les Turcs, Les Bulgares, Constantin et Venizélos* (Παρίσι: Imprimerie C. A. Lembessis, 1918), 29-30.

¹³ Beck, *Η Παγκόσμιος δίκη*, 18-19.

¹⁴ *Ο.π.*, 27-43. «Ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ρωσία πάντοτε εἰργάσθησαν εἰλικρινῶς ὑπὲρ τῆς εἰρήνης, πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ὄχι μόνον παρέβλεψαν τὴν ἀρχικῶς ἐπίμεμπτον διαγωγὴν τῆς Αὐστρίας, ἀλλὰ καὶ ὑπέστησαν πᾶσαν λογικὴν παραχώρησιν ἐπὶ τῇ ἐλπίδι διατηρήσεως τῆς εἰρήνης». *Ο.π.*, 42-43.

Οι υποχρεώσεις της Ελλάδας έναντι της Σερβίας

Ο Λέων Μακκάς, άτυπος εκπρόσωπος των βενιζελικών στη γαλλική πρωτεύουσα και συγγραφέας πολλών προπαγανδιστικών έργων, υποστηρίζει πως η στάση της Ελλάδας κατά την έκρηξη του πολέμου ήταν απόρροια της ρητής υποχρέωσης που προέκυπτε από την ελληνοσερβική συνθήκη, από την ανάγκη διατήρησης της βαλκανικής ισορροπίας, όπως είχε καθοριστεί με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου, και από το εθνικό συμφέρον να παρακολουθεί τις ενέργειες της Πύλης. Από την άλλη, η γερμανική πολιτική απέβλεπε στην εγκατάλειψη της Σερβίας από τη σύμμαχό της Ελλάδα, στη δημιουργία σοβαρών περισπασμών για τη Ρωσία και τη Βρετανία και στον προσεταιρισμό της Βουλγαρίας. Προκειμένου να υλοποιήσει η Γερμανία τα σχέδιά της, τα οποία έρχονταν σε πλήρη αντίθεση προς τα ελληνικά συμφέροντα και δίκαια, δε δίστασε να μετέλθει κάθε ηθικού και ανήθικου μέσου. Πρότεινε μάλιστα στο Βενιζέλο να συναινέσει σε ελληνική επίθεση κατά της συμμάχου χώρας, αλλά εκείνος απάντησε πως «Ἡ Ἑλλάς εἶνε πολὺ μικρὸν κράτος διὰ τὰ δύνηθῃ τὰ κάμη τόσον μεγάλην ἀτιμίαν!»¹⁵

Σύμφωνα με το Γάλλο διπλωμάτη και δημοσιογράφο Auguste Gauvain, την ημέρα της κήρυξης του πολέμου, ο Βενιζέλος, ευρισκόμενος στο Μόναχο, τηλεγράφησε στον υπουργό των Εξωτερικών Γ. Στρέιτ για να του δηλώσει την απόφασή του περί της ουδετερότητας της

---

¹⁵ Λέων Μακκάς, *Ἡ Γαλλία καὶ ἡ Γερμανία ἐνώπιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ* (Ἀθήνα: Ἐκ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Τυπογραφείου Ἀ. Παπακωνσταντίνου, 1915), 97-100. Ὁ Γερμανὸς πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα Alfred Quadt πρότεινε στὸ Βενιζέλο κοινὴ ἐπίθεση μετὰ τὴ Βουλγαρία κατὰ τὴ Σερβία, με ἀντάλλαγμα μεγάλο μέρος τῆς Ἀλβανίας καὶ ἓνα τμήμα τῆς Σερβίας, ἡ ὁποία θὰ διαμελιζόταν. Θωμάς Αθ. Βαϊδῆς, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος (Μελέτη πολιτικῆς ἱστορίας καὶ κριτικῆς)* (Ἀθήνα: Ἐκδοσις τῆς εφημερίδος *Πατρίς*, 1934), 178. Στὴν ἐπιστολὴ παραίτησης, πού ἀπέστειλε ὁ Βενιζέλος πρὶν τὴν ἐπιχείρηση τῶν Δαρδανελλίων καὶ δὲν ἐγίνε δεκτὴ, σημείωνε τὰ ἀκόλουθα: «Διατί λοιπὸν τὰ δειχθῶμεν εὐλαβεῖς πρὸς τὴν Δύναμιν ἣτις ἀποβλέπει εἰς τὴν διὰ παντὸς τρόπον ἐνίσχυσιν τῶν δύο κυριοτάτων ἐχθρῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ – τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Τούρκων – καὶ ὄχι πρὸς τὰς Δυνάμεις αἱ ὁποῖαι ἐδημιούργησαν τὴν Ἑλλάδα καὶ ἂν προσβληθῶμεν ὑπὸ τῆς Τουρκίας θὰ μᾶς βοηθήσουν;» (Πατριωτικὴ Ἐνωσις (εκδ.), *Τὸ Ἐθνικὸν Ζήτημα εἰς τὴν Βουλὴν: Πῶς ἐπροδόθη ἡ Ἑλλάς, τι θὰ ἐκερδίζαμεν, τι ἐχάσαμεν* (Ἀθήνα 1917), 47.

χώρας, με την επισήμανση ότι διατηρεί επιφυλάξεις για το μέλλον λόγω των συμμαχικών υποχρεώσεων προς τη Σερβία:

«Ἡ Ἑλλάς θὰ μείνη οὐδέτερα, ἐπιφυλάσσεται δὲ νὰ κανονίσῃ ἄλλως τὴν στάσιν της, ἂν ἤθελαν κινδυνεύσει τὰ συμφέροντά της, ἢ ἂν ἤθελεν εὐρεθῆ ὑποχρεωμένη νὰ ἐκπληρώσῃ τὰς συμμαχικὰς ὑποχρεώσεις της πρὸς τὴν Σερβίαν».¹⁶

Σε προπαγανδιστικό φυλλάδιο της Πατριωτικής Ἐνώσεως επισημαίνεται ὅτι κατὰ τὴ σύγκληση τοῦ Συμβουλίου τοῦ Στέμματος, στο οποίο ἔλαβαν μέρος οἱ πρῶην πρωθυπουργοὶ Γ. Θεοτόκης, Δ. Ράλλης, Στ. Δραγούμης, Αλ. Ζαΐμης, Κυρ. Μαυρομιχάλης καὶ φυσικὰ ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος, ὅλοι συμφώνησαν με τὴ συγκεκριμένη στάση. Δεν υπήρξε ἀντίρρηση ἀπὸ κανέναν, οὔτε καν ἀπὸ τὸ Θεοτόκη, μολονότι εἶχε ἤδη δείξει τὴς γερμανόφιλες τάσεις του. Ὁ μόνος που διαφώνησε ἦταν ὁ Στρέιτ, ὁ οποίος υπέβαλε ἄμεσα τὴν παραίτησή του. Ἡ καθαρὴ καὶ χωρὶς χρονοτριβὴ ἀποδοχὴ αὐτῆς τῆς παραίτησης ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο ἀποδεικνύει, κατὰ τὴ βενιζελικὴ προπαγάνδα, τὴν ἀπόλυτη συμφωνία που υπήρχε μεταξύ τοῦ ἀνώτατου ἀρχοντα καὶ τοῦ πρωθυπουργοῦ του.¹⁷

Δεδομένης αὐτῆς τῆς ὁμοφωνίας τοῦ πολιτικοῦ κόσμου καὶ τοῦ βασιλιά, ὁ Βενιζέλος τόνισε στὴ βουλή πως

«τὴν ἐπαύριον τῆς Εὐρωπαϊκῆς συρράξεως, ἡ Κυβέρνησις ἤτις ἔδει νὰ κανονίσῃ τὴν στάσιν τοῦ Κράτους ἔναντι τοῦ πολέμου τούτου, εἶχε πλήρη τὴν συναίσθησιν τῆς εὐθύνῃς ἣτις ἐβάρυνε τοὺς ὄμους αὐτῆς».

Θεωροῦσε, λοιπόν, ὅτι ἡ θέση τῆς Ελλάδας βρισκόταν στὸ πλευρὸ των Δυνάμεων τῆς Entente, ἀλλὰ ὁ βουλγαρικὸς κίνδυνος δὲν τῆς ἐπέτρεπε νὰ βοηθήσῃ τὴ Σερβία. Ὑποσχέθηκε, ὡστόσο, νὰ θέσει στὴ

---

¹⁶ Ανέθεσε, μάλιστα, στὸν Ἕλληνα πρέσβη στὸ Βερολίνο νὰ ενημερώσει τὴ Γερμανία πως ἡ Ελλάδα δὲν θὰ ἔμενε οὐδέτερη σε περίπτωση βουλγαρικῆς ἐπίθεσης κατὰ τῆς Σερβίας. Auguste Gauvain, *The Greek Question* (Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 1918), 13.

¹⁷ Πατριωτικὴ Ἐνωσις, *Ἱστορία τῆς Ελλάδος*, 13.

διάθεση των Συμμάχων όλες τις στρατιωτικές και ναυτικές δυνάμεις της χώρας σε περίπτωση τουρκικής επίθεσης.¹⁸

Ο Αριστείδης Παπαδάκης από το Πανεπιστήμιο της Γενεύης ισχυρίστηκε πως εκείνη την περίοδο, ο ελληνικός λαός και σύσσωμος ο Τύπος στήριζαν την απόφαση του πρωθυπουργού έναντι της Σερβίας και της Entente, η οποία λήφθηκε σε συνεργασία με το βασιλιά. Ακόμα και η αντιβενιζελική εφημερίδα *Εμπρός*, που αργότερα έγινε γερμανόφιλη, έγραφε στα τέλη Αυγούστου του 1914 πως η Ελλάδα θα έπρεπε να συνταχθεί με τους Συμμάχους. Συμπλήρωνε, ακόμη, πως σε περίπτωση καταστροφής της Αγγλίας και της Γαλλίας, θα έπρεπε να καταστραφεί μόνο μαζί τους. Επομένως, στην αρχή του πολέμου, οι Έλληνες είχαν επιλέξει στρατόπεδο, έπαψαν στην πραγματικότητα να είναι ουδέτεροι και το μόνο που έμενε να διευκρινισθεί ήταν ο τρόπος δράσης τους.¹⁹

Ο Αμερικανός δημοσιογράφος, ιεραπόστολος και ιστορικός Herbert Adams Gibbons, ωστόσο, αποκαλύπτει την ανειλικρινή στάση και τη διάσταση λόγων και έργων του βασιλιά. Σημειώνει πως ο Γ. Στρέιτ, με εντολή του Κωνσταντίνου, είχε στείλει κρυφά τηλεγράφημα στον Κάιζερ, με το οποίο δήλωνε ξεκάθαρα πως η Ελλάδα δεν θα πολεμούσε κατά των Κεντρικών Αυτοκρατοριών παρά μόνο σε περίπτωση άμυνας σε δική τους επίθεση. Ο Gibbons συμπεραίνει ότι αυτή ήταν η αρχή ενός μεγάλου αγώνα του βασιλιά και των φίλων του

---

¹⁸ Ελευθέριος Βενιζέλος, *Ο Ελληνισμός πρέπει να μάθει την αλήθειαν. Ο τελευταίος λόγος του κ. Βενιζέλου. Η αλήθεια, η ειλικρίνεια, η εντιμότης* (Αθήνα: 1917), 8-9. Όπως έγραψε αργότερα ο Δώρος Αλαστός, στις αρχές Αυγούστου 1914, στο Συμβούλιο του Στέμματος συμφωνήθηκε ομόφωνα ότι η στάση της χώρας στην αυστρο-σερβική σύγκρουση θα ήταν η απόλυτη ουδετερότητα για όσο διάστημα θα παρέμεναν ουδέτερες η Τουρκία και η Βουλγαρία. Αλλά η εμφάνιση των γερμανικών κατάδρομικών Goeben και Breslau στα Δαρδανέλλια περιέπλεξε την κατάσταση, καθώς πλέον η Τουρκία είχε ναυτική υπεροχή στο Αιγαίο, που της έδινε τη δυνατότητα να αναλάβει επιθετική πρωτοβουλία κατά της Ελλάδας, η οποία υποχρεωνόταν να βρει υποστήριξη ή συμμαχίες. Doros Alastos, *Venizelos. Patriot, Statesman, Revolutionary* (Λονδίνο-Μπράντφορντ: Lund Humphries, 1942), 141.

¹⁹ Aristide Papadaki, *La Grèce dans le Conflit Mondial. Conférence donnée à Lausanne et à Genève en Mai 1917* (Édition de l'Association des Libéraux Hellènes de Genève, Γενεύη: Georg & Cie, 1917), 11-12.

προκειμένου να κρατήσουν την Ελλάδα ουδέτερη και να βοηθήσουν τη Γερμανία.²⁰

Όταν η Σερβία, πιεζόμενη από την Αυστρία, ζήτησε τη στρατιωτική βοήθεια της Αθήνας, η βενιζελική παράταξη θεώρησε πως ήταν καθήκον της χώρας να τιμήσει τους όρους της ελληνοσερβικής συνθήκης,²¹ τη στιγμή μάλιστα που η Βουλγαρία επιστράτευε τις δυνάμεις της με σαφή πρόθεση την επίθεση στα νώτα του σερβικού στρατού. Εκτός αυτού, κατά το Βρετανό ιστορικό και σύμβουλο του Foreign Office, J. W. Headlam, η Ελλάδα ήταν ουσιαστικά η μόνη χώρα που θα μπορούσε να βοηθήσει τη Σερβία, η οποία δεν είχε πρόσβαση στη θάλασσα. Αν και διέθετε μεγάλους και ισχυρούς συμμάχους, όπως τη Ρωσία, τη Γαλλία και τη Μ. Βρετανία, ήταν πλήρως εξαρτημένη από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης και τον ελληνικό σιδηρόδρομο για τη μεταφορά πυρομαχικών και στρατευμάτων. Για το μικρό αυτό κράτος, «το απόκομμένο από τον υπόλοιπο κόσμο με ψηλά βουνά και άγρια περάσματα», η εν λόγω συνθήκη αποτελούσε τη μόνη ασφάλεια και απόλυτη «αναγκαιότητα» προς υπεράσπιση της ίδιας του της ύπαρξης. Συνεπώς, η έκκληση της Σερβίας υποβλήθηκε στη σύμμαχό της στη μεγαλύτερη κρίση του βίου της ως ανεξάρτητου κράτους. Η απόρριψή της χαρακτηρίζεται από το συγγραφέα ως «η πιο αυταρχική άρνηση» στην ιστορία, που θα δικαιολογούσε τη διαγραφή της Ελλάδας από τον κατάλογο των πολιτισμένων κρατών.²²

Η ελληνοσερβική συνθήκη

Η ελληνοσερβική αμυντική συνθήκη και η αντίστοιχη στρατιωτική σύμβαση υπογράφηκαν στις 19 Μαΐου/1 Ιουνίου 1913, λίγες μόνο ημέρες πριν την έναρξη του Β' Βαλκανικού Πολέμου. Η διαφωνία με-

---

²⁰ Herbert Adams Gibbons, *Βενιζέλος. Μια βιογραφία 1864-1920* (Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία, 2008), 240.

²¹ Πατριωτική Ένωσις, *Ιστορία της Ελλάδος*, 11-12.

²² J. W. Headlam, *Belgium and Greece* (Λονδίνο-Νέα Υόρκη-Τορόντο: Hodder and Stoughton, 1917), 7-10. Η συνθήκη του Λονδίνου (17/30 Μαΐου 1913), που επικυρώθηκε σε αυτό το ζήτημα από τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (26 Ιουλ./10 Αυγ. 1913), αρνήθηκε στη Σερβία την πρόσβαση στη θάλασσα και την καθιστούσε έρμαιο των ιδιοτροπιών ή των φιλοδοξιών της Αυστρίας. Headlam, *Belgium and Greece*, 8.

ταξύ των βαλκανικών κρατών για τη νομή των εδαφών μετά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο και ο κίνδυνος βουλγαρικής κυριαρχίας στη χερσόνησο του Αίμου οδήγησαν την Ελλάδα και τη Σερβία στην σύναψη των μυστικών αυτών συμφωνιών.²³

Σε προπαγανδιστικά φυλλάδια, που εξέδωσε διαδοχικά η Πατριωτική Ένωση, παρουσιάζεται η ξεκάθαρη θέση του Βενιζέλου επί του ζητήματος. Όπως δήλωσε ο Κρητικός πολιτικός το Σεπτέμβριο του 1915,

«Έχομεν μίαν Συνθήκην με την Σερβίαν, ή όποία μᾶς ὑποχρῶνεται νὰ τὴν βοηθήσωμεν, ἂν τῆς ἐπιτεθῆ ὄϊος δῆποτε».²⁴ «Ἡ συνθήκη μας με την Σερβίαν, με την όποίαν ἐκάμαμε τὸν Βουλγαρικὸν πόλεμον, ὑποχρῶνε τὴν μὲν Σερβίαν νὰ μᾶς βοηθήσῃ ἐναντίον τῆς Βουλγαρίας, ἡμᾶς δὲ νὰ τὴν βοηθήσωμεν ἔπειτα ὅταν χρειασθῆ, ἐναντίον τῆς Βουλγαρίας καὶ “ἐναντίον παντὸς τρίτου”. Ἡ Σερβία εἰς τὸν Βουλγαρικὸν πόλεμον τὸ ἔκαμε τὸ καθῆκόν της... Ἦτο ἡ σειρά μας νὰ κάμωμε κ’ ἐμεῖς τὸ καθῆκόν μας».²⁵

Επιπλέον, ο Βενιζέλος στη συνεδρίαση της 21^{ης} Σεπτεμβρίου στη βουλή εξέφρασε την πεποίθηση πως, σε περίπτωση που η Ελλάδα είχε καταστήσει σαφές ότι δεν θα έμενε αδιάφορη ενώπιον μιας βουλγα-

---

²³ Τα σχετικά κείμενα δημοσιεύτηκαν στη Λευκή Βίβλο που εκδόθηκε τον Αύγουστο του 1917. Υπουργεῖον ἐπί των Εξωτερικῶν, *Διπλωματικά ἔγγραφα 1913-1917. Ἑλληνοσερβικὴ συνθήκη συμμαχίας. Εἰσβολὴ Γερμανοβουλγάρων εἰς Μακεδονίαν* (Αθήνα: 1917), ἀριθ. 2 καὶ 4.

²⁴ Πατριωτικὴ Ἐνωσις (εκδ.), *Φως δι’ ὅλον τον λαόν, φως διὰ κάθε πολίτην, φως διὰ κάθε Ἕλληνα. Τὶ ἀποκαλύπτει ἡ Λευκὴ Βίβλος* (Αθήνα: 1918), 5.

²⁵ Πατριωτικὴ Ἐνωσις, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, 11. Ο φιλοβενιζελικός δημοσιογράφος καὶ ἱστορικός Γ. Βεντήρης, μετὰ ἀπὸ ἐκτεταμένη ἐρευνα ὑποστήριξε γιὰ τὴ συνθήκη πως «ὅταν συνωμολογήθη τὴν 19^{ην} Μαΐου 1913, παρ’ ὅλην τὴν βουλγαρικὴν ἀπειλήν, Ἑλλὰς καὶ Σερβία συνεβλήθησαν καὶ ἐναντίον τῆς Αὐστρίας». Εξάλλου, καὶ ἡ κυβέρνησις Γούναρη, που ἀνέλαβε τὴ διακυβέρνησις τῆς χώρας μετὰ τὴν παραίτησις Βενιζέλου τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1915, εἶχε διαβεβαιώσῃ τόσο τὸν ἐλληνικὸν λαὸν ὅσο καὶ τὴν σερβικὴν κυβέρνησις πως ἡ τήρησις τῆς συγκεκριμένης συνθήκης ἀποτελοῦσε κύριον σημεῖον τοῦ προγράμματός της. Γεώργιος Βεντήρης, *Ἡ Ἑλλὰς τοῦ 1910-1920. Ἱστορικὴ μελέτη*, τ. 2 (Αθήνα: Ἴκαρος, 1970), 6-7.

ρικής επίθεσης προς την Σερβία, η Βουλγαρία δεν θα προέβαινε σε επιστράτευση.²⁶

Όπως επισημαίνεται σε ένα από τα φυλλάδια της Πατριωτικής Ένωσης, η ελληνοσερβική συνθήκη προέβλεπε την αμοιβαία παροχή βοήθειας σε περίπτωση επίθεσης «ὕπὸ τρίτης Δυνάμεως» και όχι συγκεκριμένα από τη Βουλγαρία. Εντούτοις, ο Κωνσταντίνος, ο οποίος είχε συμφωνήσει το 1913 με την υπογραφή της συγκεκριμένης συνθήκης, όταν ζητήθηκε η ελληνική συνδρομή επέμενε στην ουδετερότητα. Δύο χρόνια νωρίτερα, αντιλαμβανόταν πως χωρίς τη συμμαχία της Σερβίας οι Βούλγαροι θα καταλάμβαναν τη Θεσσαλονίκη και όλη τη Μακεδονία, αλλά το 1915

«ἀφοῦ χάρις εἰς τὴν Συνθήκην ἐκείνην ἐκάμαμε τὴν δουλειάν μας, καὶ ἐβγάλαμε τὸν Βούλγαρον ἀπὸ ἐπάνω μας καὶ ἐγίναμεν κύριοι τῆς Μακεδονίας, ὅταν ἡ Σερβία εὐρέθη εἰς κίνδυνον, ἡμεῖς εὐρήκαμε, ὅτι δὲν εἶχαμε καμμίαν ὑποχρέωσιν νὰ τὴν βοηθήσωμεν!»

Ο ανώνυμος συγγραφέας του φυλλαδίου καταλήγει πως η δημοσίευση των σχετικών εγγράφων αποδεικνύει ότι ο βασιλιάς βρισκόταν «εἰς διαρκὴ συνεννόησιν μὲ τὴν Γερμανίαν» και προετοίμαζε τον ελληνικό λαό για μελλοντική είσοδο στον πόλεμο στο πλευρό της.²⁷ Εξάλλου, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τοῦ πολέμου, σύμφωνα με τον Gauvain, ο Γουλιέλμος πίεζε τον Κωνσταντίνο να υποστηρίξει ενεργά τη Γερμανία και τον απείλησε ακόμα και με ρήξη των οικογενειακών σχέσεων.²⁸

Ο Μακκάς ισχυρίστηκε ότι ο ελεγχόμενος από το Δ. Γούναρη Τύπος επέμενε πως εφόσον η Ελλάδα αποφάσισε να μείνει ουδέτερη σε αυτόν τον πόλεμο, η συνθήκη δεν είχε παρά τυπική μόνο αξία, ενώ ο Βενιζέλος σχολίασε με πικρία ότι η θεωρία του κουρελόχαρτου είχε

---

²⁶ Ελευθέριος Βενιζέλος, *Το πρόγραμμα της εξωτερικής αυτού πολιτικής: αγορεύσεις κατά τας συνεδριάσεις της Βουλῆς τῆς 21^{ης}, 28^{ης} Σεπτεμβρίου και 21^{ης} Οκτωβρίου 1915* (Αθήνα: Παράρτημα εφημερίδος *Πατρίς*, 1915), 17.

²⁷ Πατριωτική Ένωσις, *Φως δι' ὅλον τον λαόν*, 3-4, 7, 10-11, 16-17.

²⁸ Gauvain, *The Greek Question*, 14.

ριζώνει και στην Αθήνα.²⁹ Από την πλευρά της η Ελληνοαμερικανίδα δημοσιογράφος Δήμητρα Βακά-Brown μεταφέρει δήλωση του αρχηγού του Επιτελείου Βίκτορα Δούσμανη, σύμφωνα με την οποία το Βερολίνο είχε απειλήσει με αποστολή 800 χιλιάδων στρατιωτών εναντίον της Ελλάδας σε περίπτωση στρατιωτικής συνδρομής προς τη Σερβία.³⁰

---

²⁹ Léon Maccas, *Ainsi parla Venizelos: Études de politique extérieure grecque* (Παρίσι: Plon-Nourrit et Cie, 1916), 241.

³⁰ Demetra Vaka, *Constantine: King & Traitor* (Λονδίνο-Νέα Υόρκη: John Lane the Bodley Head-John Lane Company, 1918), 132. Η περίπτωση του ζεύγους Brown χρήζει ιδιαίτερης αναφοράς, καθώς η Δήμητρα και ο σύζυγός της, Kenneth Brown, ήταν πολύ γνωστές προσωπικότητες στο δημοσιογραφικό, φιλολογικό και πολιτικό κόσμο της Ευρώπης. Ήρθαν στην Ελλάδα το Μάρτιο του 1917, ως εκπρόσωποι αμερικανικών εφημερίδων για να συναντήσουν το βασιλιά και τους Έλληνες πολιτικούς και εν συνεχεία, όπως έγραψε ο βασιλικός Τύπος, να διαφωτίσουν την κοινή γνώμη των ΗΠΑ περί το «πού είναι τὸ δίκαιον». Η βασιλική προπαγάνδα διακήρυξε πως «ἦσαν ἀπὸ τοὺς πιστεύοντας μὲ φανατισμὸν, ὅτι τὸ δίκαιον ἦτο μὲ τὸν Βασιλέα» και μέσω του ταξιδιού τους στη χώρα ήθελαν να ενημερώσουν τον υπόλοιπο κόσμο, ώστε να «μὴ συκοφαντῆται ὁ Βασιλεὺς». Συγκεκριμένα, τη Δήμητρα Βακά-Brown την χαρακτήριζαν «φίλην» και «δική των» και γι' αυτόν τον λόγο της αποκάλυψαν πολύ σημαντικές πληροφορίες με πρωτοφανή ελευθεροστομία, τις οποίες εκείνη φρόντισε «νὰ ψαρῆψη» ἀπ' ὅλους. Ο Δούσμανης μάλιστα παραδέχτηκε ὅτι «συνεσκέφθημεν μεταξὺ μας, ἐὰν ἔπρεπε νὰ σᾶς ποῦμε τὴν ἀλήθειαν διὰ νὰ σᾶς πάρουμε μὲ τὸ μέρος μας. Ὁ κ. Ράλλης καὶ ἐγὼ ἡμεθα αὐτῆς τῆς γνώμης... γιατί χρειαζόμεθα τὴν πέννα σας». Πατριωτική Ένωσις (εκδ.), *Αποκαλύψεις αφάνταστοι. Το βιβλίο που ἤλθεν ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴν* (Αθήνα: 1919), 3-4, 9-10, 20-21). Η Βακά πρόβαλε τα φιλοβασιλικά της αισθήματα, τα οποία την ώθησαν να πραγματοποιήσει ένα τόσο επικίνδυνο υπερπόντιο ταξίδι, ώστε να στηρίξει με τα κείμενά της τον Κωνσταντίνο. Αρχικά, είχε την άποψη ὅτι ο βασιλιάς ἦταν πεπεισμένος πως με την επιμονή του στην ουδετερότητα ενεργούσε προς ὄφελος τῆς χώρας του και γι' αυτό προσπαθούσε να δικαιολογήσει τὴν στάση του. Ωστόσο, ἡ ἴδια επέμενε πως ἡ ἐνότητα αποτελούσε ἀδήριτη ἀνάγκη γιὰ τὴν χώρα, καθώς και μοναδική ευκαιρία να αποκαταστήσει στον ἔξω κόσμο τὴν φήμη που ἀπέκτησε ὡς ἀναξιόπιστη λόγω τῆς στάσης του βασιλιά. Vaka, *Constantine*, 1, 3-5, 7, 37-38. Όταν ἐπέστρεψε στις ΗΠΑ, εἶχε μεταστραφεί σε ἐνθερμη ὁπαδὸ του Βενιζέλου και τῆς πολιτικῆς του. Οι συναντήσεις τῆς με πολιτικούς ὄλων τῶν παρατάξεων τὴν ἔκαναν να ἀντικρίσει μίᾳ πραγματικότητα ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη που γνώριζε μέσω τῆς βασιλικῆς προπαγάνδας. Να σημειωθεῖ πως τὸ βιβλίο τῆς πραγματοποιῆσε τρεῖς ἐκδόσεις τὸ 1918: τὴν ἀμερικανικὴ, τὴν ἀγγλικὴ και τὴ γαλλικὴ.

Η Βακά παρουσιάζει ακόμη τις κατηγορίες που εξαπέλυσε η αντιβενιζελική παράταξη στη Σερβία, με την αιτιολογία πως στην αρχή του πολέμου, ως σύμμαχος πλέον της Entente, επέδειξε αδιαφορία για σύναψη νέας στρατιωτικής σύμβασης με την Ελλάδα. Σύμφωνα με το Μεταξά, μια στρατιωτική σύμβαση ισχύει μόνο για έναν πόλεμο. Συνεπώς, θα έπρεπε να υπογραφεί νέα, αλλά το Βελιγράδι δεν έδωσε την παραμικρή σημασία στις σχετικές ελληνικές προσπάθειες, εφόσον ήταν πλέον σύμμαχος των Μεγάλων Δυνάμεων. Στην ίδια λογική μίλησε και ο Δ. Γούναρης, αφήνοντας να εννοηθεί ότι η Σερβία «είχε σπάσει» τη συνθήκη με την Ελλάδα. Κατά τη δημοσιογράφο, το Βελιγράδι απλώς ανέβαλε το ζήτημα, επειδή είχε πολλά φλέγοντα μετωπα ανοιχτά τον πρώτο χρόνο του πολέμου. Εντούτοις, τόσο ο Μεταξάς όσο οι Δούσμανης και Στρέιτ, εμφανίζονταν αγανακτισμένοι με τη συμπεριφορά της Σερβίας, κατηγορώντας την ότι στράφηκε προς την Ελλάδα μόνο όταν η Ρωσία δεν «φαινόταν πουθενά» να τη βοηθήσει, όπως έλπιζε, και όταν βρέθηκε αντιμέτωπη με την κατάστροφη.³¹

Σχετικά με την κατηγορία περί της απροθυμίας του Βενιζέλου να εφαρμόσει τη συνθήκη στην αρχή του πολέμου, στο προπαγανδιστικό του έργο ο Gauvain σημειώνει πως ο Έλληνας πολιτικός ήρθε σε συμφωνία για το ζήτημα με το Βελιγράδι τον Αύγουστο του 1914 και διέψευσε ότι οι Σέρβοι είχαν αρνηθεί να βοηθήσουν την Ελλάδα το Μάιο του 1914. Όσον αφορά την υποχρέωση της Σερβίας να διαθέσει 150 χιλιάδες στρατιώτες, υποστηρίζει ότι είχε παρατάξει ήδη 120 χιλιάδες στο βουλγαρικό μέτωπο, ενώ οι Σύμμαχοι είχαν υποσχεθεί την αποστολή επιπλέον 150 χιλιάδων. Σύμφωνα με τη συνθήκη, υπήρχε σαφώς μία έλλειψη 30 χιλιάδων Σέρβων, η οποία, όμως, δεν επέτρεπε στην Ελλάδα να αρνείται τη βοήθειά της.³² Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Βενιζέλος πρότεινε στην άλλη πλευρά να διατηρήσει η χώρα του στάση αναμονής έως τη στιγμή που η Βουλγαρία θα επιχειρούσε

³¹ Vaka, *ό.π.*, 135-137.

³² Gauvain, *ό.π.*, 44-45. Κατά τον Price, στις 5 Οκτωβρίου αποβιβάστηκαν στη Θεσσαλονίκη 22 χιλιάδες Αγγλογάλλοι, οι οποίοι προστιθέμενοι στους Σέρβους στρατιώτες ανέβαζαν τη δύναμη στις 142 χιλιάδες. Crawford Price, *Venizelos and the War. A Sketch of Personalities and Politics* (Λονδίνο: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co, 1917), 117.

επίθεση. Αυτή η τακτική, με την οποία συμφώνησε η Σερβία, θα διαφύλασσε τα νοτιοανατολικά σύνορά της, ενώ τα ελληνικά στρατεύματα στη Μακεδονία θα λειτουργούσαν αποτρεπτικά για τους Βουλγάρους.³³ Στην πράξη, μολονότι η Βουλγαρία επέμενε στην ουδετερότητα, κινητοποίησε και εξόπλιζε συμμορίες κομιτατζήδων, οι οποίοι πραγματοποιούσαν επιθέσεις στο σερβικό έδαφος, κατέστρεφαν γέφυρες και χωριά, αφήνοντας δεκάδες νεκρούς. Οι επιδρομές τους στην περιοχή της Δοϊράνης και κατά μήκος του Αξιού την άνοιξη του 1915, προκάλεσαν μεγάλες ζημιές στη σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης-Σκοπίων, τη μοναδική οδό ανεφοδιασμού και επικοινωνίας των Σέρβων με τις φιλικές τους χώρες.³⁴

Η ελληνική επιστράτευση

Το Σεπτέμβριο του 1915, λίγες μέρες μετά τη βουλγαρική επιστράτευση,³⁵ ο Βενιζέλος, έχοντας εξασφαλίσει τη σύμφωνη γνώμη του βασιλιά, προέβη αφενός σε επιστράτευση του ελληνικού στρατού και αφετέρου σε πρόσκληση των συμμαχικών δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη.³⁶ Σε φυλλάδιο της Πατριωτικής Ένωσης επισημαίνεται ότι οι

---

³³ Πατριωτική Ένωση, *Ιστορία της Ελλάδος*, 11-12.

³⁴ Gauvain, *ό.π.*, 19. Βλ. και Λουκιανός Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις 1913-1918. Συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές αντιπαλότητες* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2004), 118-120. Βέβαια, οι προσπάθειες της κυβέρνησης Βενιζέλου για την προώθηση ελληνικών ή συμμαχικών πολεμοφοδίων προς τη Σερβία, απαιτούσαν ιδιαίτερη προσοχή λόγω των αντιδράσεων για παραβίαση της ουδετερότητας τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό της χώρας. Χασιώτης, *ό.π.*, 121.

³⁵ Μία ημέρα πριν τη βουλγαρική επιστράτευση, ο Βούλγαρος πρωθυπουργός Radoslavoff δήλωνε σε συνάντηση φίλων του βουλευτών: «Η Έλλάς θα ακολουθήσει πολιτικήν ουδετερότητος, σύμφωνα με τὰς διαβεβαιώσεις, τὰς ὁποίας ἔδωκεν ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο πρὸς τὴν Γερμανίαν καὶ Αὐστρίαν, λέγουσα ὅτι θὰ ἀδιαφορήσῃ διὰ τὴν κατὰ τῆς Σερβίας αὐстроγερμανικὴν ἐπίθεσιν». Βεντήρης, *Η Έλλάς*, 5.

³⁶ Λ. Ρ., *Η Δευτέρα Ανάστασις της Ελλάδος* (Αθήνα: Πατριωτική Ένωση, 1917), 10-11. Ο Βενιζέλος απευθυνόμενος στον Κωνσταντίνο παρουσίασε τους λόγους που καθιστούσαν αναγκαία την επιστράτευση: «Ἡ Βουλγαρία ἐπεστρατεύθη· ἡ Έλλάς δὲν ἔμπορεῖ, παρὰ ν' ἀπαντήσῃ δι' ἐπιστρατεύσεως. Δὲν ἔμποροῦμεν, ὅπως ἀνέπτυξα καὶ ἄλλοτε, ν' ἀφίσωμε τὴν Βουλγαρίαν νὰ συντρίψῃ καὶ ἡμᾶς. Θὰ τὸ δηλώσωμεν δὲ ἀμέσως εἰς τὴν Βουλγαρίαν ὅτι, ἂν ἐπιτεθῇ τῆς Σερβίας, θὰ ἐπιτεθῶμεν ἡμεῖς ἀμέσως κατὰ τῆς Βουλγαρίας». Πατριωτική Ένωση, *Ιστορία της Ελλάδος*, 39-40.

ενέργειες αυτές έγιναν αποδεκτές από τον Κωνσταντίνο, υπό την προϋπόθεση ότι θα είχαν ως μοναδικό στόχο την προστασία των ελληνικών συνόρων σε περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης και όχι τη στρατιωτική βοήθεια στη Σερβία.³⁷ Οι σχέσεις των δύο ανδρών κλονίστηκαν, καθώς ο Βενιζέλος θεωρούσε ανούσια την κινητοποίηση αν δεν υποστηριζόταν η Σερβία σε ενδεχόμενη βουλγαρική επίθεση. Τότε, υπέβαλε νέα παραίτηση, αλλά ο βασιλιάς τον ικέτευσε να παραμείνει στην εξουσία και να υπογράψει το Διάταγμα της επιστράτευσης. Τελικά, αυτή πραγματοποιήθηκε και η προσέλευση των εφέδρων υπήρξε αθρόα και ενθουσιώδης.³⁸

Ο Παπαδάκης εντοπίζει ιδιοτέλεια του Κωνσταντίνου πίσω από την αποδοχή της κινητοποίησης καθώς απέβλεπε σε μια μακρά στάση αναμονής χωρίς πολεμική εμπλοκή. Επέμενε, επίσης, στην υπογραφή του Διατάγματος από το Βενιζέλο, ώστε να του αποδοθεί πλήρως η ευθύνη της άσκοπης αναστάτωσης, να τρωθεί η τεράστια δημοτικότητα του και να πληγεί το κόμμα των Φιλελευθέρων. Εκτός αυτού, σκόπευε μέσω έντονης προπαγάνδας να αποθαρρύνει το στρατό και να πλήξει τις πολεμικές φιλοδοξίες του πρωθυπουργού. Παράλληλα, επιδίωκε την καθυστέρηση λήψης αμυντικών μέτρων από εκείνον και τους Συμμάχους, με τους οποίους ξεκίνησε ατέρμονες διαπραγματεύσεις σχετικά με την αποβίβαση στρατιωτικών δυνάμεων προς αναπλήρωση του προβλεπόμενου από τη συνθήκη στρατού, που δεν μπορούσε να διαθέσει η Σερβία.³⁹ Επομένως, η στρατιωτική κινητοποίηση ήταν ένα αμιγώς πολιτικό μέτρο, το οποίο ελήφθη για την προ-

---

³⁷ «Εγὼ δὲν θέλω νὰ βοηθήσωμεν τὴν Σερβίαν διότι ἡ Γερμανία θὰ νικήσῃ κ' ἐγὼ δὲν θέλω νὰ νικηθῶ!» Πατριωτικὴ Ἐνωσις, *Τὸ Ἐθνικὸν ζήτημα*, 67.

³⁸ Πατριωτικὴ Ἐνωσις, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, 40-41.

³⁹ Papadaki, *La Grèce dans le Conflit Mondial*, 22-23. Ο Δούσμανης επιβεβαίωσε ότι «ἡ Γερμανία ὑπῆρξε πολὺ γενναϊόδωρος διὰ τὸ χρῆμα ποὺ μᾶς ἐχρειάζετο διὰ τὴν προπαγάνδαν μας εἰς τὸν στρατὸν». Επιπλέον, πρόσθεσε: «Εἶχαμε νὰ κάμωμε μὲ αὐτοὺς τοὺς ἀνοήτους Ἕλληνας, οἱ ὅποιοι ἐξακολουθοῦν νὰ πιστεύουν ὅτι ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία εἶναι οἱ φυσικοὶ τῶν Σύμμαχοι. Ἐπειτα ἀνεπτύξαμεν διὰ μακρῶν εἰς τὸν στρατὸν τὰς γιγαντιαίας προπαρασκευὰς τῆς Γερμανίας, τὸν τεράστιον στρατιωτικὸν ὀργανισμόν τῆς... Μᾶς ἐχρειάσθη πολὺς καιρὸς· ἀλλ' ἐπὶ τέλος καταρθώσαμεν νὰ ἐμβάλωμεν τὸν φόβον τῆς Γερμανίας μέσα εἰς τὰς ψυχὰς τῶν. Ἦτο μεγάλο κατόρθωμα – καὶ ἔπρεπε νὰ γείνη». Πατριωτικὴ Ἐνωσις, *Ἀποκαλύψεις ἀφάνταστοι*, 22-24)

στασία των συμφερόντων του βασιλικού κόμματος και της Γερμανίας.⁴⁰

Από την πλευρά του ο Βενιζέλος, στις αγορεύσεις του στη βουλή το Σεπτέμβριο και Οκτώβριο του 1915, εξέφρασε τον έντονο προβληματισμό του για την παρατεταμένη στάση αναμονής που επιβλήθηκε στο στράτευμα και κατηγόρησε το φανατικό υπέρμαχο της ουδετερότητας, Δ. Γούναρη, ότι ενέκρινε την επιστράτευση

«ὡς κατάστασιν μόνιμον, ἢ ὅποια δύναται νὰ διατηρηθῆ ἐπὶ μῆνας, διὰ νὰ καταρρῆ ὄχι μόνον οἰκονομικῶς ἡ Χώρα, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ καταρρεύσῃ ἠθικῶς στρατὸς ἐπιστρατευμένος καὶ οὐδὲν ἐνεργῶν, καθήμενος μόνον νὰ βλέπῃ».

Επίσης, προειδοποίησε ότι οι επιθετικές φιλοδοξίες της Βουλγαρίας θα αυξάνονταν και θα επεκτείνονταν και προς την Ελλάδα, στην περίπτωση που εκείνη κατόρθωνε να συντρίψει τη Σερβία. Ανησυχούσε πραγματικά για την υπερεξόγκωση της γείτονος μέσω της κατάληψης της σερβικής Μακεδονίας και θεωρούσε σχεδόν δεδομένη την επεκτατική της πολιτική εις βάρος της Ελλάδας, καθώς οι βλέψεις της εκτεινόταν μέχρι τον Αλιάκμονα. Επιπλέον, τόνισε την τεράστια σημασία της συμμετοχής της Ελλάδας στο μελλοντικό Συνέδριο της Ειρήνης με την ιδιότητα της εμπόλεμης χώρας, που θα της έδινε δικαίωμα γνώμης και ψήφου.⁴¹

Οι θέσεις του Βενιζέλου για την αξία της ελληνοσερβικής συμμαχίας προς διατήρηση της ισορροπίας δυνάμεων στα Βαλκάνια που εξασφάλιζε η συνθήκη του Βουκουρεστίου, αναπαράγονται τόσο σε φυλλάδιο της Αγγλοελληνικής Ένωσης (Anglo-Hellenic League) όσο και σε αντίστοιχο της Πατριωτικής Ένωσης.⁴² Ακόμα, όμως, και όταν

---

⁴⁰ Πατριωτική Ένωση, *ό.π.*, 23.

⁴¹ Βενιζέλος, *Το πρόγραμμα*, 34-37, 50, 57, 71. Ανέφερε χαρακτηριστικά: «Διότι συμφέρει εἰς ἡμᾶς, νὰ κάμωμεν τὸν πόλεμον, ἐφ' ὅσον, δυστυχῶς, ἐν τῶν Κρατῶν τοῦ Αἴμου τὰς ἐθνικὰς αὐτοῦ διεκδικήσεις διευθύνει πρὸς πάντα τὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα, καὶ... προπάντων πρὸς τὰ σύνορα ἡμῶν». *Ο.π.*, 49.

⁴² Η Anglo-Hellenic League ιδρύθηκε στο Λονδίνο το Νοέμβριο του 1913, μετά τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων, με βασικό σκοπό την υποστήριξη των δικαιών του ελληνισμού, τη διάλυση των προκαταλήψεων που υπήρχαν στους Βρετανούς σχετικά με τους Έλληνες και την προώθηση των σχέσεων ανάμεσα στις δύο χώρες.

η επιστράτευση είχε σχεδόν ολοκληρωθεί και ο ελληνικός στρατός είχε αναχωρήσει για τη Μακεδονία, οι αντιβενιζελικοί απέρριπταν την επέμβαση σε ενδεχόμενη βουλγαροσερβική σύρραξη, με τη δικαιολογία πως μία τέτοια εξέλιξη ήταν πιθανό να θέσει τη χώρα ενώπιον της Γερμανίας. Ο Βενιζέλος, ο οποίος είχε την ευρεία αποδοχή της βουλγικής, επικαλέστηκε τη δέσμευση από την ελληνοσερβική συνθήκη για την αποτροπή της βουλγαρικής ηγεμονίας στην περιοχή.⁴³ Η επιμονή, ωστόσο, του Κωνσταντίνου στις θέσεις του, τον οδήγησε σε δεύτερη, εντός ολίγων μηνών, παραίτηση. Κατά την αποχώρησή του, ο πρωθυπουργός επισήμανε τους κινδύνους που εγκυμονούσε για τη χώρα η συντριβή της Σερβίας από τη Βουλγαρία: «Σᾶς παραδίδω Ἑλλάδα μεγάλην, ἔντιμον καὶ δοξασμένην· προσέξατε μήπως τὴν καταστήσετε καὶ πάλιν μικρὰν καὶ τεταπεινωμένην».

Ο Αλ. Ζαΐμης, ο «διαβατικός πρωθυπουργός», όπως χαρακτηρίστηκε, ανέλαβε για μία ακόμη φορά την εξουσία ως επικεφαλής της βραχύβιας Οικουμενικής Κυβέρνησης, τα μέλη της οποίας επέμειναν ότι δεν συνέτρεχε εκ της συνθήκης λόγος βοήθειας προς τη Σερβία.⁴⁴

---

⁴³ Anglo-Hellenic League, *Greece and the War* (Λονδίνο: 1916), 8· Πατριωτική Ένωσις, *Ιστορία της Ελλάδος*, 42-43.

⁴⁴ Πατριωτική Ένωσις, *Ιστορία της Ελλάδος*, 42-46. Όπως υποστηρίζει ο Παπαδάκης, όλοι ξεγελάστηκαν από τις συνεχιζόμενες συνομιλίες μεταξύ του βασιλιά, του Βενιζέλου και της Entente για την αποβίβαση της συμμαχικής εκστρατευτικής δύναμης που προοριζόταν να αναπληρώσει το σερβικό στρατό που προβλεπόταν από τη συνθήκη. Μετά από μακρές και επίμονες συζητήσεις του με το βασιλιά, στις οποίες είχαν τεθεί και όλες οι τεχνικές λεπτομέρειες, ο πρωθυπουργός ανέλαβε να μεταφέρει στους εκπροσώπους της Entente την απόφαση στην οποία είχαν καταλήξει από κοινού. Εντούτοις, λίγες ώρες αργότερα, ο αυλάρχης του παλατιού έσπευσε να τον πληροφορήσει ότι ο Κωνσταντίνος άλλαξε γνώμη. Papadaki, *ό.π.*, 22-23. Γράφει ο νέος πρωθυπουργός Αλ. Ζαΐμης στις 29 Σεπτεμβρίου 1915 προς τον πρεσβευτή της Ελλάδας στη Σερβία, Ι. Αλεξανδρόπουλο: «Ἡ Β. Κυβέρνησις λυπεῖται σφόδρα ὅτι δὲν δύναται νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὴν οὕτω διατυπωμένην αἴτησιν τῆς Σερβικῆς Κυβερνήσεως». Υπουργεῖον ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, *Διπλωματικά ἔγγραφα 1913-1917*, ἀριθ. 34.

Η παραβίαση των όρων της ελληνοσερβικής συνθήκης και τα τηλεγραφήματα του Κωνσταντίνου στον Radoslavoff

Ο Λέων Μακκάς, ένας από τους βασικούς εκφραστές της βενιζελικής προπαγάνδας, αξιολογεί την παραβίαση της ελληνοσερβικής συνθήκης ως ανέντιμη και παράλληλα καταστροφική. Όταν υπογράφηκε, το Μάιο του 1913, εξασφάλισε τη συνεργασία των δύο χωρών ενάντια στην προσπάθεια της Βουλγαρίας να εδραιώσει την κυριαρχία της στα Βαλκάνια και αποτέλεσε τη μοναδική εγγύηση για τις επαρχίες τους στη Μακεδονία. Ο Κωνσταντίνος, με την παραβίασή της, στέρησε από τη χώρα του αυτήν την πολύτιμη εγγύηση. Επιπλέον, έθεσε σε κίνδυνο την τιμή της Ελλάδας, η οποία έχασε την ευκαιρία να υλοποιήσει τις βλέψεις της αποκτώντας τη βουλγαρική Θράκη, το βιλαέτι της Σμύρνης και την Κύπρο, την οποία είχε υποσχεθεί η Entente ως ανταμοιβή της παρέμβασής της στο πλευρό της Σερβίας. Αντί αυτών, η πολιτική του βασιλιά οδήγησε στην εγκατάσταση των Βουλγάρων στη Δοϊράνη, τη Γευγελή και το Μοναστήρι, στα τρία αυτά στρατηγικά σημεία που ανέκαθεν θεωρούνταν από την Ελλάδα ύψιστης σημασίας για την ασφάλειά της.⁴⁵

Το φυλλάδιο της Πατριωτικής Ένωσης με τίτλο *Αποκαλύψεις αφάνταστοι. Το βιβλίο που ήλθεν από την Αμερικήν*, το οποίο παρουσιάζει περιληπτικά το βιβλίο της Βακά *Constantine: King & Traitor*, ασκεί δριμυία κριτική στον Κωνσταντίνο. Ο ανώνυμος συγγραφέας του τον κατηγορεί διότι, μολονότι κατά τη διάρκεια εκείνης της περιόδου πρόβαλλε υποκριτικά τα φιλανταντικά του αισθήματα, έστειλε τηλεγράφημα στον πρίγκιπα διάδοχο της Σερβίας, με το οποίο του πρότεινε τη σύναψη χωριστής ειρήνης της χώρας του με τις Κεντρικές Αυτο-

---

⁴⁵ Για τη βενιζελική παράταξη η συνθήκη αποτελούσε έκφραση των κοινών ελληνοσερβικών συμφερόντων. Χαρακτηριστικά ο Edward Grey ανέφερε σε λόγο του στη Βουλή των Κοινοτήτων (14 Οκτωβρίου 1915): «Η Σερβία και η Ελλάδα θα πρέπει μακροπρόθεσμα ή να σταθούν όρθιες ή να πέσουν μαζί». Την αλληλεγγύη των ελληνοσερβικών συμφερόντων εξήγησε με σαφήνεια και ο Βενιζέλος στο ελληνικό κοινοβούλιο στη συνεδρίαση της 12^{ης} Οκτωβρίου (ν.η.μ.) 1915, και αναρωτήθηκε: «Όταν έχουμε έναν τέτοιο γείτονα (ενν. Βουλγαρία), μπορούμε να πιστέψουμε ότι ο πόλεμος μαζί του μπορεί να αποφευχθεί; Περιμένουμε να συντριβεί η Σερβία, ώστε ο κύριος αντίπαλός μας να μας συντρίψει με τη σειρά του, όταν βρεθούμε χωρίς συμμάχους, χωρίς φίλους;» Maccas, *Ainsi parla Venizelos*, 116-117, 233-236.

κρατορίες. Προσφέρθηκε μάλιστα να μεσολαβήσει, ώστε να εξασφαλίσει στη Σερβία κάποιο ασφαλές λιμάνι στην Αδριατική. Στην ουσία, σχολιάζει ο συγγραφέας, ο βασιλιάς αποσκοπούσε στη διευκόλυνση της πρόσβασης των Αυστρογερμανών και των Βουλγάρων όχι μόνο στη Θεσσαλονίκη αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Την ύπαρξη του συγκεκριμένου τηλεγραφήματος επιβεβαίωσε στη Βακά ο Σέρβος πρεσβευτής Balugdžić, στον οποίο ο Κωνσταντίνος ανέθεσε να το επιδώσει στο διάδοχο.⁴⁶

Η βενιζελική προπαγάνδα καταγγέλλει την αντίπαλη παράταξη για «φιλογερμανική λύσσα» και «φιλοβουλγαρική μανία» και κοινοποιεί δύο τηλεγραφήματα του Βούλγαρου πρεσβευτή στην Αθήνα, Passaroff, προς τον Radoslavoff (9/22 και 11/24 Σεπτεμβρίου 1915), στα οποία παρουσιάζονται οι μυστικές συνεννοήσεις ανάμεσα στον πρώτο και τον Κωνσταντίνο.⁴⁷ Ο ίδιος ο βασιλιάς της Ελλάδος φέρεται να αποκαλύπτει στο Βούλγαρο διπλωμάτη την πολιτική, τα επιχειρήματα, καθώς και τις ανησυχίες του Βενιζέλου αναφορικά με τη χώρα του, ενώ ταυτόχρονα τον διαβεβαίωνε πως η Ελλάδα δεν επρόκειτο να της επιτεθεί σε περίπτωση που εκείνη πρόσβαλλε τη Σερβία.⁴⁸ Ο Κωνσταντίνος μάλιστα σχολιάζει για τους Σέρβους πως «είναι αδιόρθωτοι εις τὰς βαναυσότητάς καὶ τὰς σκληρότητάς των».

⁴⁶ Πατριωτική Ένωση, *Αποκαλύψεις*, 7-8.

⁴⁷ Το Υπουργείο Εξωτερικών επέτρεψε αρχικά τη δημοσίευση των δύο τηλεγραφημάτων στον Τύπο και στη συνέχεια αυτά περιλήφθηκαν αναλυτικά με εκτενή σχολιασμό σε φυλλάδιο της Πατριωτικής Ένωσης με τίτλο *Βοηθήστε με ν' απαλλαγώ από τον Βενιζέλον* (Αθήνα: 1918), 6-23 και 25-26. Αργότερα, το 1920, δημοσιεύτηκαν με πολλά άλλα έγγραφα από τη Λέσχη Φιλελευθέρων (εκδ.), *Η πολιτική του Κωνσταντίνου επί τη βάσει επισήμων εγγράφων* (Αθήνα: Έκδοσις Πατρίδος, 1920), αριθ. 20 και 21.

⁴⁸ Ο Κωνσταντίνος του ζήτησε να μεταβιβάσει προς τον τσάρο της Βουλγαρίας πως σε περίπτωση επίθεσης κατά της Σερβίας «δέν θά ἔχητε καμμίαν ἐκ μέρους ἡμῶν ἀντίδρασιν... Δέν θά χύσωμεν αἷμα διὰ νὰ σώσωμεν τὴν Σερβίαν ἐναντίον ὑμῶν καὶ τῆς Γερμανίας». Λέσχη Φιλελευθέρων, *Η πολιτική του Κωνσταντίνου*, αριθ. 20. Όπως σχολιάζει ο Βεντήρης, «Ὁ Βασιλεὺς δέν ἤρκεϊτο εἰς τὴν ἀπόφασίν του νὰ μὴν ἐφαρμόσῃ τὴν ἐλληνοσερβικὴν συνθήκην. Δέν τοῦ ἔφθανε ὅτι εἰδοποίησε περὶ τούτου τὴν Γερμανίαν. Ἐβεβαίωμεν ἐκ προκαταβολῆς τὴν ἰδίαν πλέον τὴν Βουλγαρίαν ὅτι ἠδύνατο ἀνενοχλήτως νὰ ἐπιτεθῆ κατὰ τῆς συμμάχου τῆς Ἑλλάδος». Βεντήρης, *ό.π.*, 8.

Επίσης, είχε ταυτόσημες απόψεις με τον Passaroff για τη βουλγαρική κατάκτηση της σερβικής Μακεδονίας, την εδαφική επέκταση της Βουλγαρίας και την ανάγκη διατήρησης της ελληνικής ουδετερότητας, που θα οδηγούσε σε ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων και θα αποτελούσε τεκμήριο καλής γειτονίας ανάμεσα στα δύο κράτη. Συγκεκριμένα, δήλωνε:

«Εἶμαι πλήρως σύμφωνος μὲ ὑμᾶς καὶ εὐρίσκω ὅτι προκειμένου νὰ καταλάβητε τὴν Σερβικὴν Μακεδονίαν, δὲν ἔχομεν λόγους νὰ ἐπέμβωμεν, διότι τὸ casus foederis δὲ δύναται νὰ ἐφαρμοσθῆ... Ὁ Βενιζέλος προτείνει νὰ σᾶς ἀντισταθῶμεν διὰ τῶν στρατευμάτων μας καὶ τῶν στρατευμάτων τῆς Συνεννόησεως. Δὲν ἐδέχθην τοῦτο καὶ δὲν θὰ τὸ δεχθῶ, ἐπειδὴ ἐὰν ἡ Συνεννόησις διαθέτει πολλὰ στρατεύματα θὰ τὰ ἀποστείλῃ κατὰ τῶν Δαρδανελλίων καὶ οὐχὶ κατὰ τῆς Βουλγαρίας».⁴⁹

---

⁴⁹ Λέσχη Φιλελευθέρων, *ό.π.*, αριθ. 20. Σε ἄρθρο της 30^{ης} Οκτωβρίου 1934, ὁ Βενιζέλος παραθέτει ὅσα συνέβησαν τὸ καλοκαίρι τοῦ 1915 σὲ σχέση με τὴ Σερβία καὶ τὴ Βουλγαρία. Καταρχάς, ἀναφέρει ὅτι ὁ Γούναρης, σὲ 28 Ἰουνίου/10 Ἰουλίου, διαβεβαίωσε τὴ Σερβία γιὰ τὴν ἰσχύ τῆς συνθήκης σὲ περίπτωση βουλγαρικῆς ἐπίθεσης. Ἡ Γερμανία, ὁμως, πέτυχε νὰ πείσει τὸν Κωνσταντῖνο νὰ μὴ σπεύσει σὲ βοήθεια τῆς Σερβίας καὶ παράλληλα καθυσόχασε τὴ Βουλγαρία πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ φοβάται ἐλληνικὴ ἐπίθεση, ἀλλὰ ἐκείνη ζητούσε ἐγγυήσεις καὶ ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο. Στὲς 18/31 Αὐγούστου ὁ βασιλιάς δέχτηκε τὸ Βούλγαρο πρεσβευτὴ στο Τατόι καὶ τοῦ διεμήνυσε πὼς ἡ χώρα τοῦ θα μπορούσε νὰ ἐπιτεθεῖ κατὰ τῆς Σερβίας, χωρὶς νὰ φοβάται ἐλληνικὴ ἀντίδραση. Καὶ ὄχι μόνον δὲν ζήτησε ἐγγυήσεις ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, ἀλλὰ δεσμεύτηκε καὶ γιὰ τὴ λύση τοῦ ζητήματος τῆς Καβάλας με τρόπο ικανοποιητικὸ καὶ γιὰ τὴς δύο χώρες. Μετὰ ἀπὸ ἕξι ἡμέρες (6 Σεπτεμβρίου 1915), ἡ Βουλγαρία συμμάχησε με τὴ Γερμανία. Ἡ ἀκολουθία αὐτῶν τῶν γεγονότων ἀποτελοῦσε γιὰ τὸ Βενιζέλο κατηγορηματικὴ ἀπόδειξη πὼς οἱ γραπτὲς ἐγγυήσεις, σὲ τὴς ὁποῖες ἀναφέρθηκε ὁ Μεταξάς, ἦταν ἀνύπαρκτες. *Ἡ ἱστορία τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ κατὰ τὴν ἀρθρογραφία τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τοῦ Ἰωάννου Μεταξά* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 1994), 141-143. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὁ Μεταξάς, σὲ ἄρθρο τοῦ σὲ 14 Οκτωβρίου τοῦ 1934, εἶχε ἐπικαλεσθεῖ ἐπίσημες γραπτὲς δηλώσεις τῆς Γερμανίας, Αὐστρίας, Βουλγαρίας καὶ Τουρκίας τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1915 περὶ τῆς ἀναγνώρισης τῆς κυριαρχίας τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, περὶ τῆς ἀπόλυτης ἐλευθερίας καὶ ἐλεύθερης διαβίωσης τοῦ ἐν Τουρκία ὑπόδουλου ἐλληνισμοῦ καὶ περὶ ἐλληνικῆς ἐπέκτασης στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Ἀλβανία, ἐφόσον ἡ Ἑλλάδα παρέμενε οὐδέτερη ὡς τὸ τέλος τοῦ πολέμου. Αὐτὰ τὰ ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα ποτὲ δὲν βρέθηκαν, ὁ Βενιζέλος τὰ χαρακτήρισε προϊόντα ψυχικῆς παραισθήσεως τοῦ Μεταξά, καθὼς

Οι βενιζελικοί, επικαλούμενοι τη Λευκή Βίβλο του 1917⁵⁰ και τα δύο παραπάνω τηλεγραφήματα, είναι πεπεισμένοι πως ο Κωνσταντίνος, αν και γνώριζε τους όρους της ελληνοσερβικής συνθήκης, εντούτοις βρίσκεται σε πλήρη σύμπτωση με το Βούλγαρο πρεσβευτή και αναγνωρίζει το δικαίωμα της Βουλγαρίας να εκπληρώσει τους εθνικούς της πόθους. Ένα μόνο αίτημα φέρεται να διατύπωσε προς τον συνομιλητή του: «να μοῦ δώσετε τὰ μέσα να τοῦ κλείσω τὸ στόμα, ὥστε ὅταν ἐκπέσει τῆς Ἀρχῆς, να μὴ ἐπιδεικνύεται διὰ τοῦ πατριωτισμοῦ του».

Ο Passaroff στο τηλεγράφημά του προς τη Σόφια αναφέρει πως «μὲ παρεκάλεσε να τὸν διευκολύνωμεν εἰς τὸν ἀγῶνά του τοῦ να ἀπαλλαγῆ ἀθορύβως τοῦ Βενιζέλου».⁵¹

Ὅπως αποκαλύπτει ο πρεσβευτής, ο Κωνσταντίνος τού δήλωσε πως «ἀπεφάσισε ν' ἀνατρέψη τὸν Βενιζέλον καὶ να σταματήσῃ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιστράτευσιν» και παράλληλα ζητούσε να παραμείνουν απολύτως μυστικές όλες οι μεταξύ τους συνεννοήσεις. Ο ανώνυμος

αν ὄντως υπήρχαν, δεν θα γινόταν ανεκτή η συστηματική εξόντωση του Μικρασιατικού Ελληνισμού από το Φεβρουάριο του 1915 έως τον Ιούνιο του 1917. Διερωτάται για ποιον λόγο δεν επικαλέστηκαν οι βασιλικές κυβερνήσεις αυτές τις υποτιθέμενες εγγυήσεις, αλλά επέτρεψαν τον εκτοπισμό και το θάνατο εκατοντάδων χιλιάδων ψυχών. *Ο.π.*, 60-63.

⁵⁰ Πρόκειται για το προπαγανδιστικό φυλλάδιο, Πατριωτική Ένωσις (εκδ.), *Φως δι' ὅλον τον λαόν, φως διὰ κάθε πολίτην, φως διὰ κάθε Ἑλληνα. Τι αποκαλύπτει η Λευκή Βίβλος*, το οποίο εκδόθηκε το 1918. Σε άλλο φυλλάδιο που εκδόθηκε επίσης το 1918 από την Πατριωτική Ένωση, αναγράφεται σχετικά: «Τὰ ἔγγραφα τὰ δημοσιευθέντα εἰς τὴν κατ' Αὐγουστον τοῦ 1917 ἐκδοθεῖσαν διπλωματικὴν Βίβλον τῆς Ἑλλάδος περιέχουν φρικιαστικά, ἀνατριχιαστικὰ πράγματα διὰ τὴν καθαρὰν προδοσίαν, πὺ ἐνεργούσε τὸ Παλάτι εἰς βάρος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὸν ὅποιον παρέδιδεν ὑποχείριον εἰς τὴν Γερμανίαν καὶ –τὸ ἀτιμώτερον– εἰς τὴν Βουλγαρίαν. Ἡ Λευκή Βίβλος ἔχει ἐκδοθῆ ἀναλελυμένη εἰς ἰδιαιτέρον μικρὸν βιβλίον ὑπὸ τῆς “Πατριωτικῆς Ἐνώσεως” καὶ ἐκεῖ τὰ βλέπει κανεὶς ὅλα». Πατριωτική Ένωσις, *Ἱστορία της Ἑλλάδος*, 48. Από την πλευρά τους, οι βασιλικοί προσπάθησαν να υπονομεύσουν την αξιοπιστία και την εγκυρότητα της Λευκής Βίβλου και εκτόξευσαν κατηγορίες για εσκεμμένο ακρωτηριασμό των κειμένων. Ο Βεντήρης δέχεται πως υπήρξαν ορισμένες παραλείψεις, επειδή κρίθηκε ασύμφορο, μεσούσης της παγκόσμιας σύρραξης, να δημοσιευθούν σε μια επίσημη συλλογή αντιλήψεις και δυσμενείς κρίσεις για ξένα κράτη. Βεντήρης, *ό.π.*, 7.

⁵¹ Πατριωτική Ένωσις, *Βοηθήστε με*, 18, 21, 23.

συγγραφέας του φυλλαδίου *Η πολιτική του Κωνσταντίνου επί τη βάσει επισήμων εγγράφων σχολιάζει*:

«Άξιοθρήνητος ἀληθῶς κατάπτωσις Βασιλέως προδίδοντας κατὰ τοιοῦτον τρόπον σύμμαχον χώραν καὶ ἐκλιπαροῦντος τὴν Βουλγαρικὴν βοήθειαν εἰς τὰς μηχανορραφίας του κατὰ τοῦ συνταγματικοῦ Πρωθυπουργοῦ του».⁵²

Από την πλευρά της και η Γερμανία διαβεβαίωσε κατηγορηματικά τη Σόφια ότι η ελληνική ουδετερότητα ήταν εξασφαλισμένη οριστικά, δίνοντας απόλυτη ελευθερία κινήσεων στον Radoslavoff. Η βενιζελική προπαγάνδα επιμένει ότι όλα αυτά συνέβησαν αποκλειστικά λόγω του φιλογερμανισμού του βασιλιά και του Επιτελείου, χωρίς κανένα αντάλλαγμα για τη χώρα. Το αποτέλεσμα της προδοσίας της Σερβίας και των ελληνικών συμφερόντων ήταν η καταστροφή της ισορροπίας στα Βαλκάνια, η υποβάθμιση της θέσης της Ελλάδας και η τραγική συρρίκνωση της συμμάχου χώρας προς όφελος της Βουλγαρίας.⁵³

Ο Gauvain αναφέρεται σε ένα ακόμη ζήτημα που επισκίασε τις σχέσεις των δύο χωρών, στην άρνηση του βασιλιά να επιτρέψει τον Απρίλιο του 1916, στα σερβικά στρατεύματα, που πλέον είχαν αναρρώσει και ανασυνταχθεί στην Κέρκυρα, να μεταφερθούν μέσω του ελληνικού εδάφους ή του ισθμού της Κορίνθου και να ενωθούν με το αγγλογαλλικό εκστρατευτικό σώμα στη Μακεδονία. Ισχυρίστηκε, πως η διέλευση των Σέρβων στρατιωτών θα έθετε σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία, θα παρεκώλυε τη μετακίνηση των επιβατών και τη μεταφορά των εμπορευμάτων και θα παραβίαζε την ουδετερότητα της χώρας.⁵⁴

---

⁵² Λέσχη Φιλελευθέρων, *Η πολιτική του Κωνσταντίνου*, 5, 46.

⁵³ «Ο Ροδοσλαύφ ἐδήλωσεν ἐσχάτως εἰς τοὺς πολιτικοὺς φίλους του ὅτι ἡ Βουλγαρία δὲν ἔχει νὰ φοβῆται τίποτε διότι ἔχει ἐπίσημους διαβεβαιώσεις ὅτι ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Ρουμανία θὰ μείνωσιν οὐδέτεροι ἐν περιπτώσει κατὰ τὴν ὁποίαν ἠθελε προσβάλλῃ ἡ Βουλγαρία τὴν Σερβίαν, ἥτις προσβαλλομένη ὑπὸ τῆς Γερμανίας καὶ Αὐστρίας θὰ μείνῃ ἀπομεμονωμένη, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ ἐπιτρέψῃ εἰς τὴν Βουλγαρίαν νὰ πραγματοποιήσῃ τὰς βλέψεις της». Πατριωτικὴ Ἐνωσις, *Το Ἐθνικὸν ζήτημα*, 66-67.

⁵⁴ Gauvain, *ὁ.π.*, 53-54. Ο πρωθυπουργός Στ. Σκουλούδης μάλιστα έσπευσε να δηλώσει πως η ελληνική κυβέρνηση θα ζητούσε την εφαρμογή των κανόνων της Χάγης, δηλαδή τον αφοπλισμό των σερβικών ή συμμαχικών στρατευμάτων που θα υποχωρούσαν στο ελληνικό έδαφος καταδιωκόμενα από τους αντιπάλους και πως

Ο Γάλλος δημοσιογράφος, πολεμικός ανταποκριτής, πολιτικός συντάκτης και λογοτέχνης Raymond Recouly αποδίδει την ευθύνη αυτής της στάσης στην επιείκεια των Αγγλογάλλων. Παρατηρεί, πως ο Κωνσταντίνος σε διάφορες περιστάσεις έδειξε την απροθυμία του να τηρήσει την επίσημη δέσμευση με τη Σερβία, χωρίς οι Σύμμαχοι να κάνουν το παραμικρό για να τιμωρήσουν αυτήν την προδοσία. Η υπομονή και η αδυναμία τους απέναντι στο «βασιλίσκο» προκάλεσε κατάπληξη ακόμα και στις ουδέτερες χώρες. Εκείνος, ενθαρρυσμένος από την ατιμωρησία, την οποία εκμεταλλεύθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα, και πεπεισμένος ότι η Entente δεν θα στρεφόταν εναντίον του, υπήρξε υπερφίαλος και προκλητικός. Μάλιστα, σε ακρόαση διπλωμάτη ουδέτερης χώρας παραδέχτηκε με ειλικρίνεια και κυνισμό πως θα προτιμούσε να έρθει σε ρήξη με την Entente παρά με τη Γερμανία, επειδή η δεύτερη ήταν αδιάτακτη, ενώ η πρώτη πολύ ηλίθια και ανίκανη να του φερθεί σκληρά.⁵⁵

Για το Μακκά η γενική στάση του Κωνσταντίνου είχε ξεκάθαρα γερμανικά χαρακτηριστικά. Θεωρεί πως αποδείχθηκε άξιος εκπρόσωπος του πολιτικού αμοραλισμού, που υπαγόρευε την περιφρόνηση των συνθηκών και των δεσμεύσεων και την καταστρατήγηση κάθε έννοιας δικαίου. Όπως οι Γερμανοί παραβίασαν την ουδετερότητα του Βελγίου, με τον ίδιο τρόπο ο Έλληνας μονάρχης ανέλαβε την ατιμία να αγνοήσει τους όρους της ελληνοσερβικής συνθήκης και να εφαρμόσει στην πράξη τις διάσημες αρχές των δασκάλων του Chausevitz, Treitschke και Bernhardi.⁵⁶

θα τα περιόριζε και θα τα κρατούσε αιχμάλωτα μέχρι τη λήξη του πολέμου! Η δήλωση αυτή προκάλεσε την οξεία αντίδραση του Γάλλου πρεσβευτή Guillemin. Κωνσταντίνος Γ. Ζαβιτζιάνος, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, τ. 1 (Αθήνα 1946), 109-110.

⁵⁵ Raymond Recouly, *M. Jonnart en Grèce et l'abdication de Constantin* (Παρίσι: Plon-Nourrit et Cie, 1918), 12, 17-18.

⁵⁶ Léon Maccas, *Constantin Ier, Roi des Hellènes* (Παρίσι: Éditions Bossard, 1917), 38.

Η διαστρέβλωση της αλήθειας από τους βασιλικούς

Ακόμα και ο σχετικά αποστασιοποιημένος από τη βενιζελική προπαγάνδα Crawford Price, ο επί σειρά ετών ανταποκριτής περιοδικού στα Βαλκάνια και συγγραφέας πολλών βιβλίων για την περιοχή, ο οποίος συνομιλούσε με όλους τους Έλληνες πρωταγωνιστές, γνώριζε τον Κωνσταντίνο ήδη από την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων στο μέτωπο και είχε θετική άποψη γι' αυτόν, κατηγορεί τους αντιβενιζελικούς και ειδικά το στενό κύκλο του (Γ. Στρέιτ, Βίκτωρα Δούσμανη και Ιω. Μεταξά) πως παρέθεταν παραπλανητικούς ισχυρισμούς ώστε να αποδείξουν ότι η Σερβία είχε ακυρώσει τη συνθήκη.⁵⁷ Στην ίδια διαπίστωση κατέληξε και η Βακά. Συγκεκριμένα, ο Στρέιτ⁵⁸ τής παρουσίασε τρία τηλεγραφήματα του Βενιζέλου από την εποχή της κήρυξης του πολέμου, σύμφωνα με τα οποία ο Κρητικός πολιτικός επέδειξε απροθυμία να βοηθήσει τη Σερβία, με τον ισχυρισμό πως εκείνη ήταν η «επιτιθέμενη» σε αυτόν τον πόλεμο, και επιπλέον επειδή δεν είχε φανεί διατεθειμένη να βοηθήσει την Ελλάδα στη, διαφανόμενη την άνοιξη του 1914, σύρραξη με την Τουρκία. Η Βακά σχεδόν

---

⁵⁷ Price, *Venizelos and the War*, 25-27, 117-118.

⁵⁸ Ο Γεώργιος Στρέιτ ήταν καθηγητής του Διεθνούς Δικαίου στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών. Είχε γερμανική καταγωγή, καθώς ο παππούς του είχε έρθει στην Ελλάδα με τον Όθωνα από τη Βαυαρία. Ήταν τέλειος κύριος, γοητευτικός στην παρέα, δημοφιλής και σεβαστός πολίτης. Ο Βενιζέλος τον έστειλε πρεσβευτή στη Βιέννη και μετά το Β' Βαλκανικό Πόλεμο του ανέθεσε το Υπουργείο Εξωτερικών, ως τον Αύγουστο του 1914, όταν και διαφώνησαν σχετικά με τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο. *Ο.π.*, 32. Η Βακά σημειώνει πως μολονότι ο Βενιζέλος τον είχε τοποθετήσει σε τόσο καίριες κυβερνητικές θέσεις, εκείνος προσπαθούσε να τον υπονομεύσει και να τον παρουσιάσει υστερικό, τρελό, κοντόφθαλμο και άχρηστο ως ηγέτη. Η συνάντησή του με τον Κάιζερ στην Κέρκυρα το Μάρτιο του 1914 φαίνεται πως έθεσε τις κατευθυντήριες γραμμές για την κοινή τους δράση. Ο Βενιζέλος απαίτησε την παραίτησή του, όταν αντιλήφθηκε ότι απέκρυπτε πληροφορίες από την κυβέρνηση, αλλά μετά από παρέμβαση του βασιλιά, διατήρησε τη θέση του για έναν ακόμα μήνα μέχρι την αντικατάστασή του από το Ν. Πολίτη (τέλη Αυγούστου του 1914). Ακόμα και οι βασιλικοί τον χαρακτήριζαν «γραμμόφωνο της Σοφίας». *Vaka, ό.π.*, 60, 69-71, 76, 169. Μετά την παραίτησή του, ο βασιλιάς τον διόρισε προσωπικό του σύμβουλο. Ο μυστικοσύμβουλος αυτός του Κωνσταντίνου ήταν αποφασισμένος να κρατήσει την Ελλάδα στην ουδετερότητα, προκειμένου να μη δυσαρεστηθεί η Γερμανία. Πατριωτική Ένωσις, *Το Εθνικόν ζήτημα*, 17.

πείσθηκε από τον Στρέιτ ότι υπεύθυνος για την ελληνική στάση ήταν ο Βενιζέλος και όχι ο βασιλιάς, αργότερα, όμως, διαπίστωσε ότι τα συγκεκριμένα τηλεγραφήματα είχαν παραποιηθεί. Σύμφωνα με τους Φιλελευθέρους, ο Βενιζέλος συμφωνούσε σε μια προσωρινή στάση ουδετερότητας, όσο αυτή εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της Σερβίας και της Entente. Υπό αυτό το δεδομένο, ενημέρωσε τον Pachitch πως θα ήταν καλύτερο η Ελλάδα να παραμείνει προς το παρόν ουδέτερη, ώστε να εμποδίσει τους Βουλγάρους να αποκόψουν την επικοινωνία των Σέρβων με τη Θεσσαλονίκη, η οποία αποτελούσε τη μοναδική τους πύλη ανεφοδιασμού. Ο Pachitch τελικά, ευελπιστώντας πως η Ρωσία θα συνέδραμε τη χώρα του, συμφώνησε με την ουδετερότητα της Ελλάδας.⁵⁹

Και ο Price από την πλευρά του παρατηρεί πως οι βασιλικοί παραποίησαν την αλήθεια όσον αφορά στο παρελθόν των ελληνοσερβικών σχέσεων. Συγκεκριμένα, σημειώνει ότι αναπαρήγαγαν διαρκώς την άρνηση της Σερβίας να βοηθήσει την Ελλάδα κατά της Τουρκίας το Μάιο του 1914, ενώ η σύμμαχος χώρα είχε πληροφορήσει τότε το Βενιζέλο πως ο στρατός της ήταν αποδιοργανωμένος και συμβούλευσε έντονα την ελληνική κυβέρνηση να αποφύγει την προσφυγή στα όπλα. Ταυτόχρονα, όμως, ενημέρωσε την Πύλη πως δεν θα έμενε αμέτοχη σε περίπτωση σύρραξης.⁶⁰ Επίσης, ο Ελληνοβρετανός φιλόλογος και μετέπειτα καθηγητής της Οξφόρδης Ιω. Μαυρογορδάτος προσθέτει, πως αντίθετα προς όσα ισχυρίστηκε ο Στρέιτ, η Σερβία διεμήνυσε στο Μεγάλο Βεζύρη πως ήταν έτοιμη να κηρύξει πόλεμο στην Τουρκία για την προάσπιση των ελληνικών συμφερόντων, ενώ παρακάλεσε τις άλλες δυνάμεις να χρησιμοποιήσουν την επιρροή τους, ώστε να μετριαστεί η προκλητική συμπεριφορά της Πύλης. Ως αποτέλεσμα όλων αυτών, ο Στρέιτ είχε στείλει ως υπουργός Εξωτερικών τηλεγράφημα στο Βελιγράδι (22/6/1914) για να εκφράσει την ευγνωμοσύνη της ελληνικής κυβέρνησης.⁶¹

Σύμφωνα με τη Βακά, ακόμα ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα διαστρέβλωσης της πραγματικότητας από τον Στρέιτ ήταν ο ισχυρι-

---

⁵⁹ Vaka, *ό.π.*, 61-63, 66-67.

⁶⁰ Price, *ό.π.*, 116.

⁶¹ John Mavrogordatos, "Greece, Constantine and Venizelos," *Edinburgh Review* (Ιανουάριος 1921): 147.

σμός του πως ο Ρώσος πρεσβευτής στην Αθήνα, πρίγκιπας Demidoff, ζήτησε την έξοδο της Ελλάδας από την ουδετερότητα και την αποστολή 150 χιλιάδων ανδρών στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη. Όταν αναφέρθηκε αυτό το υποτιθέμενο αίτημα τόσο στον Εμ. Ρέπουλη, στενό συνεργάτη του Βενιζέλου, όσο και στον Demidoff, έμειναν και οι δύο έκπληκτοι.⁶² Η Ελληνοαμερικανίδα δημοσιογράφος κατηγορεί τους βασιλικούς πως εκτός από την παραποίηση στοιχείων, ήταν διατεθειμένοι να μετέλθουν και άλλων πολύ πιο ποταπών μέσων, προκειμένου να επιτύχουν τους σκοπούς τους. Παραδείγματος χάρη, όταν ο Μιλτιάδης Νεγρεπόντης, ο επιτελάρχης του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη, εξέφρασε την πεποίθηση ότι η Γερμανία θα ήταν αδύνατο να συντρίψει την Ελλάδα σε περίπτωση που εκείνη στήριζε τη Σερβία, στάλθηκε από το Επιτελείο στη γείτονα χώρα για να συνάψει μία ανώφελη στρατιωτική σύμβαση με τη Σερβία, η οποία ήταν πλέον καταδικασμένη. Τα πραγματικά κίνητρα πίσω από αυτήν την αποστολή ήταν η φυλάκιση ή η φυσική εξόντωση του Έλληνα αξιωματικού. Εξάλλου, όπως κυνικά τής ομολόγησε ο Δούσμανης, ένα ισχυρό κόμμα ξεφορτώνεται όποιον του αντιτίθεται με όποιον τρόπο μπορεί.⁶³

Ανακεφαλαιωτικά, η θέση του Βενιζέλου όσον αφορά την ελληνοσερβική συνθήκη ήταν η ακόλουθη: υπεγράφη το Μάιο του 1913, ενώ δεν είχε λήξει ο πόλεμος των Βαλκάνιων συμμάχων με την Τουρκία, υπό τον άμεσο βουλγαρικό κίνδυνο, καθώς τόσο η Ελλάδα όσο και η Σερβία ήθελαν να αποσοβήσουν τα επεκτατικά σχέδια της Βουλγαρίας. Το Βελιγράδι, όμως, αντιμετώπιζε με την επιθετικότητα της Αυστρίας, ασκούσε πιέσεις για μια πιο διευρυμένη συνθήκη, η οποία αρχικά έβρισκε αντίθετους τόσο το Βενιζέλο όσο και τον Κωνσταντίνο, που επιθυμούσαν μια βαλκανική συμφωνία. Ωστόσο, μετά τη συγκέντρωση του βουλγαρικού στρατού στα σύνορα, δεν υπήρχε περιθώριο για δισταγμούς και αναβλητικότητα. Όπως εξήγησε τότε προφητικά ο Βενιζέλος στον ανώτατο άρχοντα, σε περίπτωση αυστριακής επίθεσης

---

⁶² Μανρογορδάτος, *ό.π.*, 67-68.

⁶³ Vaka, *ό.π.*, 275-276. Ο υπέρμαχος αυτός της απολυταρχικής διακυβέρνησης, «ο πιο πιστός και πολύ υπάκουος υπηρέτης του μονάρχη», κατά τον Price, περιφρονούσε τους πολιτικούς και χλεύαζε τα επιχειρήματα του Βενιζέλου στον τομέα της στρατηγικής. Σε συνομιλία που είχε μαζί του, τού είπε ότι η διπλωματία είναι μία αποτυχία και το μόνο που μετράει σε καιρό πολέμου είναι οι στρατιώτες. Price, *ό.π.*, 35.

θα ακολουθούσε μετά βεβαιότητας η εμπλοκή της Ρωσίας και εν συνεχεία της Αγγλίας και της Γαλλίας. Αν αυτό συνέβαινε, η τοπική σύρραξη θα εξελισσόταν σε παγκόσμιο πόλεμο και η θέση της Ελλάδας θα ήταν με τους παραδοσιακούς της συμμάχους. Συνεπώς, κατά το Βενιζέλο, μολονότι στη συνθήκη δεν υπήρχε σαφής αναφορά στην Αυστρία, ήταν ξεκάθαρο και στην Ελλάδα και στη Σερβία πως αφορούσε όλους τους επικίνδυνους γείτονες, δηλαδή την Αυστρία, τη Βουλγαρία και την Τουρκία.⁶⁴

Ο Βενιζέλος δήλωσε ξεκάθαρα σε έναν αποφασιστικό λόγο στην ελληνική βουλή πως ακόμα κι αν κατά τη διάσωση της Σερβίας έβρισκε μπροστά του τη Γερμανία, θα έπραττε αυτό που επιτάσσει το καθήκον και η ηθική. Επομένως για εκείνον, κατά την εκτίμηση του Γάλλου αρχαιολόγου, περιηγητή και συγγραφέα Gaston Deschamps, η στήριξη της συμμάχου χώρας ήταν πρώτα απ' όλα θέμα τιμής, η έννοια της οποίας είχε εξαφανισθεί τόσο από το βασιλικό παλάτι της Αθήνας όσο και από το αυτοκρατορικό παλάτι του Βερολίνου.⁶⁵

Ο Price καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο Βενιζέλος έδωσε μεγάλη έμφαση στη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο, επειδή πρώτον αποτελούσε ηθικό χρέος της, δεύτερον για να αδράξει τις άνευ προηγουμένου ευκαιρίες για εδαφική εξάπλωση και τρίτον για να εξασφαλίσει την ενεργό παρουσία της χώρας του στο Συνέδριο της Ειρήνης. Προσπαθώντας, από την άλλη, ο συγγραφέας να αποτιμήσει τη στάση του Κωνσταντίνου, σχολιάζει ότι ενήργησε από τη σκοπιά του ανθρώπου που θεωρεί την αυτοσυντήρηση ως τον ανώτατο νόμο της ζωής. Λόγω της στρατιωτικής του εκπαίδευσης στη Γερμανία κατεχόταν από υπέρμετρο θαυμασμό για την πρωσική πολεμική μηχανή, ενώ έντονες ήταν οι επιρροές που δέχθηκε από τους Στρέιτ, Δούσμανη, Μεταξά και λιγότερο από τη σύζυγό του Σοφία. Πίστευε πως η Σερβία θα ηττηθεί είτε τη βοηθούσε είτε όχι, ότι η σύρραξη θα οδηγούνταν σε αδιέξοδο και ενδεχόμενη συμμετοχή της Ελλάδας θα έπρεπε να περιοριστεί αποκλειστικά σε έναν βαλκανικό και όχι ευρωπαϊκό πόλεμο. Δεν επιθυμούσε την ενδυνάμωση της Σερβίας αλλά ούτε και τον έλεγχο της Κωνσταντινούπολης και των Στενών από τη Ρωσία.

---

⁶⁴ Vaka, *ό.π.*, 200-201.

⁶⁵ Gaston Deschamps, *L'effort grec*, Publications du Comité L'Effort de la France et de ses Alliés (Παρίσι-Βαρκελώνη: Bloud & Gay, 1919), 26.

Ακόμα, είχε την πεποίθηση πως μία ισχυρή Γερμανία θα αποτελούσε εγγύηση κατά του σλαβισμού και τέλος, αντιμετώπιζε το Βενιζέλο ως κίνδυνο για το Στέμμα και τον ίδιο προσωπικά. Για όλους τους παραπάνω λόγους, επιδίωκε τη διατήρηση της ουδετερότητας μέχρι τέλους και κρύφτηκε πίσω από σοφιστείες και νομικές διαφωνίες, προκειμένου να μην εφαρμόσει την ελληνοσερβική συνθήκη.⁶⁶

Συμπερασματικά, η κήρυξη του πολέμου στη Σερβία από την Αυστροουγγαρία πυροδότησε έντονη διαμάχη στο εσωτερικό της Ελλάδας αναφορικά με τη στάση που έπρεπε να τηρήσει έναντι της συμμάχου χώρας. Μια διαμάχη που κλιμακώθηκε, εξελίχθηκε σε μείζον ζήτημα, απασχόλησε την πολιτική ζωή και την κοινωνία και δίχασε τους Έλληνες.

---

⁶⁶ Price, *ό.π.*, 118-121, 126.

Αθανάσιος Μπράβος

ΠΕΡΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΜΕΝΩΝ ΑΛΒΑΝΙΚΩΝ ΚΤΗΜΑΤΩΝ ΜΕΤΑ
ΤΟ 1923 Ή Η ΑΥΤΟΧΕΙΡΙΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΛΟΓΗ ΓΙΑ ΜΗ ΕΠΙΛΥΣΗ
ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

Το ζήτημα της αποζημίωσης των κτημάτων Αλβανών υπηκόων τα οποία απαλλοτριώθηκαν σύμφωνα με το νομοθετικό διάταγμα 15^{ης} Φεβρουαρίου 1923¹ (ΦΕΚ 57/5.3.1923) επρόκειτο να ταλανίσει τις ελληνοαλβανικές σχέσεις καθόλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου.²

Προκειμένου να αντιμετωπίσει το μέγιστο πρόβλημα της αποκατάστασης του περίπου 1.500.000 προσφύγων, η Ελλάδα χρειαζόταν τεράστια οικονομικά μέσα και μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης. Το πρώτο θα μπορούσε να το λύσει –και ως ένα σημείο το κατάφερε– με την προσφυγή σε δανειοδότηση από το εξωτερικό.³ Το δεύτερο, δεδομένων των περιορισμένων αποτελεσμάτων της προσπάθειας στον τομέα των έργων βελτιώσεων, δεν θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί παρά μόνον –βραχυπρόθεσμα τουλάχιστον– με ανακατανομή της, ήδη, καλλιεργήσιμης γης. Γι' αυτό το λόγο, με το νομοθετικό διάταγμα του Φεβρουαρίου 1923, αποφασίστηκε η απαλλοτρίωση όλων των μεγάλων αγροτικών εκτάσεων.⁴ Το μέτρο αυτό επρόκειτο να αποτελέσει αιτία μόνιμων προστριβών μεταξύ της ελληνικής και της αλβανικής κυβέρνησης –το ίδιο πρόβλημα, άλλωστε, αντιμετώπισαν και οι υπήκοοι της

---

¹ «Περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών» που προέβλεπε την παραχώρηση δημόσιων, δημοτικών και κοινοτικών κτημάτων και την αναγκαστική απαλλοτρίωση ιδιωτικών γαιών.

² Ανάλυση του ζητήματος των απαλλοτριωμένων κτημάτων και στην Ελευθερία Μαντά, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου* (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 2004), 73-79.

³ Το σύνολο των ονομαστικών κεφαλαίων των δανείων για την αποκατάσταση και τη ρύθμιση των περιουσιακών ζητημάτων των προσφύγων με το οποίο χρεώθηκε το ελληνικό κράτος, ανερχόταν σε 12.045.237.000 δραχμές. Λαμβάνοντας υπόψη ότι, σύμφωνα με τον προϋπολογισμό του 1930/31, το σύνολο του Δημοσίου χρέους ανερχόταν σε 43.300.000.000 δραχμές, γίνεται αντιληπτό ότι το 27,8% αυτού αποτελούσαν δάνεια τα οποία συνάφθηκαν για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος. Αθανάσιος Ν. Πετσάλης, *Η Δημοσιονομική αντιμετώπιση τον προσφυγικού ζητήματος* (Αθήνα: Εστία, 1930), 66.

⁴ Αν και η εφαρμογή ενός τέτοιου μέτρου συζητείτο χρόνια πριν, αποσκοπώντας σε ψηφοθηρικούς στόχους, μετά το 1923 αποτελούσε άμεση ανάγκη.

Μ. Βρετανίας,⁵ Γαλλίας και Ιταλίας που κατείχαν γη στην Ελλάδα— εφόσον έπληττε τους υφιστάμενους την απαλλοτρίωση ιδιοκτήτες, πέραν της απώλειας των κτημάτων τους, και όσον αφορά την προβλεπόμενη αποζημίωση: η εκτίμηση των απαλλοτριωμένων εκτάσεων θα γινόταν με βάση τις προπολεμικές τιμές, ενώ η ανάλογη αποζημίωση θα δινόταν με τη μορφή χρεογράφων με τόκο 6% και θα ολοκληρωνόταν σε τριάντα χρόνια.⁶

Το παρόν άρθρο, βασιζόμενο κατά κύριο λόγο στο υλικό του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών, θα παρακολουθήσει την πορεία αντιμετώπισης του εν λόγω ζητήματος από την ελληνική κυβέρνηση και θα παρουσιάσει το λυσιτελές ή μη του τρόπου επίλυσής του. Αυτό που θα παρουσιαστεί και, ασφαλώς, θα προκαλέσει αλγεινή εντύπωση ως προς τη (μη) ευελιξία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής είναι ότι, αν και δόθηκε η ευκαιρία να «κλείσει» η υπόθεση με αμοιβαία ωφέλεια—με το μεγαλύτερο ποσοστό της να ανήκει στην ελληνική μεριά—, οι διαμορφωτές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής επέλεξαν τη διατήρηση του προβλήματος, προκειμένου, κατά την άποψή τους, να πιέσουν την αλβανική πλευρά, ώστε να υποχωρήσει στις διμερείς διαφορές. Όχι μόνον αλυσιτελής, αλλά και επιβλαβής τακτική ως προς τα συμφέροντα και την παρουσία τόσο των Ελλήνων υπηκόων όσο και των ομογενών στη γειτονική χώρα.

Ατυχώς, η ελληνική κυβέρνηση, όταν κατήρτισε και υπέγραψε την «Περί Εγκαταστάσεως και Προξενικής Υπηρεσίας» 4^η σύμβαση,⁷ δεν

⁵ Ενδελεχής παρουσίαση της διευθέτησης του ζητήματος των κτημάτων Βρετανών επενδυτών γης στο Θανάσης Μπράβος, «Το ζήτημα των βρετανικών απαλλοτριωμένων περιουσιών μετά το 1923: Η πορεία επίλυσής του» στα *Πρακτικά του ΙΒ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (Μάιος 1991)* (Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 1992), 409-425.

⁶ Foreign Office [στο εξής F.O.] 371/9896 [C 15199/15199/19], Ετήσια Αναφορά για το 1923, παρ. 155. Εξάιρεση, ωστόσο, αποτέλεσαν οι Βρετανοί, Ιταλοί και Γάλλοι υπήκοοι, οι οποίοι, βάσει ειδικών συμφωνιών, αποζημιώθηκαν σε μετρητά και σε ποσά που αντιστοιχούσαν σε 14 φορές μεγαλύτερα από εκείνα που είχαν καταβληθεί στους Έλληνες ιδιοκτήτες. Γιάννης Πετρόπουλος, «Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών: ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις, 1922-1930», στο *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, επιμ. Θ. Βερέμη-Γ. Γουλμής (Αθήνα: Γνώση, 1989), 439-473, 461.

⁷ Η ελληνική κυβέρνηση είχε συνυπογράψει στις 13 Οκτωβρίου 1926 με την Αλβανία τέσσερεις συμβάσεις (περί εκδόσεως εγκλημάτων, περί ιθαγένειας, περί εμπορίου

είχε αντιληφθεί, ότι με αυτήν εξασφαλιζόταν δικαίωμα αποζημίωσης των απαλλοτριωμένων κτημάτων Αλβανών υπηκόων επί τη βάσει της ρήτρας του μάλλον ευνοούμενου κράτους,⁸ όπως είχε αναγνωριστεί στους Τούρκους δικαιούχους της 9^{ης} Δήλωσης⁹ ή τους Βρετανούς¹⁰ και Ιταλούς¹¹ υπηκόους βάσει ειδικών συμφωνιών. Μόνον όταν οι τέσσερις συμβάσεις έφτασαν στη Βουλή προς κύρωση, έγιναν αντιληπτές οι επαχθείς συνέπειες της τέταρτης και μόνον τότε το Υπουργείο Εξωτερικών αποτάθηκε στο Υπουργείο Γεωργίας ρωτώντας να μάθει ποιος ήταν ο αριθμός και η έκταση των απαλλοτριωμένων κτημάτων των Αλβανών υπηκόων. Η απάντηση του τελευταίου προκάλεσε τρόμο στην κυβέρνηση, εφόσον αποφάνθηκε πως, ακόμη και αν στερούνταν συγκεκριμένων και λεπτομερών στοιχείων, εκτιμούσε κατά προσέγγιση τα εν λόγω κτήματα σε 1.000.000 περίπου στρέμματα. Ήταν αναμενόμενο, συνεπώς, το Υπουργείο Εξωτερικών, διά του διευθυντού των Πολιτικών Υποθέσεων Ι. Πολίτη, ο οποίος παρουσίασε στην κοινοβουλευτική

και ναυτιλίας και περί εγκαταστάσεως και προξενικής υπηρεσίας), στην επικύρωση των οποίων δεν προχώρησε, ενώ η Αλβανία είχε σπεύσει να το κάνει.

⁸ Το άρθρο 3 της σύμβασης αυτής προέβλεπε ότι «σε περίπτωση αναγκαστικής απαλλοτριώσεως ή επίταξης σε ένα από τα δύο κράτη, οι υπήκοοι του άλλου δεν θα υποβάλλονται από την άποψη αυτή σε καθεστώς λιγότερο ευνοϊκό από εκείνο στο οποίο υποβάλλονται οι ιθαγενείς ή οι υπήκοοι οποιασδήποτε τρίτης δύναμης», πράγμα που σήμαινε ότι οι Αλβανοί υπήκοοι αποκτούσαν το δικαίωμα να τύχουν ουσιαστικά ευνοϊκότερης μεταχείρισης από τους Έλληνες, ανάλογης δηλαδή με εκείνη που είχε επιφυλαχθεί για τους Βρετανούς, Γάλλους και Ιταλούς. Μαντά, *Οι Μουσουλμάνοι*, 45.

⁹ Το φθινόπωρο του 1926 η ελληνική και η τουρκική κυβέρνηση ήρθαν σε συνεννόηση βάσει της 9^{ης} Δήλωσης, που ήταν προσαρτημένη στη Συνθήκη της Λωζάννης, και την 1^η Δεκεμβρίου 1926 υπέγραψαν το κείμενο της συμφωνίας. Η Δήλωση αυτή αναφερόταν στην αποζημίωση που έπρεπε να δοθεί στους μη-ανταλλάξιμους Τούρκους υπηκόους για τις περιουσίες τους που βρίσκονταν στην Ελλάδα και στους μη-ανταλλάξιμους Έλληνες υπηκόους για τις περιουσίες τους που βρίσκονταν στην Τουρκία. Οι δύο κυβερνήσεις αποφάσισαν ότι, όποια από τις δύο θα καλείτο να αντιμετωπίσει τις πιο επαχθείς απαιτήσεις θα αποζημιωνόταν αμέσως από την άλλη, αναφορικά με τη διαφορά. Πράγματι, μετά από –κατά προσέγγιση– υπολογισμούς βρέθηκε πως, καθώς είχε δημιουργηθεί θετική διαφορά για την Τουρκία, η ελληνική κυβέρνηση όφειλε να διαθέσει το ποσό των 500.000 στερλινών για να καλύψει την προαναφερθείσα διαφορά. Μπράβος, «Το ζήτημα», 411.

¹⁰ Μπράβος, *ό.π.*, 413-415.

¹¹ Δημήτρης Μιχαλόπουλος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι ελληνοαλβανικές σχέσεις από το 1928 και μετά» στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο (Πρακτικά)* (Αθήνα: ΕΛΙΑ–Μουσείο Μπενάκη, 1988), 223.

επιτροπή πώς είχαν τα πράγματα, να ματαιώσει την επικύρωση της συγκεκριμένης σύμβασης. Το ολίστημα της ελληνικής κυβέρνησης ως προς την εν λόγω σύμβαση δεν έπαψε να εκμεταλλεύεται η ομολογη αλβανική πιέζοντας συνεχώς για επίτευξη ευνοϊκής γι' αυτήν διευθέτησης του ζητήματος αυτού, επωφελούμενη την πλεονεκτική θέση στην οποία βρισκόταν έναντι της Ελλάδας εξαιτίας της ύπαρξης εκεί ελληνικής μειονότητας· γι' αυτό ακριβώς προσάρμοσε την πολιτική της στο εν λόγω ζήτημα σχετίζοντας προς τούτο θέματα μειονοτικά, σχολικά, εκκλησιαστικά και άλλα διάφορα δημιουργώντας σύγχυση και κρίση στις ελληνο-αλβανικές σχέσεις¹².

Εφόσον, λοιπόν, είχε γίνει αντιληπτό ότι η εκκρεμότητα ως προς την αποζημίωση των αλβανικών απαλλοτριωμένων κτημάτων αποτελούσε όχι μόνον το μεγαλύτερο αγκάθι στις σχέσεις των δύο χωρών, αλλά πυροδοτούσε την ένταση και σε άλλες μεταξύ τους διαφορές,¹³ θα ήταν λογικά αναμενόμενο εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης να φροντίσει να επιλύσει το εκκρεμούν ζήτημα, πόσο μάλλον που της δόθηκε η ευκαιρία να το κάνει επί προφανή ωφέλειά της, όχι μόνον οικονομική αλλά και πολιτική-διπλωματική. Με δεδομένο ότι οι Αλβανοί φοβούνταν, όχι άδικα, ότι ακόμη και η προβλεπόμενη από τον αγροτικό νόμο αποζημίωση θα καθίστατο υποθετική, λαμβανομένων υπόψη των διαδικασιών και του τρόπου καταβολής της, ο Ι. Πολίτης πρότεινε στον Μιχαλακόπουλο μια λύση που θα παρουσίαζε τη χώρα να αναλαμβάνει εξ ολοκλήρου την πρωτοβουλία επίλυσης του συγκεκριμένου προβλήματος, ενισχύοντάς την τόσο έναντι της Αλβανίας όσο και έναντι της ΚτΕ, μειώνοντας ταυτόχρονα στο ήμισυ την οφειλόμενη αποζημίωση. Δοθέντος ότι, σύμφωνα με την επίσημη άποψη της αλβανικής κυβέρνησης, τα κτήματα που ανήκαν στους υπηκόους της και για τα οποία ζητούσε αποζημίωση δεν υπερέβαιναν τα 500.000 στρέμματα, ενώ το Υπουργείο Γεωργίας είχε εκφράσει την πεποίθηση ότι προσέγγιζαν το 1.000.000, ο Ι. Πολίτης πρότεινε την ακολουθούσα «πονηρή» λύση η

¹² Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών [στο εξής ΑΥΕ], 1927, 94.2, τμήμα 1, δίχως αριθμό πρωτοκόλλου, «Σημείωμα επιδοθέν εις τον υπουργό των Εξωτερικών υπό του Διευθυντού των Πολιτικών Υποθέσεων Ιωάννη Πολίτη για τα εκκρεμή ελληνοαλβανικά ζητήματα», 14-4-1928.

¹³ Η πίεση στο σχολικό ήταν γνωστό ότι αποτελούσε πίεση για την επίλυση του ζητήματος των κτημάτων. Δημήτρης Μιχαλόπουλος, *Σχέσεις Ελλάδας και Αλβανίας 1923-1928* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1987), 99 σημ. 55.

οποία βασιζόταν στην άγνοια εκ μέρους των Αλβανών του πραγματικού μεγέθους των απαλλοτριωμένων κτημάτων:

«θα ήτο πολλαπλώς ωφέλιμον αν ηδυνάμεθα, επωφελούμενοι τούτων (της άγνοιας, δηλαδή, του πραγματικού μεγέθους), να είπωμεν εις τους Αλβανούς ότι θα είμεθα διατεθειμένοι να αποζημιώσωμεν αμέσως και εν συνόλω τους Αλβανούς υπηκόους δεχόμενοι ως συνολικήν έκτασιν την υπ' αυτών οριζομένην (δηλαδή 500.000 στρεμμάτων) και παρέχοντες κατ' αποκοπήν μέσον τινά όρον των υπό του ελληνικού νόμου οριζομένων τιμών απαλλοτριώσεων. Η αποζημίωσις αύτη θα εδίδετο συνολικώς εις την αλβανικήν κυβέρνησιν αναλαμβάνουσαν να πληρώση καθ' έκαστον τους υπηκόους της, ίσως δε θα ηδυνάμεθα να ζητήσωμεν και ευχέρειάν τινα καταβολής, ως παραδείγματος χάριν εις τρεις ενιαυσίους δόσεις.

Διά της λύσεως ταύτης, ενώ δεν θα απεμακρυνόμεθα της θεμελιώδους αρχής της εφαρμογής και εις τους Αλβανούς υπηκόους του εσωτερικού νόμου, θα έχωμεν εν τούτοις τα εξής πλεονεκτήματα:

α) Θα ενεφανίζετο η Ελλάς κατά την προσεχή συζήτησιν εν τη ΚτΕ¹⁴ με σπουδαία επιχειρήματα και απτάς αποδείξεις της καλής αυτής διαθέσεως προς ικανοποίησιν των Αλβανών εντός των ορίων του ελληνικού νόμου

β) Έχω την ιδέαν ότι θα εδελέαζε την αλβανικήν κυβέρνησιν η διαδικασία τής εις αυτούς καταβολής του διανεμητέου ποσού, τουθ' όπερ διά γνωστούς λόγους ειδικούς εις το εκεί κρατούν διοικητικόν σύστημα θα ήτο ίσως ευάρεστον εις ωρισμένους αμέσως ενδιαφερομένους και ισχυρούς κύκλους δυναμένους να κανονίσωσι κατά το δοκούν τα της διανομής

γ) Διά του συστήματος των ετησίων δόσεων, έστω και δύο μόνον, θα ηδυνάμεθα να εξασφαλίσωμεν και να ελέγξωμεν την εκτέλεσιν ωρισμένων ηθικών ανταλλαγμάτων

---

¹⁴ Στις αρχές Ιουνίου 1928 θα συζητείτο ενώπιον του Συμβουλίου της ΚτΕ η προσφυγή της Αλβανίας κατά της Ελλάδας.

δ) Θα συμφωνείτο ρητώς ότι διά του καταβληθησομένου χ ποσού κανονίζεται οριστικώς και αμετακλήτως το ζήτημα της αποζημιώσεως των Αλβανών υπηκόων, ουδενός τούτων δυναμένου πλέον να διατυπώση οιανδήποτε απαίτησιν εναντίον της ελληνικής κυβερνήσεως. Θα εξέλειπεν μία πηγή διηλεκτών προστριβών μεταξύ των δύο κρατών, θα παρέμενε διά την συζήτησιν του Ιουνίου μόνον το κεφάλαιον των μειονοτήτων, ένθα η θέσις ημών είναι ισχυρά, και θα προέκυπτεν από εσωτερικής απόψεως απόλυτος ελευθερία διαχειρίσεως και διαθέσεως των εν λόγω κτημάτων, τούθ' όπερ άλλως δεν είναι εφικτόν προ της περαιώσεως των σχετικών και, ως γνωστών, ατερμόνων διαδικασιών».

Προκειμένου, μάλιστα, να αποδείξει στον Μιχαλακόπουλο το πραγματοποίησιμο της πρότασής του, πρόσθεσε ότι συμφωνούσαν με αυτήν και οι αρμόδιες υπηρεσίες, τη γνώμη των οποίων είχε ήδη ζητήσει. Υπό την έννοια αυτή, από τις συνεννοήσεις που είχε ο τμηματάρχης Μελάς με το Υπουργείο Γεωργίας και τον τμηματάρχη του Προϋπολογισμού, Μαυρίκη, προέκυψε ότι δεν υπήρχε κανένα κώλυμα. Ο Μαυρίκης, ιδιαίτερα, διαβεβαίωσε ότι ήταν δυνατή η καταβολή του απαιτούμενου ποσού από τον προϋπολογισμό.¹⁵

Υπέβαλε, λοιπόν, την πρότασή του στον υπουργό, αναμένοντας ότι, σε περίπτωση έγκρισής του εισηγηθέντος τρόπου ενέργειας από τον τελευταίο και απόσπασής της συγκατάθεσης των υπολοίπων μελών της κυβέρνησης, θα υπήρχε χρόνος για διατύπωση προτάσεων προς την αλβανική κυβέρνηση πριν από τη συζήτηση ενώπιον του Συμβουλίου της ΚτΕ.¹⁶

¹⁵ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 1, Σημείωμα Ι. Πολίτη, 14-4-1928.

¹⁶ Η έγκληση της Ελλάδας από την Αλβανία ενώπιον του Συμβουλίου της ΚτΕ, δυνάμει του άρθρου 11 του συμφώνου, επρόκειτο να συζητηθεί στη σύνοδο του Ιουνίου με αντικείμενο τις διαφορές της Αλβανίας με την Ελλάδα, δηλαδή περί της αποζημίωσης των απαλλοτριωθέντων κτημάτων και τη συμπεριφορά της τελευταίας έναντι των Τσάμηδων. Το Foreign Office, ωστόσο, όπως πληροφορούσε ο Κακλαμάνος, θεωρούσε την επίκληση του άρθρου 11 αστήρικτη, ενώ δεχόταν ότι οι Αλβανοί δεν μπορούσαν να ζητούν ευνοϊκότερους όρους αποζημίωσης από αυτές που δίνονταν γενικώς στους άλλους ιδιοκτήτες. Βασίλειος Κόντης (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και ελληνοαλβανικές σχέσεις, ΙΙΙ (1922-1929)* (Αθήνα: Εστία 1997), έγγραφο 139.

Δυστυχώς, η πρόταση Πολίτη δεν έγινε αποδεκτή· το παράξενο, δε, είναι ότι δεν εντοπίστηκε πουθενά έγγραφο που να κάνει αναφορά σε αυτήν. Η πρακτικότητα και η ευελιξία φαίνεται πως θυσιάστηκαν στο όνομα της «σκληρής» πολιτικής, με το Μιχαλακόπουλο να εξακολουθεί να επισείει τα άμπολλα παραδείγματα, είναι αλήθεια, καταπιεστικής πολιτικής των Αλβανών έναντι του ελληνικού στοιχείου, θεωρώντας ότι η προώθηση της επίλυσης του ζητήματος από την ελληνική πλευρά θα εκλαμβανόταν ως ένδειξη αδυναμίας. Τελικά, δηλαδή, κρίθηκε προτιμότερο όχι μόνο να μη λυθεί το ζήτημα, το οποίο αφέθηκε να πυορροεί, δυναμιτίζοντας ουσιαστικά τις ελληνο-αλβανικές σχέσεις, αλλά και να μεταβληθεί η βάση συζήτησής του, μιας και η ελληνική πλευρά έφτασε τελικά να παραδεχτεί μονομερώς ότι το σύνολο των προς αποζημίωση αλβανικών κτημάτων δεν ήταν 500.000 –που ισχυρίζονταν οι Αλβανοί¹⁷– αλλά 1.887.725 στρέμματα.

Θα ήταν, ασφαλώς, ανέφικτο να γνωρίζουμε πώς θα είχαν διαμορφωθεί οι ελληνο-αλβανικές σχέσεις, εάν είχε γίνει αποδεκτή η πρόταση Πολίτη, δεδομένου ότι η Αλβανία είχε αρχίσει ήδη να μεταμορφώνεται σε ιταλικό προτεκτοράτο.¹⁸ Λαμβανομένης υπόψη, όμως, της παρατηρούμενης βελτίωσης των ελληνο-αλβανικών σχέσεων και της θετικής αρθρογραφίας ολόκληρου του αλβανικού Τύπου, επ' ευκαιρία της κατάθεσης εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης νομοσχεδίου (Ιούνιος 1930) με το οποίο τροποποιούνταν επί το ευνοϊκότερον η καταβαλλόμενη αποζημίωση για τα αλβανικά κτήματα,¹⁹ θα ήταν σίγουρα δυνατό να εκτιμηθεί το μέγεθος της θετικής δυναμικής που θα προσέδιδε στις σχέσεις των δύο χωρών η έγκαιρη επίλυση του προβλήματος αυτού.

---

¹⁷ Οι Αλβανοί εξακολουθούσαν να επιμένουν στο νούμερο αυτό ακόμη κι όταν η ελληνική πλευρά ήταν θορυβημένη από τους υπολογισμούς που διπλασίαζαν το μέγεθός τους. Ο Αλβανός πρεσβευτής στην Αθήνα Stavro Stavri, λοιπόν, έλεγε στον Μιχαλακόπουλο ότι τα αλβανικά κτήματα ήταν 500.000 και όχι 1.000.000 στρέμματα που τα υπολόγιζε το Υπουργείο Γεωργίας. Μιχαλόπουλος, *Σχέσεις*, 105 σημ. 98.

¹⁸ ΑΥΕ, 1927, 28.6, Έκθεση Νίσκου (Γραμματέας και ύστερα πρόξενος στα Τίρανα), Τίρανα, 17-2-1927.

¹⁹ ΑΥΕ, 1930, Α/4/Ι, 8793/1064, Λ. Μελάς προς ΥΠΕΞ, Τίρανα, 10-7-1930.

Ο Μιχαλακόπουλος, ωστόσο, ήδη από τις αρχές του 1928, απαντώντας σε δύο συνεχόμενα έγγραφα του επιτετραμμένου (και αναπληρωτή πρεσβευτού²⁰) Ι. Κοκοτάκη, με τα οποία ο τελευταίος γνωστοποιούσε ότι η αλβανική κυβέρνηση είχε αποφασίσει²¹ να στείλει αποστολή στην Αθήνα για διαπραγματεύσεις, με σκοπό το φιλικό διακανονισμό του ζητήματος των απαλλοτριωθέντων αλβανικών κτημάτων,²² απέρριψε το ενδεχόμενο συζήτησης με την εν λόγω αποστολή, εφόσον το αντικείμενό της θα ήταν περί απαλλοτριώσεων, επιμένοντας ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν ήταν διατεθειμένη να αναγνωρίσει στους Αλβανούς περισσότερα δικαιώματα από αυτά που απολάμβαναν οι Έλληνες υπήκοοι.²³ Την επομένη δε, σε τηλεγράφημά του προς τον Κοκοτάκη, ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών, επανερχόμενος στο εν λόγω ζήτημα, υπογράμμισε ότι θα έπρεπε να τονιστεί στο αλβανικό Υπουργείο Εξωτερικών πως η Ελλάδα δεν αρνούνταν την έλευση της αντιπροσωπείας, απλώς απέβλεπε στο να αποσοβηθεί οποιοσδήποτε αρνητικός αντίκτυπος στην κοινή γνώμη. Γι' αυτό, σημείωνε, εάν ήταν να έρθει, καλό θα ήταν να μη της δινόταν επίσημος χαρακτήρας· θα μπορούσε να έρθει με ένα πρόσχημα· επισήμαινε, ωστόσο, στον Κοκοτάκη ότι η ελληνική κυβέρνηση προτιμούσε να μην πραγματοποιηθεί η επίσκεψη²⁴.

Πράγματι, εφόσον ο Έλληνας επιτετραμμένος είχε μεταφέρει τις απόψεις του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, η αλβανική κυβέρνηση αποφάσισε να μη στείλει τελικά την επιτροπή, αλλά να επέδιδε εντός της εβδομάδας νέες προτάσεις επί του ζητήματος των αλβανικών κτημάτων, ωθούμενη σε αυτή την απόφαση και από τον Ιταλό πρεσβευτή Ugo Sola ο οποίος πρότεινε στον Ζώγου²⁵ (Ahmet Zoghu) να

²⁰ Από τις αρχές καλοκαιριού 1927, που αποχώρησε ο πρεσβευτής Κασαμπέλης, έως την 26^η Νοεμβρίου 1928, που επέδωσε στον βασιλιά Ζώγου τα διαπιστευτήριά του ο Λ. Μελάς.

²¹ Η Μαντά, *ό.π.*, 63 αναφέρει ότι, σύμφωνα με τα ιταλικά αρχεία, η πρόταση για έλευση αλβανικής αντιπροσωπείας στην Ελλάδα είχε γίνει από τον Κοκοτάκη, την οποία ασφαλώς υιοθέτησαν αμέσως οι Αλβανοί· την χαρακτηρίζει, μάλιστα, ως «γκάφα».

²² ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 1, 77/4-132/9, Κοκοτάκης προς ΥΠΕΞ, Τίρανα, 3/4-1-1928.

²³ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 1, 77/4, 3-1-1928.

²⁴ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 1, 132, 5-1-1928.

²⁵ Αφού ανέτρεψε τον Φαν Νόλι (Fan Noli), με κίνημα την παραμονή Χριστουγέννων 1924, ανέλαβε την εξουσία. Στις 21 Ιανουαρίου 1925 ανακηρύχθηκε η Δημοκρατία στην Αλβανία και ο Ζώγου εκλέχτηκε παμψηφεί πρόεδρος Δημοκρατίας στις 31 Ια-

μη στείλει την επιτροπή, αλλά να απευθύνει διακοίνωση με περισσότερο συγκεκριμένες προτάσεις.²⁶ Ο Κοκοτάκης, ωστόσο, τόνισε στον Sola ότι θα ήταν σκόπιμο να αναβληθεί για κάποιο χρόνο ακόμη και η υποβολή νέων προτάσεων, στο οποίο ο τελευταίος φάνηκε να συναινεί, υποσχόμενος να ενεργήσει έτσι ώστε «να κερδίσει χρόνο». Πέραν του γεγονότος δε ότι η εκ νέου ένταση επί του ζητήματος των κτημάτων οφειλόταν, κατά τον Κοκοτάκη, στην επιπολαιότητα που επέδειξε ο Αλβανός υπουργός Εξωτερικών Pias Vrigoni,²⁷ επισήμαινε στον Μιχαλακόπουλο ότι, παράλληλα με το θέμα των αποζημιώσεων, αιτία έντασης αποτελούσε η παράνομη κατάληψη αλβανικών κτημάτων μη απαλλοτριωθέντων, των οποίων η επιστροφή στους δικαιούχους αναβαλλόταν από χρόνο σε χρόνο, αν και στο μεταξύ είχαν εκδοθεί αποφάσεις της οικείας επιτροπής με τις οποίες αναγνωριζόταν το άδικο της κατάληψης και διατασσόταν η επιστροφή τους. Τις αποφάσεις, μάλιστα, αυτές επικύρωσε το Υπουργείο Γεωργίας, οι οποίες ωστόσο παρέμεναν ανεκτέλεστες. Τόνιζε πως δεν επρόκειτο περί τσιφλικιών, τα οποία κρίθηκαν απαλλοτριωτέα, αλλά περί οικιών και καταστημάτων μέσα σε πόλεις και αγρούς, που η κυριότητα αναγνωρίστηκε πως ανήκε σε Αλβανούς υπηκόους και η κατακράτησή τους αποτελούσε αληθινή ληστεία εκ μέρους του κράτους. Το εξοργιστικότερο, μάλιστα, ήταν ότι το Υπουργείο Γεωργίας δεν παρουσίαζε σοβαρούς λόγους στην άρνησή του να τα επιστρέψει. Προβληματιζόμενος για τα αίτια της τηρούμενης από την ελληνική πλευρά στάσης, δήλωνε ότι θα μπορούσε να τη δεχτεί εάν αποτελούσε πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης, όχι όμως αν προ-

---

νουαρίου 1925. ΑΥΕ, 1925, Γ/62/4, 966/114-1431/151, Πανουριάς προς ΥΠΕΞ, Δυρράχιο, 22-1/31-1-1925. Στις 25 Αυγούστου 1928, ωστόσο, κατήγγησε τη Δημοκρατία και την 1^η Σεπτεμβρίου αυτοανακηρύχθηκε βασιλιάς της Αλβανίας ως Ζώγου Α΄.

²⁶ Ούτε και η ιταλική πλευρά φαινόταν να συμφωνεί με την άμεση αποστολή αντιπροσωπείας προτού ωρίμαζαν οι συνθήκες στη σύγκληση των απόψεων που απείχαν τόσο μεταξύ τους. Μαντά, *ό.π.*, 63.

²⁷ Σημείωνε ο Κοκοτάκης ότι ο Vrigoni, επιστρέφοντας τον Αύγουστο 1927 από τη Γενεύη και θέλοντας να παίξει ρόλο σοβαρής διπλωματικής προσωπικότητας με τη μεσολάβηση της οποίας θα λύνονταν όλα τα εκκρεμή ζητήματα διά μαγείας, διέδωσε και δήλωσε και στη Βουλή ότι το ζήτημα των περιουσιών επρόκειτο να λυθεί, εφόσον είχε επιτευχθεί η συγκατάθεση του Μιχαλακόπουλου, έτσι ώστε να ικανοποιηθούν οι δίκαιες απαιτήσεις των Αλβανών δικαιούχων. Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου III*, έγγραφο 133.

έκυπτε από στενή και περιορισμένη αντίληψη ορισμένων κρατικών οργάνων· πρότεινε δε το σκόπιμο της σοβαρότερης εξέτασης του ζητήματος, προτού να έχει σοβαρό αντίκτυπο στις σχέσεις της χώρας με την Αλβανία. Το ίδιο, άλλωστε, τόνιζε και για εκείνο της αποζημίωσης των κτημάτων υπογραμμίζοντας ότι η παράταση της εκκρεμότητας αυτής αποτελούσε διαρκή κίνδυνο, γεννήτορα φανατικών εχθρών και εμπόδιο στην ομαλοποίηση των σχέσεων με τη γειτονική χώρα.²⁸

Ότι το ζήτημα απασχολούσε έντονα τους Αλβανούς φάνηκε και από το γεγονός ότι, παρά την εκφρασθείσα θέση της ελληνικής κυβέρνησης, αποφασίστηκε τελικά να υπάρξει ανεπίσημη επαφή με το Μιχαλακόπουλο, μήπως και επιτυγχανόταν έστω και μια ελάχιστη αποδεκτή λύση. Ο Γ. Γραμματέας του αλβανικού Υπουργείου Εξωτερικών Djafer Villa αναχώρησε δήθεν για την επιθεώρηση των αλβανικών προξενείων στην Ελλάδα, κάνοντας χρήση μηνιαίας άδειας για την Κωνσταντινούπολη· για τον ίδιο σκοπό αναχώρησε και ο πρώην γεροϋσιαστής Milto Titulani, για επιθεώρηση δηλαδή του αλβανικού προξενείου της Κέρκυρας. Και οι δύο θα προσπαθούσαν, όλως ανεπισημως, να έρθουν σε επαφή με το Μιχαλακόπουλο επιδιώκοντας, σύμφωνα με τις προφορικές οδηγίες του Ζώγου, να οδηγηθούν σε οποιαδήποτε λύση που θα τους παρείχε, έστω και ελάχιστη, ικανοποίηση. Ταυτοχρόνως, ο Αλβανός πρόεδρος, ύστερα από παρέμβαση σ' αυτόν των μπέηδων που απογοητεύτηκαν, μετά τις ψευδείς υποσχέσεις του Vrioni, αποφάσισε να αναθέσει το ζήτημα στο νέο Αλβανό πρεσβευτή στην Αθήνα Stavro Stavri.²⁹ Οι συζητήσεις, ωστόσο, απέβησαν άκαρπες, με την ελληνική πλευρά να εξηγεί στους Αλβανούς απεσταλμένους για ποιο λόγο δεν θα ήταν δυνατό να εξομοιωθούν με τους Βρετανούς ή Ιταλούς υπηκόους, διατρανώνοντας συνάμα την αμετακίνητη απόφασή της να μην παρεκκλίνει ποσώς των αρχών του αγροτικού νόμου.³⁰ Η αλβανική αποστολή ήταν απογοητευμένη ως προς την προοπτική εξεύρεσης λύσης, αν και περίμενε την απάντηση της ελληνικής κυβέρνησης στα υποβληθέντα υπομνήματά της. Ήταν, ωστόσο, απογοητευμένη και από τη στάση της ιταλικής πρεσβείας, της οποίας τη βοήθεια είχε ζητήσει για επίτευξη ευνοϊκής λύσης. Ο Ιταλός πρεσβευτής, όμως, στην Αθήνα

²⁸ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 1, 207/13, Κοκοτάκης προς Μιχαλακόπουλο, 6-1-1928.

²⁹ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 1, 1430/97, Κοκοτάκης προς ΥΠΕΞ, Τίρανα, 20-1-1928.

³⁰ ΑΥΕ, 1927, 94.2, Σημείωμα Ι. Πολίτη, 14-4-1928.

Mario Arlotta αρνήθηκε και μάλιστα οι Αλβανοί αντιπρόσωποι αποκόμισαν την εντύπωση ότι είχαν προηγηθεί σχετικές συνεννοήσεις Ελλάδας–Ιταλίας.³¹

Δεν ήταν, λοιπόν, καθόλου παράξενο που ξεκίνησε μια βίαιη επίθεση του αλβανικού Τύπου κατά της ελληνικής κυβέρνησης για ανειλικρίνεια ως προς τη μη ανταλλαγή των επικυρώσεων των υπογραφέων συμβάσεων, καταπίεση σε βάρος των Τσάμηδων,³² ώστε να αναγκαστούν να εκπατριστούν, και έντονη κατηγορία για απίθανη κωλυσιεργία στο ζήτημα της αποζημίωσης των απαλλοτριωθέντων αλβανικών κτημάτων.³³ Δεν ήταν, όμως, μόνον ο Τύπος που ήταν αγανακτισμένος από την παρελκυστική τακτική της ελληνικής κυβέρνησης και έφτανε στην ακρότητα να ζητά, μονίμως πλέον,³⁴ αντίποινα επί των ελληνικών πληθυσμών³⁵ ο σκληρότερος πυρήνας των Αλβανών εθνικιστών ιδιοκτητών απαλλοτριωθέντων κτημάτων στην Ελλάδα πρότεινε να γίνει διάβημα στην αλβανική κυβέρνηση, για να εφαρμοστούν αντίποινα στους ελληνόφωνους της Αλβανίας για την καταπίεση που υφίστανται οι Τσάμηδες στην Ελλάδα, ενώ πρότεινε ακόμη και να εξαφθεί

³¹ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 1, 2727/290, Κοκοτάκης προς ΥΠΕΞ, Τίρανα, 29-2-1928.

³² Dimitris Michalopoulos, “The Moslems of Chamuria and the Exchange of Populations between Greece and Turkey,” *Balkan Studies* 27, no. 2 (1986): 303-313, 311.

³³ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 1, 2974/321, Κοκοτάκης προς ΥΠΕΞ, Τίρανα, 3-3-1928, όπου συνημμένως άρθρα της *Gazeta e Korçës* της 28^{ης} Φεβρουαρίου και της *Telegraf* των Τιράνων της 3^{ης} Μαρτίου· ΑΥΕ, 1928, 20.1, 3614/87, Τσορμπατζής προς ΥΠΕΞ, Κορυτσά, 16-3-1928, όπου συνημμένως άρθρο της *Gazeta e Korçës* της 10^{ης} Μαρτίου.

³⁴ Το άρθρο της *Gazeta e Korçës* της 1^{ης} Αυγούστου με τίτλο «Τα δεινοπαθήματα των Αλβανών εν Ελλάδι και τα μέτρα της αμοιβαιότητας άτινα δέον να λάβωμεν» απηχούσε τη στάση του αλβανικού Τύπου που διακήρυττε την αναγκαιότητα της ανάληψης αντιποίνων για όσα υπέφεραν οι Αλβανοί στην Ελλάδα. ΑΥΕ, 1929, (Α΄ 1928-1929) Α/4, 9158/484, Αθανάσιος Ν. Χαλκιάπουλος (Γεν. Πρόξενος) προς ΥΠΕΞ, Κορυτσά, 10-8-1929.

³⁵ Σε άρθρο της εφημερίδας των Τιράνων “Kombi” της 30^{ης} Ιουνίου 1928 προτεινόταν, εφόσον υπήρξαν μάταιοι οι κόποι να συνεννοηθούν με τέτοια κυβέρνηση (την ελληνική δηλαδή), να προέβαιναν στην υλοποίηση του νόμου «οδόντα αντί οδόντος» ή, όπως εφαρμοζόταν στο Διεθνές Δίκαιο, αντίποινα. Στον *Skekulli i Ri* του Δυρραχίου της 5^{ης} Αυγούστου 1928, με μεγάλη δόση αυταρέσκειας και εθελοτυφλίας, δηλωνόταν το λάθος τους να μην έχουν γίνει ακόμα βαλκανικοί όπως οι γείτονές τους, εξακολουθώντας να φέρονται με ευγένεια και ιπποσύνη τιμώντας την υπογραφή τους, διαπιστώνοντας ταυτόχρονα ότι το μεγαλύτερο αίτιο των δεινοπαθημάτων τους ήταν η ευγενική ακριβώς συμπεριφορά τους, την οποία οι γείτονές τους εξελάμβαναν ως αδυναμία. ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 2.

η αιγυπτιακή μουσουλμανική κοινή γνώμη ώστε να ασκηθεί πίεση στους εκεί 200.000 Έλληνες.³⁶

Ούτως εχόντων των πραγμάτων, η αλβανική κυβέρνηση αποφάσισε να προσφύγει στην ΚτΕ –όπως αναφέρθηκε προηγουμένως– ελπίζοντας να δικαιωθεί, σε βάρος της Ελλάδας, ως προς τις απαιτήσεις της για την αποζημίωση των κτημάτων και τις κατηγορίες της περί απαράδεκτης συμπεριφοράς της τελευταίας έναντι των Τσάμηδων. Στην προσπάθειά της αυτή είχε να περιμένει την ιταλική συνδρομή, η οποία ήταν ήδη υπεσχημένη, αν και έπρεπε να παρασχεθεί έμμεσα και διακριτικά, μιας και οι ελληνοϊταλικές συνομιλίες για την υπογραφή συμφώνου φιλίας βρίσκονταν σε εξέλιξη, ενώ ταυτοχρόνως η Ιταλία ήθελε να προωθήσει την ιδέα της για υπογραφή τριμερούς συμφώνου με την Ελλάδα και την Τουρκία.³⁷ Οι μουσσολίνειες διαβεβαιώσεις ότι δεν είχε ενθαρρύνει την αλβανική προσφυγή λίγο έπειθαν την ελληνική κυβέρνηση, όταν μάλιστα ο Vriioni έλεγε στον Έλληνα επιτετραμμένο ότι, κατόπιν προτροπής του Ζώγου, θα συναντούσε τον Mussolini, καθ' οδόν προς Γενεύη, ώστε, αν περνούσε από τη Ρώμη και ο Μιχαλακόπουλος, να ήταν ευκατάρτια μια φιλική μεσολάβηση του Ιταλού πρωθυπουργού.³⁸ Τελικά, παρά τις ιταλικές προσπάθειες να μη φτάσει το ζήτημα στο Συμβούλιο της ΚτΕ, αλλά να βρεθεί μια αμοιβαία αποδεκτή λύση, γιατί στην αντίθετη περίπτωση, βάσει του ιταλοαλβανικού Συμφώνου Φιλίας και Συνεργασίας, ο Ιταλός αντιπρόσωπος θα έπρεπε να υποστηρίξει την αλβανική προσφυγή ερχόμενος σε αντίθεση με τον Έλληνα συνάδελφό του, το αλβανικό αίτημα ενεγράφη στην ημερήσια διάταξη και συζητήθηκε στην 50^η σύνοδο του Συμβουλίου, στις αρχές Ιουνίου 1928.

Ως προς τις αιτιάσεις περί Τσάμηδων, το Συμβούλιο απεφάνθη πως η μεταχείρισή τους δεν αποτελούσε αρμοδιότητά του, μη αποδεχόμενο

³⁶ Την πληροφορία αυτή την πήρε ο Κοκοτάκης από τον Αλή Κόκα, έναν από τους συμμετέχοντες στην πρώτη μυστική συνεδρίαση των Αλβανών εθνικιστών ιδιοκτητών απαλλοτριωθέντων κτημάτων στην Ελλάδα, όπου και συζητήθηκε η παραπάνω πρόταση την οποία υπέβαλε ο Mehdi Frashëri. Σχετικά, πάντως, με την εισήγηση περί υποκίνησης των Αιγυπτίων μουσουλμάνων, δεν συμφώνησε ο Χαφής Τζεμάλ, μέλος της διοικητικής επιτροπής που σχημάτισαν οι συμμετέχοντες. ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 1, 436, Κοκοτάκης προς Μιχαλακόπουλο, Τίρανα, 23-3-1928.

³⁷ Μαντά, *ό.π.*, 65· Κώστας Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις, 1928-1932* (Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1986), 39-40.

³⁸ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 1, 4929/581, Κοκοτάκης προς ΥΠΕΞ, Τίρανα, 26-4-1928.

ουσιαστικά τα αλβανικά επιχειρήματα και δικαιώνοντας την ελληνική θέση που παρουσίαζε την προσφυγή της Αλβανίας ως κατάφωρη ανάμιξη στα εσωτερικά της Ελλάδας, καθώς προσπαθούσε να εμφανιστεί ως προστάτιδα των Τσάμηδων.³⁹ Θα ήταν δύσκολο, άλλωστε, να είχε υπάρξει διαφορετική εξέλιξη, εφόσον η Βρετανία δεχόταν πως οι αλβανικές αιτιάσεις ήταν αβάσιμες και φανταστικές, θεωρώντας μάλιστα πως αυτό το γνώριζαν και οι ίδιοι οι Αλβανοί, αλλά προσπαθούσαν με αυτόν τον τρόπο να ενεργοποιήσουν ένα αποτελεσματικό μέσο πίεσης επί της Ελλάδας.⁴⁰ Υπό την έννοια αυτή, η βρετανική πρεσβεία τόσο στην Αλβανία όσο και στην Αθήνα, είχε υποστηρίξει, από νωρίς ήδη με αναφορές της στο Foreign Office, ότι θεωρούσε πως τα παράπονα των Αλβανών ήταν αβάσιμα, με την επιφύλαξη ότι ενδεχομένως να γίνονταν κάποιες παραβάσεις ή υπερβάσεις από κατώτερα διοικητικά όργανα.⁴¹ το ίδιο, άλλωστε, υποστήριζε και ως προς τις αλβανικές αιτιάσεις για διακρίσεις και κακομεταχείριση των Τσάμηδων στον Ελληνικό στρατό.⁴²

Ως προς το ζήτημα της αποζημίωσης των απαλλοτριωμένων κτημάτων η ελληνική πλευρά, εκπροσωπούμενη από τον πρεσβευτή στο Παρίσι Ν. Πολίτη, αντέκρουσε την αλβανική θέση που έκανε λόγο για δι-

³⁹ Μαντά, *ό.π.*, 67· Michalopoulos, “The Moslems of Chamuria,” 311.

⁴⁰ Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, 149.

⁴¹ ΑΥΕ, 1924, Α/5₃, 4740/622, Πανουριάς προς ΥΠΕΞ, Δυρράχιο, 28 Μαΐου 1924· F.O. 371/13659 [C 1763/1763/19], Ετήσια Αναφορά για το 1928, παράγραφος 62.

⁴² Το Foreign Office σε υπόμνημά του, της 29^{ης} Μαΐου 1928, έγραφε: «Η υποτιθέμενη κακομεταχείριση των Τσάμηδων οπλιτών μοιάζει ολότελα φανταστική. Ποτέ δεν υπήρξαν διακρίσεις στον ελληνικό στρατό κατά ανδρών άλλης φυλής ή θρησκείας. Όλοι οι στρατιώτες έχουν ίση μεταχείριση και το γεγονός αυτό έχει ήδη αναγνωριστεί από τα μέλη των ξένων αποστολών για την αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού». Καραμανλής, *ό.π.*, 149. Αντιθέτως, άρθρο της εφημερίδας *Δημοκρατία* του Αργυρόκαστρου της 16^{ης} Ιουνίου 1928 έγραφε ότι οι Τσάμηδες που υπηρετούσαν στον ελληνικό στρατό (ανέρχονταν σε 1.800) εξακολουθούσαν να εργάζονται σε έργα οδοποιίας στο τάγμα του Φλώρου. Στρατιωτική θητεία γι’ αυτούς ήταν να κάνουν κήπους στα Ιωάννινα και να είναι αγθοφόροι. Αν τολμούσαν να παραπονεθούν, υποβάλλονταν σε ποινή να κόβουν 1.500 οκάδες ξύλα ημερησίως. Πλην του 14μηνου που υπηρετούσαν, υποχρεώνονταν να πληρώνει έκαστος 5.000-8.000 δραχμές για τη διατροφή τους, γιατί το Ταμείο δεν είχε να θρέψει τους Τσάμηδες. επικαλούνταν δε την άποψη του βουλευτή Ιωαννίνων Χρηστοβασίλη, ο οποίος είχε πει ότι «το σφάλμα τους [των Τσάμηδων] είναι ότι προσεύχονται στον Μωάμεθ και όχι στον Χριστό». ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 2.

ευθέτηση επί τη βάσει των συμφωνιών που είχε υπογράψει η Ελλάδα με Βρετανία, Ιταλία και Γαλλία, ακόμη και με προβλεπόμενη μείωση κατά 20% της τιμής που θα δινόταν στους υπηκόους των παραπάνω κρατών.⁴³ Καταδείχτηκε από τον Έλληνα αντιπρόσωπο ότι η κυβέρνηση αδυνατούσε να αποδεχτεί υποχρέωση που δεν επιβαλλόταν σ' αυτήν από τα διεθνή νόμιμα· και σύμφωνα με τα διεθνή νόμιμα δεν παρεχόταν δικαίωμα αποζημίωσης στους αλλοδαπούς, σε περίπτωση απαλλοτρίωσης, ευνοϊκότερο από αυτό που ίσχυε για τους ημεδαπούς.⁴⁴ Χαρακτηριστικά δε, αναφέρθηκε ότι η εμπορική σύμβαση, που είχε τότε προσφάτως υπογραφεί με την Ελβετία, όριζε κατηγορηματικά ότι η ελβετική κυβέρνηση δεν είχε δικαίωμα ευνοϊκότερων όρων για τους υπηκόους της από εκείνους που ίσχυαν για τους Έλληνες υπηκόους.

Τελικά, το Συμβούλιο αποφάσισε να παραπέμψει το ζήτημα σε διμερείς διαπραγματεύσεις δίνοντας, ουσιαστικά, στην Ελλάδα την ευκαιρία να λύσει το πρόβλημα με συμφέροντα γι' αυτήν τρόπο. Το μονόδρομο ως προς την επίλυση του ζητήματος αυτού υπέδειξε ορθώς ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Austen Chamberlain παρατηρώντας στον Ν. Πολίτη πως, κατά την άποψή του, οι Αλβανοί θα ήταν ευχαριστημένοι αν έπαιρναν κι αυτή την αποζημίωση που τους επιδικαζόταν από τις διατάξεις του αγροτικού νόμου, εφόσον τους δινόταν τοις μετρητοίς και όχι σε ομολογίες· εξάλλου, οι πληρωμές θα μπορούσαν να γίνουν σε δόσεις, έναντι ρητής υπόσχεσης της Αλβανίας ότι δεν θα αναμιγνυόταν στα εσωτερικά της Ελλάδας και ότι θα ενθάρρυνε τους Τσάμηδες, που θα ήθελαν να φύγουν από την Ελλάδα, να εγκατασταθούν στο έδαφός της.⁴⁵

---

⁴³ Μαντά, *ό.π.*, 67· Ο Djafer Villa είπε στον Κοκοτάκη ότι ο ισχυρισμός του Ilias Vgioni, στα τέλη Οκτωβρίου 1927, περί πληρωμής της αποζημίωσης των κτημάτων σε χρυσό επί τη βάσει της αξίας τους εκείνη τη χρονική στιγμή είχε γίνει για να δικαιολογηθεί η κυβέρνηση έναντι των πιέσεων που ασκούσαν επάνω της οι μπέηδες· η τελευταία, προσέθετε ο Villa, θα υποχωρούσε στο 30-40% της σύγχρονης αξίας τους. Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου III*, έγγραφο 171.

⁴⁴ Thanassis Bravos, "Interwar Compulsory Expropriations of British Landed Properties in Greece and Friction in Greek-British Relations," *Modern Greek Studies Yearbook* 30/31 (2014/2015): 224.

⁴⁵ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 1, 7215/2190, Ν. Πολίτης προς Μιχαλακόπουλο, Παρίσι, 12-6-1928.

Ήταν φανερό πως η προσφυγή της Αλβανίας στην ΚτΕ είχε καταλήξει σε ήττα της. Παρά το γεγονός ότι ο Τύπος της χώρας την παρουσίασε σαν θρίαμβο,⁴⁶ «κεκλεισμένων των θυρών» ομολογούνταν η αποτυχία. Ιδιαίτερα στους Frashëri και Villa, που ήταν οι κύριοι υποκινητές της προσφυγής στην ΚτΕ, ήταν καταφανή τα δείγματα της ψυχρολουσίας που υπέστησαν· αναγνώριζαν εκ των υστέρων ότι η ενέργεια αυτή ήταν σπασμωδική, ενώ ο Κοκοτάκης δεν παρέλειψε να τονίσει στον Villa ότι ήταν και ήκιστα διπλωματική υπενθυμίζοντάς του ότι, όταν γύρισε από την Αθήνα, στα τέλη Ιανουαρίου, είχε θέσει το ζήτημα κατά τρόπο προπετή και ήκιστα πολιτικό απειλώντας ότι «εάν δεν μας απαντήσετε εντός δύο μηνών, θα απευθυνθούμε στη Γενεύη»⁴⁷.

Ο Έλληνας επιτετραμμένος, πάντως, υπογράμμιζε πως και οι δύο φαίνονταν ότι προσπαθούσαν να βρουν τρόπο άμεσης επανάληψης των διαπραγματεύσεων. Η συγκυρία ήταν ευνοϊκή. Ήταν ευκαιρία, όπως έγραφε σε σημείωμά του ο Ι. Πολίτης,

«να διευθετηθή το εν λόγω ζήτημα, εμφανιζομένη έτσι η Ελλάς ότι είχε ένα πλήρες πρόγραμμα πολιτικής έναντι της Αλβανίας. Διαφορετικά, αν αφήναμε την παρούσα ευνοϊκή συγκυρία μετά την ήττα της εις την ΚτΕ, δίχως να εκδηλώσωμεν συμβιβαστικά μέτρα, πάντα εντός του πλαισίου της αγροτικής μας νομοθεσίας, θα εκινδυνεύομεν να μεταστρέψωμεν καθ' ημών τας ευμενείς διαθέσεις της διεθνούς κοινότητος. Θα μπορούσε, λοιπόν, να εξετάσωμεν το ζήτημα της αποζημιώσεως, εντός των ορίων του αγροτικού νόμου, αλλά εις τρόπον ώστε να τους απήλλασσε από την μακρά σχετικήν

⁴⁶ Η *Telegraf* των Τιράνων της 20^{ης} Ιουνίου 1928 αποτελούσε χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο παρουσίασε ο αλβανικός Τύπος τη συζήτηση των αλβανικών ζητημάτων στην ΚτΕ. Έκανε λόγο για νίκη, μιας και η ΚτΕ είχε απορρίψει (!) τους ισχυρισμούς του Έλληνα αντιπροσώπου· επισήμαινε ταυτοχρόνως πόσο μεγάλη σημασία έδωσε το Συμβούλιο στα ζητήματα της Αλβανίας, δεδομένου ότι σχημάτισε ειδική επιτροπή για την εξέτασή τους αποτελούμενη από προσωπικότητες όπως τον Austen Chamberlain, τον Πολωνό υπουργό Εξωτερικών Zalesko και τον Ιάπωνα πρεσβευτή στο Παρίσι Adatsi και ότι το Συμβούλιο αποφάσισε να δοθεί εντολή στον ειδικό διευθυντή των μειονοτήτων να κάνει ανακρίσεις επί του ζητήματος των Τσάμηδων. ΑΥΕ, 1927, 94.2.

⁴⁷ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 1, 7374/809, Κοκοτάκης προς Μιχαλακόπουλο, Τίρανα, 19-6-1928.

διαδικασία με μία συνολική και κατά προσέγγισιν εκτίμηση, της οποίας το ποσό θα καταβαλλόταν απευθείας εις την αλβανικήν κυβέρνησιν σε μία ή περισσοτέρας ετησίας δόσεις, και από εκεί θα ανελάμβανε η αλβανική κυβέρνησις να τα διανείμη εις τους ενδιαφερομένους υπηκόους της»⁴⁸.

Ο διευθυντής της Πολιτικής Διεύθυνσης επανερχόταν στην αρχική του πρόταση τονίζοντας ότι ήταν ευκαιρία να λυθεί το ζήτημα τότε που οι Αλβανοί ήταν απογοητευμένοι. Η στιγμή ήταν μοναδική. Η πίεση που μπορούσε να ασκηθεί επάνω τους ήταν μεγάλη. Προς την κατεύθυνση αυτήν, άλλωστε, είχε κινηθεί και ο Κοκοτάκης ο οποίος, σε συνομιλία του με τους Frashëri και Villa, είχε μεγεθύνει τη διαφορά μεταξύ της ελληνικής και αλβανικής εκτίμησης, καταδεικνύοντας ότι η απόσταση μεταξύ 500.000 στρεμμάτων που ήταν ο αλβανικός ισχυρισμός με τα 150.000 που ήταν ο αντίστοιχος ελληνικός⁴⁹ καθιστούσε σχεδόν αδύνατη τη γεφύρωσή της.⁵⁰

Ήταν η στιγμή που ο Vriopí, εξοργισμένος, μίλησε καθαρά για αντίποινα μπροστά στον Έλληνα επιτετραμμένο για να ανακρούσει πρύμνα, όταν του αποδείχθηκε από τον τελευταίο ότι σε καμιά περίπτωση δεν δικαιολογούνταν αντίποινα, για να παραδεχθεί τελικά ότι δεν ζητούσαν να λάβουν το σύνολο της πραγματικής αξίας και να ζητήσει σχεδόν εκλιπαρώντας:

«Δώστε μας ό,τι θέλετε, ορίσατε υμείς οιοδήποτε ποσόν και θα το δεχτούμε. Δώστε μας κάτι, έστω και ελάχιστον, αλλά όχι ομολογίες και αυτές πληρωτέες εντός 30 ετών! Δώστε μας έστω το υπό του αγροτικού νόμου οριζόμενον ποσόν, αλλά δώστε τό μας εις χρήμα και αμέσως ή έστω εις ετησίας

⁴⁸ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 2, δίχως αριθμό πρωτοκόλλου, Σημείωμα Ι. Πολίτη, Αθήνα, 9-8-1928.

⁴⁹ Η Κεντρική Υπηρεσία –προφανώς για να πιέσει ακόμη περισσότερο την αλβανική πλευρά– είχε ενημερώσει, το Μάιο, τον Κοκοτάκη πως ο υπολογισμός της συνολικής έκτασης των αλβανικών κτημάτων δεν υπερέβαινε τα 250.000 στρέμματα, του πρότεινε εντούτοις στην πρώτη συνάντησή του με τον Vriopí να ισχυριστεί πως αυτά μόλις και μετά βίας συμποσούνταν σε 200.000. ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 1, 5720, Υπουργείο Εξωτερικών προς πρεσβεία, Αθήνα, 18-5-1928.

⁵⁰ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 1, 7374/809, Κοκοτάκης προς Μιχαλακόπουλο, Τίρανα, 19-6-1928.

δόσεις. Δεν ζητούμε δισεκατομμύρια. Δώστε μας 500, 300 ή έστω 200. Επαφίεμαι εις την δικαίαν κρίσιν του κ. Βενιζέλου. Ας κρίνει αυτός και ας ορίσει το ποσόν και υπόσχομαι να το δεχτώ αμέσως. Ας οριστεί το ελάχιστο δυνατό όριο και ας καταβληθεί εις ορισμένας ετησίας δόσεις. Είμαστε διατεθειμένοι να κάμωμεν οιαδήποτε υποχώρησιν και θυσίαν».⁵¹

Η αλβανική πλευρά, λοιπόν, είχε θέσει αφ' εαυτής τα όρια των διεκδικήσεών της: αποδοχή κατάργησης του άρθρου 3 της 4^{ης} σύμβασης και συγκατάθεση εφαρμογής του αγροτικού νόμου με 200 εκατομμύρια δραχμές ως ελάχιστη αποζημίωση· το γεγονός δε ότι βρισκόνταν στην κατοχή του Υπουργείου Εξωτερικών τα αντίγραφα των φακέλων που είχαν οι Αλβανοί για το σύνολο των διεκδικήσεών τους ως προς τα κτήματα,⁵² καθιστούσε ευχερέστερη την εκτίμηση της πρότασης για κατά προσέγγιση ορισμό της συνολικής αποζημίωσης. Η ελληνική κυβέρνηση, ωστόσο, παρά την ευνοϊκή συγκυρία, δεν προχώρησε στην κατά τον τρόπο αυτό επίλυση του ζητήματος, επιλέγοντας τον ακανθώδη δρόμο των ατέρμονων διαπραγματεύσεων, που ήταν όμως σχεδόν βέβαιο, όπως προέβλεψε ο Κοκοτάκης, να οδηγήσει στο κλείσιμο των ελληνικών σχολείων και στη λήψη, ενδεχομένως ύστερα από ιταλική εισήγηση, εξοντωτικών μέτρων κατά των ομογενών.⁵³

Ο Καραμανλής⁵⁴ επιχειρώντας να ερμηνεύσει την απόφαση της κυβέρνησης Βενιζέλου να μην προχωρήσει σε εκκαθάριση του εκκρεμούς

⁵¹ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 2, 8262/898, Κοκοτάκης προς Αλέξανδρο Καραπάνο (Υπουργός Εξωτερικών), Τίρανα, 10-7-1928.

⁵² Ο Κοκοτάκης, ζήτησε και πήρε τον λεπτομερή κατάλογο των αλβανικής υπηκοότητας κτηματιών και την έκταση των κτημάτων τού καθενός, θεωρητικά για να ικανοποιήσει την προσωπική του περιέργεια για το πώς ήταν δυνατό να υπάρχει τόσο μεγάλη απόκλιση στις εκτιμήσεις της αλβανικής και ελληνικής πλευράς. Στην πράξη, όμως, ενεργούσε με εντολή του Υπουργείου Εξωτερικών, που δόθηκε τον Μάιο 1928, προκειμένου το τελευταίο να σχηματίσει αντικειμενική εικόνα των αλβανικών διεκδικήσεων, δίχως ωστόσο να ζητήσει τα στοιχεία αυτά επισήμως και φανεί ότι η ελληνική κυβέρνηση ερχόταν σε συζήτηση του ζητήματος λόγω της προσφυγή της Αλβανίας στην ΚτΕ. ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 1, 5720, Υπουργείο Εξωτερικών προς πρεσβεία, Αθήνα, 18-5-1928· ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 1, 7374/809, Κοκοτάκης προς Μιχαλακόπουλο, Τίρανα, 19-6-1928.

⁵³ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 2, 8262/898, Κοκοτάκης προς Αλέξανδρο Καραπάνο, Τίρανα, 10-7-1928.

⁵⁴ Καραμανλής, *ό.π.*, 158-160.

αυτού ελληνο-αλβανικού προβλήματος, αναφέρει ότι η πλήρης ομαλοποίηση των σχέσεων με την Αλβανία θα σημαδευόταν από σημαντικές οικονομικές παραχωρήσεις που, σε συνδυασμό με το ανυποχώρητο της τελευταίας στα ζητήματα που ενδιέφεραν την Ελλάδα, θα σήμαινε υποχώρηση, την οποία δεν ήταν διατεθειμένος να κάνει ο Βενιζέλος, όταν δεν την είχε κάνει στην περίπτωση της Βουλγαρίας, ήταν έτοιμος όμως να την κάνει στην αντίστοιχη της Τουρκίας. Θεωρώντας ότι ο ελληνικός λαός δεν θα το ανεχόταν και έχοντας κερδίσει ό,τι προσδοκούσε από την ελληνο-ιταλική προσέγγιση, δεν ανησυχούσε για τη συμφιλίωση με την Αλβανία, εφόσον μάλιστα κάτι τέτοιο δεν υποσχόταν κανένα ιδιαίτερο κέρδος για την Ελλάδα· απεναντίας, από τη συμφιλίωση θα ωφελούνταν κυρίως η πρώτη. Γι' αυτό ακριβώς ανέμενε μια πιο εύκαμπτη και λιγότερο αλαζονική στάση εκ μέρους των Τιράνων και όχι το αντίθετο εκ μέρους της Αθήνας· και εφόσον κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε δεν είχε λόγους να επιδιώξει την εξομάλυνση των ελληνο-αλβανικών σχέσεων.

Αν και η παραπάνω ερμηνεία θα μπορούσε να γίνει εύκολα αντιληπτή όσο και δεκτή ως θέση, θα ήταν δυνατό ωστόσο να αμφισβητηθεί η λογική της βάσης. Πρώτα-πρώτα γιατί θα έπρεπε να εξακολουθεί να υφίσταται ένα ζήτημα που μόνον οχλήσεις δημιουργούσε στην ελληνική εξωτερική πολιτική υποχρεώνοντάς την να παρεμβαίνει πάντα «πυροσβεστικά» στην ένταση που προκαλούνταν σε βάρος του εκεί διαβιούντα ελληνικού πληθυσμού; Από κάποιο σημείο και πέρα ήταν σίγουρο ότι η σχέση οφέλους-ζημίας θα απέβαινε αρνητική για την ελληνική πλευρά με δεδομένο ότι οι ομογενείς βρίσκονταν στο έλεος των Αλβανών.

Αλλά κι αν ακόμη η στάση αυτή αποτελούσε συνειδητή απόφαση επί τη βάση της εκτίμησης κέρδους-απώλειας, τι θα δικαιολογούσε την ανακίνηση του ζητήματος εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης με την επιστολή του υπουργού Εξωτερικών Αλέξανδρου Καραπάνου προς τον Vriioni με την οποία του ζητούσε να του στείλει αντίγραφο με τις 376 αιτήσεις Αλβανών υπηκόων για απαλλοτριωθέντα κτήματα, ώστε να τις εξετάσει η τελευταία κατ' εξαίρεση και προ της κανονικής σειράς;⁵⁵ Περαιτέρω δε, ενώ ο Ζώγου δήλωνε στον Κοκοτάκη «δώστε μας ό,τι

⁵⁵ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 2, 11490, Καραπάνος προς πρεσβεία, 23-10-1928.

θέλετε»⁵⁶, ο Καραπάνος έθετε αυτοβούλως το ζήτημα της αποζημίωσης επί τη βάσει πλέον του 1.887.725 στρεμμάτων για να δικαιολογήσει την καθυστέρηση των ελληνικών αρχών να επιτύχουν τη γρηγορότερη εκκαθάριση του ζητήματος. Σημείωνε, μάλιστα, ότι θα έπρεπε να γίνει αντιληπτό από την αλβανική κυβέρνηση πως το ζήτημα θα έπαιρνε σε μάκρος γιατί, εκτός των άλλων, τα $\frac{3}{4}$ των 243 (από τις 376 αιτήσεις) αφορούσαν πρόσωπα τελείως άγνωστα στις αρμόδιες ελληνικές υπηρεσίες, μιας και κανείς από αυτούς ουδέποτε είχε υποβάλει αίτηση περί απαλλοτρίωσης και εκτίμησης κτημάτων, ούτε είχε υποβάλει αίτηση στο Συμβούλιο Ιθαγένειας. Ήταν σαφές, λοιπόν, κατά τον υπουργό Εξωτερικών, ότι δεν έφταιγε η ελληνική κυβέρνηση αν έπρεπε να ελέγξει όλες αυτές τις περιπτώσεις.⁵⁷

Για να ολοκληρωθεί δε ο κύκλος του παραλόγου της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής επί του προκειμένου, η κυβέρνηση, με νομοσχέδιο που κατέθεσε τον Ιούνιο του 1930, αποφάσισε να τροποποιηθεί επί το ευνοϊκότερο η καταβαλλόμενη αποζημίωση για τα αλβανικά κτήματα, αν και τον Απρίλιο είχε ψηφιστεί από την αλβανική Βουλή ο αγροτικός νόμος που προέβλεπε αναγκαστική απαλλοτρίωση των αγροκτημάτων με πενιχρή αποζημίωση και το ζήτημα των ελληνικών οικοπέδων των Αγίων Σαράντα έμπαινε σε νέα φάση όξυνσης.⁵⁸ Γι' αυτό τα πρωτοδικεία εξεδίκασαν αποφάσεις επί απαλλοτριωθέντων κτημάτων Αλβανών προσδιορίζοντας τιμές ανώτερες από εκείνες που δόθηκαν σε Έλληνες κτηματίες. Ο πρεσβευτής στα Τίρανα Λέων Μελάς έσπευσε να τονίσει σε έγγραφό του προς το Υπουργείο Εξωτερικών πως θεωρούσε ότι η κίνηση αυτή εκ μέρους της κυβέρνησης, πριν από την επίλυση ή τουλάχιστον πριν να μπει στην τελική ευθεία ο διακανονισμός του εκκλησιαστικού και του εκπαιδευτικού, θα έκανε δυσχερέστερη τη διαπραγμάτευση επ' αυτών για την ελληνική πλευρά, δεδομένου ότι η διευθέτηση των κτημάτων ήταν το κυριότερο μέσο να οδηγήσει την αλβανική κυβέρνηση σε ένα λογικό συμβιβασμό. Σημείωνε, βεβαίως, ότι η κατάθεση του σχετικού νομοσχεδίου και η εκδίκαση των απαλλοτριώσεων δεν προδίκαιζε την πληρωμή των αποζημιώσεων πριν από την ικανοποίηση των εύλογων ελληνικών απαιτήσεων, αλλά, περατωμένης

⁵⁶ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 2, 13303/1564, Κοκοτάκης προς Καραπάνο, Τίρανα, 9-11-1928.

⁵⁷ ΑΥΕ, 1927, 94.2, τμήμα 2, 13578, Έκθεση Καραπάνου προς πρεσβεία, Αθήνα, 18-12-1928.

⁵⁸ ΑΥΕ, 1930, Α/4, 606, Π. Πιτινέλης (επιτετραμμένος) προς ΥΠΕΞ, Τίρανα, 18-4-1930.

της διαδικασίας, γινόταν σαφές ότι δεν υπήρχε πλέον κανένα εμπόδιο για την πληρωμή. Άρα, θα μπορούσε η αλβανική κυβέρνηση να κατηγορήσει την Ελλάδα ότι δεν εκπλήρωνε αναγνωρισμένες και εκκαθαρισμένες υποχρεώσεις, μόνο και μόνο για να την εκβιάσει επί άλλων ζητημάτων εσωτερικής, όπως ισχυριζόταν, μορφής, πάντως δε και μειονοτικής, που αφορούσαν, τύποις τουλάχιστον, το Πατριαρχείο και την ίδια.⁵⁹

Ούτως έχοντων των πραγμάτων, λίγο μάλλον έφταιγαν οι Αλβανοί δικαιούχοι, οι οποίοι βλέποντας ότι η τιμή της γης αυξήθηκε λόγω της εφαρμογής του ειρηθέντος νόμου του 1930, άρχισαν να διεκδικούν την αποζημίωση απευθείας από το ελληνικό κράτος και όχι με τη μεσολάβηση της αλβανικής κυβέρνησης, πράγμα που η τελευταία το υιοθέτησε.⁶⁰ Ενώ, λοιπόν, είχε αρχίσει να διαφαίνεται πως τελικά θα επιτυγχανόταν λύση, αυτήν η εξέλιξη περιέπλεξε ακόμη περισσότερο τα πράγματα, υπαιτιότητα ουσιαστικά της ελληνικής κυβέρνησης. Η τελευταία δε, προκειμένου να αποφύγει τον ορατό κίνδυνο προσφυγής των δικαιούχων στο Συμβούλιο της Επικρατείας, όπου και θα δικαιώνονταν αυτοί και θα πληρώνονταν σε χρήμα,⁶¹ υπαναχώρησε στο ζήτημα του τρόπου πληρωμής της αποζημίωσης, αποφασίζοντας μονομερώς την καταβολή της υπό μορφή ομολογιών,⁶² αποδεχόμενη ωστόσο

⁵⁹ ΑΥΕ, 1930, Α/4/Ι, 8790/994, Λ. Μελάς προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα, 27-6-1930.

⁶⁰ Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου IV (1930-1940)*, έγγραφο 36· Μαντά, *ό.π.*, 75.

⁶¹ Σημείωμα επί του ζητήματος των εν Ελλάδι αλβανικών κτημάτων, Αθήνα 1 Ιουνίου 1933, στο Κόντης, *ό.π.*, έγγραφο 60.

⁶² Σύμφωνα, πάντως, με υπηρεσιακό σημείωμα της Α΄ Πολιτικής Διεύθυνσης (12-11-1931) το συνολικό ποσό που οφειλόταν δεν ήταν καθόλου μεγάλο και διακρινόταν στις εξής κατηγορίες: (1) Μουσουλμάνοι Έλληνες υπήκοοι που συμπεριλαμβάνονταν στον κατάλογο των 243 με αξία κτημάτων 11.642.000 δραχμές, (2) Αλβανοί υπήκοοι με καθαρή αξία κτημάτων 25.000.000 δραχμές, (3) Αλβανοί γαιοκτήμονες, των οποίων τα κτήματα απαλλοτριώθηκαν και δεν συμπεριελήφθησαν στον κατάλογο των 243 και (4) Αλβανοί υπήκοοι ιδιοκτήτες αστικών κτημάτων ή μικρών αγροκτημάτων των οποίων καθυστέρωσε η απόδοση, γιατί στο μεταξύ είχαν θεωρηθεί ανταλλάξιμοι· η αξία κτημάτων της 3^{ης} και 4^{ης} κατηγορίας δεν υπερέβαινε τα 10.000.000 δραχμές. Σύνολο δηλαδή 46.642.000 δραχμές. Κόντης, *ό.π.*, έγγραφο 36.

τελικά την επιθυμία της αλβανικής κυβέρνησης να δοθεί αυτή απευθείας στους δικαιούχους.⁶³ επρόκειτο ουσιαστικά για καταβολή του 25% της ονομαστικής αξίας των κτημάτων, ενώ είχε ήδη παρακρατηθεί το 1/5 της αξίας τους υπέρ του ελληνικού Δημοσίου ως διαδόχου της οθωμανικής αυτοκρατορίας,⁶⁴ πράγμα που σήμαινε ότι, μετά την αφαίρεση αμοιβών και δαπανών (fees and costs), οι Αλβανοί κτηματίες θα εισέπρατταν περί το 15% της αξίας της ιδιοκτησίας τους.⁶⁵

⁶³ Αυτό ανακοίνωσε ο πρεσβευτής Κίμων Κόλλας, όταν επισκέφτηκε τον Αλβανό πρωθυπουργό Pandeli Evangieli (20-12-1931), να παραδοθεί δηλαδή στους δικαιούχους ανάλογος αριθμός ομολογιών, έτσι ώστε να εξομοιώνονταν οι τελευταίοι σε όλα με τους Έλληνες υπηκόους. Κόντης, *ό.π.*, έγγραφο 39.

⁶⁴ Στις «νέες χώρες», από τον Ιανουάριο του 1931, οι Αρχές αξίωναν, βάσει του Οθωμανικού δικαίου –του οποίου κάποιες διατάξεις η ελληνική κυβέρνηση θέλησε να επαναφέρει σε ισχύ, ως διάδοχη πολιτική αρχή της οθωμανικής αυτοκρατορίας–, την κράτηση του 1/5 των απαλλοτριωμένων εκτάσεων χωρίς αποζημίωση. Επί του προκειμένου, η βρετανική πρεσβεία, ύστερα από μελέτη, αναγνώρισε το ορθό της ελληνικής διεκδίκησης υπό τον όρο, όμως, ότι το ίδιο θα συνέβαινε και στις περιπτώσεις των Ελλήνων κτηματιών. Στην περίπτωση, πάντως, των Αλβανών κτηματιών δεν ίσχυσε ό,τι σε εκείνη των υπηκόων της Μ. Βρετανίας, Γαλλίας, Ιταλίας και Βελγίου, δηλαδή η επιφύλαξη για αποζημίωση του παρακρατηθέντος 1/5 για τους τελευταίους, όπως σύστηνε ο Μιχαλακόπουλος, σε υπόμνημά του προς το Υπουργείο Γεωργίας γνωρίζοντάς του «περί του πρακτέου»: «Όσον αφορά το ζήτημα τής υπέρ του Δημοσίου κατακρατήσεως του 1/5, κατά της οποίας διαμαρτυρήθηκαν η βρετανική, γαλλική και ιταλική πρεσβεία, φρονούμεν ότι δέον να ευρέθη τρόπος προσωρινής εξοικονομήσεως του ζητήματος, ίνα μη (...) διάθεση δυσμενώς φίλας Δυνάμεις, μεθ' ων ποικιλοτρόπως συνδεόμεθα. Διά τους ως άνω λόγους, φρονούμεν ότι δέον να καταβάλλεται μεν εις τους υπηκόους της Μ. Βρετανίας, Γαλλίας, Ιταλίας και Βελγίου το τίμημα εξαγοράς ηλαττωμένον κατά το 1/5, αλλά να μην εξαναγκάζονται ούτοι εις ρητήν παραίτησιν από πάσης διεκδικήσεως αποζημιώσεως διά το υπόλοιπον 1/5. Δέον, τουτέστιν, να διατυπούται το συμβόλαιον εξαγοράς κατά τρόπον κατοχυρούντα μεν πλήρως το δικαίωμα ιδιοκτησίας του ελληνικού Δημοσίου, αλλά μη αποκλείοντα την διεκδίκησην συμπληρωματικής αποζημιώσεως του 1/5. Έτσι αίρεται το κώλυμα καταβολής του τιμήματος, το προερχόμενον εκ της αρνήσεως των ενδιαφερομένων όπως υπογράψωσι ρητήν παραίτησιν και παραμένει εκκρεμές το ζήτημα της αποζημιώσεως του 1/5, μέχρι οριστικού διακανονισμού του, μεταξύ ημών και των ενδιαφερομένων κυβερνήσεων». Η ως άνω προταθείσα λύση έγινε δεκτή από τη βρετανική πλευρά, πράγμα που κατέστησε δύσκολο στις άλλες κυβερνήσεις να την απορρίψουν, εφόσον το είχε αποδεχθεί η τελευταία. Μπράβος, *ό.π.*, 418-420.

⁶⁵ F.O. 371/16774 [C 1121/1121/19], Ετήσια Αναφορά για το 1932, παράγραφος 28. Στο Σημείωμα επί του ζητήματος των εν Ελλάδι αλβανικών κτημάτων της 1^{ης} Ιουνίου 1933, γινόταν παραδεκτό ότι οι δικαιούχοι, λόγω των μικρών εκτιμήσεων, της πτώσης της δραχμής και της πτώσης της τιμής των κτηματογράφων, θα λάμβαναν μόλις το

Δεν ήταν, ασφαλώς, καθόλου παράλογο που αυτή η βίαιη εναλλαγή ζεστού–κρύου στην οποία υποβλήθηκαν οι Αλβανοί προκάλεσε τη δικαιολογημένη οργή της κυβέρνησης των Τιράνων που αρνήθηκε στην αρχή να δεχτεί την καταβολή των αποζημιώσεων σε ομολογίες, με συνέπεια να έχουν εκκαθαριστεί πολύ λίγες υποθέσεις μέχρι τα μέσα του 1933⁶⁶.

Οι επιπτώσεις, όμως, της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης στην ελληνική οικονομία έδωσαν στην κυβέρνηση την καλύτερη δικαιολογία για να καταστήσει σαφές στους Αλβανούς ότι αδυνατούσε να καταβάλει τις αποζημιώσεις σε χρήμα, λύση την οποία δεν επρόκειτο να συζητήσει καθόλου. Ούτως εχόντων των πραγμάτων, η αλβανική κυβέρνηση υποχώρησε, τελικά, το 1933, από την αρχική απαίτησή της και δέχτηκε η αποζημίωση να γίνει σε ομολογίες και όχι σε χρήμα.⁶⁷ Άνοιξε έτσι ο δρόμος για την ψήφιση σχετικού νόμου από την ελληνική κυβέρνηση, στις 15 Ιουνίου του 1933, και την επίσπευση της διαδικασίας καταβολής των αποζημιώσεων στους Αλβανούς υπηκόους. Σύμφωνα δε με πληροφορίες της ελληνικής πρεσβείας στα Τίρανα, ως τα μέσα του 1935, είχε ικανοποιηθεί μεγάλος αριθμός αιτήσεων των Αλβανών δικαιούχων· φαινόταν, λοιπόν, ότι ένα από τα πλέον χρονίζοντα ζητήματα των ελληνοαλβανικών σχέσεων όδευε προς οριστική λύση⁶⁸ –αν και οι ελληνικές Αρχές δεν έπαψαν να δημιουργούν προβλήματα στους δικαιούχους ακόμη και μέχρι την έκρηξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου.⁶⁹

Από την προηγηθείσα ανάλυση, η οποία παρακολούθησε την πορεία αντιμετώπισης του εν λόγω ζητήματος από την ελληνική κυβέρνηση, προκύπτει αβίαστα το ερώτημα ως προς το λυσιτελές ή μη του τρόπου επίλυσής του: γιατί η ελληνική κυβέρνηση δεν δέχτηκε να ικανοποιήσει τις αλβανικές αξιώσεις, παρέχοντας τελικά αποζημιώσεις σύμφωνα με το μέσο όρο του ελληνικού αγροτικού νόμου, ενέργεια που θα εκκαθά-

---

10^ο της περιουσίας που στερήθηκαν. Κόντης, *ό.π.*, έγγραφο 60. Το ποσοστό αποζημίωσης σίγουρα ήταν μικρό, η διεθνής πρακτική ωστόσο τότε είχε να καταδείξει απουσία παρά απόδοση αποζημίωσης. Bravos, “Interwar Compulsory Expropriations,” 224, 235 (υποσ. 9-11).

⁶⁶ Μαντά, *ό.π.*, 78.

⁶⁷ F.O. 371/18399 [C 1788/200/19] Ετήσια Αναφορά για το 1933, παράγραφος 39.

⁶⁸ Κόντης, *ό.π.*, έγγραφο 90.

⁶⁹ Μαντά, *ό.π.*, 78-79.

ριζε ένα ζέον πρόβλημα διά της πληρωμής μόνον περί του ¼ της πραγματικής οφειλής; Πόσο μάλλον που είχε προταθεί από τους ίδιους τους Αλβανούς η αποζημίωση να καταβληθεί σε ετήσιες δόσεις, γεγονός που θα καθιστούσε δυνατό να «ελέγχονται» σε κάποιο βαθμό οι αλβανικές κινήσεις έναντι της Ελλάδας, μιας και η όποια «απρεπής» ενέργεια εκ μέρους των Τιράνων, θα συνεπαγόταν διακοπή της καταβολής τους. Γιατί, δηλαδή, οι Αλβανοί να επαναλαμβάνουν πως θα ήταν ικανοποιημένοι να αποζημιωθούν για 500.000 στρέμματα και η ελληνική κυβέρνηση, που γνώριζε το πραγματικό μέγεθος των απαλλοτριωθεισών γαιών, έφτασε οικεία βουλήσει να προτείνει αποζημίωση για το σύνολο αυτών; Ποίου είδους αυτοχειριαστική αντίληψη θα μπορούσε να δικαιολογήσει τέτοια πολιτική που επέλεξε να μη λύσει ένα εξόχως σημαντικό για την αλβανική πλευρά πρόβλημα με το ¼ περίπου του κόστους της τελικής εκτίμησης, αλλά δέχτηκε να αφήνεται να κακοφορμίζει ως απόστημα, ομολογώντας μάλιστα εκούσια ότι όφειλε πολλά περισσότερα σε αυτούς που αρνούνταν να εξοφλήσει; Η απάντηση, λαμβάνοντας υπόψη την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να μην επιδιώξει την εξομάλυνση των ελληνοαλβανικών σχέσεων –που θα είχε αναπόφευκτα οικονομικό κόστος γι' αυτή–, είναι μάλλον προφανής. Το αποτέλεσμα, ωστόσο, υπήρξε και αυτό προφανές: ασφαλώς δε καθόλου κολακευτικό για την ελληνική εξωτερική πολιτική.

Τάσος Αγγελόπουλος

«ΝΑ ΠΛΗΜΜΥΡΙΖΟΥΝ ΑΠΟ ΔΟΥΛΕΥΤΕΣ ΜΑΣ ΟΙ ΑΙΘΟΥΣΕΣ
ΤΗΣ ΛΕΣΧΗΣ».¹

ΘΕΑΤΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ
ΣΤΙΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΛΕΣΧΕΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΟΛΙΤΙ-
ΚΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗ ΡΟΥΜΑΝΙΑ (1954-1963)

---

¹ [χ.σ.], «Για μια μαζική συμμετοχή στην εκπολιτιστική ζωή», *Νέα Ζωή*, 6-5-1952.

Εισαγωγή

Σε μια απόφαση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ το 1967 με τίτλο «Κατακτήσεις και προβλήματα προσφύγων», παρατηρείται, ελαφρώς αυτάρεσκα, ότι:

«Χάρη στην ολόπλευρη βοήθεια και τα μέσα που τους [εννοεί στους πρόσφυγες] παρέχουν οι χώρες που τους φιλοξενούν, αναπτύσσουν τον εθνικό πολιτισμό τους, τη μητρική τους γλώσσα, δυναμώνουν τους δεσμούς με την πατρίδα, διαπαιδαγωγούνται στο πνεύμα των εθνικών, δημοκρατικών παραδόσεων του λαού μας, στο πνεύμα του σοσιαλισμού και του προλεταριακού διεθνισμού».²

και η απόφαση συνεχίζει με μια ήπια προτροπή:

«Οι οργανώσεις μας πρέπει να επιδιώξουν ώστε η ιδεολογική-πολιτική και πολιτιστική δουλειά να αγκαλιάζει το σύνολο των προσφύγων, και ν' αποβλέπει στην όλο και πιο στενή συσπείρωση τους, στο ανέβασμα της αγωνιστικής τους συνείδησης [...]».³

Έχουν περάσει δεκαπέντε χρόνια από το 1952, όταν στο κύριο άρθρο της εφημερίδας *Νέα Ζωή*, στο «Καθημερινό όργανο των πολιτικών προσφύγων απ' την Ελλάδα στη ΛΔ Ρουμανίας», θα δημοσιευτεί μια ανοιχτή επίπληξη στους πρόσφυγες, που δεν συμμετέχουν στις κατά τόπους οργανώσεις:

«Ο κανόνας είναι ότι η μάζα των εργαζομένων αγνοούν την εργατική λέσχη ή δεν πάνε σ' αυτή, ότι κανένας εργαζόμενος μας δεν πάει στη βιβλιοθήκη του εργοστασίου να διαβάσει ή να δανειστεί τεχνικά βιβλία της δουλειάς του, τις πολύτιμες σοβιετικές

---

² Απόφαση Π.Γ. της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ: «Κατακτήσεις και προβλήματα των πολιτικών προσφύγων (Γενάρης 1967)», *Επίσημα Κείμενα*, τ. 9, 724. Η απόφαση, βέβαια, αναφέρεται στο σύνολο των ελληνικών προσφυγικών κοινοτήτων στις σοσιαλιστικές χώρες.

³ Ο.π., 726.

μέθοδες για να πλουτίσει τις γνώσεις του. Ότι ούτε ένας για δείγμα δεν συμμετέχει σε χορωδία ή θεατρική γκρούπα. Ότι στις συγκεντρώσεις για την εκλαϊκευση πρωτοπόρων μεθόδων δουλειάς που γίνονται στις λέσχες, καθώς και στις διαλέξεις σημειώνεται μια μεγάλη αποχή. Γενικά υπάρχει τούτη η κατάσταση: Καθένας που τελειώνει τη δουλειά του να πηγαίνει ίσια στο σπίτι».

Η σύγκριση, βέβαια, γίνεται με τις αντίστοιχες ρουμανικές λέσχες, αφού:

«Μια τεράστια εκπολιτιστική επανάσταση πραγματοποιείται σήμερα στη ΛΔΡ κάτω απ' την καθοδήγηση του ΕΚΡ.⁴ Σ' όλα τα κέντρα λειτουργούν σε μεγάλο αριθμό κινηματογράφοι, θέατρα, ωδεία κλπ. Και στο καθυστερημένο πριν ρουμάνικο χωριό, φτάνουν τώρα κατά πολύ συχνά διαστήματα περιοδεύοντες κινηματογράφοι, θεατρικά και καλλιτεχνικά συγκροτήματα που χαρίζουν την ψυχαγωγία και τη χαρά στους εργαζόμενους. Με μια κουβέντα ο κινηματογράφος, το θέατρο, η μουσική, οι τέχνες γενικά, μπήκαν στη διάθεση και την εξυπηρέτηση του λαού. [...]»,

για να καταλήξει ο ανώνυμος συντάκτης ότι αυτό πρέπει να αλλάξει γιατί

«[ό]λ' αυτά θα μας οπλίσουν με καινούργιες δυνάμεις στην καθημερινή μας δουλειά, στην πάλη για την εκπλήρωση του πλάνου του 1952 πριν απ' την προθεσμία, στην πάλη για την Ειρήνη και το σοσιαλισμό».⁵

Βρισκόμαστε και στις δύο περιπτώσεις στη Λαϊκή Δημοκρατία της Ρουμανίας. Εδώ, εδρεύει η Κεντρική Επιτροπή του εξόριστου Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας και οι πρόσφυγες δεν εγκαταβιώνουν σε αποκλειστικούς οικισμούς (με εξαίρεση τη Φλωρίκα), όπως συνέβαινε στο Μπούλκες της Γιουγκοσλαβίας,⁶ αλλά αντίθετα ζουν και εργάζο-

⁴ Πρόκειται για το ρουμανικό κομμουνιστικό κόμμα, το οποίο έφερε την επωνυμία: Ρουμανικό Εργατικό Κόμμα (Partidul Muncitoresc Romîn).

⁵ Όλα τα παραθέματα προέρχονται από: «Για μια μαζική συμμετοχή στην εκπολιτιστική ζωή», *Νέα Ζωή*, 6-5-1952, χ.σ.

⁶ Για το Μπούλκες βλ. ενδεικτικά: Milan Ristović, *Ekperiment Buljkes-grčka utopija u Jugoslaviji (1945-1949)* [Το πείραμα Μπούλκες-ελληνική ουτοπία στη Γιουγκοσλαβία (1945-1949)] (Petrovaradin: Platoneum, 2007)· του ίδιου, "The Bulkes Exper-

νται δίπλα δίπλα με τον ντόπιο πληθυσμό, συμμετέχοντας στον κεντρικό σχεδιασμό τόσο της οικονομίας όσο και των υπόλοιπων πτυχών της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Κι αν το 1967 το Πολιτικό Γραφείο θεωρεί ότι, ούτε λίγο ούτε πολύ, επιτυγχάνονται οι εκπολιτιστικοί στόχοι που έχουν τεθεί, προηγήθηκε μια τεράστια προσπάθεια (και πίεση) κατά την προηγούμενη δεκαετία του 1950, ειδικά στη Ρουμανία, για τη μαζικοποίηση της συμμετοχής των πολιτικών προσφύγων στις κατά τόπους πολιτιστικές τους λέσχες. Η προσπάθεια αυτή δεν ήταν εύκολη: πολλές φορές, οι πρόσφυγες θα επιδεικνύουν απροθυμία ή και αδιαφορία για τον εκπολιτισμό, όπως τον εννοούσε το κομμουνιστικό κόμμα, ενώ κάποιες άλλες θα παρατηρηθεί μέχρι και σαμποτάρισμα των όποιων ενεργειών – ή, τουλάχιστον έτσι θα παρουσιάζεται από τις τοπικές. Παρόλα αυτά, οι διάφορες λέσχες στις κατά τόπους κοινότητες των προσφύγων στη Ρουμανία θα επιδείξουν ανθεκτικότητα, συνέπεια και, το κυριότερο, ένα σημαντικό εκπαιδευτικό και εκπολιτιστικό έργο. Ό,τι ακολουθεί είναι μια ακτινογραφία της έμπνευσης για τη δημιουργία αυτών των «κέντρων» κοινότητας, αλλά και των επιτευγμάτων τους για μία περίπου δεκαετία.

Η ανάπτυξη των κοινοτικών κέντρων στη σοσιαλιστική Ρουμανία

Στη σοσιαλιστική Ρουμανία, αν και στον τομέα του μαζικού εγγραμματισμού ενός, σε μεγάλο βαθμό, αναλφάβητου πληθυσμού, πραγματικά, συντελέστηκε μια κοσμογονία,⁷ ήδη από τα πρώτα χρόνια της κομμουν-

---

iment: A Greek 'Republic' in Yugoslavia 1945-1949," *Balkan Studies* 46 (2012): 125-143. Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, *Από τη Βάρκιζα στο Μπούλκες. Διαδρομές ζωής ή θανάτου* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2014).

⁷ Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 θεωρήθηκε ότι ο αναλφαβητισμός εξαλείφθηκε. Παρόλα αυτά, ο Mihalache υποστηρίζει ότι αυτή η παραδοχή δεν λάμβανε υπόψη της καθόλου τις αγροτικές περιοχές (ή τις μειονότητες), ενώ και η ποιότητα της εκπαίδευσης ήταν αμφισβητούμενη: χωρίς εγχειρίδια, και με νέους, άπειρους εκπαιδευτικούς με ελλιπή δική τους εκπαίδευση, που αντικαθιστούσαν τους παλαιότερους, οι οποίοι αρνούσαν την μετακίνησή τους στις αγροτικές περιοχές (βλ.: Cristian Vasile, "Propaganda and Culture in Romania at the Beginning of the Communist Regime," στο *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*, επιμ. Vladimir Tismăneanu (Budapest and New York: Central European University Press, 2009), 367-385, 377, όπου υποστηρίζει ότι περίπου 10 χιλιάδες εκπαιδευτικοί παραιτήθηκαν για να μην μετακινηθούν), τις δεκαετίες του '70 και '80

νιστικής εξουσίας, η ρουμανική εκπαιδευτική και η πολιτιστική πολιτική, που θεωρείται συμπληρωματική της, είναι αδύνατον να κατανοηθεί στην πληρότητά της χωρίς τη σύνδεσή της με τους μηχανισμούς της καθεστωτικής προπαγάνδας. Το πλαίσιο δινόταν ήδη με το Νομοθετικό Διάταγμα της 3^{ης} Αυγούστου 1948, όπου στο άρθρο 1 προβλεπόταν ο ιδεολογικός ρόλος του σχολείου και της εκπαίδευσης (που οργανωνόταν αποκλειστικά από το κράτος στη βάση «δημοκρατικών, λαϊκών και ρεαλιστικά επιστημονικών ιδεών»), ενώ στο άρθρο 2 περιγράφονταν οι κεντρικές κατευθύνσεις της κρατικής πολιτικής, που ήταν «η απάλειψη του αναλφαβητισμού, η εκπαίδευση των νεών στο πνεύμα της λαϊκής δημοκρατίας και η ανάπτυξη του πολιτιστικού επιπέδου του λαού [...]».⁸ Αντίστοιχα, το άρθρο 17 του νέου Συντάγματος, που προωθήθηκε το 1952, προέβλεπε πως

«το λαϊκοδημοκρατικό κράτος εξασφαλίζει την ανάπτυξη του πολιτισμού του ρουμανικού λαού και του πολιτισμού των εθνικών μειονοτήτων, που είναι σοσιαλιστικός στο περιεχόμενο και εθνικός στη μορφή».⁹

Ο εκδημοκρατισμός του πολιτισμού, ως δεύτερο σκέλος της «πολιτιστικής επανάστασης», μαζί με την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού,¹⁰ επιβλεπόταν από το Τμήμα Προπαγάνδας του κομμουνιστικού

θα λάβει διαστάσεις ο λειτουργικός αναλφαβητισμός (οι τίτλοι σπουδών να πιστοποιούν γνώσεις που δεν υπήρχαν). Andi Mihalache “Alfabetizare. Fișe dintr-un dicționar al lumii comuniste” (Αλφαβητισμός. Εγγραφές από ένα λεξικό του κομμουνιστικού κόσμου), *Colloquium Politicum* 1 (2011): 127-130, 127.

⁸ Mariana Momanua–Magda-Elena Samoilă, “Adult Education in the Context of the Communist Education Reform in Romania: Policies, Institutions and Publications (1945-1955),” *Procedia–Social and Behavioral Sciences* 149 (2014): 613-618, 614. Βλ. επίσης Carl J. Friedrich–Zbigniew K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Cambridge MA: Harvard University Press, 1965), 154, όπου υποστηρίζεται ότι αναφορικά με την εκπαίδευση στις κομμουνιστικές χώρες επικρατούσε μια «μαγική εικόνα», όπου όλοι έχουν ίση πρόσβαση και μπορούν να φτάσουν όπου ήθελαν, κάτι που δεν είχε σχέση με την πραγματικότητα.

⁹ «Για να γνωρίσουμε το σχέδιο Συντάγματος της ΛΔΡ. Η εκπολιτιστική ανάπτυξη στη ΛΔΡ», *Νέα Ζωή*, 29-8-1952, χ.σ.

¹⁰ Ο εγγραμματισμός του πληθυσμού εντασσόταν και αυτός στη στρατηγική προπαγάνδας του κόμματος και στην απόπειρα δημιουργίας ενός «Νέου Ανθρώπου», μιας και «οι αναλφάβητοι δεν μπορούν να επηρεαστούν από τις πολιτικές μας», Christian Vasile, “Propaganda,” 376.

κόμματος (Secția Propagandă și Agitație), και θα ασκούσαν προς δύο κατευθύνσεις: από την μία θα επιδιωκόταν η δημιουργία μίας νέας πολιτιστικής/καλλιτεχνικής ελίτ (όπως και μίας νέας γενιά δασκάλων),¹¹ που ασφαλώς θα ακολουθούσε το σοσιαλιστικό ρεαλισμό και θα ήταν πιστή στο καθεστώς.¹² από την άλλη, θα επιχειρούνταν η μαζικοποίηση της συμμετοχής στην παραγωγή και στην «κατανάλωση» των πολιτιστικών προϊόντων:¹³ σε αυτή την κατεύθυνση, κομβικό ρόλο θα παίξει η φρενήρης ανάπτυξη που θα γνωρίσουν τα «κέντρα κοινότητας» ήδη από τη δεκαετία του '50.

Η εμφάνιση των κοινοτικών αυτών κέντρων εντοπίζεται, ειδικά για την Κεντρική Ευρώπη, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν «τοπικές ελίτ επιχειρήσαν να αναμορφώσουν συνολικά την αγροτική ζωή».¹⁴ Στη Ρουμανία, η σύλληψη της ιδέας για τη δημιουργία ενός κοινοτικού κέντρου (cămin cultural) σε κάθε χωροταξική συγκέντρωση και, κυρίως, στα χωριά, οφείλεται στον καθηγητή κοινωνιολογίας Dimitrie Gusti (1880-1955) και θα ξεκινήσει να εκτελείται κατά το Μεσοπόλεμο, με την υποστήριξη του τότε διαδόχου και μετέπειτα βασιλιά Carol: το 1927, στο άρθρο 8 του νόμου για την αναδιοργάνωση του Πολιτιστικού Ιδρύματος του πρίγκηπα Καρόλου, προβλεπόταν η ίδρυση τέτοιων κέντρων σε κάθε κοινότητα για την εκπαίδευση και την πολιτιστική ανάπτυξη του λαού, ενώ οριζόταν ότι αυτά θα έχουν νομική μορφή και θα διοικούνται από τα κατά τόπους κοινοτικά συμβούλια.¹⁵ Αν και ο Gusti

¹¹ Με την απομάκρυνση των «αντιδραστικών» εκπαιδευτικών και την ολοκλήρωση των σπουδών των αντικαταστατών τους σε χρόνους ρεκόρ. Βλ. Momanu-Samoilă, "Adult Education," 614.

¹² Η δημιουργία αυτή ερχόταν, ασφαλώς, μαζί με τη δίωξη των παραδοσιακών ενώσεων καλλιτεχνών και συγγραφέων, και τη δημιουργία νέων εντύπων, τα οποία έλεγχε η λογοκρισία. Βλ. Chris Vasile, ό.π., 372-373. Βλ. επίσης «Πώς ζουν και δημιουργούν οι λογοτέχνες στη ΛΔΡ», *Νέα Ζωή*, 2-2-1960, χ.σ., που αναφέρεται ακριβώς σε αυτή την καινούργια «γενιά» συγγραφέων.

¹³ Η πολιτική αυτή θα φτάσει στο απόγειό της επί Ceaușescu, όταν «από μια τέχνη για τις μάζες, η τέχνη έγινε το προνομιούχο δημιουργικό προϊόν από τις μάζες». Caterina Preda, *Art and Politics Under Modern Dictatorships. A Comparison of Chile and Romania* (Hampshire and New York: Palgrave Macmillan, 2017), 157.

¹⁴ Răzvan Popa, "The Communist Village Hall between Political Propaganda and Cultural Work. Research Project," *Bulletin of the Transilvania University of Brașov, Series VII: Social Sciences and Law*, no. 1-Suppl. (2017): 31-40, 32.

¹⁵ Sorin Radu, "Romanian Village Halls in the Early 1950s: Between Cultural and Political Propaganda," *The Historical Review/La Revue Historique* 12 (2015): 229-

ήταν υποστηρικτής της «μαζικής κουλτούρας»¹⁶ και πίστευε ότι το κοινοτικό κέντρο «μπορεί να μετατρέψει μια κοινότητα σε πολιτισμική κοινότητα»,¹⁷ οι σκοποί της εμπλοκής του διαδόχου στο όλο εγχείρημα δε φαίνεται να ήταν τόσο αθώοι πολιτικά: ο εκπολιτισμός από τα κέντρα αποσκοπούσε στην αποτροπή των νέων από το να ενταχθούν σε ριζοσπαστικές ομάδες (κυρίως στη φασιστική «Λεγεώνα») και, φυσικά, συνοδευόταν με την καλλιέργεια μιας προσωπικής λατρείας προς τον ίδιο το μονάρχη.¹⁸ Παρόλα αυτά, και αυτό που ο Gusti φαίνεται να εννοούσε μιλώντας για «πολιτισμική κοινότητα», η οποία θα αναπτυσσόταν μέσω της ίδρυσης κοινοτικών κέντρων κυρίως στις αγροτικές περιοχές, είχε ένα εθνικιστικό-πολιτικό πρόσημο, και δεν ήταν τίποτα άλλο από τη δημιουργία ενός χώρου συνάντησης υπό την επίβλεψη του κράτους, όπου θα επιδιωκόταν ο εκ-ρουμανισμός μιας, σε μεγάλο βαθμό, πολυπολιτισμικής κοινωνίας.¹⁹

Το νέο κομμουνιστικό καθεστώς αμέσως διέβλεψε τις προπαγανδιστικές δυνατότητες που διανοίγονταν από τα κέντρα αυτά, και ενθάρρυνε τη λειτουργία τους σε τέτοιο βαθμό, ώστε αρκετές φορές αυτά αντικαθιστούσαν ακόμη και τα ίδια τα τοπικά σχολεία. Ήδη το 1948, τα κέντρα αυτά θα αριθμούν 7.000 σε ολόκληρη τη χώρα, για να εκτιναχθούν σε 10.000 το 1949, με άλλα 1.400 να έχουν προγραμματιστεί να κατασκευαστούν τα αμέσως επόμενα χρόνια.²⁰ Τα κοινοτικά κέ-

252, 231. Ο ίδιος ο Dimitrie Gusti θα διοριστεί το 1922 διευθυντής στο Σπίτι του Λαϊκού Πολιτισμού (*Casa Culturii Poporului*), σκοπός του οποίου θα είναι ο εκπολιτισμός της υπαίθρου και η ανάπτυξη τέτοιων κέντρων κοινότητας. Βλ. Radu, "Romanian Village Halls," 231.

¹⁶ Radu, ό.π., 232.

¹⁷ Sergiu Novac, "The Civic Center: Failed Urbanity and Romanian Socialism in its 'Second Phase'," στο *Community Spaces Conception, Appropriation, Identity*, εκδ. Maren Harnack et al. (Berlin: Universitätsverlag der TU Berlin, 2015), 29-42, 33.

¹⁸ Κάτι παρόμοιο θα επιδιωχθεί με την ίδρυση της βασιλικής οργάνωσης «Φύλακες της Χώρας» (Straja Țării) το 1934. Βλ. Radu, "Forms of Political and Para-Military Youth Enrollment [sic] in Romania: Case Survey: The Country's Sentinel (Straja Țării), 1934-1940," *Estudios humanísticos. Historia* 10 (2011): 209-227, 214.

¹⁹ Sergiu, "The Civic Center," 33.

²⁰ Radu, "Romanian Village Halls," 245-246. Η αναλογία των κοινοτικών κέντρων με τους αντίστοιχους Οίκους Πολιτισμού (στις πόλεις) ήταν το 1955: 85/10/277, για να παρατηρηθεί μία κάμψη έως το 1960: 184/10.358, Cristina Preutu, "Cultură și ideologie în România comunistă. Activitatea caselor de cultură" (Πολιτισμός και ιδεολογία στην κομμουνιστική Ρουμανία. Η δραστηριότητα των οίκων πολιτισμού),

ντρα, σύμφωνα με έναν ορισμό τους το 1969 (που ισχύει, όμως, και για νωρίτερα) ήταν:

«πολιτιστικά ιδρύματα, που εμπλέκονται στην πολιτική πληροφόρηση των χωρικών, εξηγώντας τη σημασία των εγχώριων και διεθνών γεγονότων, εκλαϊκεύοντας τα έγγραφα του κόμματος και καλλιεργώντας αισθήματα πατριωτισμού, δηλαδή της αγάπης για το κόμμα και τη σοσιαλιστική πατρίδα, της αδερφοσύνης με τους εργαζόμενους λαούς και τις υπόλοιπες εθνότητες, της φιλίας των σοσιαλιστικών χωρών και της δέσμευσης στις υψηλές αξίες του προλεταριακού διεθνισμού».

Αυτό, όπως αναφέρουν τα κομματικά έγγραφα, θα επιτυγχανόταν μέσω της

«εξύψωσης του πολιτιστικού επιπέδου του λαού, της διέγερσης και κεφαλαιοποίησης της λαϊκής δημιουργίας, της διείσδυσης του πολιτισμού και της επιστήμης στα χωριά», τα οποία εξειδικεύονταν στους περαιτέρω στόχους για: διάδοση της γνώσης πάνω στην αγροτική και ζωοτεχνική οικονομία, συμμετοχή στη δημιουργία και εμπλουτισμός των πνευματικών αξιών, αλλά και ο συνδυασμός της παραδοσιακής λαϊκής τέχνης με τη διάδοση και σταδιακή διείσδυση της λαϊκής καλλιτεχνικής δημιουργίας, μέσω της δραστηριότητας ερασιτεχνικών καλλιτεχνικών ομάδων».²¹

Όπως είναι εμφανές από τα παραπάνω, η κομματική προπαγάνδα δεν διακρίνει ακριβώς τις έννοιες της πολιτικής και της πολιτιστικής δουλειάς.²² Αυτό θα γίνει ακόμη πιο προφανές όταν, προς τα τέλη της δεκαετίας του '50, θα εμφανιστούν οι «πολιτιστικοί καθοδηγητές» (*îndrumători culturali*), ακτιβιστές που είχαν εκπαιδευτεί στην οργάνωση πολιτιστικών δραστηριοτήτων, διαμέσου των οποίων θα επιτυγ-

---

Analele Științifice ale Universității "Alexandru Ioan Cuza" din Iași: Istorie, LXI (2015): 569-681, 572-573. Τη δεκαετία του '70 με τον Ceaușescu, το πόσα είναι αυτά τα κέντρα θα είναι άγνωστο και τα νούμερα αντιφατικά: αναφέρονται 8.006 το 1974 ενώ φαίνεται πως είναι 3.400 μόνο το 1976, για να ανέβουν στα 8.500 το 1982, βλ. Preda, *Art and Politics*, 195.

²¹ Όλα τα παραθέματα (που παραπέμπουν σε κομματικά κείμενα) προέρχονται από: Preutu, "Cultură și ideologie în România comunistă," 570.

²² Radu, *ό.π.*, 230.

χανόταν η πολιτική προπαγάνδα και οι οποίοι θα αναλάβουν τη διεύθυνση των κοινοτικών κέντρων: έκτοτε, εκατοντάδες, αν όχι χιλιάδες εκδηλώσεις κάθε είδους (όπως ομιλίες, κοινές αναγνώσεις εφημερίδων και συζητήσεις, κινηματογραφικές βραδιές, παραστάσεις κ.λπ.) θα αναφέρονται κάθε χρόνο ότι διοργανώθηκαν από τα κατά τόπους κέντρα,²³ ενώ θα πολλαπλασιαστούν και οι διάφορες ερασιτεχνικές ομάδες (χορευτικοί όμιλοι, χορωδίες παιδικές και ενηλίκων, θεατρικές ομάδες κ.ά.), τις οποίες οι καθοδηγητές αυτοί όφειλαν να δημιουργήσουν.²⁴ Παρόλο που η ποιότητα αυτών των εκδηλώσεων μάλλον δεν ξεπερνούσε ποτέ το ερασιτεχνικό επίπεδο, περιλαμβάνοντας συνήθως, σε ένα ποτ-πουρί, τραγούδια, μικρά σκετς και αναγνώσεις ποιημάτων,²⁵ οι κάτοικοι των χωριών φαίνεται πως τις παρακολουθούσαν: οι δυνατότητες, βέβαια, απουσίας κάποιου από μία τέτοια εκδήλωση ήταν, στην καλύτερη περίπτωση, περιορισμένες.²⁶

Αν και οι αριθμοί που αναφέρονταν σε ολόκληρη την περίοδο του κομμουνιστικού καθεστώτος για τις ερασιτεχνικές εκδηλώσεις –τόσο ως προς τις ίδιες τις εκδηλώσεις, όσο ως προς την παθητική (ως θεατές) ή ενεργητική (ως ερασιτέχνες καλλιτέχνες) συμμετοχή του πληθυσμού–, αιχμή των οποίων αποτελούσαν όσες έρχονταν σε πέρας από αυτά τα κοινοτικά κέντρα, ήταν επιεικώς εξωπραγματικοί,²⁷ αναφορικά με τη συμμετοχή θα πρέπει να συνυπολογιστεί ότι οι δραστηριότητες των κοινοτικών κέντρων οργανώνονταν βάσει ενός «πολιτιστικού πλάνου» εγκεκριμένου από την κεντρική κομματική εξουσία, ενώ το κέντρο έπρεπε να παρουσιάσει συγκεκριμένα (ποσοτικά κυρίως) αποτελέσματα, για τα οποία, προφανώς, οι καθοδηγητές υπερέβαλαν στις αναφορές τους.²⁸ Στο πλαίσιο αυτής της «ποσοτικοποιημένης» πολιτι-

²³ Radu, *ό.π.*, 240.

²⁴ *Ο.π.*, 241. Ο αριθμός των ερασιτεχνικών ομάδων θα εκτοξευθεί επί Ceaușescu, με περίπου 175.000 τέτοιες, όπου συμμετείχαν 3,8 εκατομμύρια ερασιτέχνες, Caterina Preda, *ό.π.*, 155.

²⁵ Radu, *ό.π.*, 242.

²⁶ Radu, *ό.π.*, 238.

²⁷ Για παράδειγμα, το Φεστιβάλ Ερασιτεχνικού Θεάτρου, που διοργανωνόταν σταθερά, αναφέρεται ότι το 1963-4 συγκέντρωσε 80 εκατομμύρια θεατές (περίπου 4 φορές τον πληθυσμό της χώρας!) σε 300.000 παραστάσεις! Βλ. Constantin Claudiu Oancea, “Mass Culture Forged on the Party’s Assembly Line Political Festivals in Socialist Romania, 1948-1989” (ιδ. διατρ., European University Institute, 2015), 43.

²⁸ Για τα πολιτιστικά πλάνα, βλ. Popa, *ό.π.*, 36, και Radu, *ό.π.*, 242.

στικής δημιουργίας, οι διαγωνισμοί «άμιλλας» –οι συναντήσεις, με άλλα λόγια, σε κάποιας μορφής φεστιβάλ– και μεταξύ των διαφόρων ειδών ερασιτεχνικών ομάδων ήταν, εκτός από συνηθισμένοι, και επιβεβλημένοι.²⁹ Η πραγματική εικόνα, όμως, μάλλον απείχε από τις θριαμβευτικές αναφορές των καθοδηγητών: παρά τη μεγάλη γεωγραφική εξάπλωσή τους, από τα κοινοτικά κέντρα έλειπαν τα μέσα, ο εξοπλισμός, ακόμη και τα ξεχωριστά κτίρια, ενώ πολλά αναγκάζονταν να στεγαστούν στα τοπικά σχολεία, δημαρχεία και σε άλλες, ακατάλληλες αίθουσες.³⁰

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ιδέα για ένα κέντρο, όπου θα συγκεντρώνεται η πολιτική και πολιτιστική δραστηριότητα μιας κοινότητας δεν είναι ρουμανική, ούτε καν σοσιαλιστική, αν και τα κέντρα αυτά, με τη μορφή «μεγάλων πολιτισμού» ή «λεσχών εργατών», θα βρουν την πλήρη ανάπτυξή τους στην ΕΣΣΔ.³¹ Αντίθετα, η θεωρητικοποίηση των κέντρων αυτών θα γίνει από την «οικολογική» Σχολή του Σικάγου τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα: ο πολεοδόμος και κοινωνιολόγος Clarence A. Perry, θα υποστηρίξει, τη δεκαετία του '30, ότι το αίσθημα της κοινότητας, το οποίο θα πρέπει να επιδιώκεται σε κάθε αστικό σχεδιασμό, ενδυναμώνεται από την ύπαρξη ενός κεντρικού δημόσιου ιδρύματος/κτιρίου, προκρίνοντας το σχολείο ως τέτοιο για μικρότερες περιοχές, αλλά και το κοινοτικό κέντρο για μεγαλύτερες, αστικές περιοχές.³² Η ίδια ιδέα θα πυροδοτήσει τη δημιουργία αντίστοιχων κέντρων

²⁹ Ροπα, ό.π., σ. 35.

³⁰ Ο.π., 36.

³¹ Για το θέμα βλ. ενδεικτικά John Hatch, "The Politics of Mass Culture: Workers, Communists and Proletkult in the Development of Worker's Clubs 1921-1925," *Russian History/Histoire Russe* 13, no. 2-3 (1986): 119-148, 121επ.· Lewis H. Siegelbaum, "The Shaping of Soviet Workers' Leisure: Workers' Clubs and Palaces of Culture in the 1930s," *International Labor and Working-Class History* 5 (1999): 78-92· Gabriele Gorzka "Proletarian Culture in Practice: Workers' Clubs, 1917-1921," στο *Essays on Revolutionary Culture and Stalinism*, εκδ. John W. Strong (Columbus OH: Slavica Publishers, 1990): 29-55.

³² Sergiu, ό.π., 32. Βλ. επίσης Clarence Perry A.–Marguerita Williams P., *New York School Centers and Their Community Policy* (New York: Russel Sage Foundation, 1931), 33επ., όπου προτείνεται (στη βάση παλαιότερων δεδομένων) η χρήση των σχολικών εγκαταστάσεων για ψυχαγωγικούς σκοπούς και δραστηριότητες, καθώς και Clarence Perry A., "The Neighborhood Unit," στο *The City Reader*, εκδ. Richard T. LeGates–Frederic Stout (London and New York: Routledge 2011): 486-498, 491, όπου στο κέντρο του σχεδιασμού του για τη γειτονιά τοποθετεί το σχολείο και άλλα κτίρια κοινής χρήσης.

κοινότητας στις αγγλοσαξονικές (καπιταλιστικές) χώρες τη δεκαετία του '60, η λειτουργία των οποίων, μάλλον, θα ταιριάζει περισσότερο στο πρότυπο που έχουμε στο μυαλό μας αναφορικά με ένα community center, δηλ. έναν χώρο στο κέντρο ενός δικτύου δραστηριοτήτων, με στόχο την ενδυνάμωση των δεσμών μεταξύ της όποιας τοπικής/ταξικής κοινότητας, μέσα από δημοκρατικές, αποκεντρωμένες και συμμετοχικές διαδικασίες διοίκησης, στοχοθεσίας και λογοδοσίας.³³ Στη Ρουμανία, αντίθετα, και στις υπόλοιπες σοσιαλιστικές χώρες, τα κέντρα αυτά, αν και κατ' ευφημισμό κοινοτικά, έφεραν όλο το βάρος της κληρονομιάς του Gusti και του Μεσοπολέμου: όχι μόνο ήταν ελεγχόμενα από το κράτος και το κόμμα, άρα επιβεβλημένα και σχεδιασμένα βάσει μια κεντρικής λογικής, αλλά και δεν ανταποκρίνονταν στις ανάγκες ή σχεδιασμούς της όποιας κοινότητας υπήρχε ήδη, αλλά, αντίθετα, απέβλεπαν στην ανάδειξη μιας νέας «πολιτισμικής (κομμουνιστικής αυτή τη φορά) κοινότητας». Με άλλα λόγια, επρόκειτο, όπως και στο Μεσοπόλεμο, για έναν μηχανισμό σφυρηλάτησης μιας νέας κοινής ταυτότητας, η οποία, όμως, δεν αντλούσε από τις αρχές της οριζόντιας ισοτιμίας, που ισχύει για τα μέλη μιας κοινότητας, αλλά, αντίθετα, ήταν από τη γένεσή της κάθετη ιεραρχικά, εκπορευόμενη δηλ. από ένα εξωγενές από την ίδια την κοινότητα κέντρο (εδώ: το κράτος και, κυρίως, το κόμμα). Το γεγονός ότι τα κοινοτικά κέντρα θα βρεθούν να εκπροσωπούν χωροταξικά και συμβολικά αυτή την πλασματική και επιβεβλημένη ταυτότητα, ίσως, θα είναι ένας από τους κύριους λόγους της ερήμωσής τους μετά το 1989.

Οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες των πολιτικών προσφύγων στις κατά τόπους λέσχες

Η ιδέα μιας κοινοτικής «λέσχης», στα πρότυπα των ρουμανικών κοινοτικών κέντρων, όπου οι πρόσφυγες θα μπορούσαν, μετά την εργασία τους, να έρθουν σε επαφή μεταξύ τους μέσα από καλλιτεχνικές ή άλλες δραστηριότητες, αλλά και να γίνουν κοινωνοί πολιτικής προπαγάνδας,

³³ Από μια πολύ ευρεία βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Raymond Clarke (επιμ.), *Enterprising Neighbours. The Development of the Community Association in Britain* (London: National Federation of Community Organisations, 1990)· Robert Fisher, *Let the People Decide: Neighborhood Organizing in America*, (Boston: Twayne Publishers, 1984).

φαίνεται πως διέγειρε, ήδη από νωρίς, τα αντανακλαστικά και της ηγεσίας του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος. Η *Φλόγα*, το «Όργανο του Συμβουλίου της ΕΠΟΝ Κοινότητας Ρουμανίας», προειδοποιεί, ήδη από το 1950, ότι:

«Εκείνο που πρέπει να προσέξουμε είναι να βάλουμε σε λειτουργία τους ομίλους, με την αυτομόρφωση να τους αξιοποιήσουμε να γίνουν σωστές κυψέλες. Ούτε λεπτό να μην χάνουμε. Να εκμεταλλευτούμε όλον αυτόν τον καιρό που μας δίνεται και να ανεβάσουμε πιο πολύ το ιδεολογικό μας επίπεδο».

Όλα αυτά, βέβαια, γιατί «η μόρφωση ήταν και είναι δίπλα στη δουλειά το βασικότερό μας καθήκον».³⁴

Πολύ γρήγορα, οι «όμιλοι» αυτοί, οι κοινοτικές λέσχες, στις οποίες οι πρόσφυγες θα βρίσκουν ψυχαγωγία, αλλά και «διαφώτιση» ως προς το κόμμα και τις αποφάσεις του, θα δημιουργηθούν σε κάθε πόλη, εγκατάσταση ή χώρο εργασίας. Το ρουμανικό κράτος φαίνεται πως ενθάρρυνε αυτή τη δραστηριότητα, παραχωρώντας «ευρύχωρες αίθουσες με την ανάλογη επίπλωση, αίθουσες παραστάσεων και βιβλιοθήκες».³⁵ Η ιδέα, όμως, πολύ περισσότερο, θα αφορά στην ανάπτυξη ενός άτυπου συλλογικού δικτύου, το οποίο, μέσω συγκεκριμένων καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων και εκπαιδευτικών πρακτικών, θα ενδυναμώνει, πάνω απ' όλα, τους δεσμούς των προσφύγων με το κόμμα και την ιδεολογία του. Οι λέσχες αυτές, από το 1954, θα λειτουργούν στο πλαίσιο του Συλλόγου Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων Ρουμανίας, ο οποίος είχε προκύψει από την αυτοδιάλυση των κομματικών οργανώσεων του ΚΚΕ στη χώρα και την ένταξη των μελών του στο αντίστοιχο ρουμανικό.³⁶ Έως το 1963, οπότε οι κομματικές οργανώσεις θα επανασυσταθούν, ο Σύλλογος, καθορίζοντας κεντρικά τους εκπολιτιστικούς στο-

³⁴ Και τα δύο παραθέματα προέρχονται από: «Μόρφωση», *Φλόγα*, 23-2-1950, χ.σ.

³⁵ Πανελλήνια Ένωση Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων, *Το χρονικό της πολιτικής προσφυγιάς μας στη Ρουμανία* (Αθήνα: χ.ε., 1996), 141.

³⁶ Όπως ήταν και λογικό, μιας και διαφορετικά, θα λειτουργούσαν δύο κομματικές οργανώσεις στην ίδια χώρα. Απόστολος Πατελάκης, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος και οι πολιτικοί πρόσφυγες στη Ρουμανία* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2019), 114, 172-175· για το Σύλλογο βλ. 175-177.

χους³⁷ και ελέγχοντας την επίτευξή τους, μέσω επισκέψεων στις τοπικές κοινότητες,³⁸ θα αναδειχθεί στον κατεξοχήν φορέα της (ελληνικής) κομμουνιστικής, αλλά και εθνικής προπαγάνδας και εκπαίδευσης,³⁹ με διάλυο ακριβώς αυτές τις τοπικές λέσχες. Από την πλευρά τους οι πρόσφυγες, «χωρισμένοι» σε κατά τόπους παραρτήματα, στις πόλεις όπου οι ρουμανικές αρχές τους κατηύθυναν ανάλογα με τις ανάγκες της κεντρικά σχεδιασμένης παραγωγής, θα βρουν, μέσω των λεσχών αυτών και των καλλιτεχνικών τους ομάδων, ευκαιρίες τόσο για διάδραση μεταξύ τους, όσο και για απόδραση από μια «μονότονη ζωή», πολλές φορές σε απομονωμένες οικιστικές συγκεντρώσεις, όπως η Φλωρίκα και το Βαλτσέλε.⁴⁰ μετά την εργασία τους, όχι μόνο μπορούσαν να επισκέπτονται το τοπικό κοινοτικό κέντρο, αλληλεπιδρώντας με τους συντοπίτες τους, αλλά, πολλές φορές, στο πλαίσιο περιφερειακών φεστιβάλ και συναντήσεων, θα δινόταν η δυνατότητα σε διάφορες καλλιτεχνικές ομάδες των τοπικών λεσχών να επισκέπτονται τα παράρτημα άλλων πόλεων, δηλ. να συναντούν τους υπόλοιπους πρόσφυγες. Δεν θα πρέπει

³⁷ Για παράδειγμα, το 1954, σε σύσκεψη των προέδρων των Παραρτημάτων, για να εξεταστεί ακριβώς η εκπολιτιστική δουλειά (και με τη συμμετοχή καλλιτεχνών όπως ο Γιάννης Βεάκης και ο Λάκης Χατζής), ο Σύλλογος θα αποφασίσει να προμηθεύσει τις λέσχες με μουσικά όργανα, εθνικές στολές και, κυρίως, να στέλνει διαρκώς διάφορα υλικά, βλ. Κωστούδης Επαμεινώνδας, *Στην αναγκαστική προσφυγιά 1949-1982* (Αθήνα: ΠΕΕΠΠ, 2003), 174-175.

³⁸ Κωστούδης, *Στην αναγκαστική προσφυγιά*, 176.

³⁹ Στο Καταστατικό του οριζόταν ως «εθνικός-πατριωτικός και πολιτικός» και αποστολές του είχε «την εκλαϊκευση των αγώνων για τη λευτεριά», «την τακτική ενημέρωση των μελών για τους αγώνες του ελληνικού λαού», «την πατριωτική αγωγή και την ανάπτυξη εθνικής συνείδησης» και «να καλλιεργεί στα μέλη του την πίστη και προσήλωση στα μεγάλα ιδεώδη του σοσιαλισμού», Πανελλήνια Ένωση Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων, *ό.π.*, 58. Ο Αμοιρίδης Κόλιας, *Έχεις φωνή, πρέπει να εξοντωθείς* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2009), 372, θα γράψει: «Οι Σύλλογοι που είχαμε ήταν υποκατάστατα του κόμματος».

⁴⁰ Πατελάκης, *ό.π.*, 186-191. Στην ορεινή κοινότητα Βαλτσέλε θα διεξαχθεί και Περιφερειακό Φεστιβάλ (17-18 Σεπτεμβρίου 1960), και ξανά το Νοέμβριο του 1964, ενώ στη λέσχη προβάλλονταν και ταινίες, κυρίως σοβιετικές, ενώ ενεργός φαίνεται πως ήταν και ο θεατρικός του όμιλος, ανεβάζοντας το 1963 το *Αληθινός Προμηθέας* του Κώστα Γκολφίνου. Για το Βαλτσέλε, ο επίσης πρόσφυγας Μενέλαος Λουντέμης θα γράψει το μικρό διήγημα *Βαλτσέλε ή Ο Αφαλός της Γης* [(περιλαμβάνεται στη συλλογή *Το τραγούδι των διψασμένων* (Αθήνα: Δωρικός, 1966)]. Το προσφυγικό κέντρο στο Βαλτσέλε θα επιβιώσει έως το 1966, όταν θα διαλυθεί από τις ρουμανικές αρχές και οι εναπομείναντες πρόσφυγες θα κατευθυνθούν αλλού.

να παραβλέπεται, επίσης, η συμβολή των κέντρων αυτών στη διατήρηση και εκμάθηση της ελληνικής (κάποιες φορές, και της ρουμανικής) γλώσσας ή της ανταλλαγής (και του σχολιασμού) των νεότερων ειδήσεων από την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα: οι λέσχες, έτσι, θα αναδειχθούν και σε κυψέλες σύσφιξης των φαντασιακών δεσμών με μια πατρίδα, όπου οι περισσότεροι πρόσφυγες φαίνεται –τουλάχιστον στην αρχή– ότι επιθυμούσαν να επιστρέψουν, παρά τη σκιαγράφηση των συνθηκών που επικρατούσαν εκεί από τα κομματικά όργανα με τα μελανότερα χρώματα.⁴¹

Από αυτές, η λέσχη του παραρτήματος της πόλης Βραΐλα θα αναδειχθεί, μάλλον, στην πλέον δραστήρια αναφορικά με τη διοργάνωση ερασιτεχνικών καλλιτεχνικών εκδηλώσεων, κυρίως προς το τέλος της δεκαετίας του '50:⁴² η χορευτική της γκρούπα θα αποτελείται από νεαρούς ενήλικες,⁴³ ενώ στην εκδήλωση για τα 40 χρόνια του ΚΚΕ (1958) θα παρουσιαστεί και η παράσταση του έργου *Δυνατοί Άνεμοι*, την οποία θα παρακολουθήσει πλήθος προσφύγων.⁴⁴ Η *Νέα Ζωή* θα επιχαίρει για τη συμμετοχή, αφού «κάθε βράδυ η λέσχη του Συλλόγου μας είναι κατάμεστη από νέους και νέες που παίρνουν μέρος στις πρόβες των διάφορων καλλιτεχνικών ομάδων», μιας και

«τις μέρες αυτές γίνονται εντατικές δοκιμές για τον γιορτασμό της 23^{ης} του Φλεβάρη [όπου] παίρνουν μέρος το χορευτικό συγκρότημα, η ομάδα του Θεάτρου, η ομάδα για τον στολισμό της αίθουσας, καθώς και η μόνιμη χορωδία που οργανώσαμε».

Το δημοσίευμα θα καταλήγει ότι: «Στη λέσχη μας παρατηρείται επίσης ζωνηρή κίνηση με τα πατριωτικά μαθήματα και τις φιλολογικές βραδιές,

⁴¹ Ας μην ξεχνάμε ότι αρκετοί πρόσφυγες δεν ήταν μαχητές του Εμφυλίου ή κομματικά στελέχη, αλλά πολίτες, κυρίως από τις ορεινές περιοχές των μαχών, που είχαν ακολουθήσει (κάποιες φορές, ίσως, με τη βία) το ΔΣΕ κατά την υποχώρησή του. Η αιτία της ανακαταγραφής όλων των μελών του κόμματος, που έλαβε χώρα μεταξύ 1951-1952 ήταν, επισήμως τουλάχιστον, ακριβώς αυτή η «αλλοίωσή» του από εξωγενή, μη προλεταριακά στοιχεία. Βλ. Πατελάκης, *ό.π.*, 157-160.

⁴² Η Βραΐλα, εξάλλου, αποτελούσε το μεγαλύτερο παράρτημα του Συλλόγου στη Ρουμανία. Πατελάκης, *ό.π.*, σ. 212.

⁴³ Βλ. τη φωτογραφία στο: «Από το καλλιτεχνικό πρόγραμμα του παραρτήματος Βραΐλας», *Νέα Ζωή*, 9-12-1958, καθώς και τη φωτογραφία στο φύλλο της εφημερίδας *Νέα Ζωή*, 21-3-1959.

⁴⁴ *Ο.π.*

που οργανώσαμε τον τελευταίο καιρό», ενώ δεν θα παραλείπει να αναφέρεται και στο γεγονός ότι οι νέοι ξεχωρίζουν στην παραγωγή π.χ. στο εργοστάσιο Progresul, συνδέοντας έμμεσα τις δύο δραστηριότητες (την εργασία με τη συμμετοχή στη λέσχη) και αναδεικνύοντας και στο πεδίο του πολιτισμού το ποσοτικό κριτήριο ως το κυρίαρχο.⁴⁵ Είχε προηγηθεί, βέβαια, η σύσταση «να ξεπεραστούν οι παλιές μέθοδοι», μιας και το

«πολιτιστικό κολλεχτίφ δούλευε μόνο στις παραμονές μιας γιορτής, μία-μιάμισυ βδομάδα πριν την παράσταση και μετά εφησυχάζε ως την καινούργια “μπόρα” που θα πλάκωνε στις παραμονές της επόμενης γιορτής».⁴⁶

Το συμβούλιο, όμως, του παραρτήματος είχε αποφασίσει να δημιουργηθεί μόνιμο θεατρικό και χορωδιακό συγκρότημα,⁴⁷ και, εξάλλου, οι πολιτικοί πρόσφυγες είχαν «απομονώσει τα λίγα απείθαρχα και διαλυτικά στοιχεία που παρουσιάστηκαν»,⁴⁸ επιτρέποντας στη λέσχη να εκπληρώσει την αποστολή της. Το «μόνιμο» αυτό θεατρικό συγκρότημα στη Βραΐλα φαίνεται πως στάθηκε, για κάποιο διάστημα, αρκετά ενεργό: για τον εορτασμό της ΕΠΟΝ, παρουσιάστηκε στην τοπική λέσχη το θεατρικό έργο του Ν. Λυκαστρίτη, *Το παράθυρο που άνοιξε*,

⁴⁵ «Η δράση των τμημάτων της νεολαίας», *Νέα Ζωή*, 17-2-1959.

⁴⁶ «Από τον Αύγουστο ως τον Σεπτέμβρη. Η πολιτιστική δουλιά στο παράρτημα της Βραΐλας», *Νέα Ζωή*, 14-10-1958.

⁴⁷ Αντίθετα, η χορευτική γκρούπα, αποτελούμενη από πέντε ζευγάρια και έναν ακορντεονίστα, φαίνεται πως, αν και άπειρη, είχε κατορθώσει να βρει έναν δικό της ρυθμό, αφού «με το χορό κάνουμε διαπαδαγωγήση, ο κάθε χορός συμβολίζει και κάτι». Βραϊλιώτης, «Για τη χορευτική γκρούπα», *Νέα Ζωή*, 6-12-1958, όπου αναφέρονται και τα ονόματα των συμμετεχόντων: Παναγιώτης Τσακμακούδης, Σταυρούλα Γλούφτσου, Λάμπρος Γκαρούδης, Νίνα Σδούκου, Διαμαντής Πολινάκης, Αθανασία Ανδρεαδάκη, Πασχάλης Παπαδόπουλος, Ευτυχία Καραγαϊτσάνη, Γιάννης Δημόσφκς, Σοφία Ιωαννίδου και Χρήστος Γιανκόπουλος.

⁴⁸ «Από την πείρα της δουλιάς των παραρτημάτων. Πραγματοποιήσεις και καθήκοντα των προσφύγων στη Βραΐλα», *Νέα Ζωή*, 21-3-1959. Στο ίδιο δημοσίευμα αναφέρεται ότι η Διεθνής Ημέρα της Γυναίκας γιορτάστηκε σε μια αίθουσα στολισμένη με «φωτομοντάζ από τη ζωή και τη δράση των γυναικών και τους αγώνες τους στις καπιταλιστικές χώρες και στις χώρες του σοσιαλισμού», ενώ το καλλιτεχνικό πρόγραμμα περιλάμβανε απαγγελίες, τραγούδια και χορούς από ενήλικες και παιδιά (προετοιμασμένα από την Τοκαλίδου Κατίνα).

εμπνευσμένο από τη δράση του Μανώλη Γλέζου στην Κατοχή,⁴⁹ ενώ κατά τον εορτασμό του Ήλιντεν (2 Αυγούστου 1959) παρουσιάστηκε, μεταξύ άλλων, και το μονόπρακτο *Μια νύχτα*.⁵⁰

Μαζί με τη Βραΐλα, τα σκήπτρα στη διοργάνωση εκδηλώσεων διεκδικεί και η λέσχη του παραρτήματος στο Μοϊνέστι, το καλλιτεχνικό

⁴⁹ Φίλιππας Μαυρίκης, «Από τη ζωή των πολιτικών προσφύγων στη ΛΔΡ. Ο γιορτασμός της ΕΠΟΝ στα παραρτήματα», *Νέα Ζωή*, 14-3-1959, όπου υπάρχει φωτογραφία της παράστασης. Το έργο και ο συγγραφέας παραμένουν άγνωστα (ίσως, πρόκειται για έργο γραμμένο ακριβώς για να ανέβει στο συγκεκριμένο παράρτημα, ενώ ο συγγραφέας χρησιμοποιεί ψευδώνυμο). Στη φωτογραφία διακρίνονται έξι άτομα, μέλη της θεατρικής ομάδας, σε σκηνή από το έργο.

⁵⁰ Δ. Κουγκούλας, «Ο γιορτασμός του Ήλιντεν στο παράρτημα Βραΐλας», *Νέα Ζωή*, 8-8-1959, όπου παρατηρεί και ότι τα μικρά παιδιά έκαναν «αρκετή φασαρία» και ότι «το τμήμα γυναικών να βρει έναν τρόπο ώστε να υπάρχει η πρέπουσα ησυχία». Πρόκειται για, επίσης, άγνωστο θεατρικό «έργο» και άγνωστος ο συγγραφέας του. Η επέτειος του Ήλιντεν εορταζόταν από Σλαβομακεδόνες και Έλληνες πρόσφυγες σε όλη τη Ρουμανία, βλ.: Π. Γαδούπης, «Η καλλιτεχνική κίνηση στα παραρτήματα του Συλλόγου. Με την ευκαιρία της γιορτής του Ήλιντεν», *Νέα Ζωή*, 29-8-1959, όπου υπάρχουν ανταποκρίσεις και φωτογραφίες από διάφορες εκδηλώσεις. Σε τρία, μάλιστα, διαφορετικά παραρτήματα, σε διαφορετικές πόλεις (Χουνεντοάρα, Μοϊνέστι και Βαλτσέλε), προφανώς από τους Σλαβομακεδόνες, ανέβηκε το θεατρικό έργο *Ματωμένος μακεδονικός γάμος* (Voydan Chernodrinski-Чернодрински, *Μακεδονска кървава сватба*, 1900), ενώ στην Κραγιόβα ανέβηκε το έργο *Ο τίμιος δρόμος μιας οικογένειας*. Ενώ το δεύτερο έργο είναι άγνωστο, το πρώτο είναι πασίγνωστο τόσο στη Βουλγαρία όσο και στη Β. Μακεδονία, και είχε εκδοθεί το 1952 και από το σλαβομακεδονικό τμήμα του Εκδοτικού του ΚΚΕ στη Ρουμανία «Νέα Ελλάδα» (με αντεστραμμένο τον τίτλο: *Κървава македонска сватба*) από το Θανάση Πέικο(φ) ή Αтанас Пейков, που το διηύθυνε από το 1951 [ο ίδιος έγραφε και το μόνιμο (από το 1958) τρίτο φύλλο της *Νέας Ζωής* στα σλαβομακεδονικά]. Στην έκδοση αυτή, ακολούθησε, μάλιστα, μια ιδιαίτερη λογοτεχνική «νόρμα» (βουλγαρικό αλφάβητο, αλλά ιδίωμα από την επονομαζόμενη «Μακεδονία του Αιγαίου»), βλ.: Николай Йорданов, “Да си спомним Войдан Чернодрински и неговата „Македонска кървава сватба“” (Ας θυμηθούμε τον Βόινταν Τσερνοντρίνσκι και τον «Μακεδονικό ματωμένο γάμο» του), *Литературен вестник*, 13/19-01-2021, 8. Βλ. επίσης Παύλος Κουφής-Σταύρος Κωτσόπουλος, «Πτυχή του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα στη Φλώρινα», *Εθνική Αντίσταση* 84 (1994): 30-34, όπου μαρτυρείται ότι: «Με πρωτοστάτες νέους ΕΠΟΝίτες οργανώθηκαν θεατρικοί όμιλοι στα Άλωνα, Ξυνό Νερό, Άγιο Παντελεήμονα Φλώρινας, το Βαρυκό Καστοριάς. Το θεατρικό έργο “Ματωμένος Μακεδονικός Γάμος”, γραμμένο στην τοπική σλαβική διάλεκτο, με υπόθεση από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, παίχτηκε σε πολλά χωριά της περιοχής».

συγκρότημα της οποίας φαίνεται ότι αριθμούσε περίπου 50 άτομα.⁵¹ Αυτό περιλάμβανε χορωδία, που ερμήνευε τραγούδια στα ελληνικά, ρουμάνικα και σλαβομακεδονικά, ενώ και το θεατρικό της τμήμα ήταν πολύ δραστήριο: στις 23-11-1958, στην τοπική εκδήλωση για τα 40 χρόνια του ΚΚΕ, παρουσιάστηκε το θεατρικό έργο *Οι καμπάνες θα χτυπήσουν*. Στην παράσταση έλαβαν μέρος οι: Λευτέρης Δημηρόπουλος, Σ. Λουλιάδης και Ν. Νάσικας και Κωνσταντίνα Πετσάνη, ενώ στο πρόγραμμα της εκδήλωσης συμπεριλαμβανόταν και μίας μορφής αφηγηματικού «θεάτρου ντοκιμαντέρ», όπου οι Ξένη Βούρου, Πάνος Μερκόπουλος και Γιώργης Μητροπάνου κατέθεσαν τις μαρτυρίες τους από την Εθνική Αντίσταση και τον Εμφύλιο.⁵² Στην αντίστοιχη εκδήλωση, στο Βαλτσέλε, το θεατρικό τμήμα της τοπικής λέσχης ανέβασε το θεατρικό έργο *Το παράθυρο που άνοιξε*.⁵³ Εκεί, το 1959, φαίνεται πως υπήρχε εικοσαμελής χορωδία, ενώ σε εκδηλώσεις παρουσιάστηκαν το θεατρικό σκετς *Νυχτερινό συνεργείο* και σκηνές από τον *Κολοκοτρώνη* του Βασίλη Ρώτα.

Δραστήριες φαίνεται ότι ήταν οι λέσχες και στη Χουνεντοάρα,⁵⁴

⁵¹ Κολεχτίβ Ανταποκριτών, «Το καλλιτεχνικό συγκρότημα του Μοϊνέστι στο Μποτοσάνι. Μια θερμή πατριωτική συνάντηση», *Νέα Ζωή*, 12-5-1960. Αξίζει να σημειωθεί ότι για την επίσκεψη αυτή διατέθηκε η λέσχη της «φάμπρικας Κονφέκτσια», μια τακτική «δανεισμού» των αιθουσών, των πολιτιστικών κέντρων κ.λπ. που ακολουθούσαν σε όλες τις εκδηλώσεις σε όλη τη Ρουμανία.

⁵² Για όλα αυτά βλ. Χρ. Μπαρτζιώκης, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες γιόρτασαν με ενθουσιασμό τα 40χρονα του ΚΚΕ. Στο Μοϊνέστι», *Νέα Ζωή*, 11-12-1958.

⁵³ Γ.Κ., «Οι πολιτικοί πρόσφυγες γιόρτασαν με ενθουσιασμό τα 40χρονα του ΚΚΕ. Στο Βαλτσέλε», *Νέα Ζωή*, 11-12-1958. Το έργο αυτό αναδεικνύεται στο απόλυτο «σουζέ» των ερασιτεχνικών θεατρικών ομίλων στη Ρουμανία (ίσως και, «κατ' εντολή» του κόμματος).

⁵⁴ «Οι καλλιτεχνικές βραδιές», *Ο Δεσμώτης Αγωνιστής*, 1-10-1951· Χρ. Πετρόπουλος, «Προϋπαντώντας τα 40χρονα του ΚΚΕ. Μια πετυχημένη καλλιτεχνική βραδιά στη Χουνεντοάρα», *Νέα Ζωή*, 18-10-1958, όπου πάλι περιλαμβάνονταν στο πρόγραμμα αφήγηση αγωνιστών για τη ναζιστική Κατοχή, ενώ δόθηκε και η παράσταση του έργου *Κάτω απ' τον ίσκιο των κυπαρισσιών*.

στην Κραϊόβα,⁵⁵ στο Μποντοσάνι⁵⁶ και στην Οράντεα, παρόλο που τα παράπονα για τη συμμετοχή των προσφύγων δεν έλειπαν ποτέ και η κατακλείδα των όποιων αναφορών, διαρκώς, ήταν ότι «υπάρχουν πολλά να γίνουν».⁵⁷ Στην Οράντεα, μάλιστα, το θεατρικό τμήμα φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα παραγωγικό, αφού μόνο μέσα στο διάστημα 1958-1960 παρουσίασε τα γνώριμά μας θεατρικά έργα *Το παράθυρο άνοιξε* και *Οι καμπάνες θα χτυπήσουν*, αλλά και τα *Ανθισμένο όνειρο*, *Η πικρή θάλασσα*,⁵⁸ το *Η κληματαριά* του Δήμου Ρεντή, και το *Ζητείται Ψεύτης* του Δημήτρη Ψαθά, που είχε αποσπάσει το πρώτο βραβείο θεάτρου στο Φεστιβάλ στη Βραΐλα.⁵⁹ Στην επιτυχία είχε συνεισφέρει «η στενή συνεργασία με το τοπικό ‘Σπίτι Πολιτισμού’» (το ρουμανικό κέντρο κοινότητας) και, κυρίως, με τη διευθύντρια της Σχολής Λαϊκής Τέχνης Μιχαίλ Εκατερίνα. Σε συνέντευξή της, η ίδια θα δηλώσει ότι: «το κολλεκτίβ αυτό διαθέτει νέους με ταλέντο από τους οποίους ορισμένοι ξεπερνάνε και το επίπεδο του ερασιτέχνη», προαναγγέλλοντας τη δημιουργία

---

⁵⁵ Γ.Λ., «Μια πατριωτική βραδιά με ένα πετυχημένο καλλιτεχνικό πρόγραμμα», *Νέα Ζωή*, 18-2-1960, που αναφέρεται σε μια εκδήλωση στο θέατρο Tinerețului, με τη συμμετοχή και άλλων παραρτημάτων, τραγούδια, χορευτικά, αλλά και την παρουσία του Γιάννη Βεάκη (απήγγειλε απόσπασμα από τον «Δωδεκάλογο του Γύφτου» του Κ. Παλαμά), του Γιάννη Ρίτσου (απήγγειλε το ποίημα «Ειρήνη») και του Μενέλαου Λουντέμη (απήγγειλε το ποίημα «Η Μυρτώ τριών χρονών ανεβαίνει στο Γολγοθά»). Επιπλέον, παρουσιάστηκε ξανά (είχε παρουσιαστεί και στο φεστιβάλ στη Βραΐλα) η ηθογραφική σύνθεση *Γλέντι στο χωριό* (ίσως μία σύνθεση μουσικής, χορευτικών και εικόνων, αν κρίνουμε από τις φωτογραφίες, που φέρουν τίτλους όπως «κρυφομιλήματα στη βρύση» και «σύναξη στο Μεσοχώρι»).

⁵⁶ Ν.Τ., «Η εκπολιτιστική κίνηση στο Μποντοσάνι», *Νέα Ζωή*, 1-3-1952, όπου αναφέρεται ότι προβάλλονταν ταινίες και γίνονταν διαλέξεις. Βλ. και Χάρης Σδούκος, «Συμπεράσματα από τη γενική συνέλευση του παραρτήματος Μποντοσάνι», *Νέα Ζωή*, 7-2-1959.

⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά Ν.Τ., ό.π.

⁵⁸ Γραμμένα και τα δύο από το Μενέλαο Λουντέμη, θα κυκλοφορήσουν το πρώτο το 1975 (με τον υπότιτλο «Ελληνική θαλασσογραφία») και το δεύτερο το 1976 από τις εκδόσεις Δωρικός.

⁵⁹ Για όλα αυτά, βλ. Χρήστος Τζιτζιδώνης, «Ο εκπολιτισμός στο παράρτημα του συλλόγου στην Οράντεα», *Νέα Ζωή*, 31-3-1960, όπου αναφέρεται ότι ο καλλιτεχνικός σύλλογος αριθμούσε 30 μέλη, και στο πλαίσιο του λειτουργούσε θεατρική ομάδα, χορευτική γκρουπά και χορωδία, ενώ στα σχέδια ήταν η δημιουργία και ορχήστρας. Το δημοσίευμα αναφέρει και κάποια από τα μέλη της θεατρικής ομάδας: Αλέκος Ζάγρος, Διζογλίδης Σταύρος, Κοτινόπουλος Βασίλης, Τσολακίδου Παναγιώτα, Σίμου Αλεξάνδρα, Κολίτσας Γιώργης, Παπάκης Χρήστος κ.ά.

χορωδίας και χορευτικού συγκροτήματος, και αναφέροντας και τα μαθήματα θεωρίας και πρακτικής του θεάτρου που διοργανώνονταν από το παράρτημα.⁶⁰ τα μαθήματα αυτά παραδίδονταν δύο φορές την εβδομάδα (άγνωστο από ποιον/ους) και περιλάμβαναν ιστορία του αρχαίου θεάτρου και ανάλυση αρχαίων θεατρικών έργων, ενώ το πρακτικό σκέλος των μαθημάτων, οργανωμένο γύρω από αυτοσχεδιασμούς «σκηνών της καθημερινής ζωής που αποσκοπούσαν στην ανάπτυξη δημιουργικής καλλιτεχνικής φαντασίας», απέβλεπε στο «να αποχτήσουν οι σύντροφοί μας το θάρρος να κινούνται ελεύθερα πάνω στη σκηνή, να εκφράζουν τις ψυχικές τους αντιδράσεις, να αφομοιώνουν καλά τους ρόλους τους και να τους αποδίδουν».⁶¹ Εν τω μεταξύ, στη Φλωρίκα, τη μοναδική αποκλειστική εγκατάσταση Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στη χώρα, διοργανώνονταν καλλιτεχνικές βραδιές για την ενίσχυση του εράνου που διεξαγόταν για τους φυλακισμένους αγωνιστές στην Ελλάδα,⁶² υπήρχε παιδική χορωδία,⁶³ ενώ λειτουργούσε και ειδική αίθουσα λέσχης με βιβλιοθήκη, πινγκ-πονγκ και σκάκι.⁶⁴ Τα επίσημα παράπονα, μέσω της *Νέας Ζωής*, όμως, και εδώ δεν έλειπαν: η λέσχη ήταν μονίμως άδεια, η διακόσμηση χαρακτηριζόταν «στατική» (δεν άλλαζε δηλαδή συχνά)⁶⁵ και η μαζική πολιτική διαφωτιστική δουλειά ήταν «αδύνατη»,⁶⁶ ενώ και τα αποτελέσματά της «αυτομόρφωσης» –της επιμόρφωσης, δηλαδή, των προσφύγων για τις αρχές του μαρξισμού κ.λπ.,

⁶⁰ «Η επιτυχία των ερασιτεχνών μας στο θέατρο. Τι λέει η δ. Μιχάι Εκκατερίνα», *Νέα Ζωή*, 15-3-1960. Στη συνέντευξη αποκαλύπτεται τι ετοίμαζε το θεατρικό τμήμα: ξαναδούλευε την *Κληματαριά*, για την 25^η Μαρτίου, έκανε πρόβες στο *Η νίλα του Δράμαλη* του Βασίλη Ρώτα, ενώ για το δεύτερο φεστιβάλ που θα γινόταν το 1960 προετοιμαζόταν ο *Φον Δημητράκης* του Δ. Ψαθά.

⁶¹ Τζιτζιδώνης, ό.π. Για τον έρανο (1951-2) βλ. Πατελάκης, ό.π., 160.

⁶² «Μια υποδειγματική καλλιτεχνική βραδιά», *Ο Δεσμώτης Αγωνιστής*, 9-9-1951· «Οι καλλιτεχνικές βραδιές», *Ο Δεσμώτης Αγωνιστής*, 1-10-1951.

⁶³ Ν. Καραστεργίου, «Μια καινούργια νίκη των πιονιέρων της Φλωρίκας», *Νέα Ζωή*, 7-6-1952 και φωτογραφία στο «Από την καλλιτεχνική μας κίνηση», *Νέα Ζωή*, 2-7-1952.

⁶⁴ Ε. Ζαγουρτζής, «Η αξιοποίηση της λέσχης του συνδικάτου της Φλωρίκας βασική φροντίδα της ΚΟΦ και του λαϊκού συμβουλίου», *Νέα Ζωή*, 25-10-1952.

⁶⁵ Ο.π.

⁶⁶ «Κομματική ζωή. Για μια αποφασιστική βελτίωση της καθοδηγητικής δουλειάς στη κομματική οργάνωση της Φλωρίκας», *Νέα Ζωή*, 19-7-1952.

όπου δίνονταν και εξετάσεις με το κλείσιμο μιας «περιόδου»— ήταν απογοητευτικά.⁶⁷

Από την πλευρά τους, οι παιδικές καλλιτεχνικές ομάδες στη Ρουμανία δεν θα έχουν πια την αίγλη της «διάσημης» χορωδίας του Μπούλγκες.⁶⁸ Αντίθετα, τα παιδιά, κυρίως από και στους «παιδικούς σταθμούς» (στην πραγματικότητα, επρόκειτο για σχολεία όλων των τάξεων), θα χρησιμεύουν ως ανθρώπινο δυναμικό για τον εμπλουτισμό ενός εορτασμού,⁶⁹ ενώ, και εδώ, στο πλαίσιο της άμιλλας, θα αναλαμβάνονται και υποχρεώσεις για αύξηση της επίδοσής τους στα μαθήματα και στην πειθαρχία.⁷⁰ Έτσι, για τη γιορτή της διεθνούς ημέρας της γυναίκας στο παράρτημα Μανέτσιου θα χρησιμοποιηθούν οι μαθητές της και οι μαθήτριες της 7^{ης} τάξης, που συμμετείχαν με χορευτικά και απαγγελίες, ενώ το ίδιο θα συμβεί στο Βαλτσέλε για τον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου,⁷¹ στον «πολυεθνικό» παιδικό σταθμό στο Μοϊνέστι για την Πρωτοχρονιά,⁷² στον παιδικό σταθμό Πακλίσια για τη γιορτή της ΕΠΟΝ, ενώ στον παιδικό σταθμό του Τούλγκες, θα διοργανωθεί και χορευτική βραδιά για την ενίσχυση του εράνου.⁷³

⁶⁷ «Κομματική ζωή. Η δουλιά της αυτομόρφωσης στη Φλωρίκα», *Νέα Ζωή*, 20-9-1952. Η Κεντρική Επιτροπή της Φλωρίκας, με καταγγελίες για αδυναμία δράσης σε παρόμοιους τομείς, φαίνεται ότι είχε αντικατασταθεί.

⁶⁸ Για την παιδική χορωδία στο Μπούλγκες, βλ. Τάσος Αγγελόπουλος, «Η γκρούπα των τραλαλάδων. Νεότερα στοιχεία για τη θεατρική και καλλιτεχνική δραστηριότητα των πολιτικών προσφύγων στο Μπούλγκες, πρώην Γιουγκοσλαβία (1945-1949)», *Modern Greek Studies Online* 5 (2019-2020): Α 73-104.

⁶⁹ Αυτό φαίνεται να υπαινίσσεται ο Πατελάκης, *ό.π.*, σ. 214.

⁷⁰ Κάτι τέτοιο θα συμβεί στην Οράντεα, για παράδειγμα, επ' ευκαιρία των εορτασμών για τα 40χρονα του ΚΚΕ, Σ.Π., «Προϋπαντώντας τα 40χρονα του ΚΚΕ. Τα παιδιά της Οράντεα τιμούν κι αυτά την αγαπημένη επέτειο», *Νέα Ζωή*, 18-10-1958.

⁷¹ Ελένη Μακρίδου, «Στο Μανέτσιου», *Νέα Ζωή*, 28-3-1959· Θ. Μπάλας-Μ. Τσολακόνης, «Ο γιορτασμός της 25 του Μάρτη στα παραρτήματα. Στο Βαλτσέλε», *Νέα Ζωή*, 7-4-1959 αντίστοιχα.

⁷² Π. Κουφής, «Στον παιδικό σταθμό του Μοϊνέστι», *Νέα Ζωή*, 17-3-1959.

⁷³ Ενδεικτικά βλ. «Στον Π.Σ. Τούλ[γ]γκες», *Νέα Ζωή*, 22-5-1952. Στο Τούλγκες είχε δημιουργηθεί και στούντιο, με σκοπό τη μετάδοση των ραδιοφωνικών εκπομπών της «Ελεύθερης Ελλάδας», το οποίο όμως, συνήθως, δεν λειτουργούσε, βλ. Γ. Καναβός, «Να προγραμματιστεί η λειτουργία του στούντιο στον Π.Σ. του Τούλγκες», *Νέα Ζωή*, 5-5-1954. Ο Παιδικός Σταθμός Τούλγκες φιλοξενούσε περίπου 1.500 παιδιά κυρίως μικρής ηλικίας ήδη από το 1948 και έως το 1957, με υπεύθυνο δάσκαλο το Γιάννη Μαλικόπουλο, βλ. Πόπα Ελένη, «Η εκπαίδευση των παιδιών των πολιτικών προσφύγων του Εμφυλίου Πολέμου στις λαϊκές δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώ-

Παρόμοια θέση θα έχουν και οι νέοι/νέες, πρώην μέλη της ΕΠΟΝ: έχοντας από την πρώτη στιγμή αυξημένες «υποχρεώσεις» συμμετοχής σε διάφορα φεστιβάλ και συνέδρια,⁷⁴ θα αναδειχτούν στην πιο πρόσφορη δεξαμενή εθελοντών για την πλαισίωση εκδηλώσεων κάθε είδους. Για να επιτευχθεί αυτό, τα κατά τόπους παραρτήματα θα έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικά και να μην αφήνεται η νεολαία «να κάνει ό,τι καταλαβαίνει μόνη της», όπως συνέβη στο παράρτημα του Πλοέστι, γιατί

«αποτέλεσμα αυτής της αδιαφορίας του γραφείου και όλων γενικά των συντρόφων του παραρτήματος ήταν ορισμένοι νεολαίοι μας να πάρουν μικρούς βαθμούς στα μαθήματα και στην πρακτική εξάσκηση, άλλοι να μη συμπεριφέρονται καλά στους καθηγητές και στους μεγαλύτερους κλπ.»⁷⁵

Στην περίπτωση των νέων, η σύνδεση της παραγωγικότητας στην εργασία με την αύξηση της συμμετοχής τους στις λέσχες είναι απροκάλυπτη: για την επέτειο της ΕΠΟΝ, σε διάφορα παραρτήματα, οι νέοι κατόρθωσαν είτε να «έχουν ικανοποιητική συμμετοχή στις φιλολογικές βραδιές και διαλέξεις» (Βραΐλα), είτε να «αναδείχονται πρωτοπόροι στην παραγωγή» (Οράντεα).⁷⁶ στο Μποντοσάνι, μάλιστα, οι νέοι που δούλευαν στο εργοστάσιο «Τεξτίλα Μόλντοβα», για να τιμηθεί η επέτειος, επιδίωξαν «μεγαλύτερες επιτυχίες στην παραγωγή» και ταυτοχρόνως υποσχέθηκαν να παίρνουν όλοι μέρος στις εκδηλώσεις της εκεί

της» (διδ. διατρ., Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης ΑΠΘ, 2015), 39, ενώ εκεί λειτούργησε το 1948 και Παιδαγωγικό Ινστιτούτο προορισμένο να εκπαιδεύσει δασκάλους και δασκάλες για τα προσφυγόπουλα, βλ. Κώστας Γκριτζώνας, *Τα παιδιά του Εμφυλίου Πολέμου* (Αθήνα: Φιλίστωρ, 1998), 155. Ο Γεώργιος Χ. Μανούκας, *Παιδομάζωμα. Το μεγάλο έγκλημα κατά της φυλής* (Αθήνα: Εκδόσεις Συλλόγου Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος, 1961), 164 περιγράφει τον παιδικό σταθμό του Τούλγκες με τα μελανότερα χρώματα, αλλά ο Πατελάκης, *ό.π.*, 21, χαρακτηρίζει τις περιγραφές του ως «διαστρέβλωση της αλήθειας».

⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά: [χ.σ.], «Προϋπαντώντας το IV Φεστιβάλ», *Νέα Ζωή*, 8-7-1953· Β. Τσέλιος, «Μια συνέλευση των νέων στη Βραΐλα», *Νέα Ζωή*, 14-4-1960, που αναφέρεται στην προετοιμασία του 2^{ου} προσφυγικού Φεστιβάλ.

⁷⁵ Λ. Ζώγας, «Στο παράρτημα του Πλοέστι υπάρχουν δυνατότητες για μεγαλύτερες επιτυχίες σ' όλους τους τομείς», *Νέα Ζωή*, 28-2-1959.

⁷⁶ Σιμόπουλος, «Οι νέοι μας υποδέχονται την επέτειο της ΕΠΟΝ», *Νέα Ζωή*, 19-2-1959.

λέσχης του εργοστασίου.⁷⁷ Η ίδια επέτειος της ΕΠΟΝ στο Βουκουρέστι θα συγκεντρώσει νέους από διάφορες εθνικότητες (και Ινδονήσιους!), σπουδαστές της Μέσης Σχολής Καλών Τεχνών, αλλά και πλήθος κόσμου, ενώ θα διεξαχθεί στο φοιτητικό Σπίτι Πολιτισμού «Γκριγκόρε Πρεοτεάσα».⁷⁸

Ασφαλώς, οι εκδηλώσεις του παραρτήματος στο Βουκουρέστι, όπου έδρευε και η Κεντρική Επιτροπή, ήταν αξεπέραστες σε οργάνωση και διαφήμιση: σε ολοσέλιδή της δημοσίευση, η *Νέα Ζωή* (30-9-1958) θα περιγράψει την εκδήλωση για τη 17^η επέτειο του ΕΑΜ, που έλαβε χώρα στις 27-9-1958 στο θέατρο «Ιον Λούκα Καρατζιάλε» του Ινστιτούτου Θεάτρου και Κινηματογράφου. Η εκδήλωση «θα κλείσει για λίγες ώρες όλη τη συγκίνηση, τον αγνό ενθουσιασμό και την πατριωτική έξαρση πούχε πλημμυρίσει τις καρδιές των συντρόφων μας», ενώ, ανάμεσα σε ομιλίες, αναμνήσεις, αναγνώσεις ποιημάτων και τραγούδια της αντίστασης, θα ξεχωρίσει η παράσταση των μονόπρακτων *Ο Καταδότης* του Μπέρτολτ Μπρεχτ και *Ιωβηλαίο*, του Άντον Τσέχωφ από τους πρόσφυγες-σπουδαστές στο Ινστιτούτο,⁷⁹ σε σκηνοθεσία του Γιάννη Βεάκη. Ο Δήμος Ρεντής αναφέρει, σε μια σύντομη κριτική του, τόσο ότι οι σπουδαστές αυτοί ήταν πρώην ερασιτέχνες, τους οποίους, παλαιότερα δίδασκε ο Γιάννης Βεάκης, όσο και τα ονόματά τους: επρόκειτο για τους Δήμητρα Παπαϊωάννου, Γιώργη Κιντίδη, Σοφία Γκόγκου, Μήτσος Σιούκας, οι οποίοι, «χάρη στη φροντίδα του λαϊκού κράτους», ολοκλήρωναν τώρα τη «φοίτησή τους σε μια σχολή της αξίας της Δραματικής Σχολής Βουκουρεστίου».⁸⁰ Παρόλη την επιτυχία, το παράστημα δεν θα επαναπαυθεί: το πρόγραμμα που θα ανακοινωθεί για τον εορτασμό των 40 χρόνων του ΚΚΕ θα περιλαμβάνει επτά μικρότερες

⁷⁷ Μποντοσάνης, «Τίμησαν την επέτειο της ΕΠΟΝ», *Νέα Ζωή*, 28-2-1959.

⁷⁸ Φώτης Αθανασίου, «Η επέτειος της ΕΠΟΝ στο Βουκουρέστι», *Νέα Ζωή*, 12-3-1959.

⁷⁹ Το πρώτο (γνωστότερο ως *Ο Σπιούνος*, στη μετάφραση της Αγγέλας Βερυκοκάκη, Αθήνα: Κάλβος, 1970) αποτελεί ένα από τα 24 μικρά μονόπρακτα που απαρτίζουν το *Τρόμος και αθλιότητα του Γ' Ράιχ* (1935-1939). Το δεύτερο μεταφράζεται, συνήθως, ως *Η επέτειος*.

⁸⁰ Δήμος Ρεντής, «Μια θεατρική παράσταση. Ο *Καταδότης* του Μπέρτολτ Μπρεχτ και το *Ιωβηλαίο* του Τσέχωφ από τους συντρόφους μας απόφοιτους της Δραματικής Σχολής Βουκουρεστίου», *Νέα Ζωή*, 2-10-1958.

εκδηλώσεις (φιλολογικές βραδιές,⁸¹ συναντήσεις, ομιλίες, κάποιες με καλλιτεχνικό πρόγραμμα) και μία έκθεση, που όλες θα καταλήγουν στην κεντρική εκδήλωση.⁸² Για το θεατρικό μέρος της κεντρικής εκδήλωσης, επιλέχθηκε το έργο του Γ. Ρίτσου, *Πέρα απ' τον ίσκιο των κυπαρισσιών*, σε σκηνοθεσία του Γιάννη Βεάκη, ενώ οι προετοιμασίες όλων των τμημάτων και ομίλων (που αριθμούσαν 200 άτομα, με το θεατρικό τμήμα να φτάνει τα 80 και τη χορωδία τα 50) έπρεπε να ξεκινήσουν αμέσως, αφού και εδώ «η πείρα των προηγούμενων εκδηλώσεων του παραρτήματος έδειξε πως αν δεν προβλεφθούν όλες οι λεπτομέρειες στη διεξαγωγή μιας εκδήλωσης, αυτή δεν μπορεί να πετύχει το σκοπό της», και σκοπός εδώ δεν ήταν άλλος από αυτόν που περιγράφεται από τον Γ. Ασύρα:

«Δίπλα στη βαθειά πολιτική και ιδεολογική σημασία της η γιορτή των 40χρονων του ΚΚΕ είναι για το παράρτημα του Συλλόγου μας, όπως και για όλα τα παραρτήματα, μια ευκαιρία να ανεβάσουμε πιο ψηλά την πατριωτική εκπολιτιστική-διαπαιδαγωγική δουλειά μας, για το πιο πέρα δυνάμωμα της ηθικοπολιτικής ενότητας των πολιτικών προσφύγων, την πιο δραστήρια συμβολή τους δίπλα στο ρουμανικό λαό στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού στη Λ.Δ. Ρουμανίας, πράγμα που αποτελεί κύριο διεθνιστικό καθήκον όλων των πολιτικών προσφύγων που φιλοξενούμαστε στη ΛΔΡ, για τη σύνδεσή μας με την Ελλάδα και τον αγωνιζόμενο λαό μας, για τη διατήρηση άσβεστης της φλόγας του επαναπατρισμού, που είναι διακαής πόθος όλων των πολιτικών προσφύγων, που θέλουν να γυρίσουν στην πατρίδα για να βοηθήσουν στην προκοπή και την αναδημιουργία της».⁸³

⁸¹ Μία από όλες πραγματοποιήθηκε πριν την ανακοίνωση του προγράμματος, αλλά συμπεριλήφθηκε σε αυτό, Φ.Α., «Μια πετυχημένη φιλολογική βραδιά», *Νέα Ζωή*, 16-10-1958.

⁸² Γ. Ασύρας, «Οι προετοιμασίες για το γιορτασμό των 40χρονων του ΚΚΕ στο παράρτημα Βουκουρεστίου», *Νέα Ζωή*, 14-10-1958.

⁸³ Ο.π. Η παράσταση, λόγω της μεγάλης της επιτυχίας, ταξίδεψε και στη Βραΐλα, Βραϊλιώτης, «Το Πέρα απ' τον ίσκιο των κυπαρισσιών στη Βραΐλα», *Νέα Ζωή*, 29-1-1959, όπου διασώζεται και μέρος της διανομής: Δήμητρα Παπαϊωάννου, Γιάννα Καλοδίκη, Ελένη Χριστοδούλου, Σοφία Γκόγκου, Δημήτρης Σιούκας. Στις 6-12-1958, η *Νέα Ζωή* δημοσιεύει και φωτογραφία από την παράσταση, όπου, αν και εξαιρετικά φθαρμένη, διακρίνονται και άλλες γυναικείες φιγούρες.

Το (ημι-επαγγελματικό) Καλλιτεχνικό Συγκρότημα

Παρόλο που όλα τα παραπάνω αναφέρονται σε μια απόπειρα μαζικοποίησης της ερασιτεχνικής θεατρικής και καλλιτεχνικής δραστηριότητας, στον οικισμό της Φλωρίκας φαίνεται πως υπήρχε θεατρική αίθουσα και, τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια (έως το 1952), θα λειτουργεί και κεντρικό Καλλιτεχνικό Συγκρότημα, που θα ανεβάζει θεατρικά έργα και θα τα παρουσιάζει σε περιοδείες σε όλες τις κοινότητες των προσφύγων.⁸⁴ Δεν είναι απολύτως σαφές ποιοι αποτελούσαν το Συγκρότημα αυτό, αλλά δεν είναι εντελώς απίθανο κάποια από τα μέλη του να ήταν και μέλη του Καλλιτεχνικού Συγκροτήματος του Γενικού Αρχηγείου (με άλλα λόγια, του Καλλιτεχνικού Συγκροτήματος του Μπούλκες),⁸⁵ παρόλο που ο πρωτεργάτης του, Αντώνης Γιαννίδης δεν βρισκόταν στη Ρουμανία, αλλά στην Τασκένδη. Αν ισχύει αυτό, το Συγκρότημα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, τουλάχιστον, ως ημι-επαγγελματικό (όπως και του Μπούλκες), δεδομένου όχι μόνο του γεγονότος ότι τη διεύθυνσή/σκηνοθεσία είχε αναλάβει ο Γιάννης Βεάκης, τη μουσική ο Λάκης Χατζής, και συμμετείχε μάλλον και ο Δήμος (Ραβάνης) Ρέντης,⁸⁶ αλλά και ότι κάποιοι, ίδιοι άνθρωποι είχαν φτάσει πια να δίνουν παραστάσεις για περισσότερα από πέντε ή έξι συνεχόμενα χρόνια.

Αυτό που σίγουρα υπάκουε σε επαγγελματικούς όρους ήταν ο σχεδιασμός και η εκτέλεση των περιοδειών των παραστάσεων του Συγκροτήματος στις διάφορες κοινότητες των πολιτικών προσφύγων, μιας και τα στενά όρια της Φλωρίκας δεν θα δικαιολογούσαν αλλιώς την ύπαρξή του. Στις περιοδείες, το κόμμα θα λειτουργεί ως άτυπος θεατρικός ατζέντης, καθορίζοντας το πρόγραμμα, τις στάσεις και τις υπόλοιπες λεπτομέρειες, και η *Νέα Ζωή* θα αναλαμβάνει το ρόλο της «ντουντούκας», που προηγείται των ηθοποιών, ενημερώνοντας τους πρόσφυγες για την επικείμενη επίσκεψη του θιάσου. Τα αποτελέσματα, όμως, και αυτής της πρωτοβουλίας δεν θα είναι πάντα τα αναμενόμενα: στη *Νέα Ζωή* (6-9-1952) θα καταγγελθεί ότι στα τοπικά παραρτήματα, κατά τις περιοδείες, «επικρατούσε ανοργανωσιά» και ότι το Συγκρότημα έπαιζε

⁸⁴ Πατελάκης, *ό.π.*, 117, 121-122.

⁸⁵ Για το Καλλιτεχνικό Συγκρότημα Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ, βλ. Δήμος Ραβάνης-Ρεντής, *Το ημερολόγιο της προσφυγιάς ενός αντάρτη* (Αθήνα: Ηριδανός, 1981), 201-219.

⁸⁶ Βλ. ΠΕΕΠΠ, *Το χρονικό*, 142, αλλά καμία άλλη εμπλοκή του δε φαίνεται να υπήρχε.

«με δέκα θεατές»: το ΔΣ του Παραρτήματος Φλωρίκας, εξάλλου, φαίνεται πως επέμενε ότι στο Συγκρότημα έπρεπε να απασχολούνται μόνο άνεργοι.⁸⁷

Οι περιοδείες φαίνεται πως είχαν αρχίσει νωρίς μέσα στο 1951,⁸⁸ οπότε όμως είχε παρατηρηθεί ότι «η συμμετοχή του προσφυγικού μας κόσμου σ' ορισμένα βασικά κέντρα, όπως στη Βραΐλα, Χουνεντοάρα, Μποντοσάνι και Φλωρίκα δεν ήταν μαζική», αλλά δυστυχώς δεν διατίθενται περαιτέρω στοιχεία. Στις 7-6-1952 είχε ξεκινήσει η δεύτερη περιοδεία, με το σύνθημα: «Ούτε ένας παπούς, ούτε μια γιαγιά να μη λείψει από αντιφασιστικό μας θέατρο» και έως τα τέλη του μήνα, το Συγκρότημα είχε επισκεφτεί 18 προσφυγικά κέντρα. Για αυτήν, γνωρίζουμε ότι παιζόταν το έργο του Όρλιν Βασίλεφ *Ο Συναγερμένος* μαζί με την *Πρόταση Γάμου* του Τσέχοφ.⁸⁹ Η επόμενη, τρίτη, περιοδεία προαναγγέλεται στις 5-5-1952 και διεξάγεται κατά το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς. Το καλλιτεχνικό συγκρότημα, τότε, θα παρουσιάσει το έργο του Δήμου Ρεντή *Ψηλά η ζωή*,⁹⁰ σε μουσική του Λάκη Χατζή, το οποίο βαφτίζεται «επιθεώρηση –σε τρία μέρη και 22 εικόνες– γραμμένη για τους αγώνες του λαού μας για τη Λευτεριά του, την Ανεξαρτησία και την Ειρήνη». Στο Γ' μέρος του έργου θα παρουσιάζονται και σκετς από

⁸⁷ «Για μια μαζική εκπολιτιστική κίνηση στις γραμμές μας», *Νέα Ζωή*, 6-9-1952. Η, μάλλον, αντίθεση του Παραρτήματος Φλωρίκας με το Καλλιτεχνικό Συγκρότημα φαίνεται και από το γεγονός ότι είχε συσταθεί και ένα δεύτερο (ερασιτεχνικό) καλλιτεχνικό συγκρότημα στο εκεί συνδικάτο, το οποίο βοηθούσαν κάποιοι από το ημιεπαγγελματικό Γ. Σισώης, «Το καλλιτεχνικό συγκρότημα του συνδικάτου Φλωρίκας», *Νέα Ζωή*, 6-9-1952.

⁸⁸ Στο *Χρονικό*, ό.π., 142 αναφέρονται οι παραστάσεις των έργων: *Ειρήνη* του Αριστοφάνη, *Ιφιγένεια εν Ταύροις* του Ευριπίδη, *Ρήγας Βελεστινλής* του Β. Ρώτα κ.ά., αλλά οι πληροφορίες εδώ, μάλλον, δεν είναι εντελώς αξιόπιστες: οι συντάκτες του *Χρονικού*, στις παραστάσεις του θιάσου συγκαταλέγουν π.χ. την παράσταση του έργου *Καταδότης*, που αποτελούσε μέρος των εξετάσεων των Ελλήνων σπουδαστών της Ακαδημίας στο Βουκουρέστι, ή το *Πέρα από τον ίσκιο των κυπαρισσιών*, που ανέβηκε από το Παράρτημα στο Βουκουρέστι.

⁸⁹ Όλες οι πληροφορίες και τα προηγούμενα παραθέματα προέρχονται από το «Γύρω απ' τη δεύτερη περιοδεία του θεατρικού μας συγκροτήματος», *Ο Δεσμώτης Αγωνιστής*, 1-7-1951.

⁹⁰ Το συγκεκριμένο έργο θα πρέπει να θεωρηθεί χαμένο ή ότι λανθάνει στο αρχείο του Δημήτρη Ραβάνη-Ρεντή, το οποίο κληροδοτήθηκε στο ΚΚΕ. Στο βιβλίο του *Παραμυθοθέατρο 1* (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1988) περιέχεται το έργο για παιδιά *Ζωή για ζωή* (29-54), το οποίο όμως, παρά την ομοιότητα στον τίτλο, καμία σχέση δεν έχει.

τη σύγχρονη ζωή και την «αδερφική δουλειά στα εργοστάσια της Λαϊκής Δημοκρατίας Ρουμανίας [ΛΔΡ]», ενώ θα ακούγονται και τα τραγούδια: *Για τον Στάλιν, Ο Μπελογιάνης ζει, Τραγούδι της Ειρήνης, Ειρηνική ζωή κ.ά.*⁹¹ Η περιοδεία θα ξεκινήσει από το Μποντοσάνι (5-6-1952) και θα καταλήξει στη Τεργκόβιστα (3-7-1952), έχοντας επισκεφτεί 12 σταθμούς, ενώ στη Βραΐλα (7 έως 9-6-1952) σχεδιαζόταν να δοθούν και απογευματινές και πρωινές παραστάσεις, και, αντίστοιχα, στην Οράντσα (19 και 20-6-1952) το πρόγραμμα περιλάμβανε και παράσταση «για τα παιδιά».⁹²

Αγνοούμε τα αποτελέσματα αυτής της τελευταίας περιοδείας, αλλά το Συγκρότημα πια δούλευε με επαγγελματικούς όρους και, μόλις το Σεπτέμβριο του 1952 (μέσα σε δύο περίπου μήνες), θα ξεκινήσει μια ακόμη περιοδεία με το σύγχρονο έργο *Σημερινοί άνθρωποι* της Ρουμάνας Lucia Demetrius. Η περιοδεία αυτή ονομάζεται «έκτη»,⁹³ μάλλον μέσα στο πλαίσιο του «φουσκώματος» των αναφορών και των επιτευγμάτων, όπως και στα ρουμανικά κοινοτικά κέντρα, και θα διεξαχθεί από τις 11-9-1952 έως τις 30 του ίδιου μήνα, με πρόθεση να επισκεφτεί 13 πόλεις (πάλι με διπλές παραστάσεις στο Τούλκες, στο Βουκουρέστι και στη Βραΐλα). Πριν την περιοδεία, η ίδια η συγγραφέας θα παρακολουθήσει τη γενική δοκιμή, σημειώνοντας ότι «το θεατρικό συγκρότημα απέδωσε πολύ καλά το έργο, αν κι ο θίασος αποτελείται από νέους ερασιτέχνες». Η ίδια θα επαινέσει τη σκηνοθεσία, που «φώτισε το

⁹¹ «Θεατρικά Νέα. “Ψηλά η ζωή”», *Νέα Ζωή*, 5-5-1952.

⁹² «Η περιοδεία του θεάτρου μας», *Νέα Ζωή*, 30-5-1952.

⁹³ «Το νέο θεατρικό έργο που θα δούμε. Σημερινοί άνθρωποι», *Νέα Ζωή*, 8-9-1952. Πρόκειται για θεατρικό έργο: *Oameni de azi*, γραμμένο την ίδια χρονιά (1952), με άγνωστο όμως το μεταφραστή, δείγμα ότι το καλλιτεχνικό συγκρότημα είχε, με κάποιο τρόπο, τη δυνατότητα να παρακολουθεί τη σύγχρονη θεατρική δημιουργία στη Ρουμανία. Με μια άλλη οπτική, βέβαια, το ίδιο το ρουμανικό κράτος μπορεί να πρότεινε και να προέτρεπε το καλλιτεχνικό συγκρότημα σε αυτή και παρόμοιες επιλογές, μιας και η Lucia Demetrius (1910-1992) θα αναδειχθεί σε μία από τις κύριους εκπροσώπους του ρουμανικού σοσιαλιστικού ρεαλισμού των πρώτων χρόνων μετά τον πόλεμο στη χώρα και σε αγαπημένη του κομμουνιστικού καθεστώτος, γράφοντας έργα (όπως και άλλοι), όπου αναπτύσσεται το «αίσθημα της κοινωνικής υπευθυνότητας του πρωταγωνιστή, η χαρά του να ακολουθείς ένα ιδανικό στη ζωή, η ικανοποίησή του να έχεις συνεισφέρει στο θρίαμβο των νέων σοσιαλιστικών θεσμών, των κομμουνιστικών ιδεών», Doinița Milea, “Dramatic Discourse under the Power of the Political Discourse—Mihail Davidoglu,” *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 63 (2012): 16-21, 19 [δική μας μετάφραση].

ιδεολογικό βάθρο του έργου», και «τα σκηνικά του σ. Αντρεέσκου, τα οποία, με απλά μέσα δώσανε την απαιτούμενη ατμόσφαιρα», αλλά θα βρει ως αδυναμία τη «μη εμπιστοσύνη στις δυνατότητές τους» που δείχνουν οι ηθοποιοί.⁹⁴ Παρόμοιες αδυναμίες θα διαπιστώνει και μια αναφορά-κριτική από την εμφάνιση του Συγκροτήματος στην Κραϊόβα, επισημαίνοντας ότι ήταν «τραβηγμένος» ο ρόλος της μαμής και ότι ο ρόλος της Τάντσα δεν αποδόθηκε «με φυσικότητα». Η ίδια κριτική θα σημειώσει, για ακόμη μια φορά, τη μειωμένη συμμετοχή των προσφύγων («γιατί ειδοποιήθηκαν μόλις την προηγούμενη μέρα»), παρατηρώντας, ταυτοχρόνως, ότι «στη διάρκεια της παράστασης δεν κρατήθηκε η απαιτούμενη ησυχία από τους θεατές, ιδιαίτερα απτους μαθητές των σχολών που συνέχεια μπαινοβγαίνανε κατά τη διάρκεια της παράστασης».

Αν και το κεντρικό Καλλιτεχνικό Συγκρότημα μάλλον, μετά από αυτή την περιοδεία διαλύθηκε (ή, τουλάχιστον, δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες), μία παρατήρηση που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι και αυτό φαίνεται να λειτουργούσε με τους ποσοτικοποιημένους όρους, αντίστοιχους με εκείνους που επιβάλλονταν σταδιακά στην καλλιτεχνική παραγωγή και των ρουμανικών κοινοτικών κέντρων, θέτοντας μάλιστα, και στόχους που δεν είχαν σχέση με αυτό καθαυτό θέατρο. Έτσι, οι γυναίκες του Συγκροτήματος, με αφορμή τον εορτασμό της ημέρας της γυναίκας στις 8 Μαρτίου, θα αποφασίσουν σε συνέλευσή τους να πραγματοποιήσουν εξορμήσεις για «την καθαριότητα και τον εξωραϊσμό» της κοινότητας της Φλωρίκας, και θα αναλάβουν την υποχρέωση να αναπτύξουν τη «συντροφική αλληλεγγύη».⁹⁵ Αντίστοιχα, για να τιμήσουν το Νίκο Μπελογιάννη και την εργατική πρωτομαγιά,⁹⁶ οι «σύντροφοι του θεατρικού μας συγκροτήματος» θα αποφασίσουν να πάρουν μέρος σε μία μεταξύ τους «άμιλλα», με στόχους: «Ποιος θα αξιοποιεί καλύτερα το δωρο της δουλειάς. Ποιος θα έχει την καλύτερη

⁹⁴ Όλα τα παραθέματα προέρχονται από το «Μιλιά η συγγραφέας Λούτσια Ντεμέτριους. Πώς το θέατρό μας ερμηνεύει το έργο *Σημερινοί άνθρωποι*», *Νέα Ζωή*, 15-9-1952.

⁹⁵ Και τα δύο παραθέματα από το «Υποχρεώσεις των γυναικών μας του Καλλιτεχνικού Συγκροτήματος», *Νέα Ζωή*, 1-3-1952.

⁹⁶ Η εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη είχε συγκλονίσει τις προσφυγικές κοινότητες της Ρουμανίας και ο ίδιος χρησιμοποιούνταν από το κόμμα ως πρότυπο για μεγαλύτερη άμιλλα και στα πολιτιστικά, βλ. ενδεικτικά «Προς τιμή του Μπελογιάννη ψηλά τη μορφωτική δουλιά», *Νέα Ζωή*, 19-5-1952.

επίδοση στο ρόλο του. Και ποιος θα πραγματοποιήσει μεγαλύτερες οικονομίες σε φως και νερό».⁹⁷

Συμπεράσματα

Ο Σύλλογος Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων θα λειτουργήσει «αυτόνομα» μέχρι το 1963. Τότε, εξαιτίας και των διαφωνιών που είχαν προκύψει μεταξύ ΕΚΡ και ΚΚΕ (λόγω της φιλο-σοβιετικής θέσης του τελευταίου), θα ανακληθεί η ρουμανική υπηκοότητα από όσους πρόσφυγες την είχαν αποκτήσει (και όσοι, λίγοι, εργάζονταν στο δημόσιο τομέα να απολυθούν), οπότε και οι κομματικές οργανώσεις του ΚΚΕ θα πρέπει να ανασυσταθούν. Έτσι, στις 12 Οκτωβρίου 1963 στο Σνάγκοβ, στην 3^η Κομματική Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, θα αποφασιστεί εφεξής η καθοδήγηση της δραστηριότητας των προσφύγων να γίνεται από το (ελληνικό κομμουνιστικό) κόμμα, ενώ ο Σύλλογος να παραμείνει ασχολούμενος αποκλειστικά με τα πολιτιστικά θέματα.

Η διαφοροποίηση αυτή δεν μπορεί να ήταν χωρίς συνέπειες και ως προς το ύψος και το είδος των διαφόρων εκδηλώσεων, αν και τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι ελλιπή: με τελευταίο φύλλο στις 26-12-1961, η εφημερίδα *Νέα Ζωή*, το αρχείο της οποίας αποτελεί την κύρια πηγή του παρόντος άρθρου, θα επανεκδοθεί μόλις τον Οκτώβριο του 1966. Ως αποκορύφωμα, εν τω μεταξύ, της πολιτιστικής δράσης του Συλλόγου θα αναδειχθούν τα διάφορα προσφυγικά Φεστιβάλ: αν και το πρώτο είχε γίνει στη Βραΐλα στις 12-14 Δεκεμβρίου 1959, έως το 1978 θα ακολουθήσουν άλλα εννέα (το 10^ο Φεστιβάλ θα γίνει στην πόλη Κίμπινα στις 22 Αυγούστου 1978), αλλά και θα διοργανωθούν εκδρομές-προσκυνήματα στο Δραγατσάνι (23 Ιουνίου 1963), όπου βρίσκεται το ιστορικό νεκροταφείο των Φιλικών Ιερολοχιτών, καθώς και στη Μονή Σέκου στα Καρπάθια (20-9-1964), όπου έπεσε ο Γεωργάκης Ολύμπιος.⁹⁸ Πρόκειται ήδη για μια σταδιακή μετατόπιση του Συλλόγου προς περισσότερο πατριωτικούς-εθνικούς στόχους, τώρα που η αμιγής διαφώτιση έχει περάσει στις κομματικές οργανώσεις βάσης; Κανείς δεν μπορεί να πει με βεβαιότητα, αν και ο Επαμεινώντας Κωστούδης (πρόεδρος του Συλλόγου) δεν παραλείπει, σχεδόν κάθε αναφορά του σε κά-

⁹⁷ «Η άμιλλα στο Καλλιτεχνικό μας Συγκρότημα», *Νέα Ζωή*, 20-4-1952.

⁹⁸ Κωστούδης, *ό.π.*, 193-200.

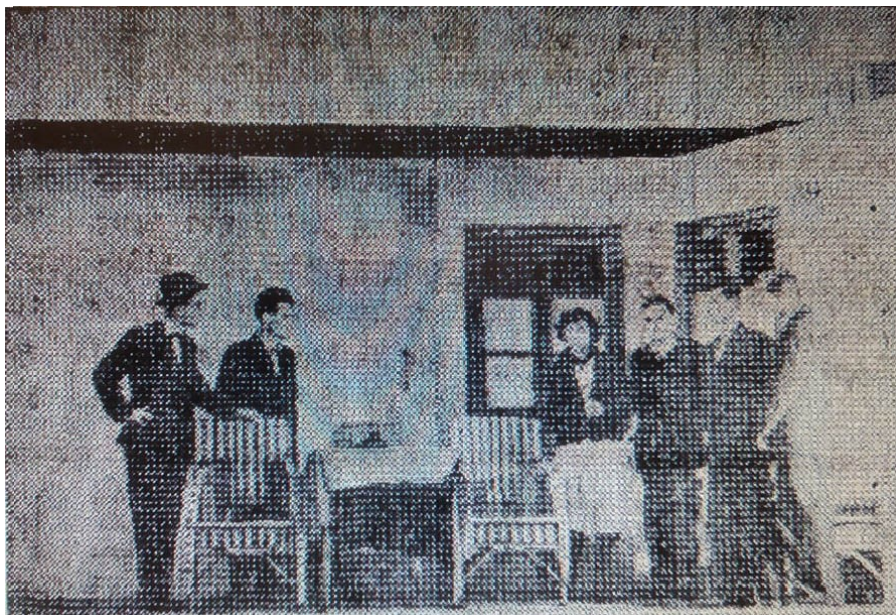
ποια πολιτιστική δράση του Συλλόγου, να τονίζει την «πατριωτική» της διάσταση. Το σίγουρο είναι ότι ο Σύλλογος θα συνεχίσει και τα επόμενα χρόνια να αποτελεί έναν φορέα συσσωμάτωσης και δικτύωσης των Ελλήνων προσφύγων μέσω διαφόρων θεατρικών και καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων. Παράλληλα, όμως, η ίδια η κοινότητα των προσφύγων στη Ρουμανία, λόγω είτε επαναπατρισμών είτε μετακίνησης σε άλλες λαϊκές δημοκρατίες, θα φθίνει: από τους περίπου 7.000 πρόσφυγες το 1955, η κοινότητα θα αριθμεί μόλις 4.000 περίπου το 1979.⁹⁹ Έτσι, σταδιακά, αυτό που θα εκλίνει δεν θα είναι τίποτα άλλο από το στοιχείο πάνω στο οποίο στηρίχθηκε και το οποίο επιχειρούσε να ενδυναμώσει (και για προπαγανδιστικούς λόγους) η θεατρική και καλλιτεχνική δραστηριότητα του αυτόνομου Συλλόγου στις κατά τόπους λέσχες του: η ίδια η μαζικότητα.

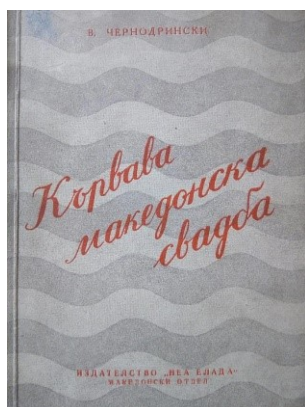
Σκετς στον παιδικό σταθμό στο Μοϊνέστι
(πηγή: *Νέα Αλήθεια*, 17-3-1959).

---

⁹⁹ Πατελάκης, *ό.π.*, 298.

Ν. Λυκαστρίτη, *Το παράθυρο που άνοιξε*, Παράρτημα Βραΐλα (πηγή: *Νέα Αλήθεια*, 14-3-1959).

Έκδοση του έργου *Ματω-
μένος μακεδονικός γάμος*
από το Εκδοτικό «Νέα
Ελλάδα».

Ματωμένος μακεδονικός γάμος, παράρτημα Βαλτσέλε, ε-
πέτειος Ήλιντεν 1959 (πηγή: *Νέα Αλήθεια*, 13-8-1959).

Γιάννη Ρίτσου, Κάτω απ' τον ίσκιο των κυπαρισσιών, 1958 (πηγή: Νέα Ζωή, 6-12-1958).

Παιδικό μουσικό συγκρότημα στο Βαλτσέλε (πηγή: Η Καθημερινή, 30-8-2021).

Διονύσης Χουρμούλης

ΟΙ ΕΛΛΗΝΟ-ΣΟΒΙΕΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ, 1978-1985:
ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΡΙΑ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΤΟΥ «ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΨΥΧΡΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ»

Παρά την επιδείνωση του διεθνούς κλίματος, με αφορμή κυρίως τη νέα κούρσα πυρηνικών εξοπλισμών των δύο στρατοπέδων στην Ευρώπη από το 1978 και εξής, Ελλάδα και Σοβιετική Ένωση κινήθηκαν δραστήρια για μια πιο ουσιαστική προσέγγιση. Το 1978 ο υπουργός Εξωτερικών Γεώργιος Ράλλης επισκέφθηκε τη Μόσχα, ενώ το 1979 ακολούθησε ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο οποίος είχε γόνιμες συνομιλίες με τη σοβιετική ηγεσία. Από τα τέλη του 1981 ο νέος Έλληνας πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου προσπάθησε να προωθήσει υφιστατική πολιτική (με έμφαση στο ζήτημα των πυραύλων μέσου βεληνεκούς και γενικότερα του πυρηνικού αφοπλισμού), αλλά και να εμβαθύνει τη συνεργασία με τη Μόσχα. Αποκορύφωμα, ίσως, αυτών των προσπαθειών υπήρξε η επίσημη επίσκεψη του πρωθυπουργού Νικολάι Τιχόνωφ στην Αθήνα στις αρχές του 1983, που συνοδεύθηκε από την υπογραφή σημαντικών συμφωνιών, ενώ και ο Παπανδρέου επισκέφθηκε τη Μόσχα το 1982, το 1984 και το 1985. Ωστόσο, τελικά σε όλη αυτή την περίοδο, παρά την ύπαρξη καλού κλίματος, την υπογραφή κάποιων οικονομικών συμφωνιών και την προώθηση της συνεργασίας σε τομείς «χαμηλής πολιτικής», αποδείχθηκε ότι το καθεστώς του διπολισμού και η διατήρηση ίσων αποστάσεων εκ μέρους της ΕΣΣΔ στο ζήτημα των ελληνοτουρκικών σχέσεων, έθετε σαφή όρια στις δυνατότητες συνεργασίας και εμβάθυνσης των σχέσεων των δύο μερών.

Εισαγωγή

Η πτώση της δικτατορίας, τον Ιούλιο του 1974, και η Μεταπολίτευση σηματοδότησαν, μεταξύ άλλων, και τη ριζική επαναθεώρηση των σχέσεων της Ελλάδας με τη Σοβιετική Ένωση και τον ανατολικό συνασπισμό συνολικά. Παρότι και επί δικτατορίας η Ελλάδα είχε διατηρήσει τουλάχιστον ανεκτές σχέσεις με τη Μόσχα και τα περισσότερα κομμουνιστικά κράτη της Ευρώπης, αναπόφευκτα ο φανατικός αντικομμουνισμός του καθεστώτος και η προσήλωσή του στις Ηνωμένες Πολιτείες και το ΝΑΤΟ επηρέαζαν τις σχέσεις με τη Σοβιετική Ένωση.¹

---

¹ Για τις σχέσεις του δικτατορικού καθεστώτος με τη Σοβιετική Ένωση και τα κράτη της ανατολικής Ευρώπης, βλ. το έργο αναφοράς του Σωτήρη Βαλντέν, *Παράταιροι*

Όμως, από τον Αύγουστο του 1974 και εξής, οι ελληνοσοβιετικές σχέσεις έβαιναν, αργά αλλά σταθερά, βελτιούμενες. Σε αυτό είχε συμβάλει, πέρα από την αποκατάσταση της δημοκρατίας, η άμεση νομιμοποίηση του ΚΚΕ καθώς και η εγκαίνιαση μιας περισσότερο πολυδιάστατης εξωτερικής πολιτικής, με νέα ανοίγματα προς τους βόρειους γείτονες της χώρας αλλά και προς άλλα κράτη της ανατολικής Ευρώπης.² Εμμέσως, η ραγδαία άνοδος του αντιαμερικανισμού στην ελληνική κοινή γνώμη,³ αλλά και η αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ,⁴ καθιστούσαν το Κρεμλίνο περισσότερο πρόθυμο να καλλιεργήσει καλό κλίμα στις σχέσεις με την Αθήνα. Ένας άλλος παράγοντας, που ευνόησε τη βελτίωση των διμερών σχέσεων, υπήρξε η χρονική σύμπτωση της Μεταπολίτευσης με την προετοιμασία και τελικά τη σύγκληση (στο Ελσίνκι) της Διάσκεψης για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (ΔΑΣΕ). Πράγματι, το «πνεύμα του Ελσίνκι» συνέπεσε με το αποκορύφωμα της ύφεσης (*détente*) του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού Ηνωμένων Πολιτειών–Σοβιετικής Ένωσης και ΝΑΤΟ–Συμφώνου Βαρσοβίας στην Ευρώπη στα μέσα της δεκαετίας του 1970.⁵

Πρέπει ωστόσο να υπογραμμιστεί ότι, κατά την περίοδο που προηγήθηκε και ακολούθησε την τομή του 1974, Σοβιετική Ένωση και

Εταίροι: Ελληνική δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια 1967-1974 (Αθήνα: Πόλις, 2009).

² Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής [στο εξής: ΙΚΚ], Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή (στο εξής: ΑΚΚ), φακ. 52Α, Υπόμνημα του Υπουργείου Εξωτερικών σχετικά με την ελληνική εξωτερική πολιτική στον χώρο των Βαλκανίων, της ανατολικής Ευρώπης και των ασιατικών κομμουνιστικών χωρών, Αύγουστος-Δεκέμβριος 1977. Βλ. επίσης Lykourgos Kourkouvelas, “*Détente as a Strategy: Greece and the Communist World, 1974-9*,” *The International History Review* 35, no. 5 (2013): 1052-1067, 1052-53 και 1063.

³ Konstantina Botsiou “*Anti-Americanism in Greece*,” στο *Anti-Americanism: History, Causes and Themes, vol. III: Comparative perspectives*, εκδ. B. O. Connor (Oxford/Westport: Greenwood World Publishing: 2007), 213-34, 340-45 (σημειώσεις), 231-32.

⁴ Dionysios Chourchoulis–Lykourgos Kourkouvelas, “*Greek perceptions of NATO during the Cold War*,” *Southeast European and Black Sea Studies* 12, no. 4 (2012): 497-514, 505-6.

⁵ Βλ. αναλυτικά, Eirini Karamouzi, “*Managing the ‘Helsinki Spirit’ in the Balkans: The Greek Initiative for Balkan Co-operation, 1975–1976*,” *Diplomacy & Statecraft* 24, no. 4 (2013): 597-618, 605-6 και 613-14· επίσης, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981* (Αθήνα: Εστία, 2001), 243-44.

Τουρκία βελτίωσαν σημαντικά τις διμερείς τους σχέσεις και ανέπτυξαν συνεργασία σε πολλούς τομείς. Άλλωστε, στην πράξη η Μόσχα ουδέν μέτρο πίεσης έλαβε εναντίον της Τουρκίας μετά τη διπλή τουρκική εισβολή στην Κύπρο και τη συνεχιζόμενη κατοχή του βόρειου τμήματος του νησιού.⁶ Αντιθέτως, οι Σοβιετικοί προχώρησαν στην παροχή μεγάλης υλικοτεχνικής και οικονομικής βοήθειας και σύναψαν νέες συμφωνίες με την Άγκυρα.⁷ Σημαντικό στοιχείο που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη είναι ότι οι τουρκοσοβιετικές σχέσεις δεν επιδεινώθηκαν ούτε μετά το 1980, όταν κλιμακώθηκε επικίνδυνα ο Ψυχρός Πόλεμος και η Τουρκία, υπό το καθεστώς Εβρέν, επέλεξε να συνταχθεί πλήρως με τις ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ.⁸ Αυτονόητα, η παραπάνω πραγματικότητα έθετε σαφείς περιορισμούς στις δυνατότητες της Ελλάδας να προχωρήσει σε ουσιαστικά ανοίγματα προς τους Σοβιετικούς, και κυρίως να προσδοκά σε απτή σοβιετική υποστήριξη στο πολιτικό-διπλωματικό πεδίο.

Διερευνώντας τις δυνατότητες προσέγγισης Αθήνας-Μόσχας, 1976-1978

Ήδη από τα μέσα του 1976 η ελληνική κυβέρνηση είχε αποφασίσει – και καταστήσει σαφές και στη Μόσχα – ότι επιθυμούσε την περαιτέρω βελτίωση των διμερών σχέσεων. Πράγματι, το Κρεμλίνο ανταποκρίθηκε στην ελληνική κρούση. Έτσι, οι δυνατότητες για εμβάθυνση της ελληνοσοβιετικής συνεργασίας διερευνήθηκαν συστηματικά τον Οκτώβριο του 1976, σε συναντήσεις του Έλληνα υπουργού Εξωτερικών Δημήτρη Μπίτσιου και του υφυπουργού Συντονισμού Γιώργου Κοντογεώργη με το Σοβιετικό πρεσβευτή στην Αθήνα, Ουνταλτσώφ. Οι δύο πλευρές επικέντρωσαν την προσοχή και το ενδιαφέρον τους στους τομείς της οικονομικής, εμπορικής, τεχνικής και επιστημονικής και μορ-

⁶ Βλ. σχετικά, Γεώργιος Παπούλιας, *Κείμενα διπλωματίας και πολιτικής* (Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2012), 91, 94· Άγγελος Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις* (Αθήνα: Πατάκης, 2015), 178-9, 222, 229.

⁷ Andreas Stergiou, *Greece's Ostpolitik: Dealing with the "Devil"* (Cham: Springer, 2021), 120-21.

⁸ Duygu Sezer, "Peaceful Coexistence: Turkey and the Near East in Soviet Foreign Policy," *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 481 (1985): 117-126.

φωτικής συνεργασίας.⁹ Πάντως, μετά το φθινόπωρο του 1976, και ως το φθινόπωρο του 1978, δεν υπήρξε αξιοσημείωτη κινητικότητα, παρά μόνο διερευνητικές επαφές και μικρά βήματα για περαιτέρω προσέγγιση Μόσχας και Αθήνας.¹⁰ Παρόλα αυτά, στα τέλη Απριλίου του 1977 υπογράφηκε διμερής εμπορική συμφωνία, η οποία ρύθμισε επίσης ζητήματα συνεργασίας στους τομείς της βιομηχανίας, της ναυτιλίας και του τουρισμού.¹¹

Αργότερα, και παρά τη σταδιακή επιδείνωση του διεθνούς κλίματος (με αφορμή κυρίως τον αγώνα των δύο υπερδυνάμεων για επιρροή στον Τρίτο Κόσμο και τη νέα κούρσα πυρηνικών εξοπλισμών των δύο στρατοπέδων στην Ευρώπη από το 1977-1978 και εξής), Ελλάδα και Σοβιετική Ένωση κινήθηκαν δραστήρια για μια πιο ουσιαστική προσέγγιση.¹² Φαίνεται ότι και πάλι η πρωτοβουλία προήλθε κυρίως από την ελληνική πλευρά. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο Καραμανλής, μετά την εκλογική του νίκη το Νοέμβριο του 1977, κατά τις προγραμματικές του δηλώσεις στη Βουλή στις 14 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους, τόνισε μεν ότι «η θέση της Ελλάδας είναι από παράδοση και από ανάγκη στη δημοκρατική Δύση», αλλά αποπειράθηκε να ρίξει «γέφυρα» και στη Μόσχα. Ο Έλληνας πρωθυπουργός υπογράμμισε πως:

«Πρόθεση της Κυβερνήσεώς μου είναι όχι απλώς να συνεχίση, αλλά και να διευρύνη τις φιλικές αυτές σχέσεις –οικονομικές, εμπορικές, πολιτιστικές– με τον Ανατολικό κόσμο και ιδιαίτερα με την Σοβιετική Ένωση. Αν μέχρι σήμερα οι σχέσεις μας με τη μεγάλη αυτή Χώρα, δεν έφθασαν στο επιθυμητό επίπεδο, γι' αυτό μπορώ να σας βεβαιώσω ότι δεν ευθύνεται η Ελλάς».¹³

Λίγο αργότερα, στις 9 Ιανουαρίου 1978, υπήρξε συνάντηση του Έλληνα πρωθυπουργού με το Σοβιετικό πρεσβευτή Ουνταλτσώφ. Εκεί διαπιστώθηκε η κοινή βούληση για περαιτέρω ανάπτυξη των διμερών σχέσεων, ενώ ο Καραμανλής έθεσε τα εξής ζητήματα: της ενθάρρυνσης της τουρκικής αδιαλλαξίας από τη Σοβιετική Ένωση (παρατήρηση

⁹ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, τ. 9, (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1995), 315.

¹⁰ *The Times*, 17-2-1978.

¹¹ Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, τ. 9, 404.

¹² Κourkouvelas, ό.π., 1060-61.

¹³ *Πρακτικά Βουλής*, τ. 1, Περίοδος Β', Σύνοδος Α' (Αθήνα: 1978), 12.

που δεν δέχθηκε ως πραγματικότητα ο Ουνταλτσώφ), και της επιθυμίας της ελληνικής πολιτείας και των ίδιων των Ποντίων της ΕΣΣΔ να επιτραπεί ο επαναπατρισμός των τελευταίων στην Ελλάδα, κατόπιν φιλικής διευθέτησης ανάμεσα στην Αθήνα και τη Μόσχα.¹⁴

Κατόπιν, τέθηκε ουσιαστικά σε κίνηση η διαδικασία εμβάθυνσης των ελληνοσοβιετικών σχέσεων. Αρχικά, επισκέφτηκε την Αθήνα ο Κωνσταντίν Τσερνιένκο, υψηλόβαθμο στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ).¹⁵ Ο Τσερνιένκο εκπροσώπησε το ΚΚΣΕ στο 10^ο συνέδριο του ΚΚΕ που έλαβε τότε χώρα (Μάιος 1978), παράλληλα όμως συναντήθηκε, συνοδεία του Σοβιετικού πρεσβευτή στην Αθήνα, και με τον πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή. Το κλίμα που επικράτησε κατά τη συνομιλία εκείνη υπήρξε θετικό και οι δύο πλευρές εξέφρασαν την επιθυμία και την πρόθεση για τη βελτίωση των διμερών σχέσεων. Ο σοβιετικός αξιωματούχος τόνισε ότι υπήρχαν «περαιτέρω περιθώρια συνεργασίας και η σοβιετική πλευρά είναι έτοιμη να εργαστεί προς αυτή την κατεύθυνση» και διαβεβαίωσε ότι το Κρεμλίνο «δεν έχει κανενός είδους αξίωση απέναντι της Ελλάδος». Επιζητούσε τη φιλία της Ελλάδας και να εξαντληθούν τα όποια περιθώρια συνεργασίας σε όλους τους τομείς. Υπέρ της εμβάθυνσης της ελληνοσοβιετικής συνεργασίας, όπου αυτό ήταν εφικτό, τάχθηκε και ο Καραμανλής, ο οποίος υπογράμμισε ότι η ελληνική κυβέρνηση υποστηρίζει σταθερά πολιτική ύφεσης του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού (ιδίως στα Βαλκάνια). Ακολούθως, ανέπτυξε τις θέσεις της Αθήνας για το ζήτημα του ελέγχου και μείωσης της κούρσας των εξοπλισμών (πυρηνικών και συμβατικών), και, κυρίως, για το Κυπριακό και το Αιγαίο. Προέβη μάλιστα στη «διαπίστωση» ότι η τουρκική αδιαλλαξία ίσως να ενθαρρυνόταν και από τη Σοβιετική Ένωση –κάτι που αρνήθηκε ο Τσερνιένκο.¹⁶

Πάντως, ο Τσερνιένκο, εκφράζοντας τις πάγιες σοβιετικές αντιλήψεις, απέφυγε να τοποθετηθεί υπέρ των ελληνικών θέσεων στο Κυπριακό και στο Αιγαίο, διαβεβαιώνοντας με διπλωματικό τρόπο ότι η Σοβιετική Ένωση τασσόταν υπέρ της ειρηνικής επίλυσης των διαφο-

¹⁴ ΙΚΚ, ΑΚΚ, φάκ. 51Β, Σημείωμα συνομιλίας Καραμανλή–Ουνταλτσώφ, 9-1-1978.

¹⁵ Ο Κωνσταντίν Τσερνιένκο διαδέχτηκε τον Γιούρι Αντρόποφ στην ηγεσία του κόμματος και της Σοβιετικής Ένωσης, διατελώντας Γενικός Γραμματέας του ΚΚΣΕ για βραχύ διάστημα (Φεβρουάριος 1984–Μάρτιος 1985).

¹⁶ Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, τ. 10, 225-27.

ρών της Ελλάδας και της Τουρκίας. Μάλιστα, τόνισε ότι το ζήτημα της τυχόν επέκτασης των ελληνικών χωρικών υδάτων και του εναέριου χώρου στο Αιγαίο ήταν «λεπτό» διότι ενδιέφερε, εκτός βέβαια από την Ελλάδα και την Τουρκία, και τη Σοβιετική Ένωση και άλλα κράτη, και τάχθηκε εναντίον της επέκτασης ώστε να μην «ανατραπεί το status quo». ¹⁷ Άλλωστε, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, οι Σοβιετικοί είχαν εκφράσει τις θέσεις τους στους Έλληνες ιθύνοντες σχετικά με την υφαλοκρηπίδα και το εύρος της αιγιαλίτιδας ζώνης. Εκείνες οι θέσεις δεν ήταν συμβατές με τα ελληνικά συμφέροντα (και την επικρατούσα ερμηνεία του σχετικού Διεθνούς Δικαίου). ¹⁸ Έτσι, η Μόσχα εξομοίωνε, ως ενέργειες υπονομευτικές του *status quo*, τη δυνατότητα άσκησης των νόμιμων δικαιωμάτων της Αθήνας με τις αναθεωρητικές βλέψεις της Τουρκίας, τις παραβάσεις και παραβιάσεις στο Αιγαίο και την απειλή χρήσης βίας εναντίον της Ελλάδας. Άλλωστε η ελληνική πλευρά ζητούσε από τη Σοβιετική Ένωση να «υποστηρίξει το δίκαιο», ενώ η σοβιετική κυβέρνηση τόνιζε ότι τηρούσε πολιτική «ίσων αποστάσεων». Καθ' όλη την περίοδο που εξετάζει το παρόν κείμενο (δηλαδή τα έτη 1978-1985), δεν υπήρξε ουσιαστική μετακίνηση του Κρεμλίνου από αυτήν την πάγια θέση του σχετικά με τις τριβές και την ένταση της ελληνικής και της τουρκικής πλευράς.

Επιπλέον, από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 (και έως τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1980), οι Σοβιετικοί –παρά τις περί του αντιθέτου επίσημες διακηρύξεις τους– έβλεπαν πλέον με καχυποψία την, ολοένα και αναπτυσσόμενη, διαβαλκανική συνεργασία. Θεωρητικά τουλάχιστον και σε επίπεδο διακηρύξεων, μέχρι περίπου το 1978 το Κρεμλίνο τασσόταν σαφώς υπέρ κάθε πρωτοβουλίας που αποσκοπούσε στην εμπέδωση κλίματος ύφεσης του ανταγωνισμού και στην εμβάθυνση της διαβαλκανικής συνεργασίας – ιδίως μεταξύ των Βαλκά-

---

¹⁷ ΑΚΚ, ΙΚΚ, φάκ. 51Β, Σημείωμα επί συνομιλίας Καραμανλή–Τσερνιένκο στην Αθήνα, 23-5-1978.

¹⁸ Ενδεικτικά, βλ. ΑΚΚ, ΙΚΚ, φάκ. 13Β, τηλεγράφημα πρεσβείας Μόσχας προς ΥΠΕΞ για τις σοβιετικές θέσεις έναντι των ελληνοτουρκικών διενέξεων, αρ. πρωτ. Φ.3283/16/ΑΣ/397, 29-7-1976· ΑΚΚ, ΙΚΚ, φάκ. 13Β, τηλεγράφημα πρεσβείας Μόσχας προς ΥΠΕΞ για τη σοβιετική θέση επί των ελληνοτουρκικών διενέξεων, αριθ. πρωτ. Φ. 187/128/ΑΣ441, 15-8-1976· ΑΚΚ, ΙΚΚ, φάκ. 13Β, τηλεγράφημα πρεσβείας Μόσχας προς ΥΠΕΞ για τη σοβιετική θέση έναντι των ελληνοτουρκικών διενέξεων, αριθ. πρωτ. 6242.421/66/2260, 16-8-1976.

νιων μελών του ΝΑΤΟ και εκείνων που μετείχαν στο Σύμφωνο της Βαρσοβίας.¹⁹ Ωστόσο, η σοβιετική κυβέρνηση ήταν θετική στη βελτίωση των σχέσεων των βαλκανικών κρατών σε *διμερές* επίπεδο, και όχι σε *πολυμερές*.²⁰ Στην τότε συγκυρία, προφανώς οι Σοβιετικοί έτρεφαν την ελπίδα εκμετάλλευσης του ρήγματος που είχε συντελεστεί στις σχέσεις ΗΠΑ–Ελλάδας, ΗΠΑ–Τουρκίας και Ελλάδα–Τουρκίας εξαιτίας της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο και των συνεπειών της (ελληνοτουρκική ένταση, επιδείνωση σχέσεων Ελλάδα–ΗΠΑ και Τουρκίας–ΗΠΑ, αποχώρηση Ελλάδας από στρατιωτικό σκέλος ΝΑΤΟ, επιβολή αμερικανικού εμπάργκο χορήγησης και πώλησης όπλων προς Τουρκία, αναστολή λειτουργίας αμερικανικών βάσεων στην Τουρκία).

Όμως, περίπου από το 1978 και εξής, καθώς πλέον οι σχέσεις ανάμεσα στα περισσότερα κράτη της βαλκανικής παρουσίαζαν ήδη σημαντική βελτίωση, η σοβιετική ηγεσία άλλαξε στάση, παρότι σε επίπεδο διακηρύξεων συνέχισε να εμφανίζεται καταρχήν θετική στην ιδέα της διαβαλκανικής συνεργασίας. Έτσι, στις επαφές της ιδίως με τη Σόφια, η Μόσχα εμφανιζόταν άκρως επιφυλακτική –σχεδόν αποτρεπτική– στο ενδεχόμενο σύσφιξης των δεσμών της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας με την Ελλάδα και την Τουρκία. Πλέον, η Σοβιετική Ένωση ανησυχούσε (όπως άλλωστε και οι ΗΠΑ) ότι τυχόν *περαιτέρω* διεύρυνση της διαβαλκανικής συνεργασίας και των διμερών σχέσεων των βαλκανικών κρατών ίσως θα υπονόμει τον έλεγχο της κάθε υπερδύναμης στους ελάσσονες εταίρους της.²¹ Εξάλλου, πια είχαν διαφανεί και τα όρια της αποστασιοποίησης της Ελλάδας και της Τουρκίας από τις ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ.²²

---

¹⁹ Artiom Ulunyan, “Karamanlis’ Greece and the Soviet Union (Flashpoints and Observations), late 1950s-1970s,” στο *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα. Διεθνές επιστημονικό συνέδριο*, τ. 2, επιμ. Κωνσταντίνου Σβολόπουλου–Κωνσταντίνας Μπότσιου–Ευάνθη Χατζηβασιλείου (Αθήνα: Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», 2008), 395-405, 404.

²⁰ Sotiris Rizas, “Domestic and External Factors in Greece’s Relations with the Soviet Union: Early Cold War to Détente,” *Mediterranean Quarterly* 24, no. 1 (Winter 2013): 57-80, 78.

²¹ *The Times*, 10-7-1978. Επίσης, Jordan Baev, “The Strange Case of the Bulgarian–Greek Security Cooperation at the End of the Cold War Era,” *Etudes balkaniques* 1 (2015): 174-89, 178-80.

²² Κατά τη διάρκεια του 1978 αφενός ήρθη το αμερικανικό εμπάργκο χορήγησης όπλων στην Τουρκία και επαναλειτούργησαν οι αμερικανικές βάσεις στο έδαφος της

Η εμβάθυνση των ελληνοσοβιετικών σχέσεων μετά το καλοκαίρι του 1978

Ωστόσο, παρότι δεν υπήρξε ουσιαστική συναντίληψη Ελλάδας και ΕΣΣΔ στα παραπάνω ζητήματα, οι διμερείς σχέσεις έμελλε να βελτιωθούν. Τον Ιούνιο του 1978, επισκέφθηκε την Αθήνα οκταμελής αντιπροσωπεία του Ανώτατου Σοβιέτ.²³ Έπειτα, ουσιαστική αφετηρία για τη σταδιακή εμβάθυνση των σχέσεων Ελλάδας–ΕΣΣΔ υπήρξε η πολήμερη επίσημη επίσκεψη του υπουργού Εξωτερικών Γεωργίου Ράλλη στη Μόσχα στο διάστημα 4 έως 11 Σεπτεμβρίου 1978, κατόπιν πρόσκλησης του ομολόγου του. Αντρέι Γκρομύκο. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή υπήρξε και η πρώτη επίσκεψη Έλληνα υπουργού των Εξωτερικών στη Σοβιετική Ένωση μετά την επικράτηση των Μπολσεβίκων και την αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων των δύο κρατών το 1924. Της επίσκεψης είχαν προηγηθεί διμερείς επαφές για να προετοιμαστεί, προσεκτικά, το έδαφος για την ανάπτυξη της ελληνοσοβιετικής οικονομικής και τεχνικής συνεργασίας. Οι συνομιλίες του Ράλλη και των Σοβιετικών ιθυνόντων διεξήχθησαν σε πολύ καλό κλίμα, αφού και το Κρεμλίνο επιθυμούσε την καλλιέργεια στενότερων σχέσεων με την Ελλάδα.²⁴ Αλλά και η ελληνική κυβέρνηση, και προσωπικά ο πρωθυπουργός, εξέφρασαν ρητώς ικανοποίηση για την προοπτική βελτίωσης των ελληνοσοβιετικών σχέσεων.²⁵

Οι δύο πλευρές συζήτησαν διεθνή θέματα αμοιβαίου ενδιαφέροντος, με έμφαση στην κατάσταση στη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή καθώς και στην ευρωπαϊκή ασφάλεια και την αμοιβαία μείωση των στρατιωτικών δυνάμεων των δύο συνασπισμών. Σύμπτωση απόψεων –τουλάχιστον σε επίπεδο επίσημων ανακοινώσεων– υπήρξε και στην ανάγκη ταχείας και δίκαιης επίλυσης του Κυπριακού, με βάση τις αποφάσεις και τα ψηφίσματα του ΟΗΕ. Συμφώνησαν, επίσης, στην ανάγκη περαιτέρω διεύρυνσης των διμερών εμπορικών και οικονομικών σχέσεων. Παράλληλα, υπογράφηκαν δύο συμφωνίες: η Προξενική Σύμ-

---

γείτονος χώρας, αφετέρου με τη συμφωνία Haig–Ντάβου δρομολογήθηκε η διαδικασία επανένταξης της Ελλάδας στο στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ.

²³ Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, τ. 10, 307-8.

²⁴ *Ο.π.*, 306-11· Γεώργιος Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις 1950-1989. Αποκαλυπτικές μαρτυρίες για κρίσιμες στιγμές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ζωής* (Αθήνα: Προσκήνιο, 1990), 196.

²⁵ *Η Βραδυνή*, 5 και 6-9-1978.

βαση (με την οποία συμφωνήθηκε η ίδρυση γενικών προξενείων στην Οδησό και τη Θεσσαλονίκη), και η Συμφωνία Μορφωτικής και Επιστημονικής Συνεργασίας.²⁶ Επίσης, ο Σοβιετικός πρωθυπουργός Αλεξέι Κοσύγκιν επέδωσε πρόσκληση για την επίσημη έλευση του Κωνσταντίνου Καραμανλή στη Σοβιετική Ένωση.²⁷ Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί, ότι το Σεπτέμβριο του 1978 δύο σκάφη του ελληνικού πολεμικού ναυτικού επισκέφθηκαν εθιμοτυπικά το λιμάνι της Οδησού. Οι Σοβιετικοί ανταπέδωσαν την επίσκεψη τον επόμενο μήνα. Μάλιστα, στο σοβιετικό στολίσκο επέβαινε ο ίδιος ο διοικητής του σοβιετικού στόλου Μαύρης Θάλασσας.²⁸

Μια άλλη σημαντική εξέλιξη έλαβε χώρα λίγο μετά από την επίσκεψη Ράλλη στη Μόσχα: η επίτευξη καταρχήν συμφωνίας ανάμεσα στα ναυπηγεία του Νεώριου Σύρου, αφενός, και του σοβιετικού οίκου “Sudoimport” και του σοβιετικού πολεμικού ναυτικού, αφετέρου, για την επισκευή βοηθητικών σκαφών του σοβιετικού στόλου Μεσογείου και Μαύρης Θάλασσας, καθώς και εμπορικών πλοίων.²⁹ Το πρωτόκολλο με τους ακριβείς όρους υπογράφηκε το Σεπτέμβριο του 1979. Πάντως, η υλοποίηση της συγκεκριμένης συμφωνίας κάθε άλλο παρά εύκολη αποδείχθηκε. Σημαντικοί ανασχετικοί παράγοντες στην απρόσκοπτη εφαρμογή της συμφωνίας υπήρξαν και οι υπερβολικές αντιδράσεις και η καχυποψία των ΗΠΑ, αλλά και άλλων δυτικών εταίρων (περιλαμβανομένης της Τουρκίας, παρότι η ίδια λάμβανε ακόμα και στρατιωτική βοήθεια από τη Σοβιετική Ένωση).³⁰

²⁶ Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, τ. 10, 308-310· Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις*, 197.

²⁷ *Η Βραδυνή*, 6-9-1978.

²⁸ *The Guardian*, 25-10-1978. *Η Βραδυνή*, 5-9-1978. Αυτή η υπήρξε η πρώτη ανταλλαγή επίσκεψης πολεμικών σκαφών των δύο κρατών από το 1917-18.

²⁹ Βλ. σχετικά σειρά εγγράφων στο ΑΚΚ, ΙΚΚ, φάκ. 54Α, Συνεργασία ναυπηγείων Σύρου με το σοβιετικό ναυτικό και την V/O “Sudoimport”, 30-11-978 έως 2-11-1979.

³⁰ Για τις αντιδράσεις των δυτικών, βλ. ενδεικτικά εφ. *Η Βραδυνή*, 21 και 22-9-1979. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι το ύψος των ελληνοσοβιετικών εμπορικών συναλλαγών ήταν ασήμαντο συγκρινόμενο με το αντίστοιχο ανάμεσα σε ΕΣΣΔ και Τουρκία. Σημαντική ήταν επίσης η οικονομική και τεχνική βοήθεια που είχε χορηγήσει, και εξακολουθητικά χορηγούσαν, οι Σοβιετικοί στην Τουρκία, υποβοηθώντας ιδίως τη βιομηχανική ανάπτυξη της τελευταίας. Για συγκεκριμένα στοιχεία και μεγέθη, βλ. ΑΚΚ, ΙΚΚ, φάκ. 25Β, Σημείωμα ΥΠΕΞ για οικονομική βοήθεια Σοβιετικής Ένωσης προς Τουρκία και για τις οικονομικές σχέσεις ΕΕΣΔ–Τουρκίας, αρ. πρωτ. Φ.3161.

Πράγματι, στις αρχές Οκτωβρίου 1979, κι ενώ ήδη αναβίωνε με αυξανόμενη ένταση ο ψυχροπολεμικός ανταγωνισμός των δύο υπερδυνάμεων, έλαβε χώρα πενθήμερη επίσημη επίσκεψη του Κ. Καραμανλή στη Σοβιετική Ένωση, η πρώτη Έλληνα πρωθυπουργού μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. Λίγες εβδομάδες πριν την πραγματοποίηση του ταξιδιού εκείνου, κι ενώ Έλληνες και Σοβιετικοί αξιωματούχοι είχαν ήδη συνομολογήσει στην Αθήνα συμφωνία διμερούς οικονομικής συνεργασίας, δεν έλειψε η διατύπωση «ανησυχιών» από μερίδα των αμερικανικών ΜΜΕ, καθώς και διαρροές Αμερικανών αξιωματούχων ήκιστα ενθαρρυντικές για το ελληνικό «άνοιγμα» προς τη Μόσχα.³¹ Άλλωστε τότε –στις 7 Σεπτεμβρίου– υπογράφηκε και το πρωτόκολλο με τους ακριβείς όρους της συμφωνίας για την επισκευή σοβιετικών πλοίων στο Νεώριο Σύρου.³² Αλλά, πέρα από τις φήμες και τις διαρροές, δεν έλειψαν και ενέργειες των ΗΠΑ και άλλων συμμάχων διά της επίσημης οδού. Έτσι, στις 20 Σεπτεμβρίου 1979, το State Department εξέφρασε «σοβαρές ανησυχίες» για την «άνευ προηγούμενου συμφωνία» που προέβλεπε την επισκευή και βοηθητικών σκαφών του σοβιετικού πολεμικού ναυτικού. Το θέμα συζητήθηκε επίσης και στο ΝΑΤΟ, σε επίπεδο Μονίμων Αντιπροσώπων των κρατών-μελών.³³ Δεν πρέπει να λησμονείται ότι στη δεδομένη χρονική συγκυρία οι σχέσεις της Ελλάδας με τις ΗΠΑ δεν ήταν ανέφελες, κυρίως εξαιτίας της συνεχιζόμενης έντασης Ελλάδας–Τουρκίας και της έλλειψης προόδου στο Κυπριακό, αλλά και διότι εκκρεμούσαν τα ζητήματα της επανένταξης της χώρας στη στρατιωτική δομή του ΝΑΤΟ και της οριστικής υπογραφής συμφωνίας για την αναθεώρηση και ανανέωση των «διευκολύνσεων» της Ελλάδας προς τις ΗΠΑ (με έμφαση στο καθεστώς των αμερικανικών βάσεων).³⁴ Πάντως, μετά και από την αντίδραση του Καραμανλή,

---

22/1, 13-4-1976, και ΑΚΚ, ΙΚΚ, φάκ. 35Β, Σημείωμα περί της οικονομικής βοήθειας της ΕΣΣΔ προς Τουρκία (με ημερομηνία μετά τις 15 Απριλίου 1980). Εύλογα, η ελληνική πλευρά προσδοκούσε, ή έστω διερευνούσε την πιθανότητα, επίτευξης παρόμοιων συμφωνιών με τους Σοβιετικούς.

³¹ Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, τ. 11, 219-20· επίσης, *Ελευθεροτυπία*, 15 και 26-9-1979.

³² *Ελευθεροτυπία*, 7-9-1979.

³³ *Ελευθεροτυπία*, 21 και 22-9-1979· *Η Βραδυνή*, 21 και 22-9-1979· *Απογευματινή* 22-9-1979.

³⁴ *Η Βραδυνή*, 18-9-1979.

η προεδρία Κάρτερ φρόντισε με επίσημες τοποθετήσεις να διασκεδάσει τις εντυπώσεις.³⁵

Από την άλλη πλευρά, στην εσωτερική πολιτική σκηνή επικράτησε κλίμα συναίνεσης, παρότι υπήρξαν κάποιες περιορισμένες αντιδράσεις (κυρίως από υπερσυντηρητικά ή ακροδεξιά στοιχεία), αλλά και «εκτιμήσεις» μερικών φιλοκυβερνητικών εφημερίδων για κίνδυνο θερμού επεισοδίου στο Αιγαίο.³⁶ Γενικώς, το «άνοιγμα» της ελληνικής κυβέρνησης προς τη Μόσχα είχε την υποστήριξη της μεγάλης πλειοψηφίας της κοινής γνώμης³⁷ και της αντιπολίτευσης. Όχι μόνο, για εύλογους λόγους, του ΚΚΕ και της μη κομμουνιστικής Αριστεράς, αλλά και του ΠΑΣΟΚ και του Ανδρέα Παπανδρέου προσωπικά. Ο τελευταίος, παρότι τότε ακολουθούσε πολιτική πόλωσης και ολομέτωπης σύγκρουσης με την κυβέρνηση της ΝΔ, όχι μόνο υποστήριξε την πολιτική βελτίωσης των ελληνοσοβιετικών σχέσεων αλλά προέβη και σε εκτιμήσεις ότι θα προκύψουν απτά οφέλη από την επίσκεψη Καραμανλή στη Σοβιετική Ένωση.³⁸

Το ταξίδι του Έλληνα πρωθυπουργού έλαβε χώρα, όπως είχε προγραμματιστεί, στις 1-4 Οκτωβρίου 1979. Τον συνόδευσε ο υπουργός Εξωτερικών Γεώργιος Ράλλης. Ο Καραμανλής είχε συνομιλίες με τη σοβιετική ηγεσία, δηλαδή το γενικό γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΣΕ, Λεονίντ Μπρέζνιεφ, τον Κοσύγκιν και τον Γκρομούκο. Για άλλη μια φορά το κλίμα ήταν πολύ καλό, ενώ υπήρξε συναντίληψη στο ευρύτερο πολιτικό πεδίο και σε επίπεδο γενικών αρχών και επιδιώξεων, σύμφωνα με το «πνεύμα του Ελσίνκι»: για παράδειγμα, για την ανάγκη αποκλιμάκωσης της ψυχροπολεμικής έντασης και μείωσης των εξοπλισμών και την εδραίωση κλίματος εμπιστοσύνης ανάμεσα στους

³⁵ *Η Βραδυνή*, 28-9-1979.

³⁶ *Ελευθεροτυπία*, 25-9-1979. Επίσης, αν και η ΕΔΗΚ του Ιωάννη Ζίγδη τασσόταν υπέρ της βελτίωσης των ελληνοσοβιετικών σχέσεων, ωστόσο καταδίκασε την υπογραφή της συμφωνίας του Νεορίου. Μάλιστα, της έδωσε τελείως διαφορετικό χαρακτήρα, αφού χαρακτήρισε την επισκευή και δεξαμενισμό των σοβιετικών πλοίων ως «στρατιωτική βάση».

³⁷ Σχετική δημοσκοπήση δημοσίευσε η *Ελευθεροτυπία* στις 29-9-1979.

³⁸ *Ελευθεροτυπία*, 28-9-1979. Ο Παπανδρέου θεωρούσε ότι το ταξίδι Καραμανλή και συνολικά το «άνοιγμα» στη Σοβιετική Ένωση θα στεφόταν από μεγάλη επιτυχία αν: α) η ελληνική κυβέρνηση εκμαίευε κάποιου είδους εγγύηση της Μόσχας για τα ανατολικά σύνορα της Ελλάδας, και, β) εξασφαλιζόταν η ανοχή των Σοβιετικών σε επέκταση του ελληνικής αιγιαλίτιδας ζώνης στα δώδεκα μίλια.

δύο συνασπισμούς. Στο πεδίο της πρακτικής πολιτικής, η ελληνική πλευρά έδωσε έμφαση στην ανάγκη ανάπτυξης της ενεργειακής συνεργασίας, καθώς η ελληνική οικονομία είχε πληγεί σφοδρά από τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση: ζήτησε αύξηση της αποστολής σοβιετικού πετρελαίου, παροχή φυσικού αερίου (μέσω Βουλγαρίας), καθώς και ανταλλαγή ηλεκτρικής ενέργειας μέσω σύνδεσης με το ενεργειακό κύκλωμα του ανατολικού συνασπισμού – επίσης μέσω Βουλγαρίας. Οι Σοβιετικοί ιθύνοντες εξέφρασαν τη «συμπάθειά» τους για τα ελληνικά αιτήματα και δεσμεύθηκαν να τα εξετάσουν. Επίσης, υπογράφηκε νέα συμφωνία οικονομικής και τεχνικής συνεργασίας, καθώς και άλλες διακρατικές συμφωνίες για το εμπόριο, τη ναυτιλία, την τεχνική, επιστημονική και μορφωτική συνεργασία. Παράλληλα, στις 2 Οκτωβρίου υπογράφηκε από τους δύο πρωθυπουργούς (Καραμανλή και Κοσύγκιν) μακροσκελής κοινή πολιτική δήλωση, με την οποία επιβεβαιωνόταν το καλό κλίμα στις διμερείς σχέσεις και η επιθυμία περαιτέρω εμβάθυνσης της ελληνοσοβιετικής συνεργασίας.³⁹

Ωστόσο, ήδη κατά τους επόμενους μήνες καταδείχθηκαν και τα όρια στη δυνατότητα προσέγγισης και ουσιαστικής συνεργασίας. Η επίσκεψη Καραμανλή τελικά δεν απέδωσε αξιοσημείωτους καρπούς σε πρακτικό επίπεδο. Σε αυτό συντέλεσε μια σειρά πολιτικών και διπλωματικών εξελίξεων, όπως η διατήρηση της σοβιετικής πολιτικής ίσων αποστάσεων έναντι της Ελλάδας και της Τουρκίας, η κλιμάκωση της ψυχροπολεμικής έντασης ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, και, προφανώς, η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και η δρομολογηθείσα επανένταξή της στη στρατιωτική δομή του ΝΑΤΟ. Επίσης, τροχοπέδη στην ανεμπόδιστη ανάπτυξη των διμερών οικονομικών και εμπορικών σχέσεων αποτέλεσε η αναποτελεσματική γραφειοκρατία αμφότερων των πλευρών, και φυσικά το γεγονός ότι ανήκαν σε δύο διαφορετικά πολιτικά και οικονομικοκοινωνικά συστήματα και μπλοκ.

Ενδεικτική της απροθυμίας των Σοβιετικών να αναπτύξουν ουσιαδώς τις εμπορικές σχέσεις με την Ελλάδα υπήρξε η άρνησή τους να ικανοποιήσουν τις προσδοκίες της ελληνικής πλευράς για χορήγηση αυ-

---

³⁹ Για την επίσκεψη Καραμανλή στη Σοβιετική Ένωση και τις συνομιλίες του με τους σοβιετικούς ηγέτες Λ. Μπρέζνιεφ και Α. Κοσύγκιν και τον υπουργό Εξωτερικών Α. Γκρομύκο, βλ. τα σχετικά έγγραφα από το Αρχείο Κ. Καραμανλή, καθώς και Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, τ. 11, σ. 230-54.

ξημένης ποσότητας πετρελαίου σε προνομαϊκή τιμή και για προσφορά ηλεκτρικού ρεύματος μέσω του δικτύου των βαλκανικών σοσιαλιστικών κρατών. Παράλληλα, απορρίφθηκε το ελληνικό αίτημα για επέκταση στην ελληνική επικράτεια του δικτύου φυσικού αερίου που τροφοδοτούσε τη Βουλγαρία με (φτηνό) σοβιετικό φυσικό αέριο.⁴⁰ Αλλά και η κυβέρνηση Ράλλη δίσταζε να αγνοήσει τις πιέσεις της Δύσης και να προχωρήσει στην –επωφελή για την Ελλάδα– ανανέωση της σύμβασης επισκευής πλοίων στο Νεώριο, που έληξε τυπικά στις 31 Δεκεμβρίου 1980.⁴¹ Ακόμα, ο ίδιος ο Ράλλης έχει παραδεχθεί πως, σε μεγάλο βαθμό, οι απόπειρες για βελτίωση των σχέσεων με τη Σοβιετική Ένωση, και ιδίως η συνομολόγηση της συμφωνίας για την επισκευή πλοίων στο Νεώριο, αποτελούσαν μέρος της προσπάθειας της Αθήνας –και του ίδιου προσωπικά– να ασκηθεί πίεση στις ΗΠΑ προκειμένου να επιλυθεί το ζήτημα της επανόδου της Ελλάδας στη στρατιωτική δομή του NATO και της επίτευξης συμφωνίας για το καθεστώς των αμερικανικών βάσεων.⁴² Συνολικά λοιπόν, παρά τις προσπάθειες των προηγούμενων ετών, περί το 1980-81 το εμπορικό ισοζύγιο Ελλάδας–ΕΣΣΔ παρέμεινε εξαιρετικά αρνητικό για την πρώτη, εξαιτίας και της στροφής της δεύτερης σε άλλες αγορές για την προμήθεια συγκεκριμένης γκάμας προϊόντων, όπως λόγου χάρη το κρασί.⁴³

Το 1980 είχε διαμορφωθεί λοιπόν ένα νέο πλαίσιο, τόσο στη διεθνή πολιτική σκηνή, όπου αναζωπυρώθηκε η ψυχροπολεμική ένταση, όσο και στο επίπεδο των ελληνοσοβιετικών σχέσεων, όπου, παρά τη βελτίωση των διμερών σχέσεων, η Ελλάδα είχε ωστόσο επανενταχθεί στη στρατιωτική δομή του NATO και είχε προσχωρήσει στην ΕΟΚ. Σε αυτό το πλαίσιο λοιπόν εντασσόταν και η πρόταση που διατύπωσε την άνοιξη του 1981 ο ηγέτης της Σοβιετικής Ένωσης, Λεονίντ Μπρέζνιεφ, διά της συνέντευξής του στο διευθυντή της εφημερίδας *Τα Νέα* Γιάννη Καψή περί σύναψης διμερούς συμφωνίας. Βάσει εκείνης της πρότασης, η Ελλάδα θα ανελάμβανε να απομακρύνει και να μην εγκαταστήσει στο μέλλον πυρηνικές κεφαλές και τα μέσα εκτόξευσης/άφεσής τους, ενώ η Σοβιετική Ένωση θα εγγυάτο ότι το Σύμφωνο της Βαρσοβίας δεν θα

⁴⁰ *The Guardian*, 11-8-1980.

⁴¹ *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1-1-1981.

⁴² Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις*.

⁴³ *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1-1-1981.

χρησιμοποιούσε πυρηνικά όπλα εναντίον της Ελλάδας σε περίπτωση σύρραξης.⁴⁴ Εκτός του ότι ήταν εξαιρετικά δύσκολο για την Ελλάδα να αναλάβει μια τέτοια πρωτοβουλία δίχως τη συναίνεση της Ουάσιγκτον και του ΝΑΤΟ, η ίδια η σοβιετική πρόταση δεν περιλάμβανε κάποια εγγύηση σεβασμού των ελληνικών συνόρων έναντι επίθεσης και με συμβατικά όπλα.

Η πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ και τα νέα ανοίγματα προς τη Μόσχα (Νοέμβριος 1981-Μάιος 1985)

Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία μετά τις εκλογές της 18^{ης} Οκτωβρίου 1981 αποτέλεσε τομή αλλά, συνάμα, εν μέρει και συνέχεια της προηγούμενης ελληνικής πολιτικής έναντι της Σοβιετικής Ένωσης (και του ανατολικού συνασπισμού συνολικά). Εξαρχής, ο νέος Έλληνας πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου προσπάθησε να προωθήσει «πολυδιάστατη» εξωτερική πολιτική, ενώ στις διακηρύξεις του επανειλημμένα τάχθηκε υπέρ της ύφεσης του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού, δίνοντας έμφαση στην ανάγκη επίλυσης του ζητήματος της εγκατάστασης των νέων πυραύλων ενδιάμεσου βεληνεκούς και γενικότερα τασσόμενος υπέρ του πυρηνικού αφοπλισμού.⁴⁵ Προς αυτήν την κατεύθυνση έλαβε και συγκεκριμένες πρωτοβουλίες, οι οποίες συχνά προκάλούσαν την ενόχληση ή και τη μήνιν των ΗΠΑ και άλλων δυτικών εταίρων (όπως του Ηνωμένου Βασιλείου και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας). Σημαντική πτυχή της εξωτερικής πολιτικής της πρώτης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ υπήρξε και η επιδίωξη της βελτίωσης των σχέσεων και της καλλιέργειας της συνεργασίας με τη Σοβιετική Ένωση (καθώς και με τα κομμουνιστικά καθεστώτα των Βαλκανίων και της Ανατολικής Ευρώπης γενικότερα).⁴⁶

⁴⁴ *Τα Νέα*, 2-4-1981.

⁴⁵ *Πρακτικά Βουλής*, τ. 1, Περίοδος Γ', Σύνοδος Α' (Αθήνα: 1982), 16-17. Βλ. και το επίσημο προεκλογικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ: *Διακήρυξη κυβερνητικής πολιτικής: συμβόλαιο με το Λαό* (Αθήνα: ΠΑΣΟΚ, 1981).

⁴⁶ Για μια επισκόπηση της εξωτερικής πολιτικής των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1981-1989, βλ. ενδεικτικά Χρήστος Ροζάκης, «Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1981-1989», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000), 371-391, και John O. Iatrides, "Papandreou's Foreign Policy," στο *The*

Ποικίλα ήταν τα κίνητρα του Ανδρέα Παπανδρέου για την επιδίωξη της εμβάθυνσης των σχέσεων Αθήνας–Μόσχας. Πρώτον, ειλικρινής υπήρξε η επιθυμία της ελληνικής κυβέρνησης για αποκλιμάκωση της διεθνούς έντασης ανάμεσα στους δύο συνασπισμούς και για απομάκρυνση του κινδύνου πυρηνικού ολοκαυτώματος στην Ευρώπη, αλλά και η επιδίωξη της νέας ηγεσίας να εμφανίζεται αποστασιοποιημένη από την επιρροή και την πολιτική των Αμερικανών. Καθώς στα ζητήματα της απομάκρυνσης των αμερικανικών βάσεων και των ευρισκόμενων στην Ελλάδα τακτικών πυρηνικών όπλων ο Παπανδρέου δεν ήταν πραγματικά διατεθειμένος να έρθει σε σύγκρουση με την Ουάσιγκτον, κατανοώντας ότι κάτι τέτοιο θα υπονόμεινε τη διεθνή θέση και ισχύ της Ελλάδας (ιδίως έναντι της Τουρκίας), προτίμησε να αποστασιοποιηθεί σε σειρά άλλων ζητημάτων, όπου δεν διακυβεύονταν ζωτικά ελληνικά συμφέροντα. Κυρίως για λόγους εσωτερικής κατανάλωσης, η νέα ελληνική κυβέρνηση επιδίωκε να εμφανίζεται ότι δεν είχε εγκαταλείψει τις προεκλογικές διακηρύξεις για άμβλυνση του δυτικού εναγκαλισμού. Συνεπώς, σε σειρά ζητημάτων, ο Παπανδρέου φάνηκε είτε να αποστασιοποιείται από τη Δύση, και ιδίως τις Ηνωμένες Πολιτείες, δίχως πάντως στην πραγματικότητα να προκαλεί ουσιαστικά προβλήματα, είτε να στέκεται, στο δημόσιο λόγο του, περισσότερο επικριτικά έναντι της Ουάσιγκτον, παρά έναντι της Μόσχας.⁴⁷ Κάποιες φορές μάλιστα επιδοκίμαζε δημοσίως και ορισμένες σοβιετικές πρωτοβουλίες που κινούνταν στη λογική του ελέγχου των πυρηνικών εξοπλισμών και της αποκλιμάκωσης του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού.⁴⁸

Επιπλέον, οι κινήσεις της νέας κυβέρνησης για περαιτέρω βελτίωση των σχέσεων με τη Σοβιετική Ένωση εντάσσονταν στην ευρύτερη στρατηγική του Παπανδρέου, αφενός να ασκήσει μια περισσότερο ανεξάρτητη και πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική, και αφετέρου να α-

---

Greek Socialist Experiment: Papandreou's Greece 1981-1989, εκδ. Theodore C. Kariotis (New York: Pella, 1992), 127-160.

⁴⁷ Διονύσης Χουρμούλης, «Η προώθηση της πολιτικής διεθνούς ύφεσης από την πρώτη κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου και οι αντιδράσεις της Δύσης, 1981-1985», στο *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος: επεκτείνοντας τις ερμηνείες*, επιμ. Νίκου Μαραντζίδη–Ιάκωβου Μιχαηλίδη–Ευάνθη Χατζηβασιλείου (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2018), 169-85, 175-85.

⁴⁸ Ενδεικτικά, *Τα ΝΕΑ*, 19 και 29-3-1982 και 7 και 8-1-1983. Επίσης, *The New York Times*, 4-4-1982, καθώς και *The Financial Times*, 7-2-1984.

νεύρει πρόσθετα διεθνή ερείσματα προς εξισορρόπηση της Τουρκίας. Διότι, δεν πρέπει να λησμονείται ότι και για τον Παπανδρέου προτεραιότητα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας αποτελούσε η αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής και η εξισορρόπηση της τουρκικής ισχύος.⁴⁹ Έτσι, ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου, σε συνομιλίες που είχε με Σοβιετικούς αξιωματούχους μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας, επιζήτησε την παρέμβαση της Σοβιετικής Ένωσης, ώστε εκείνη να ασκήσει την επιρροή της στην Τουρκία προκειμένου η τελευταία να απόσχει από προκλητικές στρατιωτικές ή διπλωματικές ενέργειες στο Αιγαίο και την Κύπρο και να καταστεί εφικτή η ειρηνική επίλυση των διαφορών με σεβασμό του διεθνούς δικαίου.⁵⁰ Όπως όμως θα αναλυθεί παρακάτω, παρότι η Σοβιετική Ένωση υιοθέτησε σε επίπεδο διακηρύξεων θέσεις πιο φιλικές προς τα ελληνικά συμφέροντα στο Κυπριακό και το Αιγαίο, ωστόσο δεν μετέβαλε ουσιωδώς την πολιτική της διατήρησης ίσων αποστάσεων μεταξύ Αθήνας (και Λευκωσίας) και Άγκυρας.

Φυσικά, η Αθήνα έτρεφε και την ελπίδα για περαιτέρω ανάπτυξη και των εμπορικών και οικονομικών δεσμών, ώστε να ωφεληθεί η ελληνική οικονομία. Ήδη, πριν την ανάληψη της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ, είχαν υπογραφεί ή δρομολογηθεί ελληνοσοβιετικές συμφωνίες για την επισκευή σοβιετικών εμπορικών και πολεμικών πλοίων στα ναυπηγεία του Νεωρίου Σύρου, καθώς και για την κατασκευή εργοστασίου παρασκευής αλουμίνιας (μεγάλο μέρος της οποίας θα εξαγόταν έπειτα στη Σοβιετική Ένωση).⁵¹ Επίσης, στις αρχές του 1982 Σοβιετικοί αξιωματούχοι έδωσαν διαβεβαιώσεις στην ελληνική κυβέρνηση ότι η ΕΣΣΔ θα προχωρούσε σε παραγγελίες μεγάλων ποσοτήτων αγροτικών προϊόντων από την Ελλάδα (ιδίως εσπεριδοειδή, καπνά, κρασί).⁵²

Τέλος, δεν έλειπαν και οι υπολογισμοί σχετικά με τις μελλοντικές εξελίξεις στην εσωτερική πολιτική σκηνή. Δεδομένης της ισχύος του ΚΚΕ, κυρίως στο συνδικαλιστικό χώρο, ο Ανδρέας Παπανδρέου επιθυμούσε να αμβλύνει τυχόν αντιδράσεις των Ελλήνων κομμουνιστών

⁴⁹ *Πρακτικά Βουλής*, ό.π., 16. Επίσης, Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, 372-75.

⁵⁰ ΙΚΚ, ΚΚΑ, φάκ. 54Β, Σημείωμα Διπλωματικού Γραφείου Πρωθυπουργού σχετικά με συνομιλία Παπανδρέου και πρεσβευτή Καμπόσκιν για ελληνοσοβιετικές σχέσεις, ελληνοτουρκικά και διεθνή ζητήματα, 15-2-1982.

⁵¹ *The Financial Times*, 7-10-1983.

⁵² ΙΚΚ, ΚΚΑ, φάκ. 54Β, αυτ.

και των πιο ριζοσπαστών οπαδών του ΠΑΣΟΚ για την καθυστέρηση ή αναβολή υλοποίησης σημαντικών εξαγγελιών της «Αλλαγής» είτε στο πεδίο της διεθνούς πολιτικής (λόγου χάρη, παραμονή της χώρας στο ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ), είτε στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής. Η σύσφιξη των δεσμών με τη Σοβιετική Ένωση αφενός θα κατεύναζε την ηγεσία και τους οπαδούς του ΚΚΕ, αφετέρου θα έδινε το κίνητρο στο Κρεμλίνο να «συμβουλευθεί» το ΚΚΕ να διατηρήσει σχετικά ανεκτική στάση έναντι της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ.⁵³

Σε κάθε περίπτωση, η νέα ελληνική κυβέρνηση επέλεξε εξαρχής να διαφοροποιηθεί από την πολιτική της Δύσης σε μια σειρά ζητημάτων και να υιοθετήσει θέσεις που ικανοποιούσαν τη Μόσχα και τους συμμάχους της.⁵⁴ Η πρώτη φορά που η Αθήνα αποστασιοποιήθηκε σαφώς από τους δυτικούς εταίρους και υιοθέτησε στάση αρκετά ικανοποιητική για τη Μόσχα, υπήρξε το Πολωνικό. Με πρωτοβουλία κυρίως των Ηνωμένων Πολιτειών, οι περισσότερες κυβερνήσεις του δυτικού συνασπισμού επέβαλαν οικονομικές και άλλες κυρώσεις στην Πολωνία και τη Σοβιετική Ένωση εξαιτίας της επιβολής στρατιωτικού νόμου από το καθεστώς Γιαρουζέλσκι τον Δεκέμβριο του 1981. Ωστόσο, η ελληνική κυβέρνηση εξέφρασε μεν τη θλίψη της για την κατάσταση στην Πολωνία και καταδίκασε τις εξελίξεις στη χώρα, αρνήθηκε όμως να συμμετάσχει σε κυρώσεις, εκφράζοντας τις έντονες επιφυλάξεις της στις σχετικές αποφάσεις και τα κοινά ανακοινωθέντα του ΝΑΤΟ και της ΕΟΚ, εγκαινιάζοντας και την «πολιτική των αστερίσκων».⁵⁵ Η Ελλάδα δεν

⁵³ Σε ανάλογα συμπεράσματα είχε καταλήξει και ο Νίκος Καταπόδης, ο οποίος μετά την ανάληψη της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ τοποθετήθηκε πολιτικός διευθυντής του Υπουργείου Εξωτερικών (ως τα τέλη του 1984), δηλαδή νούμερο ένα στην υπηρεσιακή ιεραρχία, καθώς η κυβέρνηση Παπανδρέου δεν διόρισε κάποιον γενικό γραμματέα. Βλ. σχετικά, Νίκος Καταπόδης, *Σκόρπια φύλλα της διπλωματικής μου ζωής* (Αθήνα: Ποταμός, 2004), 117. Για παρόμοιες εκτιμήσεις Δυτικών αξιωματούχων, βλ. ενδεικτικά ΤΝΑ, FCO 9/4638, Gass (Athens) προς Foster (FCO), 13-12-1984.

⁵⁴ Μερικά τέτοια ζητήματα ήταν: οι σχέσεις Ανατολής-Δύσης και οι προϋποθέσεις αποκλιμάκωσης του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού, η προώθηση της διαβαλκανικής συνεργασίας και της αποπυρηνικοποίησης των Βαλκανίων και της Μεσογείου, η αραβοϊσραηλινή διαμάχη. Βλ. ΤΝΑ, FCO 9/4657, Keefe (Southern European department) προς Brenton (European Community Department), 31-1-1984.

⁵⁵ *The New York Times*, 13-1-1982. Επίσης, Γιάννης Χαραλαμπίδης, *Κρίσιμα χρόνια: αγώνες για τη δημοκρατία (1936-1996)* (Αθήνα: Προσκήνιο, 2001), 312-5. Σε εκείνη την περίσταση, επειδή δεν κατέστησε σαφείς τις ελληνικές αντιρρήσεις, απο-

επιθυμούσε να προχωρήσει στην καταδίκη «του συνόλου ενός από τα συστήματα που διέπουν σήμερα τις [ψυχροπολεμικές] συμμαχίες». Κάτι τέτοιο, όπως και η επιβολή κυρώσεων, θα όξυνε τις ψυχροπολεμικές αντιθέσεις. Η στάση της ελληνικής κυβέρνησης ενόχλησε την αμερικανική κυβέρνηση (αλλά και τον αμερικανικό Τύπο), ικανοποίησε ωστόσο τους Σοβιετικούς, όπως κατέστη φανερό και από τα σχόλια του Πρακτορείου *Τας*.⁵⁶

Όπως προαναφέρθηκε, κατά το διάστημα 1981-85 η στάση της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ έναντι της Σοβιετικής Ένωσης επηρεάστηκε σε κάποιο βαθμό από την ανάγκη να ικανοποιηθεί η πιο ριζοσπαστική μερίδα της εκλογικής βάσης και των κατώτερων στελεχών του κόμματος, που αδημονούσαν για την ταχύτερη εφαρμογή της υποσχθείσας «Αλλαγής» ως προς τη διεθνή θέση της Ελλάδας αλλά και το εύρος της αναδιανεμητικής πολιτικής. Κυρίως όμως, από τα τέλη του 1982 και εξής, τα «ανοίγματα» της ελληνικής κυβέρνησης προς τη Μόσχα αποσκοπούσαν στον κατευνασμό –και παράλληλα στην ανάσχεση ενδεχόμενης ενίσχυσης της εκλογικής επιρροής– του ΚΚΕ. Πράγματι, το τελευταίο είχε σημειώσει αξιοσημείωτη επίδοση στις δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου του 1982 (τη στιγμή που το ΠΑΣΟΚ απώλεσε δυνάμεις σε σχέσεις με τις εκλογές του 1981), ενώ οι Έλληνες κομμουνιστές διατηρούσαν την ισχύ τους στα μεγαλύτερα εργατικά συνδικάτα και σωματεία. Ήδη από τα τέλη του 1982 και τις αρχές του 1983 η ηγεσία του ΚΚΕ άρχισε να κλιμακώνει την κριτική της προς την κυβέρνηση,⁵⁷ ενώ και οι συνδικαλιστές πρωτοστατούσαν στις απεργιακές κινητοποιήσεις που κατά περιόδους συγκλόνιζαν τη χώρα. Όπως, λοιπόν, αναγνώριζαν ακόμα και Δυτικοί διπλωμάτες που υπηρετούσαν στις πρεσβείες στην Αθήνα και είχαν καλύτερη γνώση της ελληνικής πολιτικής ζωής, η επιρροή του ΚΚΕ (και ο φόβος δυνητικής αύξησής της) περιόριζαν τις

λύθηκε εν πτήσει και ο υφυπουργός Εξωτερικών Ασημάκης Φωτήλας. Όσον αφορά την «πολιτική των αστερίσκων», με τον τρόπο αυτό η πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ διατύπωνε τις επιφυλάξεις σε παραγράφους κοινών ανακοινωθέντων του ΝΑΤΟ ή της ΕΟΚ σχετικά με ζητήματα όπως το Πολωνικό, το ζήτημα των Ευρωπυραύλων και του ελέγχου των εξοπλισμών, του Αφγανιστάν. Έτσι εκδηλωνόταν μεν η ελληνική αποστασιοποίηση, δίχως όμως την προβολή veto η οποία θα προκαλούσε σημαντική επιδείνωση στις σχέσεις της Ελλάδας με τις ΗΠΑ ή/και τα δυτικοευρωπαϊκές κράτη.

⁵⁶ *Το Βήμα*, 12-1-1982.

⁵⁷ TNA, FCO 9/4039, Llewellyn-Smith (Athens) προς Wilson (FCO), 13-1-1983.

επιλογές του Παπανδρέου «να απομακρυνθεί από τις πλέον αριστερές συμπεριφορές του».⁵⁸

Αντίστροφα, βέβαια, και το ΚΚΕ δεν επρόκειτο να έρθει σε οξεία και εφ' όλης της ύλης αντιπαράθεση με την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, παρά μόνο αν προηγουμένως είχε εξασφαλιστεί η έγκριση της Μόσχας. Όμως, στη δεδομένη συγκυρία, η σοβιετική ηγεσία διέκρινε οφέλη από τις διαφοροποιήσεις της Ελλάδας από τη Δύση (τόσο στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ όσο και της ΕΟΚ).⁵⁹ Συνεπώς, για τα επόμενα έτη –μέχρι το 1986– το ΚΚΕ επέλεξε να μην έρθει σε μετωπική αντιπαράθεση με τις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ (εξάιρεση αποτέλεσε το μέτωπο των απεργιακών κινητοποιήσεων, που όμως άπτονταν της οικονομικής πολιτικής, όχι της εξωτερικής πολιτικής και του διεθνούς προσανατολισμού της χώρας).

Παράλληλα, κλιμακωνόταν η λεγόμενη «κρίση των Ευρωπυραύλων» που αφορούσε στην κατασκευή από τις δύο υπερδυνάμεις και τοποθέτηση στην Ευρώπη νέας γενιάς πυραύλων ενδιάμεσου βεληνεκούς. Στα τέλη του 1979, το ΝΑΤΟ είχε αποφασίσει να προχωρήσει στην ανάπτυξη, σε επιλεγμένες χώρες-μέλη του ΝΑΤΟ, υπερσύγχρονων πυραύλων Πέρσινγκ 2 και Κρουζ, εν πολλοίς ως αντίδραση στην ανάπτυξη, ήδη από το 1977-78, των σοβιετικών SS-20. Κατά τα έτη 1979-1981 οι κυβερνήσεις των Καραμανλή και Ράλλη είχαν προσπαθήσει να διατηρήσουν κάποια μικρά περιθώρια ελιγμών. Δεν διαφοροποιήθηκαν από τη γραμμή του ΝΑΤΟ, τόνιζαν ωστόσο την ανάγκη αποκλιμάκωσης της νέας ψυχροπολεμικής έντασης και ισόρροπου περιορισμού των εξοπλισμών. Η κατάσταση άλλαξε με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Η νέα κυβέρνηση, και προσωπικά ο πρωθυπουργός, υιοθέτησαν θέσεις πιο φιλικές προς τις επίσημες διακηρύξεις του Κρεμλίνου, το οποίο καλούσε σε αναστολή της ανάπτυξης των νέων αμερικανικών πυραύλων στην Ευρώπη και σε νέες διαπραγματεύσεις για μείωση των εξοπλισμών (αντίθετα, το ΝΑΤΟ ήταν πρόθυμο να αναστείλει την ανάπτυξη των νέων πυραύλων, αν και οι Σοβιετικοί απέσυραν τους SS-20). Ο Παπανδρέου εν πολλοίς υιοθέτησε και αρκετές από τις σοβιετικές εικασίες σχετικά με τη φύση των νέων αμερικανικών πυραύλων και τα κίνητρα πίσω από την απόφαση ανάπτυξής

⁵⁸ FCO 9/4039, Wilson (FCO) προς Llewellyn-Smith (Athens), 28-1-1983.

⁵⁹ FCO 9/4039, Llewellyn-Smith (Athens) προς Wilson (FCO), 13-1-1983.

τους στην Ευρώπη. Έτσι, όπως προαναφέρθηκε, η ελληνική κυβέρνηση υιοθέτησε την «πολιτική των αστερίσκων», που συνίστατο στη διατύπωση ελληνικών επιφυλάξεων και διαφοροποιήσεων σε αστερίσκους, στα σχετικά κείμενα και τις αποφάσεις του ΝΑΤΟ.

Το 1983, ενώ πλησίαζε η ημερομηνία άφιξης των νέων αμερικανικών πυραύλων, η ελληνική κυβέρνηση επέδειξε αυξημένη κινητικότητα. Τον Ιανουάριο του 1983, εν όψει και της άφιξης του Σοβιετικού πρωθυπουργού Νικολάι Τιχόνωφ, η Αθήνα χαιρέτησε και επικρότησε τη σοβιετική πρόταση για τη συνομολόγηση συμφώνου μη επίθεσης και το σταδιακό περιορισμό των εξοπλισμών μεταξύ Συμφώνου της Βαρσοβίας και ΝΑΤΟ.⁶⁰ Αργότερα, τον Αύγουστο του 1983, έχοντας την προεδρία της ΕΟΚ, προσπάθησε, ανεπιτυχώς, να εξασφαλίσει απόφαση της Κοινότητας που θα ζητούσε την αναβολή της άφιξης των αμερικανικών πυραύλων στην Ευρώπη.⁶¹ Είναι ενδεικτικό, πάντως, ότι η Ελλάδα δεν μπλόκαρε τις σχετικές αποφάσεις του ΝΑΤΟ, αλλά υιοθέτησε αυτή την τακτική, η οποία, προκαλούσε μεν εκνευρισμό στους περισσότερους συμμάχους (και ιδίως την προεδρία Ρήγκαν, και τις κυβερνήσεις της Βρετανίας και της Δυτικής Γερμανίας),⁶² κατά τα άλλα όμως υπήρξε ουσιαστικά ανέξοδη και για την ίδια και για τη συμμαχία. Άλλωστε, εκεί όπου η Ελλάδα θα μπορούσε να δράσει ακόμα και μονομερώς, δηλαδή να επιδιώξει την απομάκρυνση των αμερικανικών βάσεων ή έστω των τακτικών πυρηνικών όπλων που βρίσκονταν αποθηκευμένα σε ελληνικό έδαφος, οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ κινήθηκαν με ρεαλισμό και δεν επιδίωξαν τη ρήξη με τους Αμερικανούς.

Επίσης, το Σεπτέμβριο του 1983 η διεθνής ένταση κλιμακώθηκε περαιτέρω, εξαιτίας του περιστατικού της κατάρριψης του νοτιοκορεατικού επιβατηγού αεροσκάφους από τη σοβιετική αεράμυνα, στην πε-

---

⁶⁰ *Τα Νέα*, 7 και 10-1-1983.

⁶¹ Χαράλαμπος, *Κρίσιμα χρόνια*, 323-4.

⁶² Σε κατ' ιδίαν συζητήσεις με Έλληνες ιθύνοντες, η σοβιετική ηγεσία εξέφραζε την ικανοποίησή της για την πολιτική της Αθήνας στο ζήτημα της κούρσας των πυρηνικών εξοπλισμών και τις προσπάθειες του Παπανδρέου να προωθήσει την ειρήνη και την αποκλιμάκωση της έντασης σε περιφερειακό (βαλκανικό) και πανευρωπαϊκό επίπεδο. Αναγνώριζαν επίσης ότι οι σχετικές ελληνικές πρωτοβουλίες προκαλούσαν εκνευρισμό στην προεδρία Ρήγκαν. Ενδεικτικά, ΙΚΚ, ΚΚΑ, φάκ. 46B, Πρακτικά συνομιλίας Υπουργού Ναυτιλίας Κατσιφάρα με Α' Αντιπρόεδρο Υπουργικού Συμβουλίου της ΕΣΣΔ και μέλος του Πόλιτμπυρο, Αλίεφ, 29-6-1983.

ριοχή της ανατολικής Σιβηρίας και της Σαχαλίνης, με αποτέλεσμα να βρουν τραγικό θάνατο οι επιβαίνοντες. Το αεροσκάφος, για άγνωστο λόγο, είχε παρεκκλίνει της προγραμματισμένης πορείας του και είχε εισέλθει στο σοβιετικό εναέριο χώρο. Οι Σοβιετικοί εξαπέλυσαν κατηγορίες ότι διενεργούσε κατασκοπεία.⁶³ Η κατάρριψη προκάλεσε την κατακραυγή της Δύσης, και κυρίως των Αμερικανών, που επιζήτησαν την επιβολή κυρώσεων από τα κράτη-μέλη του ΝΑΤΟ. Σε μια τέτοια απόφαση αντιτάχθηκε η Ελλάδα, αλλά και η Τουρκία (ενδεικτικό των ικανοποιητικών τουρκοσοβιετικών σχέσεων κατά την υπό εξέταση περίοδο, που αποτελούσε παράγοντα ανασταλτικό για μια ουσιαστικότερη ελληνοσοβιετική συνεργασία), καθώς και η Ισπανία και η Δανία.⁶⁴ Η Ελλάδα διαφοροποιήθηκε από τη στάση της πλειοψηφίας των δυτικών κρατών και σε άλλους διεθνείς οργανισμούς, πρωτίστως στην ΕΟΚ, σε μια περίοδο μάλιστα που η Αθήνα είχε την προεδρία της Κοινοότητας. Μάλιστα, προκειμένου να μην δυσαρεστήσει τη Μόσχα, η ελληνική κυβέρνηση εμπόδισε την επίδοση διαμαρτυρίας στη Σοβιετική Ένωση και την έκδοση καταδικαστικής απόφασης για την κατάρριψη.⁶⁵ Πάντως, το γεγονός αυτό θεωρήθηκε ενέργεια υπονομευτική της πολιτικής συνεργασίας των Δέκα και προκάλεσε την οργισμένη αντίδραση των άλλων Δυτικοευρωπαίων (πρωτίστως της Δ. Γερμανίας) και οδήγησε την Αθήνα σε μερική αναδίπλωση.⁶⁶ Παρόλα αυτά, περίπου ένα έτος αργότερα, ο ίδιος ο Παπανδρέου ισχυρίστηκε ότι το καταρριφθέν αεροσκάφος εκτελούσε κατασκοπευτική αποστολή της CIA, κάτι που εξόργισε τις ΗΠΑ.⁶⁷

Απότοκη της στάσης της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ υπήρξε μια περιορισμένη, και πάντως προσωρινή, μετακίνηση της Μόσχας προς τις ελληνικές θέσεις ως προς τα ελληνοτουρκικά. Διατηρήθηκε επίσης το θετικό κλίμα που είχε καλλιεργηθεί στις διμερείς σχέσεις κατά τα αμέσως προηγούμενα έτη. Ακόμα, κατά τα έτη 1982-84 έλαβαν χώρα σειρά επισκέψεων των ηγετών των δύο κρατών. Πιο σημαντική υπήρξε η επίσημη επίσκεψη του Σοβιετικού πρωθυπουργού στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 1983. Εκείνη υπήρξε η πρώτη επίσκεψη Σοβιετικού

⁶³ Paul Richardson, "1983: The Scariest Year," *Russian Life* (March/April 2013): 39-47.

⁶⁴ Χαραλαμπίδης, *ό.π.*, 324.

⁶⁵ Καταπόδης, *Σκόρπια φύλλα*, 111-2.

⁶⁶ TNA, FCO /4657, Synnott (FCO) προς Jenkins (FCO), 28-2-1984.

⁶⁷ *The New York Times*, 4-10-1984.

ηγέτη στην Ελλάδα. Ο Τιχόνωφ είχε συνομιλίες με την ελληνική πολιτική (Παπανδρέου) και πολιτειακή (Καραμανλή) ηγεσία. Σε πολιτικό επίπεδο, το κλίμα στις συναντήσεις ήταν πολύ καλό, ενώ οι δύο πλευρές συμφώνησαν –μάλλον γενικόλογα– στη χρησιμότητα των αποπυρηνικοποιημένων ζωνών και στην ανάγκη περιορισμού των πυρηνικών και συμβατικών εξοπλισμών «στο κατώτατο δυνατό επίπεδο». Ωστόσο, η ελληνική κυβέρνηση δεν υιοθέτησε στάση καταδικαστική της επικείμενης ανάπτυξης των νέων αμερικανικών πυραύλων στη Δυτική Ευρώπη. Ούτε οι Σοβιετικοί δεν αναθεώρησαν τις εκπεφρασμένες θέσεις τους για το Κυπριακό και το Αιγαίο και ουσιαστικά διατήρησαν την πολιτική των «ίσων αποστάσεων» έναντι Ελλάδας (και Κύπρου) και Τουρκίας. Περισσότερες υποσχέσεις για εμβάθυνση των ελληνοσοβιετικών σχέσεων άφησαν οι συμφωνίες που υπέγραψαν οι δύο πλευρές για ενίσχυση της οικονομικής και εμπορικής συνεργασίας.⁶⁸ Συγκεκριμένα, υπογράφηκε σύμφωνο οικονομικής συνεργασίας δεκαετούς διάρκειας για τη συγκρότηση μικτών εταιρειών που θα δραστηριοποιούνταν στο χώρο της ηλεκτρικής ενέργειας, του φυσικού αερίου και των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, της αγροτικής παραγωγής, των κατασκευών, και επεκτεινόταν σε περιβαλλοντικά θέματα. Ακόμα, συμφωνήθηκε η κατασκευή, με σοβιετική βοήθεια, εργοστασίου παραγωγής αλουμίνιας. Όταν το έργο θα περατωνόταν, σημαντικό μέρος της παραγόμενης αλουμίνιας θα εξαγόταν στη Σοβιετική Ένωση.⁶⁹

Από την πλευρά του, ο Ανδρέας Παπανδρέου επισκέφθηκε τη Μόσχα τρεις φορές. Η πρώτη ήταν το Νοέμβριο του 1982 και η δεύτερη το Φεβρουάριο του 1984, στις κηδείες των Σοβιετικών ηγετών Λεονίντ Μπρέζνιεφ και Γιούρι Αντρόπωφ αντίστοιχα. Ενδεικτική, ίσως της προσπάθειας της πρώτης κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ να καλλιεργήσει μια καλύτερη σχέση με τους Σοβιετικούς, αποτέλεσε η διατύπωση εξαιρετικά θετικών σχολίων για την προσωπικότητα και το ρόλο του Αντρόπωφ. Έτσι, πριν τη μετάβαση του Παπανδρέου στη Μόσχα, τόσο ο Έλληνας πρωθυπουργός όσο και ο φιλοκυβερνητικός Τύπος, χαρακτήρισε τον Αντρόπωφ υπέρμαχο της διεθνούς ύφεσης και αγωνιστή της παγκόσμιας ειρήνης.⁷⁰ Εκείνα τα εγκωμιαστικά σχόλια δεν έμειναν

⁶⁸ *The New York Times*, 25-2-1983.

⁶⁹ *The Financial Times*, 23-2-1983.

⁷⁰ Ενδεικτικά, *Εξόρμηση της Κυριακής*, 11-2-1984 και *Έθνος*, 11-2-1984.

απαρατήρητα από Δυτικούς διπλωμάτες, που τα έκριναν ως υπερβολικά και παράδοξα.⁷¹ Πράγματι, ο Αντρόποφ δεν θεωρείτο «περιστέρα», δεδομένου του ρόλου που είχε διαδραματίσει διαχρονικά στην καταστολή της εξέγερσης στην Ουγγαρία το 1956 αλλά και της «Άνοιξης της Πράγας» το 1968, στον απηνή διωγμό των αντιφρονούντων εντός της Σοβιετικής Ένωσης, και έπειτα στην κλιμάκωση της διεθνούς έντασης από το 1979 και εξής.

Μερικούς μήνες αργότερα, τον Ιούλιο του 1984, μια ελληνική κοινοβουλευτική αντιπροσωπεία, με επικεφαλής τον πρόεδρο της βουλής Γιάννη Αλευρά, επισκέφθηκε τη Σοβιετική Ένωση. Οι συζητήσεις ανάμεσα στους Έλληνες βουλευτές και τους Σοβιετικούς αξιωματούχους υπήρξαν μάλλον γενικόλογου χαρακτήρα, αφού δεν σημειώθηκε κάποια περεταίρω προσέγγιση των δύο πλευρών ούτε συνάφθηκε κάποια συμφωνία. Ωστόσο, επιβεβαιώθηκε το καλό κλίμα στις διμερείς σχέσεις.⁷²

Δεν είναι σαφές αν στο δεύτερο μισό του 1984 και ως τις αρχές του επόμενου έτους υπήρξε κάποια απόπειρα περαιτέρω προσέγγισης της Ελλάδας με τη Σοβιετική Ένωση (κι αν υπήρξε, αν η πρωτοβουλία προερχόταν από την Αθήνα ή τη Μόσχα). Πάντως, το ζήτημα αυτό προβλημάτισε και Δυτικούς αξιωματούχους.⁷³ Αν και, με βάση τις διαθέσιμες αρχειακές και άλλες πηγές, μια τέτοια υπόθεση δεν φαίνεται ως το πιθανότερο σενάριο. Σε ανάλογο συμπέρασμα κατέληξαν και Δυτικοί διπλωμάτες που υπηρετούσαν στην Αθήνα και είχαν βαθύτερη γνώση τόσο του (έστω ιδιόρρυθμου) ρεαλισμού που επεδείκνυε ο Παπανδρέου στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής, όσο και του ιδιαίτερου «στυλ» του.⁷⁴ Ωστόσο, κάποιες πρωτοβουλίες, τόσο της ελληνικής

⁷¹ TNA, FCO 9/4652, Madden (Athens) προς FCO, 14-2-1984.

⁷² TNA, FCO 9/4652, Edgar (Moscow) προς FCO, 1-8-1984. Κατά τη διάρκεια των συνομιλιών οι Σοβιετικοί ανέπτυξαν τις θέσεις τους για τη διεθνή κατάσταση και υιοθέτησαν σκληρή γραμμή έναντι των ΗΠΑ, ενώ, ως προς τα ελληνοτουρκικά, εξέφρασαν τη «συμπάθειά» τους προς την Ελλάδα, επαναλαμβάνοντας την πάγια σοβιετική θέση για ειρηνική επίλυση των διαφορών δίχως την ανάμιξη εξωτερικών παραγόντων. Το κοινό ανακοινωθέν, πάντως, δεν περιλάμβανε αναφορές εναντίον των ΗΠΑ ή του NATO. Για τη στάση των Σοβιετικών στα ελληνοτουρκικά, που ουσιαστικά – σύμφωνα και με παραδοχή υψηλόβαθμων υπηρεσιακών παραγόντων του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών – αποτελούσε μια πολιτική «ίσων αποστάσεων», βλ. και TNA, FCO 9/4652, Hulse (Athens) προς FCO, 24-8-1984.

⁷³ TNA, FCO 9/4652, Asquith (FCO) προς Athens, 3-9-1984.

⁷⁴ TNA, FCO 9/4652, Madden (Athens) προς Foster (FCO), 24-9-1984.

όσο και της σοβιετικής κυβέρνησης, συνέπεσαν με την επιδείνωση των σχέσεων Ελλάδας–ΗΠΑ και Ελλάδας–ΝΑΤΟ. Παραδείγματος χάριν, τον Αύγουστο του 1984 νέος Σοβιετικός πρεσβευτής στην Αθήνα ορίστηκε ο διπλωμάτης Ίγκορ Αντρόπωφ, γιος του Γιούρι Αντρόπωφ. Μια τέτοια κίνηση εύλογα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αύξηση του σοβιετικού ενδιαφέροντος για την Ελλάδα.⁷⁵ Παράλληλα, αυξήθηκαν και οι διμερείς επαφές και συνομιλίες για την εμβάθυνση της οικονομικής και εμπορικής συνεργασίας των δύο κρατών (δίχως πάντως ιδιαίτερα απτά αποτελέσματα). Ενδεικτικό ήταν το ταξίδι του αναπληρωτή υπουργού Εθνικής Οικονομίας, Κωνσταντίνου Βαΐτσου, στη Μόσχα, όπου προσπάθησε να καταλήξει σε συμφωνία με τους Σοβιετικούς για την επισκευή (ή και κατασκευή) σοβιετικών πλοίων σε ελληνικά ναυπηγεία, καθώς και για την κατασκευή του εργοστασίου παραγωγής αλουμίνιας. Οι παραπάνω επαφές έλαβαν ιδιαίτερη δημοσιότητα, ιδίως στην Ελλάδα, αν και εν τέλει πάλι δεν σημειώθηκε κάποια αξιοσημείωτη πρόοδος.⁷⁶

Στις 11-13 Φεβρουαρίου 1985 ο Ανδρέας Παπανδρέου, συνοδευόμενος από αρκετούς υπουργούς, επισκέφθηκε επισήμως τη Μόσχα. Εκεί έγινε δεκτός με τιμές ως «υπέρμαχος της ειρήνης, της ύφεσης και των φιλικών σχέσεων με τη Σοβιετική Ένωση». Ο Έλληνας πρωθυπουργός είχε συνομιλίες με τον ομόλογό του, Τιχόνωφ, και τον υπουργό Εξωτερικών Γκρομούκο.⁷⁷ Ωστόσο, δεν κατέστη δυνατό να συναντηθεί με το διάδοχό του, Γιούρι Αντρόπωφ, το γενικό γραμματέα του ΚΚΣΕ και πρόεδρο του Ανώτατου Σοβιέτ, Κωνσταντίν Τσερνιένκο, διότι ήταν βαριά άρρωστος (σχεδόν ετοιμοθάνατος).⁷⁸ Από ελληνικής πλευράς, δύο ήταν οι βασικοί στόχοι της ελληνικής κυβέρνησης. Αφενός, να διατηρηθεί, και ει δυνατόν να βελτιωθεί περαιτέρω, το ήδη καλό κλίμα στις διμερείς πολιτικοδιπλωματικές σχέσεις. Αφετέρου, να αναβαθμιστεί ουσιαδώς η ελληνοσοβιετική εμπορικο-οικονομική συνεργ-

---

⁷⁵ TNA, FCO 9/4652, Edgar (Moscow) προς Athens, 6-9-1984. Επίσης, *The Observer*, 7-10-1984.

⁷⁶ TNA, FCO 9/4652, Asquith (FCO) προς Athens, 3-9-1984.

⁷⁷ *The Times*, 12-2-1985.

⁷⁸ Πρέπει να σημειωθεί ότι ήδη από το καλοκαίρι του 1984, όταν και ο Έλληνας πρωθυπουργός αποδέχθηκε την πρόσκληση του Κρεμλίνου να πραγματοποιήσει επίσημη επίσκεψη στη Σοβιετική Ένωση, ο Παπανδρέου είχε διαμηνύσει ότι θα πήγαινε μόνο αν συναντούσε τον Τσερνιένκο, που όμως ήδη αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα υγείας. TNA, FCO 9/4652, Hulse (Athens) προς FCO, 24-8-1984.

γασία, με βασικές επιδιώξεις: τη μείωση του ελληνικού εμπορικού ελλείματος έναντι της ΕΣΣΔ· την προώθηση στη σοβιετική αγορά και βιομηχανικών –πέραν των αγροτικών– προϊόντων· την ανάπτυξη της διμερούς ναυτιλιακής συνεργασίας· και τη συνομολόγηση συμφωνιών για την κατασκευή μεγάλων βιομηχανικών και τεχνικών έργων.⁷⁹ Τελικά, ούτε το εν λόγω ταξίδι οδήγησε σε ουσιώδη εμβάθυνση των ελληνοσοβιετικών σχέσεων. Παρά το καλό κλίμα στις διμερείς επαφές, τη βούληση για ενίσχυση των διμερών επαφών και άρση των γραφειοκρατικών και άλλων εμποδίων που καθυστερούσαν την εφαρμογή των ήδη συνομολογημένων συμφωνιών εμποροοικονομικής και τεχνικής συνεργασίας, ελάχιστη πρόοδος σημειώθηκε στα επόμενα έτη.⁸⁰ Μάλιστα, σύμφωνα με εκτιμήσεις της εποχής, οι Σοβιετικοί έθεταν εμπόδια ακόμα και στην παλινόστηση και εγκατάσταση στην Ελλάδα των Ποιντών Ελλήνων πολιτών που διαβιούσαν στη Σοβιετική Ένωση. Και τούτο παρά τις περί του αντιθέτου εξαγγελίες και διαβεβαιώσεις της σοβιετικής ηγεσίας.⁸¹ Επίσης, ελλείπει αρχειακών πηγών ή σχετικών απομνημονευμάτων δεν μπορεί να εκτιμηθεί τι επίδραση είχε στον Παπανδρέου το γεγονός ότι ο Τσερνιένκο ήταν βαρύτατα άρρωστος (απεβίωσε τελικά στις 10 Μαρτίου 1985), ενώ μόλις το 1982 και το 1984 ο Έλληνας πρωθυπουργός είχε παραστεί στις κηδείες του Μπρέζνιεφ και Αντρόποφ. Γεγονός πάντως είναι ότι ήδη από το Μάρτιο του 1985 ο Παπανδρέου έκανε φανερό τη βούλησή του για εξομάλυνση και βελτίωση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων, έστω κι αν κάτι τέτοιο δεν κατέστη άμεσα εφικτό λόγω εξελίξεων και συγκυριών που δεν άπτονται του θέματος του παρόντος κειμένου.⁸²

⁷⁹ Ενδεικτικά, βλ. *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 25-4-1985.

⁸⁰ *The Financial Times*, 18-2-1985.

⁸¹ ΙΚΚ, ΑΚΚ, φάκ. 69Β, Δ. Πλατής (Διπλωματικό Γραφείο Προεδρίας της Δημοκρατίας) προς Πρόεδρο της Δημοκρατίας Κ. Καραμανλή, Σημείωμα επί των εξελίξεων της εξωτερικής πολιτικής, 28-2-1985.

⁸² Επίσης, δεν πρέπει να λησμονείται ότι μετά τις εκλογές του Ιουνίου 1985 και την εκ νέου επικράτηση του ΠΑΣΟΚ, ολοκληρώνεται σταδιακά και η φιλοευρωπαϊκή στροφή του Ανδρέα Παπανδρέου, της κυβέρνησης και (σε μεγάλο βαθμό) του κόμματος. Βλ. και Dionysios Chourchoulis, “‘Only in It for the Money’? Reappraising Greece’s Portrayal as a Restless and Untrustworthy EEC Member during the 1980s,” στο *Greece and the EU: 40 years of membership*, εκδ. Antonis Klapsis (Utrecht: Eburon Academic Publishers, 2022), 53-71, 61-62 και 70-71.

Συμπεράσματα

Τελικά, σε όλη αυτή την περίοδο, παρά την ύπαρξη καλού κλίματος, την υπογραφή κάποιων σημαντικών οικονομικών και εμπορικών συμφωνιών και την προώθηση της συνεργασίας σε τομείς «χαμηλής πολιτικής», αποδείχθηκε ότι το καθεστώς του διπολισμού και η διατήρηση ίσων αποστάσεων εκ μέρους της Σοβιετικής Ένωσης στο ζήτημα των ελληνοτουρκικών σχέσεων, έθετε σαφή όρια στις δυνατότητες συνεργασίας και εμβάθυνσης των σχέσεων των δύο μερών. Φαίνεται πως τόσο η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, κατά το διάστημα του «ανοίγματος» προς το Κρεμλίνο την τριετία 1978-80, όσο και, ιδίως, η πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, έτρεφαν μάλλον υπερβολικές προσδοκίες για τις διαθέσεις της Σοβιετικής Ένωσης έναντι της Ελλάδας. Οι όποιες ελπίδες της Αθήνας για μια πιο αποφασιστική σοβιετική ανάμιξη στο Κυπριακό και την ελληνοτουρκική διαμάχη, προκειμένου να εξισοροποιηθεί η απουσία πιέσεων εκ μέρους των ΗΠΑ –και γενικότερα της Δύσης– στην Άγκυρα, αποδείχθηκαν αβάσιμες. Για το Κρεμλίνο, η Τουρκία είχε πολύ σημαντικότερη γεωστρατηγική σημασία σε σχέση με την Ελλάδα (και την Κύπρο). Ακόμα και η διαβαλκανική συνεργασία ή βελτίωση των σχέσεων της Ελλάδας με τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία συντελέστηκε δίχως τη σοβιετική αρωγή, ή έστω ευλογία, αλλά υπήρξε αποτέλεσμα πρωτοβουλιών των κυβερνήσεων των βαλκανικών κρατών.

Χαρακτηριστικό είναι, πως ακόμα και έντυπα της ευρύτερης (μη κομμουνιστικής) Αριστεράς, αναγνώριζαν, ήδη πριν την εκπονή του 1983, ότι η Ελλάδα δεν θα αποκόμιζε απτά οφέλη από την όποια συνεργασία με την ΕΣΣΔ. Αφορμή υπήρξε η ιδιαίτερα χλιαρή στάση που τήρησε η Μόσχα και οι σύμμαχοί της όταν ανακηρύχθηκε το τουρκοκυπριακό ψευδοκράτος:

«Αλλά η Σοβιετική Ένωση, κυνική πάντα και ρεαλιστική στο έπακρο, δεν θα θυσιάσει τα Στενά για αμφίβολα κέρδη σε μια χώρα που τη χρεώνει η ίδια στη Δύση, ανεξάρτητα τι επιθυμεί η ίδια για τον εαυτό της».⁸³

---

⁸³ *Αντί*, τεύχ. 246, 25-11-1983.

Οι Σοβιετικοί αποδέχονταν ότι η Ελλάδα ανήκε οργανικά στη Δύση – ακόμα και υπό τη διακυβέρνηση Παπανδρέου– και έμεναν ικανοποιημένοι από τη συμμετοχή της χώρας στους δυτικούς οργανισμούς και την αποστασιοποίησή της εντός των οργανισμών εκείνων.

Ακόμα και οι υπογραφείσες εμποροοικονομικές συμφωνίες εν πολλοίς έμειναν κενό γράμμα, λόγω αβελτηρίας και της αδυναμίας υπέρβασης των υπερβολικών γραφειοκρατικών δυσκολιών, τόσο από ελληνικής όσο και από σοβιετικής πλευράς. Η υλοποίηση μεγάλων βιομηχανικών έργων με σοβιετική υποστήριξη/αρωγή (κατασκευή του εργοστασίου παραγωγής αλουμίνιας αλλά και εργοστασίου παραγωγής ανοξείδωτου χάλυβα, κατασκευή δικτύου φυσικού αερίου και σύνδεσή του με εκείνο του ανατολικού μπλοκ) παρέμεινε εκκρεμής. Παρότι, κατά την υπό εξέταση περίοδο, οι ελληνοσοβιετικές οικονομικές σχέσεις παρουσίασαν βελτίωση σε σχέση με το παρελθόν, είναι δεδομένο ότι δεν έφτασαν στο επιθυμητό –τουλάχιστον για την Ελλάδα– επίπεδο. Ιδίως το εμπορικό ισοζύγιο παρέμενε πάντα αρνητικό για την ελληνική πλευρά και οι ελληνικές εξαγωγές προς τη Σοβιετική Ένωση παρουσίασαν σημαντική μείωση, ιδίως στα μέσα της δεκαετίας του 1980. Παρά τις κατά καιρούς προσπάθειες και τις προσδοκίες της ελληνικής κυρίως πλευράς, ούτε η διμερής ναυτιλιακή συνεργασία αναπτύχθηκε σημαντικά.

Παρόλα αυτά, η πλήρης εξομάλυνση των σχέσεων Αθήνας–Μόσχας και η καλλιέργεια ενός θετικού κλίματος στις διμερείς σχέσεις συνέβαλε, μαζί με την παράλληλη βελτίωση των σχέσεων της Ελλάδας με άλλα κράτη του ανατολικού συνασπισμού και κυρίως του βαλκάνιους γείτονες –πρωτίστως τη Βουλγαρία–, στην παγίωση ενός υφεσιακού κλίματος στη βαλκανική. Πράγματι, η περιοχή αυτή στην πραγματικότητα δεν επηρεάστηκε από την αναβίωση και κλιμάκωση του ψυχροπολεμικού κλίματος που έλαβε χώρα κατά την υπό εξέταση περίοδο. Ήδη, λοιπόν, από τότε εδραιώθηκε και η αντίληψη στην ελληνική ηγεσία, τον Τύπο και την κοινή γνώμη ότι ο «από Βορρά κίνδυνος» είχε εκλείψει, εν αντιθέσει με τον «εξ Ανατολών κίνδυνο». Ιδίως εφόσον η ένταση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις δεν αποκλιμακώθηκε μετά το 1974, αλλά αντιθέτως παγιώθηκε, ακόμα κι όταν αναβίωσε σε πλήρη έκταση ο ψυχροπολεμικός ανταγωνισμός των δύο μπλοκ στην Ευρώπη.

Σε κάθε περίπτωση, αξίζει να επισημανθεί ότι υπάρχει τεράστιο και δυσεξήγητο κενό στην ελληνική ιστοριογραφία –κυρίως στη βιβλιογραφία της ιστορίας της σύγχρονης ελληνικής εξωτερικής πολιτικής–

σχετικά με τις σχέσεις Ελλάδας και Σοβιετικής Ένωσης κατά την μεταπολεμική εποχή και ιδίως κατά τη μεταδικτατορική περίοδο. Γενικότερα όμως, ο ρόλος και η σημασία της Σοβιετικής Ένωσης σε ζητήματα φλέγοντα για την Ελλάδα (ελληνοτουρκικές σχέσεις, Κυπριακό, σχέσεις με βόρειους γείτονες, Μεσανατολικό, ευρωπαϊκή ασφάλεια) τείνει να αποσιωπάται, όχι μόνο στην ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά στον ελληνικό δημόσιο λόγο. Ωστόσο, η Σοβιετική Ένωση ήταν κι εκείνη μια υπερδύναμη με βαρύνοντα ρόλο. Συνεπώς, η μονομερής ενασχόληση με τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις και το ρόλο των ΗΠΑ (και εν γένει της Δύσης) συχνά καθίσταται όχι μόνο αποπροσανατολιστικός, αλλά και επιστημονικά προβληματικός.

Εμμανουήλ Αντ. Εμμανουηλίδης

ΤΟ «ΤΡΙΓΩΝΟ» ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ, ΚΙΝΑΣ ΚΑΙ
ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ. ΟΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΩΣ
ΠΤΥΧΕΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΚΙΝΕΖΙΚΩΝ ΕΠΑΦΩΝ

Εισαγωγή

Η Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας (ΛΔΚ) επεδείκνυε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στα Βαλκάνια, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '60. Το ενδιαφέρον αυτό εκκινούσε από τον έντονο σινοσοβιετικό ανταγωνισμό, ο οποίος εκδηλωνόταν κυρίως περιφερειακά. Ιδίως στη βαλκανική χερσόνησο, η συνύπαρξη της απόλυτα εξαρτημένης με την Κίνα και απομονωμένης από τον υπόλοιπο κόσμο Αλβανίας, των Γιουγκοσλαβίας και Ρουμανίας που ακολουθούσαν, η μεν πρώτη περισσότερο, η δε δεύτερη λιγότερο, πιο αυτόνομη έναντι της ΕΣΣΔ εξωτερική πολιτική και της αμιγώς σοβιετόφιλης Βουλγαρίας, δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για να εκδηλωθεί ο ανταγωνισμός Σοβιετικής Ένωσης και Κίνας. Σε αυτό το σύνθετο περιβάλλον, η μοναδική βαλκανική δυτική χώρα επέλεξε να προβεί, ήδη από τις αρχές του '70 σε ανοίγματα προς τις κομμουνιστικές χώρες τόσο της περιοχής όσο και τη ΛΔΚ.

Η ελληνική διπλωματία, από τις δικτατορικές κυβερνήσεις αλλά και ιδίως στη Μεταπολίτευση μέχρι και την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού, κλήθηκε να συνδυάσει τόσο την εμπέδωση ομαλών διμερών σχέσεων με τις γειτονικές χώρες αλλά και διαβαλκανικής συνεργασίας, όσο και την προώθηση των σχέσεων με την Κίνα δίχως να δημιουργηθούν προστριβές ούτε με τους δυτικούς συμμάχους αλλά ούτε με την ΕΣΣΔ. Σε κάθε συνάντηση ή επαφή της Ελλάδας με Κινέζους αξιωματούχους, τα Βαλκάνια, υπό το πρίσμα του σινοσοβιετικού ανταγωνισμού στην περιοχή, αποτελούσαν θέμα συζητήσεων. Αντιστοίχως, και στις επαφές με τους ηγέτες των βαλκανικών κρατών συζητούνταν η κινεζική εμπλοκή στη χερσόνησο.

Οι βαλκανικές υποθέσεις δεν έπαψαν να απασχολούν τις ελληνοκινεζικές σχέσεις και μετά την ομαλοποίηση των σχέσεων ΛΔΚ–ΕΣΣΔ αλλά και μεταψυχροπολεμικά. Μπορεί τα Βαλκάνια να είχαν πάψει να είναι πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ των δύο μεγάλων κομμουνιστικών χωρών, αλλά η Κίνα συνέχισε να επιδιώκει την αύξηση της επιρροής της στην περιοχή. Το τελευταίο συνέβη ακόμα και υπό τον κίνδυνο διατάραξης των σχέσεων με την Ελλάδα, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση το Μακεδονικό.

Το παρόν άρθρο, όπως προειπώθηκε, κινείται στην κατεύθυνση της συνδυαστικής ανασκόπησης των σχέσεων της Ελλάδας με την Κίνα και τις βαλκανικές χώρες. Έτσι, μελετώνται οι εξελίξεις από την ελληνική οπτική με σκοπό να διευκρινιστεί το κατά πόσο η ελληνική διπλωματία κατάφερε να συγκεράσει την προώθηση των ελληνοκινεζικών σχέσεων, δίχως να διαταραχθεί η βαλκανική πολιτική της. Γίνεται μελέτη των διαθέσιμων δημοσιευμένων πρωτογενών πηγών, ενώ όπου αυτές απουσιάζουν ο Τύπος της περιόδου και η διαθέσιμη βιβλιογραφία και αρθρογραφία αποτελούν τα μέσα της έρευνας. Εξετάζεται, παρεμπιπτόντως, η πορεία των σινοσοβιετικών σχέσεων ή των σχέσεων της ΛΔΚ με τα βαλκανικά κράτη, αφού το άρθρο εστιάζει στην ελληνική εξωτερική πολιτική. Ταυτόχρονα, γίνονται αναφορές στην οπτική των ΗΠΑ ή της ΕΣΣΔ· ιδίως οι Αμερικανοί ενδιαφέρονταν για το τρίγωνο των σχέσεων Ελλάδας–Κίνας–Βαλκανίων, φρονώντας ότι έτσι περιοριζόταν η σοβιετική ισχύς στην περιοχή.

A. Η σύναψη σχέσεων μέσω των Βαλκανίων

Η περίοδος ως το ελληνικό άνοιγμα στην Ανατολή

Το μαοϊκό καθεστώς στα μέσα του '60 αντιμετώπιζε προβλήματα εσωτερικής σταθερότητας, που οδήγησαν την άνοιξη του 1966 στην έναρξη της Πολιτιστικής Επανάστασης. Έτσι, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '60 η όποια προοπτική αποκατάστασης των σχέσεων της Κίνας με την Ελλάδα αλλά και τα άλλα βαλκανικά κράτη σχεδόν εξαλείφθηκε. Η εσωστρέφεια που προκλήθηκε στα πρώτα χρόνια της Πολιτιστικής Επανάστασης περιόρισε τις προσπάθειες των Κινέζων κομμουνιστών για επαφές με τα δυτικά κράτη. Έως τα τέλη του '60 η Κίνα είχε απομονωθεί διεθνώς. Κατηγοριοποιούσε τις βαλκανικές κομμουνιστικές χώρες ως σοσιαλιστικές «με λίγα λάθη» όπως τη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία, ενώ ως ρεβιζιονίστρια αντιμετώπιζε τη Βουλγαρία. Μόνο την Αλβανία οι Κινέζοι θεωρούσαν μόνη –μαζί με την Κίνα– πραγματικά σοσιαλιστική χώρα.¹

Η πρόσδεση της Αλβανίας στο σινικό άρμα δεν επηρέασε ιδιαίτερα τις ελληνοκινεζικές προσπάθειες επαφών. Τουναντίον αποτέλεσε μετέ-

---

¹ R. MacFarquhar–M. Schönhals, *Mao's Last Revolution* (Harvard: Harvard University Press, 2006), 321-322.

πειτα και «συνδετικό κρίκο» Ελλάδας–Κίνας λόγω εμπλοκής της ΛΔΚ στις βαλκανικές υποθέσεις. Η 3^η προδικτατορική κυβέρνηση του Καραμανλή, όπως και η κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου, δεν προέβησαν σε προσπάθειες για αποκατάσταση των ελληνοκινεζικών σχέσεων, θεωρώντας πως η ύφεση που επικρατούσε στη διεθνή πολιτική μεταξύ ΕΣΣΔ–ΗΠΑ δεν αναιρούσε το γεγονός ότι η ΛΔΚ ήταν ξεκάθαρα αντίθετη προς τη Δύση. Αντιθέτως, έστρεφαν το ενδιαφέρον τους στην ανάπτυξη επαφών με τα βαλκανικά κράτη.² Από τις κυβερνήσεις του Κέντρου, από την άλλη, έντονη δραστηριότητα ανέπτυξε ο Στέφανος Στεφανόπουλος, όταν μεταξύ Μαΐου και Οκτωβρίου 1966, Ελλάδα και Κίνα διαπραγματεύτηκαν την υπογραφή εμπορικής συμφωνίας, που όμως δεν ευδοδώθηκε.³ Στο γεγονός συντέλεσε τόσο το ξέσπασμα της πολιτιστικής επανάστασης, όσο και οι φήμες για εγκατάσταση κινεζικών βάσεων πυραύλων στην Αλβανία. Το ότι η Κίνα θα μπορούσε να αποκτήσει στρατιωτικό έρεισμα στην Αλβανία έθετε σε κίνδυνο το αμυντικό δόγμα της Ελλάδας, αφού ο «από Βορράν» κομμουνιστικός κίνδυνος δε θα προερχόταν μόνο από τη Βουλγαρία, αλλά και από τη βορειοδυτική πλευρά των συνόρων. Οι σχετικές φήμες εν τέλει δεν επιβεβαιώθηκαν και δεν βρέθηκαν στρατεύματα της ΛΔΚ στα Βαλκάνια. Ωστόσο, η γενικότερη σύσφιξη των σινοαλβανικών σχέσεων οδήγησε τελικώς σε μίσθωση τεσσάρων ναυτικών βάσεων στις αλβανικές ακτές.⁴

Η πολιτική της δικτατορίας για τα Βαλκάνια και την Κίνα

Μετά το 1967, η δικτατορική κυβέρνηση των Συνταγματαρχών επιδίωξε ανοίγματα προς τον ανατολικό κόσμο, τόσο σε Ευρώπη και Βαλκάνια όσο και προς την Κίνα. Πέραν του καταλυτικού παράγοντα της αποκατάστασης των σινοαμερικανικών σχέσεων, ρόλο διαδραμάτισε και η αποκατάσταση διπλωματικών επαφών μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας –παρά την ύπαρξη τυπικά της εμπόλεμης κατάστασης– αφού η τελευταία αποτελούσε την πλέον φίλα προσκείμενη στην Κίνα ευρω-

² *Πρακτικά της Βουλής*, συνεδρίαση 2^ας Απριλίου 1964, σ. 119, επί των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου που τοποθετήθηκαν και στελέχη της ΕΡΕ.

³ *Ναυτεμπορική*, 26-3-1966 και 2-6-1966· *Καθημερινή*, 26-10-1966.

⁴ J. Copper, *China's Foreign Aid and Investment Diplomacy*, τ. 3 (London: Palgrave MacMillan, 2016), 94.

παϊκή χώρα. Άλλωστε, μέσω της Αλβανίας εκκίνησαν οι ελληνοκινεζικές σχέσεις: Οι διπλωματικές επαφές και διαπραγματεύσεις για την ανταλλαγή διπλωματικών αποστολών έγιναν το Νοέμβριο του 1971.

Οι Συνταγματάρχες συνέδεαν το επιχειρούμενο άνοιγμα στις όμορες βόρειες χώρες με την εμπλοκή της Κίνας στις υποθέσεις της βαλκανικής χερσονήσου. Κυρίως, οι στενοί δεσμοί της ΛΔΚ με την Αλβανία του Εμβέρ Χότζα αποτελούσαν λόγο που τους έκανε να ενδιαφερθούν για τη δημιουργία διαύλων με τους Κινέζους. Ωστόσο, η χούντα προσπαθώντας να μην αντιφάσκει με την ακραία αντικομμουνιστική ιδεολογία της και τον επικαλούμενο «από Βορράν» κομμουνιστικό κίνδυνο, τόνιζε πως δεν υπήρχε στρατιωτικός κίνδυνος από την Κίνα. Σε αυτό συνηγορούσε ότι οι Αλβανοί δήλωναν πως είχαν αποχωρήσει όλοι οι Κινέζοι στρατιωτικοί από το αλβανικό έδαφος.⁵

Η κινεζική στάση λάμβανε υπόψη ότι η ελληνική προσέγγιση με τα βαλκανικά κράτη ενίσχυε τη σταθερότητα στην περιοχή, αφού θα περιόριζε τις εντάσεις και στο εσωτερικό των χωρών της χερσονήσου. Θεωρούσαν πως, δεν θα διακυβευόταν η σταθερότητα του καθεστώτος του Εμβέρ Χότζα αλλά ούτε και η μη σοβιετική ανάμειξη στη Γιουγκοσλαβία μετά το μελλοντικό θάνατο του γηραιού Τίτο. Αντίστοιχα, η ανάπτυξη σχέσεων με την Ελλάδα, ως χώρα του ΝΑΤΟ, ενίσχυε τη δυτική παρουσία στα Βαλκάνια. Το παράδοξο –της στήριξης δυτικών κρατών από την κομμουνιστική Κίνα– αλλά και η στήριξη των «ουδέτερων» κομμουνιστικών Αλβανίας και Γιουγκοσλαβίας (λιγότερο της, ασκούσας πιο «αυτόνομη» εξωτερική πολιτική, Ρουμανίας) εδραζόταν στον έντονο σινοσοβιετικό ανταγωνισμό.

Η επιθυμία των Κινέζων να περιορίσουν τη σοβιετική επιρροή στα Βαλκάνια ήταν που δικαιολογούσε σε πολύ μεγάλο βαθμό την επιθυμία τους για ενίσχυση των σχέσεών τους με την Ελλάδα. Η ανάδυση της Κίνας στο τότε διεθνές στερέωμα ως εν δυνάμει τρίτη πολιτική δύναμη, μεταξύ Δύσης και Ανατολής, ήταν το κίνητρο για την ανάπτυξη διμερών σχέσεων (αρχικά σε οικονομικό επίπεδο, αλλά και με πολιτικές προεκτάσεις) με χώρες αντίθετου ιδεολογικού καθεστώτος και πολιτικού συστήματος, όπως η Ελλάδα. Επιθυμούσαν οι Κινέζοι να αποκτήσουν ερείσματα σε περιοχές που θεωρούσαν πως η σοβιετική επιρροή δεν ήταν δεδομένη, όπως τα Βαλκάνια. Άλλωστε, ήθελαν να εμφανίζο-

---

⁵ *Το Βήμα*, 19-5-1973.

νται διαλλακτικοί έναντι των Δυτικών, για να μην αφήσουν το ρόλο αυτό στους Σοβιετικούς –λόγω της ύφεσης του Ψυχρού Πολέμου σε παγκόσμιο επίπεδο αλλά και των συζητήσεων σε περιφερειακό για σύγκληση Διάσκεψης για την Ασφάλεια και Συνεργασία στην Ευρώπη– που θα μπορούσαν έτσι να ενισχύσουν τις θέσεις τους. Τέλος, οι Κινέζοι θεωρούσαν ότι υφίστανται στρατιωτική απειλή από τα σοβιετικά στρατεύματα στα κοινά σύνορά τους. Έτσι, θεωρούσαν πως λόγω της αύξησης της κινεζικής έναντι της σοβιετικής παρουσίας στα Βαλκάνια αλλά και εν γένει στην Ευρώπη και τη Μεσόγειο, η ΕΣΣΔ δεν θα μπορούσε να θεωρήσει δεδομένη την ασφάλεια των συνόρων αυτής και των δορυφόρων της με τη Δυτική Ευρώπη και, έτσι, δεν θα μετέφερε το βάρος των στρατιωτικών δυνάμεών της στη σινοσοβιετική μεθόριο.

Η πρώτη ελληνοκινεζική επαφή έγινε το 1969 και συμπεριλάμβανε τη Ρουμανία. Ειδικότερα, οι Κινέζοι πρότειναν στην ελληνική πλευρά να συμμετέχει σε τριμερή συνεργασία μεταξύ αυτής και της Ρουμανίας στις θαλάσσιες μεταφορές. Στα διπλωματικά έγγραφα περιγράφεται πως η πρόταση έγινε μέσω της ελληνικής πρεσβείας στην Ελβετία και αυτή χαρακτηριζόταν «τριγωνικό clearing».

Ταυτόχρονα, υπήρξαν και άλλες περιπτώσεις αναφορών από ελληνικές διπλωματικές αποστολές σε Ευρώπη και ΗΠΑ, ότι οι Κινέζοι ενδιαφέρονταν για τη σύναψη διπλωματικών σχέσεων.⁶ Η Ελλάδα απέφυγε να προχωρήσει στο ζήτημα, παρά τις αντιρρήσεις του αναπληρωτή υπουργού Ξανθόπουλου–Παλαμά. Ο ίδιος αναγκάστηκε να διαψεύσει τον Αύγουστο του 1971 τις φήμες για ελληνοκινεζική προσέγγιση, αφού υπήρχαν αντιδράσεις από άλλες φιλικές χώρες –δεν υπήρξαν όμως αντιδράσεις από τα βαλκανικά κράτη– αλλά και καθώς δεν είχε επέλθει η αποκατάσταση στον σινοαμερικανικών σχέσεων. Άλλωστε το καθεστώς διέρρηε μέσω του ελεγχόμενου Τύπου πως η Ελλάδα ανησυχούσε για την επιρροή των Κινέζων στα Βαλκάνια λόγω της στενής σχέσης τους με την Αλβανία.⁷

Στις 3 Νοεμβρίου 1971 το Υπουργείο Εξωτερικών εξουσιοδότησε για τις διαπραγματεύσεις για τη σύναψη διπλωματικών σχέσεων τον Έλληνα πρεσβευτή στην Αλβανία Διονύσιο (Δένι) Καραγιάννη. Ιδίως

⁶ Φ. Τομαή, «Έρως στην Απαγορευμένη Πόλη», *Το Βήμα*, 15-7-2012.

⁷ Σ. Βαλντέν, *Παράταιροι Εταίροι. Ελληνική δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια (1967-1974)* (Αθήνα: Πόλις, 2009), 217.

μετά τον Ιανουάριο του 1972, τις συζητήσεις διεξήγαγαν στα Τίρανα ο Καραγιάννης και ο Κινέζος ομόλογός του Λιου Ξιεν Χουά.⁸ Η Ελλάδα δεν ήθελε να διαρρεύσουν οι συνομιλίες, που διεξάγονταν υπό μεγάλη μυστικότητα. Εν τέλει, οι διαπραγματεύσεις διήρκησαν ως το Μάιο του 1972 και κατέληξαν στις 19 Μαΐου 1972 σε συμφωνία να γίνει ταυτόχρονα η άρση των σχέσεων με την Ταϊβάν και η αποκατάσταση με τη ΛΔΚ. Ακολούθως, στις 17 Νοεμβρίου 1972 μετέβησαν στην Αθήνα, από το Κάιρο όπου η κινεζική πρεσβεία είχε την ευθύνη για τις ελληνικές υποθέσεις, Κινέζοι διπλωμάτες. Επικεφαλής ήταν αρχικά ο σύμβουλος πρεσβείας Σιν Τσι Βέι. Πέραν του Καΐρου, εποπτεία για τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα είχε και η κινεζική πρεσβεία στα Τίρανα. Ενδεικτικό της σημασίας που είχε η Αλβανία για την ΛΔΚ ήταν το ότι τον Τσι Βέι υποδέχθηκαν, πέραν των αξιωματούχων του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, τα μέλη της διπλωματικής αποστολής της Αλβανίας στην Αθήνα.⁹

Σημαντική εξέλιξη στις ελληνοκινεζικές σχέσεις ήταν η επίσκεψη του αντιπροέδρου της δικτατορικής κυβέρνησης Νικόλαου Μακαρέζου στην Κίνα, όπου και συζητήθηκαν εκτενώς οι βαλκανικές υποθέσεις. Πριν τη μετάβασή του, σημαντικές επαφές είχαν οι δύο χώρες σε επίπεδο διπλωματών στο διάστημα Μαρτίου-Απριλίου 1973, όταν ο επικεφαλής του διπλωματικού γραφείου του Παπαδόπουλου, Αντώνιος Πρωτονοτάριος, είχε συναντήσεις τόσο στο Πεκίνο όσο και στην Αθήνα, με Κινέζους διπλωμάτες με τους οποίους συζήτησε τη διεθνή θέση των δύο χωρών. Ήταν πλέον εμφανές, ότι η Κίνα συνδύαζε τις επαφές που ανέπτυσσε με δυτικά κράτη –ακόμα και με τη βαλκανική Ελλάδα της ακραία αντικομμουνιστικής δικτατορικής κυβέρνησης– με τη σινοσοβιετική ένταση που υπέβασκε στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Οι Κινέζοι δήλωσαν προς τον Πρωτονοτάριο ότι η ΕΣΣΔ εκπροσωπούσε το σοβιετικό σοσιαλμπεριαλισμό, τον οποίο θεωρούσαν επικινδυνότερο από τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό. Ως προς τη στάση των βαλκανικών χωρών, χαρακτήριζαν τη Βουλγαρία προγεφύρωμα του Κόκκινου Στρατού στα Βαλκάνια.¹⁰ Βέβαια, η Ελλάδα προσπαθούσε

⁸ ΥΙΔΑ, Φ.2341.42/1971, ΑΠ 147 και 1972 Φ.2341.42/1972, Καραγιάννης (Τίρανα) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 7-12-1971 και 24-5-1972.

⁹ Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων [στο εξής ΑΠΕ], τηλεγράφημα 17-11-1972.

¹⁰ Υπηρεσία Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου [στο εξής ΥΔΙΑ], Φ. 2341.42/1973, Σημείωμα Πρωτονοταρίου, 13-3-1973 και 4-4-1973.

να αναπτύξει ομαλές επαφές με το Ανατολικό Μπλοκ, και δη με τις βαλκανικές χώρες, γεγονός που όμως δεν εμπόδισε τους Κινέζους να εμμένουν στη σύσφιξη των σχέσεων με τη δικτατορική Ελλάδα.¹¹

Ο Μακαρέζος το Μάιο του 1973 μετέβη στην Κίνα όπου είχε αρχικά συνομιλίες με τον αντιπρόεδρο Λη Χσιεν Νιεν. Σε επίπεδο πολιτικών σχέσεων, οι δύο ηγέτες αντάλλαξαν επαφές για τις διεθνείς εξελίξεις αλλά και την εξωτερική πολιτική των χωρών τους. Ιδίως, συζητήθηκαν θέματα που αφορούσαν την πολιτική κατάσταση στα Βαλκάνια: Ο Χσιεν Νιεν ενδιαφέρθηκε για την προσέγγιση που επιχειρούσε η δικτατορική κυβέρνηση της Ελλάδας με τα γειτονικά βαλκανικά κράτη και εστίασε ιδίως στις ελληνοαλβανικές σχέσεις, για τις οποίες εκδήλωσε την ικανοποίηση της κινεζικής πλευράς σχετικά με την επιχειρούμενη εξομάλυνσή τους. Οι Κινέζοι δήλωσαν ικανοποιημένοι με τη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ των βαλκανικών χωρών και τόνισαν πως το ενδιαφέρον τους δεν περιοριζόταν στην Αλβανία, αλλά αφορούσε και τις Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία –χώρα που ασκούσε μια λιγότερο ευθυγραμμισμένη με την ΕΣΣΔ εξωτερική πολιτική– αλλά και αυτή της Βουλγαρίας, παρότι η τελευταία ήταν «δορυφόρος» της Σοβιετικής Ένωσης στη χερσόνησο.¹²

Η ελληνική πλευρά αντιλαμβανόταν πως η κόντρα ΕΣΣΔ–Κίνας δεν θα έπρεπε να επηρεάζει τις διπλωματικές κινήσεις της. Τούτο καθώς η δικτατορική Ελλάδα επιδίωκε τόσο αύξηση των επαφών της, ιδίως με τα βαλκανικά κράτη, όσο και ταυτόχρονη εμπέδωση σχέσεων με την κομμουνιστική Κίνα. Στο πλαίσιο αυτό, απέφευγε κάθε εμπλοκή στο σινοσοβιετικό ανταγωνισμό, παρά την εμμονή των Κινέζων σε αυτό· ενδεικτική ήταν η χρήση του μουσικού όρου «Leitmotif» από τον Κατοπώδη για να περιγράψει τις αναφορές των Κινέζων στη σοβιετική επιθετικότητα.¹³

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η άποψη των Αμερικανών για το τρίπτυχο των σχέσεων Ελλάδας–Κίνας–Βαλκανίων, που ήταν θετική. Άλλωστε, αυτοί πρώτοι μετά το 1971 είχαν «εγκαινιάσει» τις επαφές με το κομμουνιστικό καθεστώς του Πεκίνου, ενώ είχαν διαπιστώσει ότι οι

---

¹¹ Αυτ.

¹² ΑΠΕ, τηλεγράφημα 22-5-1973.

¹³ ΥΔΙΑ, Φ. 2341.42/1973, Καταπόδης (Πεκίνο) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 23-5-1973.

Κινέζοι επιθυμούσαν την σύναψη σχέσεων με την Ελλάδα.¹⁴ Ήδη στις 21 Οκτωβρίου 1971 ο Τσου Εν Λάι, σε συζήτησή του με το σύμβουλο Εθνικής Ασφάλειας Henry Kissinger, είχε εκφράσει τη δυσαρέσκεία του που η ΛΔΚ δεν είχε συνάψει σχέσεις –«ένα πράγμα που δεν μπορούμε να κάνουμε»– με την Ελλάδα, όπως είχε ήδη δρομολογήσει να κάνει με τη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία.¹⁵ Ωστόσο, δεν διέβλεπαν διαφοροποίηση των Κινέζων από τη σοβιετική γραμμή ή την άποψη των βαλκανικών κρατών σε άλλα ζητήματα που αφορούσαν τότε την Ελλάδα και, ιδίως, τις σχέσεις με το Μακάριο και το Κυπριακό, παρά τις οξυμένες σινοσοβιετικές σχέσεις.¹⁶

*B. Η πολιτική του Καραμανλή στο τρίπτυχο με Κίνα και Βαλκάνια
Η περίοδος ως το 1978*

Μεταπολιτευτικά, σχετικά με τις τριγωνικές σχέσεις Ελλάδας–Κίνας–Βαλκανίων, από την αρχή του 1975 έγινε σαφές πως η προσέγγιση με την κομμουνιστική Κίνα δε θα λειτουργούσε σε βάρος άλλων τομέων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Οι όποιες ελληνοκινεζικές επαφές δε θα έπρεπε να θέτουν υπό αμφισβήτηση τόσο γενικά το δυτικό προσανατολισμό της Ελλάδας, όσο και ειδικότερα θέματα εξωτερικής πολιτικής και δη το «άνοιγμα» στα Βαλκάνια.

Για την ελληνική πλευρά, προείχε η μη εμπλοκή της σε θέματα που προκαλούσαν τριβές με άλλες χώρες. Χαρακτηριστικότερη περίπτωση ήταν η κινεζική διείσδυση στα Βαλκάνια, ζήτημα για το οποίο η Ελλάδα επιδίωκε να τηρήσει ίσες αποστάσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων

---

¹⁴ Τομαή, ό.π., όπου και παραπομπές σε αρχεία της ΥΔΙΑ του Υπουργείου Εξωτερικών και δη τις επαφές της Αμερικανίδας συμβούλου Πολιτικών Υποθέσεων στην Αθήνα, Brown, με τον Παπαϊωάννου και την ενημέρωση προς τον Ξανθόπουλο–Παλαμά.

¹⁵ Foreign Relations of the United States [στο εξής FRUS], 1969-1976, vol. XVII, Memorandum of Conversation, Beijing, October 21, 1971: National Archives, Nixon Presidential Materials, NSC Files, Box 1034, Files for the President—China Material, Polo II, HAK China Trip, Transcripts of Meetings. Top Secret; Sensitive; Exclusively Eyes Only, no. 162, 503.

¹⁶ Αυτ., Minutes of the Washington Special Actions Group Meeting, National Archives, Nixon Presidential Materials, NSC Files, NSC Institutional Files (H-Files), Box H-116, WSAG Minutes, Originals, 1972. Secret, no. 405, 1004.

μερών.¹⁷ Η Κίνα εξακολουθούσε να φροντίζει να δείχνει τη στήριξή της σε κομμουνιστικές χώρες που ήταν αντίθετες στη σοβιετική πολιτική· τέτοιες ήταν στην Ευρώπη η Ρουμανία και η Γιουγκοσλαβία (ομοίως, η Βόρεια Κορέα, αλλά και χώρες του Τρίτου Κόσμου). Το Μάιο του 1977, κινεζική κοινοβουλευτική αντιπροσωπεία μετέβη σε Βουκουρέστι και Βελιγράδι –αλλά όχι στην Αλβανία– ενώ τις πρωτεύουσες αυτές επισκέφθηκε ο Χούα Γκουοφένγκ τόσο το 1975 όσο και το 1978. Αντιστρόφως, την ίδια χρονιά ο Τίτο είχε επαφές με την κινεζική ηγεσία στο Πεκίνο. Αντιθετικά, η διάρρηξη των σινοαλβανικών σχέσεων, που εξελισσόταν ιδίως μετά το 1976 και κορυφώθηκε το 1978, ήταν καίριας σημασίας για την κινεζική πολιτική στα Βαλκάνια,¹⁸ αφού πλέον οι Κινέζοι προσπαθούσαν να προσεταιριστούν μόνο τη Γιουγκοσλαβία αλλά τη Ρουμανία, με σκοπό –ιδίως τη δεύτερη– να τις αποσπάσει από τη σφαίρα επιρροής των Σοβιετικών αντιπάλων τους.¹⁹

Έτσι, κατά την πρώτη μεταπολιτευτική κυβέρνηση του Καραμανλή, οι σχέσεις με την Κίνα ήταν επιθυμητό να βελτιωθούν, αλλά δε θα έπρεπε να αποτελέσουν τροχοπέδη για άλλες διπλωματικές επαφές, που η Ελλάδα θεωρούσε πως είχαν προτεραιότητα· σαφώς και δεν γίνεται λόγος για κακές σχέσεις, όμως οι ελληνικές προτεραιότητες – στο πλαίσιο των «ανοιγμάτων» στις βαλκανικές χώρες – το 1975, ήταν άλλες. Ασφαλώς, η αρχικά διστακτική στάση μεταβλήθηκε σταδιακά. Σε αυτό συνέβαλε τόσο η διαδοχή του Μάο στο εσωτερικό της Κίνας, όσο και γεγονότα σε περιφερειακό επίπεδο (π.χ. η προαναφερόμενη σινοαλβανική ρήξη, αλλά και η πρόοδος της διαβαλκανικής συνεργασίας) και τα επόμενα χρόνια η Ελλάδα επιδίωξε συστηματικότερα να αναπτύξει τις σχέσεις της με την Κίνα.

Ειδικότερα, η Ελλάδα δεν θεωρούσε εποικοδομητικές τις επαφές της Κίνας και του Χούα Γκουοφένγκ με τη Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία το 1975. Οι –ακόμα τότε– στενές σινοαλβανικές σχέσεις περιέπλεκαν την κατάσταση, αφού οι Κινέζοι ολοένα και επιδίωκαν μέσω της

¹⁷ Εμ. Εμμανουηλίδης, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική στα Βαλκάνια. 1974-1989* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2015), 73.

¹⁸ J. S. O'Donnell, *A Coming of Age: Albania under Enver Hoxha* (New York: Columbia University Press, 1999), 76.

¹⁹ J. Friedman, *Shadow Cold War: The Sino-Soviet Competition for the Third World*, (North Carolina: University of North Carolina Press, 2015), 180-214.

Αλβανίας την αύξηση της επιρροής τους στα Βαλκάνια σε βάρος της ΕΣΣΔ. Η αναφορά του Καραμανλή πως

«Η πολιτική της χώρας μου στηρίζεται στην ίση φιλία με όλους τους λαούς και ιδιαίτερα με τους γείτονές μας... Για να επιτύχουμε στην προσπάθεια αυτήν [ίσης φιλίας με τις γειτονικές χώρες], ανεξάρτητα από το γενικότερο προσανατολισμό κάθε χώρας, πρέπει να αποθαρρύνουμε πρωτοβουλίες τρίτων, που θα μπορούσαν να φέρουν τις χώρες μας σε αντίθεση»

ήταν ενδεικτική των ελληνικών προθέσεων.²⁰

Ενδιαφέρον σχετικά με τις εξελίξεις στα Βαλκάνια παρουσίασαν οι συνομιλίες που είχε ο υπουργός Εθνικής Άμυνας, Ευάγγελος Αβέρωφ, με τον Κινέζο πρεσβευτή Χε Γιανγκ στις 18 Οκτωβρίου 1975. Οι Κινέζοι εστίαζαν στις σχέσεις Ελλάδας–ΝΑΤΟ μετά την αποχώρηση της χώρας από το στρατιωτικό βραχίονα της Συμμαχίας και στη διαμορφωθείσα κατάσταση από στρατιωτικής άποψης στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Ο Κινέζος πρεσβευτής έδειξε ενδιαφέρον για την αμυντική κατάσταση της Ελλάδας έναντι των άλλων βαλκανικών κρατών, υπονοώντας κυρίως τη Βουλγαρία που συντασσόταν απόλυτα με τη σοβιετική πολιτική. Εξέφρασε, ακόμα, τους προβληματισμούς της χώρας του για τη σοβιετική επιρροή και παρουσία στα Βαλκάνια. Ο Αβέρωφ δεν πήρε θέση υπέρ της Κίνας ή της ΕΣΣΔ ούτε και αναφέρθηκε επικριτικά στη στάση των βαλκανικών κρατών.²¹ Οι συζητήσεις αυτές ήταν ενταγμένες στο πλαίσιο των προσπαθειών των Κινέζων να περιορίσουν τη σοβιετική ισχύ (παρά την αδιαμφισβήτητη στρατιωτική υπεροχή των Σοβιετικών στα Βαλκάνια), καθώς εξαιτίας της σινοσοβιετικής ρήξης οι σχέσεις μεταξύ των δύο κομμουνιστικών δυνάμεων ήταν το ναδίρ.²²

²⁰ Πρακτικά της Βουλής, Ε' Αναθεωρητική, περίοδος Α', συνεδρίαση Α', 9-61.

²¹ Αρχείο Ευάγγελου Αβέρωφ, Φ.27/15, Αβέρωφ προς Υπουργείο Εξωτερικών: Υπόμνημα συζήτησης μεταξύ υπουργού Εθνικής Αμύνης Αβέρωφ και του Κινέζου πρέσβη Χε Γιανγκ.

²² D. Chourchoulis, "Greece and the People's Republic of China," στο *Europe and China in the Cold War: Exchanges Beyond the Bloc Logic and the Sino-Soviet Split*, εκδ. J. M. Schaufelbühl–M. Wyss–V. Zanier (Leiden–Boston: Brill, 2019), 62-84, 70.

Τα Βαλκάνια και η Κίνα για την ελληνική διπλωματία στο τέλος του '70

Σημαντικό γεγονός στις ελληνοκινεζικές σχέσεις, οπότε αναλύθηκαν και οι βαλκανικές εξελίξεις, ήταν η επίσκεψη του υπουργού Εξωτερικών της Κίνας Χούα Χούανγκ στην Ελλάδα στις 21 Σεπτεμβρίου 1978. Στις κατ' ιδίαν συνομιλίες του με τον Καραμανλή, ο Χούανγκ αναφέρθηκε στη βαλκανική πολιτική της Ελλάδας και ιδίως στο ότι η Κίνα ευνοούσε τη διαβαλκανική συνεργασία γιατί περιόριζε την επιρροή άλλων χωρών στη χερσόνησο· ουσιαστικά, οι Κινέζοι, εμμέσως πλην σαφώς, εκλάμβαναν τη διαβαλκανική συνεργασία σαν μέσο ενίσχυσης της αυτόνομης εξωτερικής πολιτικής των Γιουγκοσλαβίας και Ρουμανίας και κατ' επέκταση θεωρούσαν ότι συντελούσε στην απομείωση των σοβιετικών ερεισμάτων στα Βαλκάνια.²³ Στην επίσκεψη αναφέρθηκε και ο Ανδρέας Παπανδρέου στις 23 Σεπτεμβρίου 1978, μεμφόμενος την κινεζική διπλωματία πως επιδιώκει να αποσταθεροποιήσει τα Βαλκάνια, υπονοώντας τις επαφές των Κινέζων με τα καθεστώτα της Γιουγκοσλαβίας και της Ρουμανίας· ωστόσο, περισσότερο εξυπηρετούσε την τακτική για αντιπαράθεση σε κομματικό επίπεδο παρά αποτελούσε προγραμματική του θέση για τις σχέσεις της Ελλάδας με τα κομμουνιστικά κράτη και την Κίνα.²⁴

Η επίσκεψη του Χούανγκ Κουοφένγκ εντασσόταν στις προσπάθειες της κομμουνιστικής Κίνας να προχωρήσει σε ανοίγματα στη βαλκανική, σε αντιστάθμισμα της σοβιετικής ισχύος.²⁵ Πρόθεση των μεταμαοϊκών Κινέζων ηγετών ήταν να βελτιώσουν τις σχέσεις τους με τις βαλκανικές χώρες, αρχικά με αυτές που δεν ήταν απολύτως ευθυγραμμισμένες με τη σοβιετική εξωτερική πολιτική, όπως η Ρουμανία, και ακολούθως με την αδέσμευτη Γιουγκοσλαβία. Οι Κινέζοι έπρεπε να ζυγίσουν τις άλλες επιλογές τους στη χερσόνησο: Η Βουλγαρία, απολύτως εξαρτώμενη από την ΕΣΣΔ στην εξωτερική της πολιτική, δεν ενδεικνυόταν. Ταυτόχρονα, η ρήξη στις σινοαλβανικές σχέσεις είχε απομακρύνει κάθε δυνατότητα επαναπροσέγγισης του Αλβανού ηγέτη Εμ-

²³ *Καθημερινή*, 23-9-1978.

²⁴ Δελτίο Τύπου ΠΑΣΟΚ, αποδελτίωση ομιλίας Ανδρέα Παπανδρέου σε Κεντρική Επιτροπή ΠΑΣΟΚ, 23-9-1978.

²⁵ J. W. Garver, *China's Quest: The History of the Foreign Relations of the People's Republic of China* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 349-359.

βέρ Χότζα με τη ΛΔΚ:²⁶ ιδίως η απεμπλοκή της Κίνας από την Αλβανία στις 7 Ιουλίου 1978 συντέλεσε στη βελτίωση των επαφών όχι μόνο με την Ελλάδα αλλά και με τα άλλα –πλην Βουλγαρίας– κομμουνιστικά βαλκανικά κράτη.²⁷

Από την αρχή του 1979 η ελληνική διπλωματία δραστηριοποιήθηκε ακόμα εντονότερα με διμερείς συναντήσεις και επισκέψεις σε χώρες των Βαλκανίων αλλά και στην Κίνα, στο πλαίσιο της διακηρυγμένης «πολυδιάστατης» εξωτερικής πολιτικής. Ο Καραμανλής επέλεξε να ολοκληρώσει τις διαπραγματεύσεις για την ένταξη στην ΕΟΚ και ακολούθως να πραγματοποιήσει τις επισκέψεις στην Κίνα, εξού και η μετάβαση στο Πεκίνο (προηγήθηκε αυτή στη Μόσχα), πραγματοποιήθηκε το β' εξάμηνο του 1979.

Το πλαίσιο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής περιέγραψε ενώπιον της Βουλής ο Καραμανλής στις 16 Ιανουαρίου 1979. Αποτίμησε την πολιτική του, σε ό,τι είχε να κάνει με την «πολυδιάστατη» πτυχή της, με αναφορές τόσο για τις επαφές με τις βαλκανικές χώρες και την Κίνα. Ρητά αναφέρθηκε στον ανταγωνισμό ΕΣΣΔ και λαϊκής Κίνας που επηρέαζε διπλωματικές προσπάθειες της χώρας στα Βαλκάνια, δίχως ασφαλώς να λαμβάνει θέση υπέρ των «Ρώσων» ή των «Κινέζων».²⁸

Το Μάρτιο του 1979, με αφορμή τις επισκέψεις του Καραμανλή σε Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία, συζητήθηκαν σε κυβερνητική σύσκεψη οι εξελίξεις στις σινοσοβιετικές σχέσεις και το πόσο αυτές επηρέαζαν τις εξελίξεις σε βαλκανικό επίπεδο. Στις 6 Μαρτίου 1979 στο υπουργικό συμβούλιο στην Αθήνα έγινε αποτίμηση της κατάστασης στα Βαλκάνια ενώ αναλύθηκε και ο ανταγωνισμός Κίνας–ΕΣΣΔ στην περιοχή, που υποδαύλιζε την ένταση και στις σχέσεις μεταξύ Σόφιας και Βελιγραδίου. Ουσιαστικά, η Ελλάδα ανησυχούσε για τη στήριξη των Κινέζων στη Γιουγκοσλαβία, που οδηγούσε σε προστριβές με τη Βουλγαρία την οποία στήριζαν οι Σοβιετικοί. Κρίθηκε ότι η ελληνική πολιτική θα μπορούσε να συμβάλει στη μείωση των εντάσεων εφόσον θα

²⁶ D. Andelman, “China’s Balkan Strategy,” *International Security* 4, no. 3 (Winter 1979-1980): 60-79.

²⁷ Chourchoulis, *ό.π.*, 73.

²⁸ *Πρακτικά της Βουλής*, περίοδος Β', συνεδρίαση Β', 16 Ιανουαρίου 1979, σ. 1671-1696.

προωθούσε περαιτέρω τη βελτίωση των διμερών σχέσεων και κυρίως τη διαβαλκανική συνεργασία.²⁹

Οι εξελίξεις στα Βαλκάνια κατά τις συνομιλίες του 1979

Η επίσκεψη του Καραμανλή στο Πεκίνο πραγματοποιήθηκε από τις 12 ως τις 16 Νοεμβρίου 1979. Από τα θέματα ελληνικού ενδιαφέροντος έγινε εκτενής ανασκόπηση των εξελίξεων στα Βαλκάνια.³⁰ Ο εν τοις πράγμασι ηγέτης Κίνας, Ντενγκ Ξιάο Πινγκ, ήδη στις πρώτες συζητήσεις της 12^{ης} Νοεμβρίου 1979, αναφέρθηκε εμμέσως σε ηγεμονιστικές και επεκτατικές συμπεριφορές της ΕΣΣΔ στα Βαλκάνια· στάθηκε ιδιαίτερα στα ανοίγματα της ελληνικής διπλωματίας στα Βαλκάνια. Από την πλευρά του ο Καραμανλής, απαντώντας στους υπαινιγμούς του Πινγκ για την επιθετική συμπεριφορά της ΕΣΣΔ, προσπάθησε να μη λάβει θέση στη σινοσοβιετική έριδα που είχε επίδραση και στις βαλκανικές υποθέσεις. Σημείωσε, βέβαια, τις ελληνικές επιδιώξεις για βελτίωση των σχέσεων και με χώρες διαφορετικού κοινωνικού συστήματος, όπως στα Βαλκάνια, καλώντας, εμμέσως πλην σαφώς, την Κίνα λιγότερο και τη Σοβιετική Ένωση περισσότερο να απέχουν από επεμβάσεις στη διαβαλκανική αλλά και τη διμερή συνεργασία μεταξύ των βαλκανικών κρατών συνεργασία, ώστε «να μη διαταραχθεί [η βαλκανική συνεργασία] από εξωβαλκανικούς ανταγωνισμούς».³¹

Για τους Κινέζους η επιθυμία προαγωγής των σχέσεων με την Ελλάδα ήταν απότοκο της ιδιότητάς της ως βαλκανικό και συνάμα δυτικό κράτος. Θεωρούσαν ότι η γεωπολιτική θέση της χώρας τόσο στα Βαλκάνια όσο και υπό ένταξη στην ΕΟΚ καθιστούσαν την Ελλάδα κατάλληλη για να προβούν σε ανοίγματα προς τη Δύση. Ήταν ενδεικτικό των κινεζικών προθέσεων, ότι τόσο ο Χουάνγκ Χούα όσο και ο Χσιεν Νιεν είχαν ήδη αναφερθεί στις προηγούμενες επαφές τους με Έλληνες στην αποδυνάμωση της σοβιετικής επιρροής στα Βαλκάνια (λ.χ. μέσω των ελληνικών πρωτοβουλιών, μαζί με τις πιο αυτόνομες στην εξωτερική τους πολιτική Ρουμανία και Γιουγκοσλαβία). Ενδεικτικό της σημασίας

²⁹ *Καθημερινή*, 7-3-1979.

³⁰ Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, Συνάντηση του Πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή με τον Αντιπρόεδρο της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας Ντενγκ Ξιάο Πινγκ στο Πεκίνο, κωδικός τεκμηρίου D3429, θέμα T11452.

³¹ *Καθημερινή*, 13-11-1979.

που απέδιδε η Κίνα στην Ελλάδα, λόγω και της γεωγραφικής θέσης της στο νότο της βαλκανικής, ήταν η επιστροφή του υπουργού Εξωτερικών Χούα Χουάνγκ στο Πεκίνο μετά την επίσκεψή του στο Βελιγράδι και στο Βουκουρέστι: ένδειξη του πόσο σημαντική ήταν για την Κίνα η βελτίωση των σχέσεών της με τις χώρες στα Βαλκάνια –και με την αντίστοιχη μείωση της σοβιετικής επιρροής– και ότι η Ελλάδα αποτελούσε θετικό παράγοντα για τη βαλκανική συνεργασία. Ο Χουάνγκ επιθυμούσε να είναι παρών κατά τις συζητήσεις, ιδίως έχοντας πρόσφατες επαφές και με τα δύο λιγότερα προσδεμένα στο σοβιετικό άρμα κράτη των Βαλκανίων.

Έλληνες και Κινέζοι στις συνομιλίες της 13^{ης} Νοεμβρίου 1979, αναφέρθηκαν στη βαλκανική πολιτική. Αρχικά, ο Καραμανλής περιέγραψε τις πρωτοβουλίες της κυβέρνησής του τόσο στη διαβαλκανική συνεργασία όσο και στις διμερείς σχέσεις της Ελλάδας με τις χώρες της χερσονήσου. Έκανε ανασκόπηση των επαφών που είχε στις βαλκανικές πρωτεύουσες, ήδη από το 1974, και επέμεινε στο στόχο της πολυμερούς συνεργασίας, για την οποία ανέφερε πως μέσω αυτής θα λειαινόταν οι διαφορές μεταξύ των κρατών της χερσονήσου. Για την αργή πρόοδο, παρά τη θετική εκκίνηση με τη διαβαλκανική της Αθήνας του 1976, μέμφθηκε τη Βουλγαρία. Οι στενοί βουλγαροσοβιετικοί δεσμοί ήταν για τον Καραμανλή αρνητικοί παράγοντες για την προώθηση της πολυμερούς συνεργασίας στα Βαλκάνια. Θεώρησε ότι οι Σοβιετικοί ανησυχούσαν πως σε περίπτωση εμβάθυνσης της διαβαλκανικής συνεργασίας θα απαγκιστρωνόταν το καθεστώς του Τόντορ Ζίβκωφ από τη σοβιετική επιρροή. Η προσέγγιση Κίνας με Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία αποτέλεσε μέρος των συζητήσεών τους. Προκειμένου να μη δυναμιτιζόταν περισσότερο το κλίμα στα Βαλκάνια, ο Καραμανλής εμμέσως ζήτησε να μην μεταφερόταν η ένταση μεταξύ ΛΔΚ–ΕΣΣΔ στις βαλκανικές υποθέσεις. Από την πλευρά του ο Ντενγκ Ξιάο Πινγκ δεν παρέλειψε να εκμεταλλευτεί την τοποθέτηση του Καραμανλή (περί ευθυνών της Σοβιετικής Ένωσης για την καθυστέρηση στη διαβαλκανική συνεργασία) για να εκφράσει τις πάγιες αντισοβιετικές θέσεις της Κίνας.³²

---

³² Αρχείο Καραμανλή, Φ. 52B, Πρακτικά ελληνοκινεζικών συνομιλιών της 13^{ης} Νοεμβρίου 1979.

Ο Κινέζος αντιπρόεδρος τάχθηκε υπέρ των ανοιγμάτων της Ελλάδας στα Βαλκάνια. Ήταν ξεκάθαρος πως για την Κίνα τα Βαλκάνια είχαν πολύ μεγάλη σημασία, και υπογράμμισε πως της ίδιας άποψης ήταν και οι Σοβιετικοί. Τόνισε, ωστόσο, κατά τα κινεζικά συμφέροντα, ότι θα έπρεπε το καθεστώς του Ζίβκωφ να συμμετέχει στις προσπάθειες βαλκανικής συνεννόησης πιο ενεργά, ώστε να ξεφύγει από την κηδεμονία της ΕΣΣΔ. Χαρακτηριστικά, αποκάλυψε τη Βουλγαρία «τοπική δημοκρατία της ΕΣΣΔ».

Κατέστησε με τον τρόπο αυτό σαφές, πως έπρεπε να στηριχτούν η Ρουμανία και η Γιουγκοσλαβία και να εφαρμόσει η Βουλγαρία μια λιγότερο εξαρτημένη πολιτική από τη Μόσχα. Τέλος, με αφορμή τις συζητήσεις για τα Βαλκάνια, ο Ντενγκ αναφέρθηκε και στη γεωγραφική σημασία της Ελλάδας, αλλά και της Τουρκίας. Έτσι, φάνηκε ξεκάθαρα –όπως και κατά τη συζήτηση για τα ελληνοτουρκικά– πως για τους Κινέζους οι δύο χώρες ήταν εξίσου σημαντικές, προς αντιμετώπιση της σοβιετικής επεκτατικότητας και σαφώς δεν ήθελαν να εμπλακούν στην ελληνοτουρκική διαμάχη, λαμβάνοντας θέση υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς.³³

Στις 14 Νοεμβρίου 1979 ο Ντενγκ στις κατ' ιδίαν συνομιλίες τόνισε ότι η Κίνα διέκειντο θετικά και στα ανοίγματα της Ελλάδας σε κράτη με διαφορετικά κοινωνικοπολιτικά συστήματα (βλ. Βαλκάνια) και ασφαλώς, κατ' επέκταση, και με την κομμουνιστική Κίνα.³⁴ Ιδίως ως προς τις σχέσεις με τα βαλκανικά κράτη, οι Κινέζοι θεωρούσαν ότι μέσω της συνεργασίας –διμερούς ή πολυμερούς– των βαλκανικών κρατών θα περιοριζόταν η επιρροή των δύο υπερδυνάμεων στη χερσόνησο με αποτέλεσμα τη διευκόλυνση των Γιουγκοσλαβίας και Ρουμανίας να εξακολουθούσαν την αυτόνομη (έναντι της ΕΣΣΔ) εξωτερική πολιτική τους, αφού μέσω των δύο αυτών χωρών η Κίνα επιδίωκε να αυξήσει την εμπλοκή και επιρροή της στα βαλκανικά πράγματα.³⁵

Ακολούθως, οι δύο ηγέτες συζήτησαν επισταμένα για την ενότητα της Γιουγκοσλαβίας μετά το θάνατο του Τίτο, αλλά και για το Μακεδονικό. Ο Ντενγκ Ξιάο Πινγκ εξέφρασε ανησυχίες για μελλοντική αποσταθεροποίηση της γιουγκοσλαβικής ομοσπονδίας λόγω των εθνικισμών στις το-

³³ Αυτ.

³⁴ Αρχείο Καραμανλή, Φ. 52B, Πρακτικά ελληνοκινεζικών συνομιλιών της 14^{ης} Νοεμβρίου 1979.

³⁵ Εμμανουηλίδης, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, 90-93. Για την άποψη των βαλκανικών κρατών για την κινεζική πολιτική στα Βαλκάνια βλ. παρακάτω.

πικές δημοκρατίες αλλά ταυτόχρονα στήριξε το γιουγκοσλαβικό κομμουνιστικό κόμμα και τους χειρισμούς τόσο του Τίτο όσο και των μελλοντικών διαδόχων του σε θέματα μειονοτήτων. Μάλιστα, προέτρυνε τον Καραμανλή να πιέσει ώστε οι Δυτικοί (ΗΠΑ αλλά και Δυτικοευρωπαίοι) να στηρίξουν την ενότητα της Γιουγκοσλαβίας. Πάντως, και οι δύο πλευρές θεώρησαν το ζήτημα της ακεραιότητας της Γιουγκοσλαβίας εξαιρετικά σοβαρό, αφού τυχόν αποσταθεροποίηση θα μπορούσε να οδηγήσει σε προσέγγιση με την ΕΣΣΔ και άρα ανατροπή των συσχετισμών στη Βαλκανική. Ο Καραμανλής με τη σειρά του αναφέρθηκε στο Μακεδονικό, με αφορμή την έκκληση του Ντενγκ Ξιάο Πινγκ να βοηθηθεί η Γιουγκοσλαβία από την Ελλάδα ως δυτικό κράτος. Ανέφερε στον Κινέζο ηγέτη πως η Ελλάδα επιθυμούσε τη σταθερότητα της γειτονικής της χώρας και θα εργαζόταν να τη βοηθήσει προς τούτο, αλλά οι Γιουγκοσλάβοι δεν λειτουργούσαν ανταποδοτικά και όξυναν τις σχέσεις με την Ελλάδα με αφορμή το Μακεδονικό. Ως προς το Μακεδονικό, ο Καραμανλής προσπάθησε να εκμαιεύσει την κινεζική στήριξη μιας και το ζήτημα δεν απασχολούσε μόνο τις σχέσεις Ελλάδας–Γιουγκοσλαβίας, αλλά και αυτές της δεύτερης με τη Βουλγαρία· σε περίπτωση μη ανακίνησής του από τους Γιουγκοσλάβους θα εξέλειπε ένα «αγκάθι» στις γιουγκοσλαβοβουλγαρικές σχέσεις και η Βουλγαρία θα γινόταν πιο θετική στη διαβαλκανική συνεργασία, ενώ ακολούθως –κατά το ρουμανικό πρότυπο– θα απαγκιστρωνόταν από τη στενή σοβιετική επιρροή.³⁶

Ο Ντενγκ εξέφρασε την ικανοποίησή του, όταν ο Καραμανλής του ξεκαθάρισε πως η Ελλάδα ως κράτος μέλος της ΕΟΚ θα συνεχίσει να αντιτίθεται στη σοβιετική επεκτατικότητα στα Βαλκάνια, και πως για τον Έλληνα πρωθυπουργό η Κίνα αποτελούσε εξισορροπητικό παράγοντα στη διεθνή πολιτική. Βρέθηκε κοινός τόπος όχι μόνο στην ανάγκη ενίσχυσης της συνεργασίας μεταξύ των βαλκανικών κρατών (προς αποτροπή της ΕΣΣΔ), αλλά και στη σύμφωνη γνώμη του Καραμανλή ότι οι εξωβαλκανικές επεμβάσεις –υπονοούσε την εμπλοκή των Σοβιετικών μέσω της φίλα προσκείμενης προς αυτούς Βουλγαρίας– στη χερσόνησο του Αίμου διατάρασσαν τη συνεργασία στην περιοχή.³⁷

³⁶ Αρχείο Καραμανλή, Φ. 52B, Πρακτικά ελληνοκινεζικών συνομιλιών της 14^{ης} Νοεμβρίου 1979.

³⁷ National Archives and Records Administration [στο εξής NARA], AAD, DS, D790553–0871, 1979Athens10741, 28-11-1979.

Οι συζητήσεις στο Πεκίνο κατά την επίσκεψη του Καραμανλή ήταν ουσιώδεις, σχετικά με το τρίγωνο των σχέσεων Ελλάδα–ΛΔΚ–Βαλκάνια. Ουσιαστικά, Ελλάδα και Κίνα είχαν κοινή οπτική για τις βαλκανικές υποθέσεις. Βέβαια, τα κίνητρά τους ήταν σαφώς διαφορετικά αλλά εν μέρει συνέπιπταν με την ανάγκη περιορισμού της σοβιετικής επιρροής στη χερσόνησο. Ωστόσο, η ελληνική πλευρά δεν έλαβε θέση στη sino-σοβιετική διαμάχη γιατί κάτι τέτοιο θα είχε προφανή αρνητικά αποτελέσματα για τη βαλκανική πολιτική, μιας και η τελευταία προϋπέθετε έστω την έμμεση αποδοχή της από την ΕΣΣΔ: σε διαφορετική περίπτωση, όχι απλώς δεν θα προωθούνταν οι διμερείς σχέσεις με τη Βουλγαρία ή η διαβαλκανική συνεργασία, αλλά ούτε το άνοιγμα της Ελλάδας προς την ανατολική Ευρώπη και την ίδια τη Σοβιετική Ένωση.

Μετά την επίσκεψη στην Κίνα, οι σχέσεις της Ελλάδας με τα βαλκανικά κράτη αλλά και οι ελληνοκινεζικές σχέσεις εισήλθαν σε ένα ραθυμο κλίμα. Τούτο διότι ο βασικός στόχος της προσέγγισης με τα κομμουνιστικά κράτη των Βαλκανίων και την Κίνα είχε υλοποιηθεί. Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας στα Βαλκάνια συνεχίστηκε στο ίδιο μοτίβο της προσέγγισης και μετά το 1980, αλλά οι διμερείς σχέσεις με την Κίνα την επόμενη πενταετία ατόνησαν.

Οι ηγέτες των βαλκανικών κρατών για την κινεζική επιρροή

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η στάση των Βαλκάνιων ηγετών για την αυξανόμενη εμπλοκή της Κίνας στις υποθέσεις της περιφέρειάς τους. Οι απόψεις τους ήταν ανάλογες των σχέσεων που διατηρούσαν οι βαλκανικές χώρες με την ΕΣΣΔ. Η Βουλγαρία ήταν αντίθετη με την πολιτική της Κίνας ενώ η Γιουγκοσλαβία και η Ρουμανία διέκειντο θετικά στα κινεζικά ανοίγματα.

Οι Βούλγαροι, προκειμένου να περιοριστεί η επιρροή της Κίνας στα Βαλκάνια, μετέβαλαν μέχρι και την επιφυλακτική στάση τους έναντι της διαβαλκανικής συνεργασίας. Δέχθηκαν να συμμετέχουν σε επόμενη διαβαλκανική διάσκεψη, αλλά ταυτόχρονα επικαλούνταν προφάσεις για να καθυστερήσουν τη σύγκλησή της. Ο Ζίβκοφ θεωρούσε, ότι όσο η διαβαλκανική συνεργασία προχωρούσε με Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία –που είχαν αναπτύξει βαθύτερες σχέσεις με την Κίνα– η αυτόνομη πολιτική των χωρών αυτών θα ενισχυόταν. Το κινεζικό στήριγμα θα τις βοηθούσε να αντιμετωπίσουν τις σοβιετικές πιέσεις και

έτσι θα είχαν αυξημένα περιθώρια διπλωματικών ελιγμών. Όμως, στις 6-7 Ιουλίου 1978 ο Ζίβκωφ, στις επαφές του με τον Καραμανλή στη Βάρνα, τάχθηκε άμεσα υπέρ της διαβαλκανικής συνεργασίας, κάνοντας μια εμφανή στροφή στην πολιτική της χώρας του στο θέμα αυτό.³⁸ Η στροφή αυτή πήγαζε από την ανησυχία λιγότερο της Βουλγαρίας και περισσότερο της ΕΣΣΔ, ότι χωρίς την περιφερειακή συνεργασία στα Βαλκάνια η εμπλοκή της Κίνας θα ήταν επιζήμια για τα συμφέροντά τους. Τούτο διότι θα ενισχυόταν η αυτόνομη εξωτερική πολιτική της Γιουγκοσλαβίας και της Ρουμανίας, μέσω των οποίων οι Κινέζοι θα αποκτούσαν ερείσματα στα Βαλκάνια.³⁹ Επίσης, ο Βούλγαρος πρόεδρος, τον Απρίλιο του 1979, ανέφερε στον Καραμανλή πως η εμπλοκή των Κινέζων στα Βαλκάνια σε συνεργασία με τους Ρουμάνους δεν βοηθούσε· ταυτόχρονα, κατηγόρησε το Ρουμάνο ηγέτη Nicolae Ceausescu για δημαγωγία, υποκρισία και λεονταρισμούς στην «αυτόνομη» εξωτερική του πολιτική αφού παρά την προσέγγιση με την Κίνα τον μέμφθηκε πως δε θα εγκατέλειπε το ανατολικό μπλοκ.⁴⁰ Από την πλευρά του ο Καραμανλής, παρότι αναφέρθηκε στις βαλκανικές εξελίξεις και δη στον ανταγωνισμό Κίνας–ΕΣΣΔ και την εμπλοκή της πρώτης στη χερσόνησο, απέφυγε εμφανώς να πάρει θέση υπέρ ή κατά της κινεζικής πολιτικής.⁴¹

Οι Γιουγκοσλάβοι, ήδη από το 1976, ασχολούνταν με τη στάση της Κίνας στις βαλκανικές υποθέσεις. Στις επαφές Καραμανλή και Τίτο στις 10 Μαΐου 1976 στην Αθήνα, ο πρώτος αναφέρθηκε στην προσέγγιση ΗΠΑ–Κίνας ως θετική εξέλιξη για την ανάδυση της Κίνας στο διεθνές γίγνεσθαι και ο Τίτο εξέφρασε την ελπίδα πως μετά το θάνατο του Μάο θα επικρατούσαν περισσότερο φιλελεύθεροι πολιτικοί που θα επιδίωκαν την αύξηση των επαφών με τη Δύση.⁴² Ωστόσο, ο Τίτο άσκησε εμμέσως κριτική στην Κίνα θεωρώντας ότι η προηγούμενη πρόσδεση της Αλβανίας στο κινεζικό άρμα έκανε τους Αλβανούς να

³⁸ *Καθημερινή*, 4-7-1978.

³⁹ Andelman, “China’s Balkan Strategy,” 66-79.

⁴⁰ Αρχείο Καραμανλή, Φ. 52B, Συνομιλίες Κ. Καραμανλή–Τ. Ζίβκωφ, 29 Απριλίου 1979.

⁴¹ Αυτ.

⁴² Αρχείο Καραμανλή, Φ50B, Ενημερωτικόν σημείωμα επί της συνομιλίας του προέδρου της Σοσιαλιστικής Ομοσπονδίας Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας μετά του πρωθυπουργού της Ελλάδος κ. Καραμανλή, 11 Μαΐου 1976.

πιστεύουν ότι δεν τους χρειάζεται η συνεργασία με τους γείτονές τους.⁴³ Το 1978 η Γιουγκοσλαβία είχε ήδη βελτιώσει αρκετά τις σχέσεις με την Κίνα, αφού το 1977 είχε μεταβεί ο Τίτο στο Πεκίνο, ενώ ο Χουά Γκουοφένγκ ανταπέδωσε με επίσκεψη στο Βελιγράδι τον Αύγουστο του 1978. Τόσο ο Καραμανλής όσο και ο Παπανδρέου είχαν συνάντηση με το γραμματέα της Ένωσης Κομμουνιστών Γιουγκοσλαβίας, Στάνε Ντόλαντς, με τον οποίο συζήτησαν τη σινογιουγκοσλαβική προσέγγιση, αλλά και τη διεθνή θέση της Αλβανίας μετά τη ρήξη των σχέσεων της με την Κίνα.⁴⁴ Και ο ίδιος ο Τίτο εκφράστηκε, στις 17 Μαρτίου 1979, θετικά για την κινεζική διείσδυση στα Βαλκάνια και θεώρησε την επίσκεψη του Γκουοφένγκ θετική εξέλιξη, παρότι ήταν ιδιαίτερα ανήσυχος για τον εντεινόμενο σινοσοβιετικό ανταγωνισμό στα Βαλκάνια.⁴⁵ Η βελτίωση των σινογιουγκοσλαβικών σχέσεων –απόρροια της κινεζικής εμπλοκής στα Βαλκάνια– ενείχε για την ελληνική πλευρά και αρνητικό πρόσημο αφού οδήγησε σε όξυνση του Μακεδονικού από την πλευρά των Γιουγκοσλάβων, μιας και η ανάγκη των τελευταίων για αναφανδόν θετική στάση της Ελλάδας (αλλά και της Δύσης εν γένει) παρερχόταν λόγω της κινεζικής υποστήριξης.⁴⁶

Η ρουμανική άποψη φάνηκε στις 19 Μαρτίου 1979 κατά τις επαφές Καραμανλή–Τσαουσέσκου στο Βουκουρέστι. Η ελληνική πλευρά καταλόγισε στην Κίνα προκλητική στάση έναντι της Σοβιετικής Ένωσης, θεωρώντας πως οι μοναδικές περιοχές που οι Κινέζοι μπορούσαν να περιορίσουν και να αμφισβητήσουν τη σοβιετική πρωτοκαθεδρία ήταν τα Βαλκάνια και η Άπω Ανατολή. Ασφαλώς, εκφράστηκε και η σταθερή άποψη της Ελλάδας για την ανάγκη βελτίωσης των σχέσεων τόσο των άλλων βαλκανικών κρατών όσο και της Ελλάδας με την Κίνα, φρόντισε όμως να μη θεωρηθεί η πολιτική αυτή ετεροβαρής υπέρ των Κινέζων και κατά των Σοβιετικών. Συγκεκριμένα, ο Καραμανλής τάχθηκε υπέρ της ανάπτυξης σχέσεων με την Κίνα, δίχως όμως να γίνεται αυτό με τη μορφή αιχμής σε βάρος της ΕΣΣΔ. Η θέση των Ρουμάνων

⁴³ Αυτ.

⁴⁴ Σπ. Σφέτας (επιμ.), *Η τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία και η μεταπολιτευτική Ελλάδα του Καραμανλή (1974-1979). Έγγραφα από τα γιουγκοσλαβικά αρχεία*, επιμ. (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2012), Arhiv Jugoslavije, Fond 837, 1–5–b/291, 258.

⁴⁵ Αρχείο Καραμανλή, Φ52Β, Συνομιλίες Κ. Καραμανλή στη Γιουγκοσλαβία 16-18 Μαρτίου 1979.

⁴⁶ *Καθημερινή*, 5 και 27-2-1979.

ήταν σαφώς φιλοκινεζική, αφού δεν εξελάμβαναν την πολιτική των Κινέζων στην περιοχή ως αιχμηρή ή προκλητική. Ο Τσαουσέσκου έφτασε μάλιστα στο σημείο να θεωρεί πως δεν υπήρχε ανταγωνισμός των δύο κομμουνιστικών δυνάμεων στα Βαλκάνια, και πως αυτό ήταν σοβιετική μορφή κατηγορώντας με τη σειρά του την ΕΣΣΔ πως προσλάμβανε τη βαλκανική ως ζώνη αποκλειστικής επιρροής της. Ήταν χαρακτηριστική η δήλωσή του πως «δεν θα έπρεπε να αγνοήσουμε την Κίνα, επειδή ενοχλείται η Ρωσία από την παρουσία της».⁴⁷

Τέλος, η Αλβανία ιδίως ενόψει της ρήξης στις σχέσεις με την Κίνα, προσπάθησε να προχωρήσει σε πρώιμα βήματα επαφών με την Ελλάδα. Ο ίδιος ο Χότζα, σε δηλώσεις του ενώπιον κομματικού συνεδρίου, στα τέλη του 1976, αναφερόμενος στις σχέσεις τόσο με την Κίνα όσο και με τα γειτονικά κράτη, χαρακτήρισε καλές τις επαφές της χώρας του με την Ελλάδα και εξέφρασε την επιθυμία για περαιτέρω βελτίωσή τους.⁴⁸ Η τοποθέτηση αυτή σαφώς εντασσόταν στην προσπάθεια της Αλβανίας να ανοίξει διαύλους επικοινωνίας με τα γειτονικά κράτη και τη Δύση, εξαιτίας της ρήξης με την Κίνα.⁴⁹ Το ρήγμα στις σινοαλβανικές σχέσεις ήταν βαθύ. Η Αλβανία το 1979 ανέστειλε την ισχύ όλων των διμερών συμφωνιών με την Κίνα και οι σχέσεις των δύο χωρών παρέμεναν σε επίπεδο τυπικής διπλωματικής αντιπροσώπευσης. Η περίοδος ως τα μέσα της δεκαετίας του '80, οπότε και απεβίωσε ο Χότζα, χαρακτηρίζεται από την πλήρη αδράνεια των διμερών επαφών. Έπρεπε να έρθει το 1989 ώστε οι σχέσεις των δύο χωρών να αποκατασταθούν πλήρως και μόλις το 1991 και η πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος στην Αλβανία για να επισκεφθεί Αλβανός αξιωματούχος –ο υπουργός Εξωτερικών Reis Malile– το Πεκίνο.⁵⁰

⁴⁷ Αρχείο Καραμανλή, Φ52B, Συνομιλίες Κ. Καραμανλή στη Ρουμανία, 19-26 Μαρτίου 1979.

⁴⁸ L. Zanga, "Albanian Foreign Policy in the Wake of 7th Party Congress," στο *Eastern Europe's uncertain future*, επιμ. R. King-J. Braun (Νέα Υόρκη: Praeger Publishers, 1977), 88.

⁴⁹ Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική πολιτική στα Βαλκάνια, 1974-1981* (Αθήνα: Εστία, 1987), 69.

⁵⁰ Abd. Aydin-Erj. Progonati, "Albanian Foreign Policy in the Post-Comunist Era," *UNISCI Discussion Papers* 28 (March-May 2011): 257 επ.

Η άποψη των υπερδυνάμεων για την εμπλοκή της Κίνας στα Βαλκάνια

Οι ΗΠΑ παρακολουθούσαν με ενδιαφέρον τις επαφές Ελλάδας–Κίνας και το κατά πόσο αυτές θα επηρέαζαν το status quo στα Βαλκάνια. Ο αυξανόμενος ρόλος των Κινέζων στις υποθέσεις της Βαλκανικής, λόγω των επαφών με τη Ρουμανία αλλά και το ρευστό πεδίο στη μετά το θάνατο του Τίτο Γιουγκοσλαβία, έκανε (κατά τους Αμερικανούς) τον Καραμανλή να επιδιώκει τη συμπάθεια των Κινέζων για τη βαλκανική πολιτική του. Αντίστοιχα, οι Κινέζοι ανησυχούσαν για την περίπτωση που μετά το θάνατο του Τίτο αυξάνονταν οι εθνικισμοί στη Γιουγκοσλαβία και προσπαθούσαν να τους εκμεταλλευτούν οι Σοβιετικοί για να αυξήσουν την επιρροή τους. Ικανοποιήθηκαν, όταν ο Καραμανλής τους διαβεβαίωσε ότι η Ελλάδα θα στήριζε τη Γιουγκοσλαβία και στη μετατιτοϊκή εποχή, παρά τα αγκάθια στις διμερείς σχέσεις (ιδίως στο Μακεδονικό).⁵¹ Η στήριξη της Κίνας στη βαλκανική πολιτική της Ελλάδας φάνηκε τόσο κατά τις διμερείς συζητήσεις αλλά ακόμα και πριν την έναρξή τους, όταν το Κομμουνιστικό Κόμμα της Κίνας αναφέρθηκε θετικά στα ανοίγματα της Ελλάδας στα Βαλκάνια και χαρακτήρισε διαμεσολαβητικό το ρόλο των Ελλήνων στη χερσόνησο.⁵²

Την αμερικανική διπλωματία απασχόλησαν και οι απόψεις του ηγέτη της αξιωματικής αντιπολίτευσης, τις οποίες θεώρησε αντιφατικές. Από τη μία ο Παπανδρέου είχε θετική οπτική για την επίσκεψη του Χουάνγκ, ενώ από την άλλη είχε τοποθετηθεί κατά της αντισοβιετικής κινεζικής πολιτικής στα Βαλκάνια (όπως είχε εκφραστεί κατά την επίσκεψη Χουάνγκ στο Βελιγράδι και στη συνάντησή του με τον Τίτο) γιατί θεωρούσε ότι η κινεζική ανάμειξη στις βαλκανικές υποθέσεις θα αποσταθεροποιούσε την περιοχή. Ταυτόχρονα, οι Αμερικανοί ήταν προβληματισμένοι για τους ισχυρισμούς του Παπανδρέου πως η προσέγγιση ΛΔΚ–ΗΠΑ συνιστούσε απειλή για την παγκόσμια ειρήνη, αφού η Σοβιετική Ένωση δε θα ανεχόταν τη δημιουργία μιας τέτοιας, κυκλωτικής για αυτήν, «συμμαχίας».⁵³

⁵¹ NARA, AAD, DS, D790553–0871, 1979Athens10741, 28-11-1979.

⁵² Κ. Σβολόπουλος, *Καραμανλής Κ. Αρχείο, γεγονότα κείμενα*, τ. 11 (Αθήνα: ΙΔΚ, 2005), 308.

⁵³ NARA, AAD, DS, D780391–1253, 1978Athens 08348, 25-9-1978.

Η άποψη του Παπανδρέου στην πράξη συνέπλεε με αυτή της ΕΣΣΔ. Κατά τους Σοβιετικούς η κυκλωτική συμμαχία σε βάρος τους περιλάμβανε τις ΗΠΑ, τη Δυτική Ευρώπη, την Ιαπωνία και την Κίνα (μάλιστα αυτή η άποψη τονίστηκε και προς τον Καραμανλή, κατά την επίσκεψή του στη Μόσχα, την οποία βεβαίως ο τελευταίος διέψευσε). Παρόλα αυτά, οι Αμερικάνοι διπλωμάτες δεν ανησυχούσαν πραγματικά για τυχόν απεμπόληση της φιλοκινεζικής εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας, σε περίπτωση ανάληψης της εξουσίας από τον Παπανδρέου.⁵⁴ Περισσότερο θεωρούσαν ότι η άποψη του Παπανδρέου εκκινούσε από την επιθυμία του να ασκήσει αντιπολίτευση κριτικάροντας στην πολιτική ανοιγμάτων του Καραμανλή προς τις κομμουνιστικές χώρες, παρά πως συντασσόταν με τη σοβιετική γραμμή.

Αντίστοιχα, ήταν εξίσου σημαντικό και για τους Σοβιετικούς να συζητήσουν με την Ελλάδα τις εξελίξεις στα Βαλκάνια σχετικά με την προσπάθεια της Κίνας να αυξήσει την επιρροή της. Σχετικές αναφορές έγιναν στις επαφές που είχε ο Καραμανλής στη Μόσχα στις αρχές Οκτωβρίου 1979. Οι αναφορές του πρωθυπουργού της Σοβιετικής Ένωσης Αλεξέι Κοσίγκιν για την Κίνα ήταν ενδεικτικές της άποψης που είχαν οι Σοβιετικοί για τις σχέσεις της Κίνας με την Ελλάδα και τα βαλκανικά κράτη. Ο Κοσίγκιν αναφέρθηκε στην κινεζική εισδοχή στα Βαλκάνια και ήταν ευθέως αντίθετος προς αυτήν. Από ελληνικής πλευράς, ο Καραμανλής αρκέστηκε να ακούσει τις σοβιετικές απόψεις δίχως να λάβει θέση υπέρ της ΕΣΣΔ ή της Κίνας, προκειμένου να μην εμπλακεί σε μια διαμάχη από την οποία η Ελλάδα δεν είχε κανένα όφελος.⁵⁵ Αντιθέτως, με την επιλογή να μην σχολιάσει ο Καραμανλής τις σχέσεις ΕΣΣΔ–ΛΔΚ και το κατά πόσο επηρέαζαν τα βαλκανικά πράγματα, η ελληνική θέση για το θέμα φαινόταν κατά το σχολιασμό των σινοσοβιετικών σχέσεων σε επαφές με άλλους ηγέτες: αυτή ήταν πως οι Δυτικοί δεν είχαν κανένα κέρδος από το να εμπλέκονταν υπέρ της μίας ή άλλης κομμουνιστικής δύναμης, καθότι οι προστριβές μεταξύ Σοβιετικής Ένωσης και Κίνας αποδυνάμωναν το κομμουνιστικό

⁵⁴ NARA, AAD, DS, d790476–0764, 1979Athens 09273, 16-10-1979; NARA, AAD, DS, D790506–526, 1979State287769, 3-11-1979.

⁵⁵ Αρχείο Καραμανλή, Φ52Β, πρακτικά συνομιλιών ελληνικής–σοβιετικής αντιπροσωπείας στη Μόσχα, 2-4 Οκτωβρίου 1979.

μπλοκ στα Βαλκάνια, προς αυτόνομο όφελος της Ελλάδας και του ΝΑΤΟ.⁵⁶

Γ. Οι επαφές με την Κίνα και τα Βαλκάνια στο μεταίχμιο του Ψυχρού Πολέμου

Ο Παπανδρέου στο Πεκίνο

Έγινε λόγος παραπάνω για τις αναφορές του Ανδρέα Παπανδρέου υπέρ της ΕΣΣΔ, οι οποίες όμως σύντομα φάνηκε πως στόχευαν στην άσκηση κριτικής κατά του Καραμανλή παρά ότι ο Παπανδρέου ήταν σοβιετόφιλος και κατά της ΛΔΚ. Αυτό φάνηκε και κατά την αντιπολιτευτική δράση του κατά τη διακυβέρνηση Γεωργίου Ράλλη, οπότε και είχε γίνει σαφές ότι οσοδήποτε ο Παπανδρέου θα αναλάμβανε την ηγεσία της χώρας. Ο Παπανδρέου τασσόταν υπέρ της πολιτικής ανοιγμάτων προς την Ανατολή που ακολουθούσε η Ελλάδα, αλλά εστίασε την κριτική του στο ότι δεν γίνονταν αρκετά ώστε η πολιτική προς την Κίνα να είναι πράγματι πολυδιάστατη.⁵⁷ Εντούτοις, κατά την πρώτη κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου την περίοδο 1981-85 οι επαφές με την Κίνα απόλησαν.

Μόλις μετά την επανεκλογή του Παπανδρέου το 1985, επισπεύστηκε η μετάβασή του στην Κίνα. Πλέον, η ακραία αντιδυτική ρητορική της δεύτερης κυβέρνησής του είχε αμβλυνθεί και ούτε καν οι Αμερικανοί ανησυχούσαν μήπως οι ελληνοαμερικανικές σχέσεις διαταραχθούν από την διαφαινόμενη πρόθεση του Παπανδρέου για προσέγγιση την Κίνα.⁵⁸ Παρότι είχε προσκληθεί ήδη από τον Ιούνιο του 1983 η επίσκεψη προγραμματίστηκε για τις αρχές Απριλίου του 1986. Κατά την επίσκεψή του στο Πεκίνο ο Παπανδρέου είχε συνομιλίες τόσο με τον πρωθυπουργό Ζάο Ζιγιάνγκ όσο και με τον Ντενγκ Ξιάο Πινγκ. Στις συνομιλίες αναλύθηκαν αρκετά και τα θέματα των Βαλκανίων, ι-

---

⁵⁶ Εμ. Εμμανουηλίδης, *Οι σχέσεις της Ελλάδας με τον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο, 1974-1981* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2017), 376.

⁵⁷ *Πρακτικά της Βουλής*, σύνοδος Γ', περίοδος Β', συζήτηση επί των προγραμματικών δηλώσεων της Κυβέρνησης, 21-23 Μαΐου 1980.

⁵⁸ Τηλεγράφημα *Associated Press*, 17-7-1985.

δίως ως προς το σκέλος της πρωτοβουλίας του Έλληνα πρωθυπουργού για δημιουργία ζώνης χωρίς πυρηνικά στα Βαλκάνια.⁵⁹

Συγκεκριμένα, ο Ντενγκ υπερθεμάτισε τις προσπάθειες για δημιουργία ζώνης χωρίς πυρηνικά στα Βαλκάνια. Μάλιστα, στάθηκε και στη στάση τόσο της κυβέρνησης όσο και του κόμματος του ΠΑΣΟΚ υπέρ του αφοπλισμού, την οποία θεωρούσε επωφελή για την εξασφάλιση της ειρήνης σε παγκόσμιο και περιφερειακό επίπεδο. Η στάση του εξηγούνταν από το ότι εν τέλει αυτό θα λειτουργούσε σε βάρος των σοβιετικών συμφερόντων, γιατί μόνο η ΕΣΣΔ διατηρούσε πυρηνικά στο βουλγαρικό έδαφος.⁶⁰ Μάλιστα, έκανε ένα βήμα μπροστά δηλώνοντας πως η Κίνα ουδέποτε θα ενίσχυε ή θα πίεζε χώρες των αποπυρηνικοποιημένων ζωνών να αποκτήσουν πυρηνικά όπλα, γεγονός που ούτως ή άλλως όμως δεν ήταν ρεαλιστικό ως προς τις κινεζικές δυνατότητες. Κλείνοντας, και προκειμένου να δικαιολογήσει την κατοχή από τη ΛΔΚ πυρηνικού οπλοστασίου, αναφέρθηκε στο ότι αυτό ήταν περιορισμένο, σκοπούσε μόνο στην αυτοάμυνα της Κίνας και όχι σε επιθετικές ενέργειες προς τις άλλες χώρες και πως δεν συναγωνιζόταν τις δύο υπερδυνάμεις. Η τελευταία τοποθέτηση ήταν αληθής και πήγαζε από την αδυναμία της Κίνας να ανταγωνιστεί στρατιωτικά ΕΣΣΔ και ΗΠΑ, γεγονός που όμως δεν εμπόδισε τον Ντενγκ να το προβάλει ως φιλειρηνική στάση της χώρας του.⁶¹

Το ταξίδι του Παπανδρέου στην Κίνα διακόπηκε ξαφνικά, αφού για λόγους εσωτερικής πολιτικής έπρεπε να μεταβεί εκτάκτως στην Αθήνα. Εξ αυτού του λόγου δε στάθηκε δυνατό να συζητηθούν περισσότερο ούτε οι διμερείς σχέσεις πόσο δε μάλλον οι επαφές των δύο χωρών με τα βαλκανικά κράτη. Ακολούθως, κατά την επόμενη διετία οι ελληνοκινεζικές σχέσεις ατόνησαν και οι επόμενες επαφές έγιναν μόλις το 1988.

⁵⁹ Αρχείο Ιδρύματος Ανδρέα Γ. Παπανδρέου, τεκμήριο: «Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η σύζυγός του Μαργαρίτα κατά τη διάρκεια επίσημου δείπνου στην Κίνα. Ανάμεσά τους ο Κινέζος πρωθυπουργός Ζάο Ζι-Γιανγκ», 04/1986.

⁶⁰ Εμμανουηλίδης, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, 344-346.

⁶¹ Yin, Qian, «Η εξωτερική πολιτική του ΠΑ.ΣΟ.Κ. κατά τη δεκαετία του '80» (διπλωματική εργασία, τμήμα Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2013), 66, με παραπομπές στα αρχεία του τμήματος Διεθνών Σχέσεων του ΚΚ Κίνας και του Υπουργείου Εξωτερικών της ΛΔ Κίνας.

Ο Έλληνας πρόεδρος στην Κίνα

Για πρώτη φορά Έλληνας πρόεδρος της Δημοκρατίας, ο Χρήστος Σαρτζετάκης, επισκέφθηκε την Κίνα, στις 19 Απριλίου 1988. Είχε συνομιλίες με τον ομόλογό του Γιανγκ Σανγκούν, τον πρωθυπουργό Λι Πενγκ και τον Ζάο Ζιγιάνγκ υπό τη νέα ιδιότητα του γενικού γραμματέα του Κομμουνιστικού Κόμματος Κίνας.

Ο Σαρτζετάκης στις συζητήσεις με τον Ζάο Ζιγιάνγκ αναφέρθηκε στις βαλκανικές υποθέσεις. Καθώς ο ανταγωνισμός Κίνας και ΕΣΣΔ είχε ατονήσει, η κινεζική πλευρά δεν σχολίασε τις κινήσεις της Σοβιετικής Ένωσης στα Βαλκάνια και ομοίως ο Σαρτζετάκης απέφυγε να θίξει στις επαφές της Ελλάδας το θέμα αυτό. Επικαλέστηκε ότι η Ελλάδα ασκούσε στη Νοτιοανατολική Ευρώπη ουσιαστικά και όχι τυπικά ανεξάρτητη και φιλειρηνική πολιτική. Προκειμένου να ενισχύσει τον ισχυρισμό του, ο Έλληνας πρόεδρος επικαλέστηκε τη διαβαλκανική διάσκεψη που έλαβε χώρα στο Βελιγράδι και ότι η Ελλάδα επιμένει στη διαβαλκανική συνεργασία με συνέπεια τα τελευταία δεκαπέντε σχεδόν χρόνια.⁶² Στο θέμα της διάσκεψης του Βελιγραδίου ο Ζιγιάνγκ ήταν αρκετά θετικός και επαίνεσε τις προσπάθειες της Ελλάδας να προωθήσει τη συνεργασία στα Βαλκάνια, θεωρώντας ότι έτσι προωθείται τόσο η ανάπτυξη όσο και η ασφάλεια και σταθερότητα, όχι μόνο της χερσονήσου, αλλά και ολόκληρης της Ευρώπης.⁶³

Για το θέμα της διαβαλκανικής διάσκεψης η Κίνα είχε εκφράσει τη θετική στάση και πριν τη σύγκλησή της. Έχοντας επίγνωση του βαρέως κλίματος μεταξύ ορισμένων βαλκανικών χωρών, οι Κινέζοι ήξεραν ότι οι προοπτικές άμεσων θετικών αποτελεσμάτων ήταν περιορισμένες. Ωστόσο, στην περίπτωση προόδου, δεν επιθυμούσαν να καρπωθεί μόνο η ΕΣΣΔ –μπορεί οι σινοσοβιετικές προστριβές να είχαν περιοριστεί αλλά δεν είχαν εξαλειφθεί– την όποια θετική δημοσιότητα. Έτσι, είχαν ταχθεί υπέρ των κοινών προσπαθειών, ενώ ταυτόχρονα υπενθύμισαν ότι οι δυσκολίες δεν πρέπει να υποτιμώνται.⁶⁴

Όπως μετά την επίσκεψη Παπανδρέου, έτσι και μετά την επίσκεψη Σαρτζετάκη οι επαφές με την Κίνα μειώθηκαν. Μάλιστα, μετά τα γε-

⁶² Εμμανουηλίδης, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, 356-368.

⁶³ Qian, «Η εξωτερική πολιτική του ΠΑ.ΣΟ.Κ.», 70-71.

⁶⁴ Τηλεγράφημα πρακτορείου *Xinhua*, 22-2-1988 (αγγλ.).

γονότα της πλατείας Τιενανμέν, οι σχέσεις της Κίνας με το δυτικό κόσμο έφτασαν στο ναδίρ. Έτσι, οι Κινέζοι δεν είχαν καμία συμμετοχή στις εξελίξεις του 1989 με την πτώση του υπαρκτού κομμουνισμού στις βαλκανικές χώρες αλλά και στο ξέσπασμα του γιουγκοσλαβικού εμφυλίου. Η περίοδος της απραξίας στις σχέσεις Ελλάδας–Κίνας–βαλκανικών κρατών συνεχίστηκε έως και το 1993, χρονιά κατά την οποία η ΛΔΚ άρχισε να προωθεί εκ νέου τις επαφές της με τις ευρωπαϊκές χώρες.

Η αναγνώριση της Βόρειας Μακεδονίας

Μετά τις εκλογές του Οκτωβρίου 1993, τη διακυβέρνηση της Ελλάδας ανέλαβε εκ νέου ο Ανδρέας Παπανδρέου. Από τις πρώτες ημέρες της ανάληψης των καθηκόντων της η τρίτη κυβέρνηση του Παπανδρέου κλήθηκε να διαχειριστεί το ζήτημα της αναγνώρισης της σημερινής Βόρειας Μακεδονίας από την Κίνα με το τότε συνταγματικό της όνομα «Δημοκρατία της Μακεδονίας».

Στις 12 Οκτωβρίου 1993 η ΛΔΚ σύναψε διπλωματικές σχέσεις ανοίγοντας πρεσβεία στα Σκόπια. Ωστόσο, δεν έκανε χρήση της αποδεκτής από τις 8 Απριλίου 1993 από τα Ηνωμένα Έθνη προσωρινής ονομασίας της χώρας «πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας». Αντιθέτως, η κινεζική κυβέρνηση αναγνώρισε το γειτονικό κράτος με τη συνταγματική του ονομασία, γεγονός που σαφώς επέφερε ζημία στα ελληνικά συμφέροντα. Η κυβέρνηση Παπανδρέου απέφυγε να σχολιάσει το ζήτημα και ήταν σαφές πως επιθυμούσε να το υποβαθμίσει. Από τη μία η αναγνώριση της Βόρειας Μακεδονίας με το τότε συνταγματικό της όνομα από μία μεγάλη χώρα– απ’ αυτές μόνο η Ρωσία είχε αναγνωρίσει τη χώρα με το συνταγματικό της όνομα στις 6 Αυγούστου 1992 (πρώτη η Βουλγαρία είχε συνάψει σχέσεις στις 9 Ιανουαρίου 1992 και ακολούθησε η Τουρκία στις 5 Φεβρουαρίου 1992)– θεωρήθηκε πλήγμα για τις ελληνικές θέσεις. Από την άλλη, ο Παπανδρέου επιθυμούσε να εμβαθύνει ακόμα περισσότερο τις ελληνοκινεζικές σχέσεις και δεν ήθελε να σταθεί το Μακεδονικό τροχοπέδη σε αυτό.

Από την πλευρά τους οι Κινέζοι θεώρησαν ότι με την κίνηση αυτή θα αποκτούσαν σοβαρά ερείσματα στο νέο βαλκανικό κράτος, γεγονός που θα τους έδινε τη δυνατότητα να ασκούν επιρροή σε αυτό και κατ’ επέκταση στις βαλκανικές υποθέσεις. Ορθώς υπολόγισαν πως οι ελληνικές αντιδράσεις θα ήταν το λιγότερο χλιαρές –στην πράξη αυτές ήταν

ανύπαρκτες— και πως έτσι δε θα διακυβεύονταν οι ελληνοκινεζικές σχέσεις. Πράγματι, η επιλογή των Κινέζων ως προς το τελευταίο δικαιώθηκε, αφού οι εξελίξεις των επόμενων ετών οδήγησαν σε σημαντική βελτίωση των ελληνοκινεζικών σχέσεων. Ωστόσο, απέτυχαν ως προς το δεύτερο κίνητρό τους. Όχι μόνο η ΛΔΚ δεν κατάφερε να αναλάβει το ρόλο του προστάτη του νέου κράτους—υποκαθιστώντας την άλλοτε υπό κινεζική επιρροή Αλβανία— αλλά ούτε αύξησε την επιρροή της στα Βαλκάνια. Αντίθετα η κυβέρνηση στα Σκόπια έφτασε στο σημείο να αναγνωρίσει το 1999 αυτήν της Ταϊπέι.

Οι σχέσεις Βόρειας Μακεδονίας–Κίνας ψυχράθηκαν έντονα, όταν η κυβέρνηση στα Σκόπια αποφάσισε να εγκαθιδρύσει διπλωματικές επαφές με την κυβέρνηση της Ταϊπέι. Μάλιστα, στις 28 Απριλίου άρχισε και η λειτουργία πρεσβείας στο νησί. Η Βόρεια Μακεδονία ήταν το δεύτερο μόλις κράτος στην Ευρώπη—το άλλο ήταν η Αγία Έδρα του Βατικανού— που αναγνώριζε την κρατική υπόσταση της Δημοκρατίας της Κίνας στην Ταϊβάν. Τελικά, στις 18 Ιουνίου 2001 έκλεισε η πρεσβεία στην Ταϊπέι και η Βόρεια Μακεδονία διέκοψε τις διπλωματικές σχέσεις με την Ταϊβάν. Εν τέλει, το Μακεδονικό δεν στάθηκε εμπόδιο στην προώθηση των ελληνοκινεζικών σχέσεων. Αυτό έγινε σαφές κατά τις επαφές των ετών 1994-95, στις οποίες το Μακεδονικό δεν αποτέλεσε θέμα συζήτησης.

Οι επαφές του 1994-1995

Στις 15 Οκτωβρίου 1994 ο Κινέζος αντιπρόεδρος Τσου Ρόνγκκι, με τη συνοδεία του υφυπουργού Εξωτερικών Ζιανγκ Ενζού, επισκέφθηκε την Αθήνα. Ο Ρόνγκκι είχε στις 14 Οκτωβρίου 1994 ξεχωριστές συνομιλίες τόσο με τον πρόεδρο της Δημοκρατίας Καραμανλή όσο και με τον πρωθυπουργό Παπανδρέου. Στη συζήτησή του με τον Καραμανλή αναφέρθηκαν στις εξελίξεις στα Βαλκάνια. Ο Καραμανλής εστίασε στην προβολή των θέσεων στα ζητήματα που απασχολούσαν την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας. Ιδίως, στάθηκε στο Μακεδονικό, όπου έκανε σαφή παράθεση των ελληνικών απόψεων, ιδίως εξαιτίας της αναγνώρισης της Βόρειας Μακεδονίας με την τότε συνταγματική της ονομασία από τους Κινέζους. Στο πλαίσιο της διπλωματικής αβρότητας ο Καραμανλής δεν καταδίκασε ευθέως την κινεζική κίνηση, αλλά ήταν σαφές στο ότι η επιλογή της ΛΔΚ δεν βοηθούσε την πρόοδο της διμε-

ρούς συνεργασίας. Από την πλευρά του, ο Ρόνγκκι απέφυγε να απαντήσει. Επιθυμούσε σαφώς να υποβαθμίσει το Μακεδονικό και να μην γίνει αγκάθι στις ελληνοκινεζικές σχέσεις.⁶⁵

Στο ίδιο πλαίσιο κινήθηκαν οι συζητήσεις του Κινέζου αντιπροέδρου με τον Παπανδρέου. Αυτές ήταν περιορισμένες, αφού τα περισσότερα ζητήματα αναλύθηκαν στις συναντήσεις του Ρόνγκκι με υπουργούς της κυβέρνησης. Ως προς τα βαλκανικά οι δύο ηγέτες ιδίως στάθηκαν στα τεκταινόμενα στην πρώην Γιουγκοσλαβία και κυρίως στην ανάγκη ειρηνικής επίλυσης του εμφυλίου πολέμου.⁶⁶

Ακολούθησε η μετάβαση του υπουργού Εξωτερικών Κάρολου Παπούλια στις 15 Οκτωβρίου 1995 στην κινεζική πρωτεύουσα για τετραήμερη επίσκεψη. Ο Παπούλιας είχε στις 16 και 17 Οκτωβρίου 1995 επαφές με τον ομόλογό του και αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Τσιαν Τσισέν. Στην πολιτική συνεργασία, στάθηκαν στην κοινή οπτική των δύο χωρών για τις εξελίξεις στα Βαλκάνια. Αμφότεροι ήταν υπέρ της ειρηνευσης στον εμφύλιο της Βοσνίας και της κατάπαυσης του πυρός και δήλωσαν πως στηρίζουν τις προσπάθειες για εκεχειρία και σύναψη ειρηνευτικής συμφωνίας. Ο Παπούλιας αναφέρθηκε στο Μακεδονικό, ενώ η κινεζική πλευρά στάθηκε στην ανάγκη συμβιβαστικής επίλυσης των διαφορών, δίχως να παίρνει ξεκάθαρα θέση υπέρ της Ελλάδας. Η αναφορά στο Μακεδονικό ήταν πλέον αναγκαία αφού το ζήτημα απασχολούσε έντονα την ελληνική διπλωματία αλλά οι Κινέζοι δεν απάντησαν στις ελληνικές αιτιάσεις.⁶⁷

Συμπεράσματα

Το πρωτεύον ζήτημα που εξετάζει η παρούσα δημοσίευση είναι το κατά πόσο στο τρίπτυχο Ελλάδα–Κίνα–βαλκανικά κράτη ήταν δυνατή η προώθηση των επιδιώξεων της ελληνικής διπλωματίας. Η Ελλάδα για είκοσι πέντε χρόνια προσπάθησε να βελτιώσει τόσο τις σχέσεις της με την κόκκινη Κίνα όσο και με τα κομμουνιστικά αλλά και τα μεταψυχροπολεμικά Βαλκάνια. Στην προσπάθειά της αυτή, ιδίως την περίοδο έως και την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού, διαρκώς αντιμετώπιζε

⁶⁵ Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, 716.

⁶⁶ ΑΠΕ, τηλεγράφημα 18-10-1994.

⁶⁷ ΑΠΕ, τηλεγράφημα 17-10-1995.

τις παρενέργειες του σινοσοβιετικού ανταγωνισμού. Προσπαθούσε από τη μία να προωθήσει τις ελληνοκινεζικές σχέσεις και από την άλλη να μη δημιουργηθούν προσκόμματα στη βαλκανική πολιτική της. Ταυτόχρονα, οι ελληνικές κυβερνήσεις φρόντιζαν να προβάλουν στους Κινέζους τη βαλκανική πολιτική της χώρας ως συγκριτικό πλεονέκτημα για να δείξουν ότι η βελτίωση των ελληνοκινεζικών σχέσεων θα μπορούσε να περιορίσει τη σοβιετική επιρροή –κάτι το οποίο η Ελλάδα αντιμετώπιζε ως υφιστάμενο γεγονός και όχι ως αρνητικό δεδομένο– στα Βαλκάνια.

Η πορεία των διμερών επαφών με την Κίνα, συνδυαστικά με τη βαλκανική πολιτική της Ελλάδας, αποτιμάται θετικά: ασφαλώς, υπήρξαν και αρνητικές εξελίξεις στο Μακεδονικό, που όμως η ελληνική πλευρά προτίμησε να τις παραβλέψει, ώστε να μη δυναμιτιστεί το καλό κλίμα στις ελληνοκινεζικές σχέσεις. Κατά την υπό μελέτη περίοδο όλες οι κυβερνήσεις επιδίωκαν τη βελτίωση των σχέσεων τόσο με την Κίνα όσο και με τα Βαλκάνια. Ωστόσο, η μεγαλύτερη πρόοδος στο τρίπτυχο των επαφών συντελέστηκε στα τέλη της δεκαετίας του '70. Κατά την περίοδο της δικτατορίας συνάφθηκαν οι ελληνοκινεζικές σχέσεις, και, σημαντικό ρόλο σε αυτό διαδραμάτισε η Αλβανία. Τη δεκαετία του '80 οι σχέσεις προωθήθηκαν κυρίως μέσω της πρωτοβουλίας για αποπυρηνικοποίηση των Βαλκανίων, την οποία στήριζαν –για τους δικούς τους λόγους, αναγόμενους στην αποδυνάμωση της σοβιετικής επιρροής στη χερσόνησο– οι Κινέζοι. Τη δεκαετία του '90 η Κίνα ενδιαφερόταν περισσότερο για την ενίσχυση της θέσης της στα μεταψυχροπολεμικά Βαλκάνια και τούτο συνέβη ακόμα και σε βάρος των ελληνικών συμφερόντων. Συγκριτικά λοιπόν, το β' μισό του '70 η ελληνική θέση, τόσο έναντι των Κινέζων όσο και έναντι των βαλκανικών χωρών, έβαινε ενισχυμένη, γεγονός το οποίο αναγνώριζαν και οι υπερδυνάμεις.

Καταληκτικά, τα Βαλκάνια, ακόμα και στο τέλος της δεκαετίας του '90, παρέμεναν ένα προνομιακό πεδίο για την Κίνα: ωστόσο, ουδόλως μπόρεσε να διαδραματίσει ενεργητικότερο έναντι άλλων μεγάλων δυνάμεων ρόλο, όπως κατέδειξε και ο νατοϊκός βομβαρδισμός της κινεζικής πρεσβείας στο Βελιγράδι το 1999, οπότε και οι Κινέζοι δεν αντέδρασαν δυναμικά έναντι των ΗΠΑ. Ωστόσο, στη σύγχρονη περίοδο μετά το 2000, η επιρροή της Κίνας στα Βαλκάνια έχει ενισχυθεί. Εν τέλει, οι Κινέζοι πραγματοποίησαν μακροπρόθεσμα το σκοπό τους, αφού η πολιτική τους, τόσο έναντι της Ελλάδας όσο και έναντι των βαλ-

κανικών χωρών, τούς επέτρεψε να αποκτήσουν τα τελευταία είκοσι χρόνια σημαντικά ερείσματα στην περιοχή. Αντιστοίχως, και τα βαλκανικά κράτη ωφελήθηκαν, ιδίως στον οικονομικό κλάδο και κυρίως με πρωτοβουλίες όπως ο «δρόμος του μεταξιού». Τέλος, η Ελλάδα ακόμα και σήμερα προβάλλει, όπως έπραττε ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '60, τη γεωγραφική της θέση ως πύλη εισόδου στα Βαλκάνια σαν συγκριτικό της πλεονέκτημα. Συνάγεται, επομένως, ότι η μελέτη, από την οπτική της διπλωματικής ιστορίας, των τριγωνικών σχέσεων Ελλάδας–ΑΔΚ–Βαλκανίων την εικοσιπενταετία 1970-1995 δύναται να εξηγήσει τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα και τα επόμενα είκοσι πέντε χρόνια.

Σωτηρούλα Βασιλείου

ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ ΔΑΙΜΟΝΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ 19^Ο ΑΙΩΝΑ:
ΔΗΜΙΟΥΡΓΩΝΤΑΣ ΤΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ*

---

* Το ερευνητικό έργο υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «1η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών και την προμήθεια ερευνητικού εξοπλισμού μεγάλης αξίας» (Αριθμός Έργου: 1220).

Εισαγωγή

«Ευφυΐα κεκοσμημένος, εξέμαθεν εν Κωνσταντινουπόλει την Ελληνικήν άριστα, την Αραβικήν, Περσικήν και Τουρκικήν, είτα δε εις Παταύιον εγένετο εγκρατής της Λατινικής και Ιταλικής γλώσσης, των Μαθηματικών και της Αστρονομίας. [...] Εκτός της μεγάλης τιμής, ην απελάμβανεν παρά τοις Ευρωπαίοις, εθεωρείτο παρά των Τούρκων ως προβλέπων τα μέλλοντα [...]. Υπήρξεν διά τον βεζύρην ό,τι [...] ο Οδυσσεύς [...] τουτέστιν πολύμητις και μη προσκομμάτων καταβαλλόμενος.¹

Η εν Ρωσία περιώνυμος επιχείρησις του κόμητος Μαρίνου Χαρβούρη [...] θεωρείται η μεγαλητέρα από όσας αναφέρει η ιστορία της Μηχανικής [...]. Ένας Έλλην μηχανικός, γνήσιος απόγονος του Αρχιμήδους, έμελλε να ενώση την εποχήν μας με τους αιώνας εκείνους εις τους οποίους η Μηχανική επιστήμη, πρώτον διά του ελληνικού νοός και ακολούθως δι' άλλων μεγαλοφυών ανδρών ετερογενών, έδειξε την τερατώδη της δύναμιν.²

Πρέπει τις να ήναι κάτοχος στρατιωτικών γνώσεων, ίνα θαυμάση την έμφυτον στρατιωτικήν μεγαλοφυΐαν του Κολοκοτρώνη, του πάντα προϊδόντος, ίνα ματαιώση τα σχέδια του εχθρού. [...] Ολίγοι ή ίσως ουδείς επήνεγκε τόσας κατά των εχθρών ζημίας και καταστροφάς, όσας επήνεγκον η ευφυΐα και το αδάμαστον ήθος του Κολοκοτρώνη. ANEY TOYTOY ADYNATON HTO NA ELEYΘEPΩΘH H EΛΛAΣ.³

«Ο Συγγρός υπήρξεν πρότυπον εντίμου και φιλοπάτριδος μέλους ελευθέρου κράτους: [...] πρότυπον αληθούς φιλανθρώπου, ανδρός εργασθέντος και πλουτήσαντος αποκλειστικώς χάριν

---

¹ Επαμεινώνδας Ι. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι των Ελλήνων Μεγάλων Διεργμηνέων του Οθωμανικού Κράτους* (Αθήνα: τυπ. Κτενά και Σούτσα: 1865), 30-32.

² Άνθιμος Μαζαράκης, *Βιογραφίαι των ενδόξων ανδρών της νήσου Κεφαλληνία* (Βενετία: τυπ. Φοίνικος, 1843), 71, 79, 80.

³ Αναστάσιος Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τ. 8, *Ηρωες της ξηράς* (Αθήνα: τυπ. Ελληνικής Ανεξαρτησίας, 1876), 106.

του πάσχοντος κόσμου [...]. Ολίγοι ηδυνήθησαν να μετρηθώσι μαζί του ως προς την οξύτητα της αντιλήψεως, τη διορατικότητα, [...] την άκραν φιλομάθειαν, την πολυπραγμοσύνην, την ισχυράν αντίληψιν προς τα ζητήματα πάσης φύσεως και παντός κύκλου. [...] Τοιούτοι άνδρες [...] αποτελούσιν ανθρωπότητας εν σμικρώ!»⁴

Θεωρήθηκε σκόπιμη η πρόταξη τεσσάρων αποσπασμάτων, αλιευμένων από τις βιογραφίες ισάριθμων δαιμόνιων Ελλήνων. Μέσα από αυτά, αναδύονται σημαίνουσες ψηφίδες του πολυσυλλεκτικού βιογραφικού προφίλ του δαιμόνιου Έλληνα, κατά το 19^ο αιώνα. Το παρόν άρθρο εστιάζει ακριβώς στην αναζήτηση των συστατικών και των όψεων του προφίλ αυτού, στην ανασύνθεσή του και στην ανάδειξη της σημασίας του για την εκπλήρωση των εθνικών στόχων και οραμάτων.

Στο πλαίσιο της έρευνας, μελετήθηκαν συστηματικά πέντε συλλογές βιογραφιών και τρεις αυτοτελείς βιογραφίες ανδρών, οι οποίοι διέπρεψαν στα πεδία της πολιτικής, των επιστημών, του πολέμου και του εμπορίου. Κριτήρια επιλογής των εκδόσεων και των είκοσι δαιμόνιων ανδρών, αποτέλεσαν ο βίος και η πολιτεία των βιογραφούμενων και η συμβολή των κειμένων στη διερεύνηση του πολύμορφου και δυναμικού δαιμονίου της φυλής ή –όπως επίσης περιγράφεται– της πολύμορφης, τελεσιουργού και σωτήριας φυσικής ευφυΐας του.

Κατά την πραγμάτευση, επιχειρείται η εύρεση απαντήσεων σε μια σειρά ερωτημάτων. Ποιοι ήταν οι στόχοι των βιογράφων του 19^{ου} αιώνα και ποια τα κριτήρια επιλογής των βιογραφουμένων τους; Αποτέλούσε, άραγε, το δαιμόνιο προϋπόθεση ή κριτήριο βιογράφησης; Κάθε μεγάλος Έλληνας ήταν δαιμόνιος Έλληνας; Ποια ήταν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των δαιμόνιων ανδρών; Ποιες συνθήκες ευνόησαν ή δυσχέραναν την εκδήλωση και εξέλιξη της ευφυΐας τους και ποια η σημασία των τόπων καταγωγής και δράσης; Συνέβαλε, άραγε, το δαιμόνιο στην αναγέννηση του έθνους και την Επανάσταση; Πώς συνδέεται το κέρδος, ως κινητήριος δύναμη των δαιμόνιων ανδρών (ιδίως των εμπόρων), επίτευγμα και κριτήριο της χαρισματικότητάς τους

---

⁴ Ε. Οιστρίδης, *Ο μέγας εθνικός ευεργέτης Ανδρέας Συγγρός: Η βιογραφία του–Αι αγαθοεργίαι του–Η διαθήκη του* (Αθήνα: Κεντρικό Βιβλιοπωλείο Δράκου Δ. Παπαδημητρίου, 1899), 7, 9.

με τον ευεργετισμό; Και τέλος, πώς συνδέεται το δαιμόνιο με την εθνική πρόοδο και την ποθητή οικοδόμηση ενός «προτύπου βασιλείου»;⁵

Βιογραφίες μεγάλων Ελλήνων: Τα έργα, τα πρόσωπα και οι στόχοι

Βιογραφίες Ελλήνων, οι οποίοι έλαμψαν σε διάφορα πεδία κατά τις δεκαετίες που προηγήθηκαν της Επανάστασης και ακολούθησαν την ίδρυση του ελληνικού κράτους, άρχισαν να δημοσιεύονται δειλά από την επαύριον του Αγώνα, με αυξητική τάση, ιδίως από το 1860 και εξής.

Οι ίδιοι οι βιογράφοι ήταν κατά κανόνα πολυπράγμονες λόγιοι, γνωστοί για την ευρύτερη δράση τους. Γεννήθηκαν ή μεγάλωσαν σε περιοχές με οικονομική και πνευματική ανάπτυξη, οι οποίες ενίοτε συμπίπτουν με εκείνες των βιογραφουμένων τους και σπούδασαν σε εμβληματικά εκπαιδευτικά ιδρύματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Ευρώπης και του Ελληνικού Βασιλείου.

Στα κείμενά τους η ιστοριογραφία, η πληροφόρηση και η αξιολόγηση συναντούν τη δημηγορία και τη μυθοπλασία. Ο συνδυασμός αντανακλά τη «δικανική» χρήση της Ιστορίας, της οποίας ζητούμενα ήταν ο παραδειγματισμός, η καλλιέργεια της εθνικής υπερηφάνειας και η προαγωγή των ιδεών της ελληνικής μοναδικότητας και της Παλιγγενεσίας. Προβάλλοντας, λοιπόν, την προσωπικότητα και τα επιτεύγματα των μεγάλων ανδρών, οι βιογράφοι απαντούσαν –όπως και οι σύγχρονοί τους ιστοριογράφοι– στους αμφισβητίες της ενότητας του ελληνισμού (στο χρόνο και το χώρο) και των δυνατοτήτων του.⁶

Τη στιγμή της βιογράφησης οι περισσότεροι εξαιρετικοί άνδρες ήταν διεθνώς αναγνωρισμένοι. Αρκετοί είχαν συγγράψει επιστημονικές μελέτες ή αυτοβιογραφικά έργα και για ορισμένους υπήρχαν ήδη αναφορές σε ελληνικά και ξένα περιοδικά, ιστορίες και εγκυκλοπαίδειες. Οι Έλληνες βιογράφοι αξιοποίησαν τις καταγραφές αυτές ως πηγές, κριτήριο για την επιλογή των προσώπων και τεκμήρια της αξίας τους.

⁵ Πρβλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)* (Αθήνα: Πολύτυπο, 1988), 231-245.

⁶ Σκοπετέα, *ό.π.*, 207-208· Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002. Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας*, επιμ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη-Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2004), τ. 1, 171-194.

Πάντως, η βιβλιογραφία αποτελούσε και αντικείμενο αναμέτρησης, καθώς, όπως θα εξηγηθεί, οι βιογράφοι ενίοτε παρέπεμπαν σε «δυσφημιστικές» κριτικές για να τις διαψεύσουν.

Η παλαιότερη συλλογή, από την οποία αντλήθηκε υλικό, είναι οι *Βιογραφίαι των ενδόξων ανδρών της νήσου Κεφαλληνίας* του Κεφαλληνίου ιερέα, Δρ. Θεολογίας και διδασκάλου του Φλαγγινιανού Φροντιστηρίου της Βενετίας Άνθιμου Μαζαράκη. Το βιβλίο τυπώθηκε το 1843 στη Βενετία, στα ελληνικά και τα ιταλικά.⁷ Εφαλτήριο της συγγραφής ήταν ο «έρως της Πατρίδος» και στόχοι η τιμήση των σπουδαίων ομοπατριών, ο παραδειγματισμός της νεολαίας και η άρθρωση μίας τεκμηριωμένης απάντησης σε όσους χαρακτήριζαν τους σύγχρονους Έλληνες «βάρος ανωφελές της γης» και «έθνος ηλίθιον». Το έργο αρθρώνεται σε δύο μέρη και περιλαμβάνει τριάντα συνολικά βιογραφίες Κεφαλλήνων, οι οποίοι έδρασαν από τα τέλη του 16^{ου} έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Στο πρώτο βιογραφούνται είκοσι τρεις άνδρες, οι οποίοι διέπρεψαν στα πεδία των θετικών και των θεωρητικών επιστημών· στο δεύτερο επτά χαρισματικοί πολιτικοί και στρατιωτικοί. Κοινά τους χαρακτηριστικά και κριτήρια συμπερίληψης στη συλλογή ήταν η «φυσική ελαστικότητα» του ελληνικού νου, η δίψα για πρόοδο, η γλωσσομάθεια και οι λαμπρές σπουδές και η σταδιοδρομία στο εξωτερικό (κυρίως σε Ιταλία και Ρωσία).⁸

Ο Επαμεινώνδας Σταματιάδης γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, σπούδασε στην Αθήνα και σταδιοδρόμησε ως δημοσιογράφος, πολιτικός και συγγραφέας στην Κωνσταντινούπολη, την Αθήνα και τη Σάμο. Στο εκδοθέν το 1865, στην Αθήνα, έργο του *Βιογραφίαι των*

⁷ Μαζαράκης, *Βιογραφίαι των ενδόξων ανδρών*. Antimo Masarachi, *Vite degli uomini illustri dell'isola di Cefalonia* (Βενετία: Tipi di Gio. Cecchini e comp., 1843). Το έργο ανατυπώθηκε το 1999 (εκδ. Καραβία). Για το Μαζαράκη βλ. Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνικά Σύμμικτα* 1 (1904): 363-367.

⁸ Μαζαράκης, *ό.π.*, στ'-ια', 36. Πρόσεξε, σ. θ', την ανάλυση της παιδαγωγικής σημασίας των βιογραφιών: «Αι βιογραφίαι των ακμασάντων Ελλήνων, από τον καιρόν της πτώσεως της Ελλάδος μέχρι της νέας πολιτικής υπάρξεως αυτής, δίδουσαι εις την νεολαίαν μας τύπους και εικόνας αξιομιμήτους και εξιστορούσαι τον ζήλον των πατέρων μας διά την αναγέννησιν της Πατρίδος, και τας θυσίας και ηρωικάς πράξεις των αδελφών μας διά να συντρίψωσι τας βαρβαρικές αλύσους, ήθελαν ερεθίσει επί μάλλον την φιλοτιμίαν ως προς την μίμησιν των καλών και ως προς την ακριβή διατήρησιν και πρόοδον του πολυτίμου και μεγάλου χαρίσματος της Ανεξαρτησίας μας».

Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων του Οθωμανικού Κράτους εξιστόρησε χρονολογικά τους βίους των τριάντα οκτώ Ελλήνων, οι οποίοι χρημάτισαν μεγάλοι διερμηνείς της Πύλης, από το 1661 έως το 1821.⁹ Εκ προοιμίου, ο συγγραφέας όρισε τη σπουδή των βίων των μεγάλων ανδρών, οι οποίοι υπηρέτησαν την πατρίδα, απαραίτητη για κάθε Έλληνα και σκοπό του συγγράμματός του την απότιση ευγνωμοσύνης στους βιογραφούμενους, την αποσόβηση της λήθης και την εθνωφέλεια.¹⁰ Όπως τονίζεται, οι «μεγαλεπήβολοι» και ευφυείς Φαναριώτες, κατόρθωσαν να γίνουν απαραίτητοι στους αμαθείς, νωθούς και άβουλους Οθωμανούς και να τους υποκλέψουν δύναμη και εξουσία. Ακολούθως, οι πλείστοι αξιοποίησαν με μαεστρία την εξουσία και τον πλούτο τους προς όφελος του έθνους.¹¹ Κατά την εξιστόρηση των βίων τονίζονται τα προσόντα, στα οποία οι Φαναριώτες όφειλαν τη θέση και τις επιτυχίες τους, δηλαδή η φυσική ευφυΐα, η καταγωγή, η μόρφωση, η πονηριά και η υπεροχή έναντι των Οθωμανών, Εβραίων, Αρμένιων και Λατίνων ανταγωνιστών. Έμφαση δίνεται, επίσης, στα γεγονότα, τα οποία πιστοποιούν την ατομικά και εθνικά αποτελεσματική αξιοποίηση των προσόντων και της θέσης.

Το αυξανόμενο ενδιαφέρον για βιογραφίες μαρτυρούν η έκδοση, το 1868, στην Αθήνα, της μελέτης του «χαλκέντερου» ιστοριοδίφη Κωνσταντίνου Σάθα, *Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)* και ακόμα περισσότερο το πλαίσιο σύνθεσης και διάχυσής της, δηλαδή ο Δ΄ Ροδοκανάκειος Φι-

---

⁹ Σταματιάδης, *Βιογραφίαι*. Το έργο ανατυπώθηκε το 1973 και το 2010 (εκδ. Πουρναράς). Στο μεταξύ, το 1897, το έργο μεταφράστηκε στα ρουμάνικα: Epaminondas I. Stamatiadis, *Biografiile marilor dragomani (interpreti) greci din Imperiul Otoman*, μτφρ. Constantin Erbiceanu, (Βουκουρέστι: Casa Cartii de Stiinta, 1897). Η μετάφραση ανατυπώθηκε το 2016. Για τη σημασία του έργου βλ. Alexandra Sfoini, “Review of: Epaminonda I. Stamatiade, Biografiile marilor dragomani (interpreti) greci din Imperiul Otoman [...]”, *The Historical Review* 26 (2019): 284-286.

¹⁰ Πρβλ. *Χρυσάλλης* 3, τεύχ. 65 (1865): 531-532, όπου οι *Βιογραφίαι* συστήνονται στους αναγνώστες ως έργο εθνικής σημασίας, αναγκαιότατο για κάθε φιλόστορα Έλληνα.

¹¹ Σταματιάδης, *ό.π.*, 14-28.

λολογικός Διαγωνισμός και η βράβευση σε αυτόν.¹² Στόχος των αθλοθετών και του συγγραφέα ήταν η ανάδειξη της προσωπικότητας και του έργου των εξοχότερων λογίων της Τουρκοκρατίας και της συμβολής τους στην ηθική αναγέννηση του ελληνικού έθνους και την Επανάσταση.¹³ Στο έργο περιλαμβάνονται 1.472 συνοπτικές βιογραφίες. Η τρισεπίδη βιογραφία της ενάρετης, ευφύεστατης και πεπαιδευμένης Ρωξάνδρας Σκαρλάτου-Μαυροκορδάτου, μητέρας του «δαιμόνιου» Μεγάλου Δραγομάνου Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, είναι η μοναδική αφιερωμένη σε γυναίκα στο σύνολο των συλλογών που μελετήθηκαν.¹⁴ Οι 1.471 μορφωμένοι, πολυπράγμονες και κατά κανόνα γλωσσομαθείς άνδρες του Σάθα σταδιοδρόμησαν ως συγγραφείς, φιλόσοφοι, φιλόλογοι καθηγητές ευρωπαϊκών (κυρίως ιταλικών) γυμνασίων και πανεπιστημίων, ιεράρχες, πολιτικοί, διπλωμάτες, ιατροί, μαθηματικοί, μηχανικοί και έμποροι. Ευλόγως, σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται όλοι σχεδόν οι βιογραφούμενοι του Μαζαράκη και του Σταματιάδη, στους οποίους άλλωστε ο Σάθας παραπέμπει.

Ο Ιωαννίτης διδάκτωρ Ιατρικής, δημοσιογράφος και ιστοριογράφος Αναστάσιος Γούδας εξέδωσε τους οκτώ τόμους των *Βίων παραλ-*

¹² Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)* (Αθήνα: Κορομηλάς, 1868).

¹³ Θεόδωρος Π. Ροδοκανάκης, *Φιλολογικός Αγών* (Αθήνα: τυπ. Λακωνίας, 1867), 3-4, 8-9, 37-38, 62. Σάθας, *Βιογραφία διαλαμπάντων Ελλήνων*, β'-γ'. Η συλλογή ανατυπώθηκε το 1960 (εκδ. Χιωτέλλη), το 1985 (ιδιωτική έκδ.) και το 1990 (εκδ. Κουλτούρα). Για το συγγραφέα βλ. Γώγος Αγιάσσο, «Κωνσταντίνος Σάθας», *Γράμματα*, 31-36 (1916): 542-544.

¹⁴ Για τη Ρωξάνδρα βλ. και Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, «Ρωξάνδρα Μαυροκορδάτου, η πρώτη Φαναριώτισσα», *Εστία* 1, τεύχ. 8 (1876): 115-119. Σταματιάδης, *ό.π.*, 62-65. Παρά το γεγονός πως η Ρωξάνδρα εμφανίζει ορισμένα «δαιμόνια» χαρακτηριστικά, αυτά δεν είναι επαρκή για τη συμπερίληψή της στους δαιμόνιους Έλληνες. Οι σπουδαίες Ελληνίδες δεν απουσιάζουν παντελώς από τις βιογραφίες των μεγάλων Ελλήνων. Συστήνονται, όμως, στον αναγνώστη μέσω των ανδρικών βιογραφιών, ως άξιες μητέρες και σύζυγοι κυρίως εμπόρων και πολιτικών. Η ανατροφή και η στήριξή τους φέρονται να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην πορεία γιών και συζύγων, αλλά οι ίδιες βρίσκονται μόνιμα σε δεύτερο πλάνο. Πρβλ. Ioanna Pepelasis-Minoglou, "Women and Family Capitalism in Greece, c. 1780-1940," *The Business History Review* 81, no. 3 (2007): 517-538, όπου ανάδειξη της κατά κανόνα δευτεραγωνιστικής, αλλά προοδευτικά εντονότερης γυναικείας παρουσίας στα ελληνικά επιχειρηματικά δίκτυα.

λήλων των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών κατά την επταετία 1869-76, στην Αθήνα. Η διαίρεση των τόμων βασίστηκε στον τομέα ανάδειξης των βιογραφούμενων κληρικών, λογίων, εμπόρων και άλλων πλούσιων ευεργετών, Φιλικών, πολιτικών και στρατιωτικών.¹⁵ Σύμφωνα με τον ίδιο, οι ενενήντα οκτώ επιλεγμένοι άνδρες ήταν διεθνώς ασύγκριτοι γίγαντες, οι οποίοι, χάρη στη νικηφόρα αναμέτρησή τους με πρωτοφανή εμπόδια, τις αρετές και τα συλλογικά και ατομικά τους επιτεύγματα, κέρδισαν πανελλήνια και διεθνή αναγνώριση. Ως τέτοιοι συνέβαλαν –και ως υποδείγματα και ευεργέτες εξακολουθούσαν να συμβάλλουν– στην αναγέννηση της Ελλάδας και της Ανατολής.¹⁶

Ένα χρόνο μετά την κυκλοφορία του όγδοου τόμου των *Βίων Παραλλήλων*, εκδόθηκε στην Πάτρα η συλλογή του Πατρινού εκδότη Αγαπητού Αγαπητού *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821 ή οι πρωταγωνισταί της Ελλάδος*.¹⁷ Σε αυτήν περιλήφθηκαν οι συνοπτικές βιογραφίες ογδόντα Φιλικών, κληρικών, πολιτικών, στρατιωτικών, ναυτικών, λογίων και ευεργετών, όλων ισάξιων των αρχαίων προγόνων, ως προς

¹⁵ Αναστάσιος Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τ. 1, *Κλήρος* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1869)· τ. 2, *Παιδεία* (Αθήνα: τυπ. Φιλαδελφείας, 1870)· τ. 3, *Πλούτος ή Εμπόριον* (Αθήνα: τυπ. Περίδου, 1870)· τ. 4 *Πλούτος και Θυσία* (Αθήνα: τυπ. Φιλαδελφείας, 1871)· τ. 5, *Συνεταιρισμός* (Αθήνα: τυπ. Φιλαδελφείας, 1872)· τ. 6, *Πολιτικοί άνδρες* (Αθήνα: τυπ. Πάσσαρη, 1874)· τ. 7, *Πολιτικοί άνδρες* (Αθήνα: τυπ. Πάσσαρη, 1875)· τ. 8, *Ηρωες της ξηράς* (Αθήνα, τυπ. Ελληνικής Ανεξαρτησίας, 1876). Η σειρά ανατυπώθηκε το 1971 (εκδ. Γρηγοριάδη). Για την πολυσχιδή προσωπικότητα και το έργο του Γούδα βλ. τη νεκρολογία, η οποία δημοσιεύτηκε στην *Εστία* 13, τεύχ. 324 (1882) 170-173. Όπως παρατηρεί και ο συντάκτης, η φιλομάθεια του Γούδα, η φιλοπατρία του, η πάλη έναντι των αντιξοοτήτων, ο ζήλος, με τον οποίον επιδόθηκε στην ιστοριογραφία και η σημασία του έργου που κληροδότησε στον ελληνισμό τον καθιστούν εφάμιλλο των διαπρεψάντων ανδρών της συλλογής του. Προκειμένου να προωθήσει τους *Βίους* και να εξασφαλίσει τη συνέχεια της συγγραφής, ο Γούδας δημοσίευσε, το 1869, *Τα περί των Παραλλήλων βίων των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, μία συλλογή επαινετικών δημοσιευμάτων και επιστολών, με κοινό παρονομαστή την εθνοφέλεια και την ιερότητα του εγχειρήματος. Τέτοια συστατικά κείμενα ενσωματώθηκαν και στους τόμους.

¹⁶ Γούδας, *Βίοι*, τ. 1, ε'-στ'· τ. 3, ι'-ια', ιζ'-κβ'.

¹⁷ Αγαπητός Σ. Αγαπητός, *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821 ή οι πρωταγωνισταί της Ελλάδος: εταιρισταί, κατηχηταί, κληρικοί, πολιτικοί, στρατιωτικοί ξηράς και θαλάσσης, δωρηταί, λόγιοι, ευεργέται* (Πάτρα: τυπ. Αγαπητού, 1877).

τη μεγαλοφυΐα, τη φιλοπατρία και τα επιτεύγματα. Ως τέτοιοι οι συγκεκριμένοι «μεγάλοι άνδρες της Νέας Ελλάδος» εξυμνήθηκαν διεθνώς και υποχρέωσαν την Ευρώπη να προσφέρει στην Ελλάδα την ανεξαρτησία της. Ακολούθως, ως πολίτες του ελληνικού κράτους πάσχισαν και πέτυχαν αλματώδη πρόοδο στην εκπαίδευση, το εμπόριο και τη ναυτιλία. Στόχοι του Αγαπητού ήταν, αφενός, η διατράνωση του μεγαλείου του ελληνισμού, αφετέρου, η καθοδήγηση των νέων Ελλήνων, ώστε, αιρόμενοι στο ύψος της ηρωικής γενιάς, να διευρύνουν τα ασφυκτικά σύνορα και να καταστήσουν την Ελλάδα μεγάλο, ισχυρό και διεθνώς σεβαστό βασίλειο.¹⁸

Ένας νέος Έλληνας ο οποίος, ακολουθώντας τα βήματα των βιογραφημένων προγόνων, αναδείχθηκε πραγματικά μεγάλος άνδρας του ελληνικού κράτους ήταν ο Χαρίλαος Τρικούπης, γιος του Σπυρίδωνος Τρικούπη και ανιψιός του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Η πρώτη βιογραφία του δημοσιεύτηκε το 1896, λίγους μήνες μετά το θάνατό του, από τον Αθηναίο δημοσιογράφο, θεατρογράφο και ιστοριοδίφη Γεώργιο Τσοκόπουλο.¹⁹ Αιτιολογώντας τη βιογράφηση, ο συγγραφέας αναδεικνύει την εξαιρετική διάνοια του Χαρίλαου, τα ρηξικέλευθα οράματά του, το μεγαλεπήβολο, ανάλογο των ιδεωδών και των πόθων του ελληνισμού, πρόγραμμά του, τη σαφή υπεροχή του έναντι των πολιτικών της γενιάς του και τη διεθνώς σπάνια ταύτιση της εθνικής πορείας με τη δική του. Η μερική του προγράμματος του Τρικούπη προβάλεται ως κάτοπτρο των εμποδίων του κοινωνικοπολιτικού περιβάλλοντος στη μεγαλουργία των μεγάλων ανδρών.²⁰

Είναι ευρέως γνωστό πως ο σύγχρονος περίπου του Τρικούπη επιχειρηματίας Ανδρέας Συγγρός συνέγραψε, στο τέλος του βίου του, την αυτοβιογραφία του, η οποία δημοσιεύτηκε το 1908. Προηγήθηκε όμως, το 1899, μία ολιγοσέλιδη επισκόπηση του βίου του από τον Ε. Οιστρίδη. Κεντρική ιδέα του κειμένου είναι πως με τη σταδιοδρομία, το φιλανθρωπικό έργο και τη διαθήκη του ο Συγγρός αναδείχθηκε άριστος και μέγιστος άνδρας της Νέας Ελλάδος και πρότυπο έντιμου και φιλο-

¹⁸ Αγαπητός, *Οι ένδοξοι*, στ' -ί'.

¹⁹ Γεώργιος Τσοκόπουλος, *Χαρίλαος Τρικούπης: Βιογραφία* (Αθήνα: Φέξης, 1896).

²⁰ Τσοκόπουλος, *ό.π.*, ε'-στ', 379-382. Πρβλ. την αξιολόγηση του Τρικούπη από τη σύγχρονη βιογράφο του Λύντια Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης. Ο πολιτικός του «Τίς πταίει;» και του «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν»* (Αθήνα: Πόλις, 2016), 26-34, 558-566.

πάτριδος πολίτη.²¹ Η ιδέα αυτή συναντά την εικόνα, την οποίαν ο ίδιος ο Συγγρός θέλησε να αποκρυσταλλώσει μέσα από την αυτοβιογραφία του. Δαιμονίως σε αυτήν ο γράφων σμιλεύει έναν διαπρεπή *homme d'affaires*, έναν χαρισματικό, εμβληματικό Έλληνα, διαπνεόμενο από δίψα για κέρδος, δόξα και συμβολή στην εθνική πρόοδο.²²

Το 1902, την επαύριον του θανάτου του δαιμόνιου επιχειρηματία Στέφανου Ράλλη, ο δαιμόνιος Ηπειρώτης διπλωμάτης Ιωάννης Γεννάδιος δημοσίευσε, στην Τεργέστη και στο Λονδίνο, στα ελληνικά και τα αγγλικά, ένα «βιογραφικόν υπόμνημα», ώστε να τον τιμήσει, να αναδείξει το μέγεθος της απουσίας του και να παραδειγματίσει τη νέα γενιά.²³ Όπως ο Γεννάδιος εξηγεί, ο άξιος γόνος της ομώνυμης εμπορικής οικογένειας Στέφανος από νωρίς προσάρμοσε τις έμφυτες αρετές του στο στάδιο για το οποίο προοριζόταν. Έτσι, εξελίχθηκε σε μοναδικό εμπορικό ταλέντο. Υπό την ηγεσία του, η *Ralli Brothers* κατέκτησε την πρώτη εμπορικά θέση στο City και επεκτάθηκε στη Βόρεια Αμερική. Επιπλέον, ο διανοητικά υπερέχων όσο και φιλόπατρις άνδρας έδινε πρώτος το «παρών» σε κάθε εθνική ανάγκη. Κατά το γράφοντα, τα επιτεύγματα του Ράλλη ανέδειξαν διεθνώς την πολυπραγμοσύνη και τις δυνατότητες του ελληνικού έθνους.²⁴

²¹ Οιστρίδης, *Ανδρέας Συγγρός*, 3, 5, 7-8.

²² Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα* (Αθήνα: Εστία, 1908), τ. 1, 79-91, 96, 98, 104, 125-129, 135-136, 140-141, 272, 280-281· τ. 2, 23-24, 144-145, 160-163, 166-168, 170, 174, 184, 181, 189, 211, 227, 257, 268. Πρβλ. τις εισαγωγικές παρατηρήσεις στο *Ανδρέας Συγγρός. Απομνημονεύματα*, επιμ. Μαρίας Χριστίνας Χατζηιωάννου-Αλκη Αγγέλου (Αθήνα: Εστία, 1997), τ. 1, 60-126.

²³ Ιωάννης Γεννάδιος, *Στέφανος Α. Ράλλης. Βιογραφικόν υπόμνημα* (Τεργέστη: Αυστριακός Λόυδ, 1902): Joannes Gennadius, *Stephen A. Ralli: A Biographical Memoir* (Λονδίνο, 1902). Για την οικογένεια Ράλλη βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, «Η κατασκευή μιας επιχειρηματικής δυναστείας: η οικογένεια Ράλλη», στο *Η ματιά των άλλων: Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18^{ος}-20^{ός})*, επιμ. Κατερίνας Δέδε-Δημήτρη Δημητρόπουλος (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2011), 149-171. Για το Γεννάδιο βλ. Μαριάννα Χριστοπούλου, «Ο Ιωάννης Γεννάδιος και η διαμόρφωση της εθνικής πολιτικής της Ελλάδας (1871-1918)» (διδ. διατρ., ΑΠΘ, 2012).

²⁴ Gennadius, *Stephen*, 26-33.

Βιογραφημένοι δαιμόνιοι Έλληνες: μια ελίτ για την αναγέννηση και την πρόοδο του έθνους

Οι πέραν των 1.500 εξαιρετικοί Έλληνες των συλλογών και των αυτοτελών βιογραφιών, οι οποίες παρουσιάστηκαν, ανήκουν σε πέντε αιώνες και βιογραφήθηκαν κατά την εξηκονταετία 1843-1902. Τα πεδία δράσης και ανάδειξής τους ποίκιλλαν, όπως ποίκιλλαν και οι ειδικοί στόχοι των βιογράφων τους. Τους ένωναν, όμως –όπως και τους βιογράφους τους– ο αποτελεσματικός αγώνας για εξέλιξη, δημιουργία και ανάδειξη και η συμβολή στην επιβίωση, την αναγέννηση και την πρόοδο του έθνους. Αυτά ήταν άλλωστε και τα κοινά χαρακτηριστικά, τα οποία τους κατέστησαν αξιοτίμητους, αξιομίμητους, και άρα άξιους βιογράφησης Έλληνες.

Ωστόσο, τα εν λόγω γνωρίσματα καθιστούσαν όλους τους βιογραφημένους Έλληνες δαιμόνιους Έλληνες; Η απάντηση είναι αρνητική. Ο εντοπισμός του δαιμονίου και η ανάδειξή του προϋπέθεταν το συνδυασμό των *sine qua non* ιδιοτήτων των βιογραφούμενων διαπρεψάντων Ελλήνων με άλλες, περισσότερο δυσεύρετες.

Σπάνιο, λοιπόν, προσόν το δαιμόνιο παρουσιάζεται να εκδηλώνεται ως εμπορικό–επιχειρηματικό, πολιτικό, επιστημονικό και στρατιωτικό. Ο τομέας εκδήλωσης εξαρτιόταν από την ιδιαίτερη ευφυΐα του κάθε προσώπου και το περιβάλλον δραστηριοποίησής του. Η έντονη και συστηματική προβολή του αποτυπώματος του ελληνικού δαιμονίου από τους βιογράφους οδήγησε στην εστίαση της μελέτης σε είκοσι μεγάλους άνδρες: οκτώ εμπόρους και επιχειρηματίες, επτά πολιτικούς, τρεις επιστήμονες και δύο στρατιωτικούς.²⁵

Ως δαιμόνιοι έμποροι και επιχειρηματίες βιογραφήθηκαν οι Ιωάννης Βαρβάκης (1745-1825),²⁶ Γεώργιος Σίνας (1783-1856),²⁷ Στέργιος Δούμπας (1794-1870),²⁸ Δημήτριος Βερναρδάκης (1799-1870),²⁹

²⁵ Βλ. συνοπτικό πίνακα των είκοσι αυτών ανδρών στο τέλος του άρθρου. Στον πίνακα σημειώνονται ο τομέας δράσης του καθενός, το κοινωνικό και μορφωτικό προφίλ του, οι τόποι καταγωγής και σταδιοδρομίας και οι βιογράφοι.

²⁶ Γούδας, *Βίοι*, τ. 3, 155-192.

²⁷ *Ο.π.*, τ. 4, 1-36, 50-51.

²⁸ *Ο.π.*, τ. 3, 193-213.

²⁹ *Ο.π.*, τ. 4, 53-92.

Ευαγγέλης Ζάππας (1800-1865),³⁰ Νικόλαος Στουρνάρης (1806-1853),³¹ Στέφανος Ράλλης (1829-1902) και Ανδρέας Συγγρός (1830-1899). Ως δαιμόνιοι πολιτικοί παρουσιάστηκαν οι δύο πρώτοι μεγάλοι διερμηνείς Παναγιώτης Νικούσιος (1613-1673)³² και Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο εξ Απορρήτων (1641-1709),³³ ο πρωθυπουργός του βασιλείου του Σιάμ Κωνσταντίνος Γεράκης (1647-1688)³⁴ και οι πρωταγωνιστές της επαναστατικής και μετεπαναστατικής ελληνικής πολιτικής σκηνής Ιωάννης Κωλέττης (1773/4-1847),³⁵ Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831),³⁶ Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος (1791-1865)³⁷ και Χαρίλαος Τρικούπης (1830-1899). Πρωτοπόροι επιστήμονες περιωπής, ο Ιάκωβος Πυλαρινός (1659-1718),³⁸ ο Μαρίνος Χαρβούρης (1729-1782)³⁹ και ο αδελφός του Μάρκος Χαρβούρης (1731-1808)⁴⁰ συνέδεσαν το όνομά τους με βαρυσήμαντα και εισέτι θαυμαστά επιτεύγματα, στους τομείς της Ιατρικής, της Μηχανικής και της Χημείας αντίστοιχα. Τέλος, ως δαιμόνιοι στρατιωτικοί βιογραφήθηκαν ο αξιωματικός του

³⁰ *Ο.π.*, τ. 3, 219-368. Αγαπητός, *ό.π.*, 462-468.

³¹ *Ο.π.*, τ. 3, 289-318.

³² Σταματιάδης, *Βιογραφίαι*, 29-60. Σάθας, *ό.π.*, 331-335.

³³ Σταματιάδης, *ό.π.*, 60-94. Σάθας, *ό.π.*, 385-389. Πρέπει να σημειωθεί πως ο Μαυροκορδάτος χαρακτηρίστηκε «δαιμόνιος» ήδη από το 1766, από τον Ευγένιο Βούλγαρη, *Η λογική εκ παλαιώντε και νεωτέρων συνεραμισθείσα* (Λειψία: τυπ. Βρεϊτκόφφ, 1766), 42-43. Στο ίδιο σύγγραμμα «δαιμόνιος» χαρακτηρίζεται και ο Όμηρος (σ. 255). Υιοθετώντας την αξιολόγηση του Βούλγαρη, ο Σταματιάδης παραπέμπει σε αυτόν, κατά τη σύνοψη της δράσης του ανδρός: «Τοιούτος εγένετο ο περιώνυμος εκείνος ανήρ, 'δαιμόνιος', ως λέγει ο πολύς Ευγένιος, και πολλά μεν εκ στόματος διδάξας, πολλής δε και παντοίας ιδέας και συγγράμματα καταλιπών, περί ου το μεν διά το περιόν της γνώσεως ύψος, την φιλοσοφικήν καθέδραν εν Κωνσταντινουπόλει κοσμήσαι λαχόντος, το δε και διά βάθους φρονήσεως πολιτικής την τε του μεγάλου ερμηνέως λειτουργίαν αναδεδειγμένου, εξής δε και την απορρήτων τάξιν υπό των Οθωμανών πιστευθέντος, έργον αν είη κρίναι πότερόν τις άρα επ' αυτό τον εν τοις φιλοσοφούσιν ούτω πολιτευσάμενον ή γουν τον ούτως εν τοις πολιτευομένοις φιλοσοφήσαντα τάξειε πρότερον».

³⁴ Μαζαράκης, *ό.π.*, 407-462

³⁵ Γούδας, *ό.π.*, τ. 6, 182-242· Αγαπητός, *ό.π.*, 156-163.

³⁶ *Ο.π.*, τ. 7, 1-48· *Ο.π.*, 19-24.

³⁷ *Ο.π.*, τ. 6, 243-288· *Ο.π.*, 164-171.

³⁸ Μαζαράκης, *ό.π.*, 119-39· Σάθας, *ό.π.*, 428-430.

³⁹ *Ο.π.*, 71-11· *Ο.π.*, 544-546.

⁴⁰ *Ο.π.*, 190-233, 652-654· *Ο.π.*, 548.

ρωσικού στρατού Πέτρος Μελισσηνός (1726-1797)⁴¹ και ο εμβληματικός στρατηγός της Ελληνικής Επανάστασης Θεόδωρος Κολοκοτρώνης (1770-1843).⁴²

Ανεξαρτήτως σταδίου ανάδειξης, οι δαιμόνιοι Έλληνες των βιογραφιών παρουσιάζονται ως έμφυτα «μεγαλοφυείς», «μεγαλόνοι», «πολυμήτιες», πολυτάλαντοι, παθιασμένοι με το αντικείμενό τους, εύστροφοι, πολύτροποι, επιτήδαιοι, φιλομαθείς, ρηξικέλευθοι, φιλόπονοι, πεισματάρηδες, τολμηροί, διορατικοί, ακαταπόνητοι, πείσμονες, δραστήριοι και καρτερικοί «πέραν των υπάτων ορίων της ανθρωπίνης θελήσεως». Συνδύαζαν τη «φυσικήν ελαστικότητα» του ελληνικού νου με «μεγαλουργόν» πνεύμα, τα μεγαλεπήβολα σχέδια με πάθος και δίψα για εξέλιξη, την οποίαν εκλάμβαναν ως καθήκον έναντι του έθνους και της κοινωνίας. Χάρη στα μοναδικά επιτεύγματά τους, απέκτησαν διεθνή φήμη και κέρδη και αναδείχθηκαν αντάξιοι τόσο των μεγάλων αρχαίων Ελλήνων όσο και των σύγχρονων Ευρωπαίων.⁴³

Η δράση του Νικουσίου παρομοιάστηκε με εκείνην του Οδυσσέα. Ο Πυλαρινός χαρακτηρίστηκε γνήσιος απόγονος του Ιπποκράτη και ο Μαρίνος Χαρβούρης του Αρχιμήδη. Ο Μαυροκορδάτος παραβλήθηκε με τον Κορίνθιο στρατηγό και πολιτικό Τιμολέοντα αλλά και τον ηγέτη της ιταλικής ενοποίησης Cavour. Ο Κωλέττης ήταν ο Bismarck της Ελλάδας και ο Τρικούπης ο Gladstone. Ο Ράλλης συνδύαζε την ορμή του Αχιλλέα και τη διάνοια του Νέστορα.⁴⁴ Σε τέτοιους χαρισματι-

⁴¹ Μαζαράκης, *ό.π.*, 519-555.

⁴² Γούδας, *ό.π.*, τ. 8, 81-111· Αγαπητός, *ό.π.*, 54-67.

⁴³ Πρβλ. την προβολή των συγκεκριμένων γνωρισμάτων του ελληνικού δαιμονίου σε πραγματείες, εστιασμένες στο χαρακτήρα και τις δυνατότητες των Ελλήνων. Μάλιστα, στα κείμενα αυτά οι δαιμόνιοι των βιογραφιών προβάλλονταν ως εξαιρετικοί, αξιομίμητοι Έλληνες και η εξέλιξή τους ως τεκμήριο της επιβίωσης και της μεγαλουργίας του ελληνικού δαιμονίου: Ιωάννης Σούτζος, «Πολιτική Οικονομία», *Ερανιστής* 2, τεύχ. 10 (1843): 682-683· Μαρίνος Βρετός, «Οι νεότεροι Έλληνες», *Εθνικόν Ημερολόγιον* 4 (1864): 175-185· Πέτρος Βράλας-Αρμένης, *Περί της ιστορικής αποστολής του Ελληνισμού* (Κέρκυρα: τυπ. Η Ιονία, 1872), 14-16, 43-51· «Χαρακτηρισμός των Ελλήνων», *Εστία* 3, τεύχ. 103 (1877): 812-814· Π. Γουμαλίκ, «Οι Έλληνες εν Ρωσία», *Παρνασσός* 14, τεύχ. 8 (1891): 477-478.

⁴⁴ Μαζαράκης, *ό.π.*, 79, 125· Σταματιάδης, *ό.π.*, 34· Σάθας, *ό.π.*, 333-334· Γούδας, *ό.π.*, τ. 6, 241, 285· “The Greek Gladston,” *The Westminster Budget* (17-04-1892), στο *Περί Χαριλάου Τρικούπη*, τ. 12, (Αθήνα: τυπ. Σακελλαρίου, 1911), 89· Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς, *25 Μαρτίου 1821: Οι ήρωες της Ελληνικής Επανάστασεως: Ει-*

κούς και μεγαλουργούς νέους Έλληνες το ελληνικό έθνος βρήκε τις αδιάψευστες αποδείξεις της ιστορικής του συνέχειας, τους συντελεστές του φωτισμού του, τους στυλοβάτες της ελευθερίας του, τους φιλοπάτριδες ευεργέτες του και τους σκαπανείς της προόδου του.

Οι συμβολές αυτές συνιστούσαν λογικές ανταποδόσεις, αφού τόσο οι βιογράφοι όσο και άλλοι συγγραφείς επισήμαιναν πως οι μεγάλοι Έλληνες όφειλαν τα χαρίσματά τους πρωτίστως στην καταγωγή τους, δηλαδή στο μοναδικό φυσικό περιβάλλον της Ελλάδας (γεωγραφική θέση, εύκρατο κλίμα, διαύγεια, ποικιλομορφία), την ιστορική κληρονομιά του ελληνισμού και την παράδοση της ιδιαίτερης πατρίδας.⁴⁵ Έτσι ερμηνευόταν και το εντυπωσιακό μερίδιο της Χίου (Νικούσιος, Μαυροκορδάτοι, Ράλλης, Συγγρός), της Ηπείρου (Κωλέττης, Γ. Σίνας, Δούμπας, Ζάππας, Στουρνάρης) και της Κεφαλονιάς (Γεράκης, Πυλαρινός, Μελισσηνός, αδελφοί Χαρβούρη) σε άνδρες, οι οποίοι χάρη στο εθνικό και τοπικό δαιμόνιον τους (*genius loci*) διακρίθηκαν διεθνώς σε όλους τους τομείς.⁴⁶

Και οι είκοσι «εκ φύσεως πεπρωκισμένοι» Έλληνες, στους οποίους εστίασαμε, έλαβαν είτε τα πρώτα εφόδια είτε τη σκυτάλη για την εκδίπλωση των χαρισμάτων τους από τις τοπικά ή και ευρύτερα σημα-

κόνες και βιογραφία αυτώ (Αθήνα: τυπ. Σαλιβέρου, 1900), 15-17· Gennadius, *ό.π.*, 27, 29.

⁴⁵ Μαζαράκης, *ό.π.*, στ' Γούδας, *ό.π.*, τ. 3, σθ' Βράιλας-Αρμένης, *ό.π.*, 14-15. Gennadius, *ό.π.*, 3-21. Σούτζος, *ό.π.*, 681-682, όπου και η χαρακτηριστική διατύπωση: «Η φύσις ανεδέχθη προς ημάς [...] μεγαλόδωρος, ουρανός εύδιος, κλίμα εύκρατον και υγιεινόν, χώρα πλουσία και γόνιμος [...], περικυκλουμένη δε πανταχόθεν από θάλασσαν, γέφυρα τριών κόσμων, τους οποίους αλληλοδιαδόχως επολίτισε, κατοικουμένη από γένος φιλελεύθερον, φιλομαθές, φιλόκαινον, απότολμον και επιχειρηματικόν ως ο ναύτης, στερρόκαρδον και υπερήφανον, ως τα όρη».

⁴⁶ Μαζαράκης, *ό.π.*, 98-99: «Ενούται εις τας επωφελείς διαθέσεις του κλίματος ο σόφρων, ενεργητικός, βιομηχανικός και επιχειρηματικός χαρακτήρ των Κεφαλλήνων [...]. Είναι ζωηροί, πνευματώδεις, σκεπτικοί, και έξυπνοι [...]. Από όλους τους λαούς της γης είναι περισσότερο επιτήδειοι να επιτυχαίνουν όπου υπάγουν». Γούδας, *ό.π.*, τ. 3, 290-292, 315· τ. 4, ε'-ζ'· τ. 7, 125-126· Παντελής Κοντογιάννης, *Εθνικοί Ευεργέται* (Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 1908), 9. Συγγρός, *ό.π.*, τ. 1, 5· τ. 2, 249· Gennadius, *ό.π.*, 3-21· Δημήτριος Βικέλας, *Η ζωή μου: παιδικαί αναμνήσεις, νεανικοί χρόνοι* (Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1908), 329-330. Τόποι καταγωγής των υπόλοιπων πέντε βιογραφούμενων ήταν η Κέρκυρα (Καποδίστριας), η Κρήτη (Βερναρδάκης), το Μεσολόγγι (Τρικούπης), η Πελοπόννησος (Κολοκοτρώνης) και τα Ψαρά (Βαρβάκης).

ντικές οικογένειές τους. Άλλωστε, αξιόλογη δεν ήταν μόνο η προσωπική δράση τους, αλλά και εκείνη των προγόνων, των αδελφών και των απογόνων τους, γεγονός που τονίζεται από τους βιογράφους.⁴⁷

Πρώτιστο μέλημα των περισσότερων οικογενειών φέρεται να ήταν η μόρφωση των ευφύων υιών, πρώτα σε εκπαιδευτήρια της γενέτειρας και ακολούθως της Ευρώπης. Έτσι, ο Νικούσιος, οι Μαυροκορδάτοι, οι αδελφοί Χαρβούρη, ο Πυλαρινός, ο Μελισσηνός, ο Καποδίστριας, ο Στουρνάρης, ο Ράλλης, ο Τρικούπης και λιγότερο ο Συγγρός έγιναν σε πολύ νεαρή ηλικία πολύγλωσσοι κάτοχοι διπλωμάτων φημισμένων ευρωπαϊκών πανεπιστημίων.

Όλοι οι δαιμόνιοι άνδρες εκδήλωσαν από πολύ νωρίς την ευφυΐα και τα ταλέντα τους, καταπλήσσοντας τον περίγυρό τους. Οι Ράλλης και Γ. Σίνας προσάρμοσαν από παιδιά την ευφυΐα τους στα δεδομένα του οικογενειακού υποστρώματος. Από την άλλη, αφουγκραζόμενοι την ιδιαίτερη κλίση τους, ο Μαρίνος Χαρβούρης και ο Συγγρός, αρνήθηκαν να συμβιβαστούν με τις οικογενειακές βλέψεις, επιλέγοντας εξαρχής αντί της Νομικής και της Ιατρικής τα εφαρμοσμένα Μαθηματικά και το εμπόριο αντίστοιχα.

Επιπλέον, κατά την πορεία τους οι μεγαλοφυείς άνδρες δεν δίσταζαν να αναπροσανατολίζουν τις δραστηριότητές τους με ζητούμενα τη μέγιστη παραγωγικότητα, τη δόξα ή και –όπως θα δούμε εκτενέστερα πιο κάτω– το κέρδος. Ο Μαυροκορδάτος ο εξ Απορρήτων ήταν ήδη διαπρεπής ιατρός, όταν αποφάσισε να μεταπηδήσει στην πολιτική. Λόγος της στροφής ήταν οι ευρύτερες προοπτικές καταξίωσης. Ο Μάρκος Χαρβούρης σπούδασε Ιατρική στην Μπολόνια, αλλά γρήγορα, χάρη και στην ώθηση εμπνευσμένων καθηγητών του, αφοσιώθηκε στη Χημεία. Ιατρική στην Ιταλία σπούδασε και ο Κωλέττης, ενώ οι εμβληματικοί έμποροι της Ρωσίας, Βαρβάκης και Βερναρδάκης ξεκίνησαν τη σταδιοδρομία τους ο πρώτος ως πλοίαρχος-κουρσάρος και ο δεύτερος ως στρατιωτικός.

Όποια και να ήταν η αφετηρία, η εξέλιξη πέρα από την «τετριμμένην οδόν» και η καταξίωση δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Και αυτό διότι

---

⁴⁷ Πρβλ. Χριστίνα Αγκριαντώνη, «Βιομήχανοι αυτοβιογραφούμενοι», στο *Βιογραφία, Αυτοβιογραφία, Ιστοριογραφία* (Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών & Γενικής Παιδείας, 2021), 127-129, τις παρατηρήσεις αναφορικά με το μοντέλο του αυτοδημιούργητου επιχειρηματία και τη σχετικότητα του όρου.

οι στόχοι των εξαιρέτων ανδρών ήταν πάντοτε φιλόδοξοι, οι αντικειμενικές δυσκολίες αναπόφευκτες και πρόσθετοι αντίπαλοι ο φθόνος των κακεντρεχών και η δυσπιστία των αμαθών. Με την πολυτέλεια της γνώσης της συνολικής πορείας των βιογραφούμενων και προαποφασισμένα τα διδάγματα της εξιστόρησης, οι συγγραφείς προέβαιναν σε συνδυασμό των πηγών, περικοπές και συμπληρώσεις, ώστε οι σταθμοί στην πορεία τους να εμφανίζονται ως μέρος μιας γόνιμης, προσωπικής οδύσσειας με εθνικές προεκτάσεις.⁴⁸

Καθώς κύριο ζητούμενο των βιογράφων και κριτήριο επιλογής των εξαιρέτων ήταν ο παραδειγματισμός, κατά κανόνα οι όποιες αρνητικές εκδηλώσεις της ευφυΐας των βιογραφούμενων είτε αποσιωπώνται είτε αναφέρονται επιγραμματικά, ως επουσιώδεις σε σχέση με τα εθνοφελή έργα τους και αιτιολογημένες λόγω του ιδιότυπου πλαισίου δράσης.

Σχολιάζοντας, για παράδειγμα, την κριτική επί των μεθόδων, με τις οποίες οι Φαναριώτες καταλάμβαναν υψηλά αξιώματα, ο Σταματιάδης παραδέχεται πως μεταχειρίζονταν και δολοπλοκίες, πανθομολογούμενως «εντέχνους» και «ευφυείς». Ωστόσο, οι εκ του ασφαλούς επικριτές έπρεπε να συνυπολογίζουν, κατά τις αξιολογήσεις τους, τη φιλοπατρία των Φαναριωτών, τα δεινά από τα οποία απάλλαξαν τους χριστιανούς, τους κινδύνους που διέτρεχαν και τα οθωμανικά ήθη.⁴⁹

Από την πλευρά τους, οι Μαζαράκης και Γούδας, έθεσαν εξαρχής μεταξύ των στόχων τους τη συστηματική απόκρουση των ανακριβών ή συκοφαντικών ισχυρισμών για τους ένδοξους και διαπρέψαντες Έλ-

⁴⁸ Πρβλ. τις παρατηρήσεις της Στέσης Αθήνη, «Πολιτισμικές μεταφορές στον περιοδικό Τύπο: Οι βιογραφίες ξένων λογοτεχνών», στο *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19^ο αιώνα: Πρακτικά συμποσίου*, επιμ. Ουρανίας Πολυκανδριώτη-Αννας Ταμπάκη (Αθήνα: ΕΚΠΑ-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2016), τ. 2, 125-126.

⁴⁹ Σταματιάδης, *ό.π.*, 16-17, 27. Πρόσεξε και σ. 54 την υπεράσπιση του αμφιλεγόμενου ρόλου του Νικουσίου στην ολοκλήρωση της κατάκτησης της Κρήτης. Βλ. επίσης τη διάκριση ανάμεσα στον *dolum malum* και τον *dolum bonum* (δηλ. τον οδυσειακό) στο Θησέας Τζανεττάτος, «Οι Κεφαλλήνες και ο Οδυσσεύς», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 17 (1966-1967): 369· πρβλ. Μάρκος Φίλιππος Ζαλλώνης, *Πραγματεία περί των ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας [...] γνωστών υπό το όνομα Φαναριώται* (Αθήνα: τυπ. Φιλαδελφείως, 1855). Τόσο στο κείμενο όσο και στη μακροσκελή εισαγωγή του Βαλτινού, οι Φαναριώτες παρουσιάζονται ως τυχοδιώκτες και πανούργοι εχθροί της Ελλάδας και των Ελλήνων.

ληνες.⁵⁰ Η εφαρμογή είναι ιδιαίτερα έντονη στις βιογραφίες των Γεράκη, Μαρίνου Χαρβούρη, Κολοκοτρώνη, Κωλέττη και Μαυροκορδάτου, με τις μομφές για, τυχοδιωκτισμό, “vanité grecque,” έπαρση, προγονοπληξία. σκληρότητα και μεγαλομανία να ερμηνεύονται κυρίως ως συνέπεια πλημμελούς πληροφόρησης, προκατάληψης, αήθειας, φθόνου, εμπάθειας και ανθελληνισμού.⁵¹

Ποιοι ήταν, όμως, οι σύμμαχοι των δαιμόνιων ανδρών στην οδύσειά τους, πέρα από τα ενυπάρχοντα «σπέρματα της τελειότητας και της μεγαλοφυΐας»;⁵² Ποιοι ήταν οι παράγοντες, οι οποίοι ευνόησαν την ανάπτυξη του έμφυτου δαιμονίου τους, κόντρα στις αντιξοότητες; Κατά τους βιογράφους, η απάντηση βρισκόταν αφενός στην καλή τύχη και τη θεία πρόνοια αφετέρου στο περιβάλλον δραστηριοποίησης, δηλαδή τους θεσμούς, το πνευματικό επίπεδο και την κρατική συνδρομή. Αξιοθαύμαστα διορατικοί και επίμονοι, οι ευφυέστατοι Έλληνες διέβλεπαν τις προοπτικές κέρδους εν τη γενέσει τους. και εκλάμβαναν τα εμπόδια ως προκλήσεις για πλήρη ενεργοποίηση του δαιμονίου τους και καινοτόμες λύσεις. Παραστατικά ο Μαζαράκης εξηγεί:

«Εις κάθε επιχειρηματικόν και ευκίνητον νουν οι παραστάσεις των μεγάλων δυσκολειών χρησιμεύουν ως μέσα κεντηστικά διά να τον βάλουν εις ενέργειαν και γοργασμόν, και ούτω συνενώνων τας σχέσεις των ήδη γνωστών ιδεών να γεννήση [...] ετέρα πάντη άγνωστον».⁵³

Ασύλληπτα για τον «κοινόν νου», τα παραγόμενα επιτεύγματα αντανακλούσαν στο έθνος.

Παρουσιάζοντας την επιστημονική εφαρμογή του εμβολιασμού για την προστασία από την ευλογιά από τον Πυλαρινό και το Χιώτη Εμμανουήλ Τιμόνη, το 1714 ο Μαζαράκης τονίζει τόσο την ευρωπαϊκή

⁵⁰ Μαζαράκης, *ό.π.*, γ'· Γούδας, *ό.π.*, τ. 1, ζ'-ιβ'.

⁵¹ Μαζαράκης, *ό.π.*, 72-73, 86-87, 97-8, 408-409· Γούδας, *ό.π.*, τ. 3, 247· τ. 6, 234, 239, 242, 253, 262· τ. 8, 110. Για μία συνοπτική περιγραφή των αρνητικών εκδηλώσεων του ελληνικού δαιμονίου (ματαιοδοξία, απληστία, απιστία, δόλος, μνησικακία, συμφεροντολογία, φατριασμός) βλ. «Χαρακτηρισμός των Ελλήνων», *Εστία* 3, τεύχ. 103 (1877): 812-813.

⁵² Πρβλ. Αναστάσιος Γούδας, *Παράινέσεις προς την Αυτού Μεγαλειότητα τον μέλλοντα Βασιλέα της Ελλάδος* (Αθήνα: τυπ. Σακελλαρίου, 1863), 7.

⁵³ Μαζαράκης, *ό.π.*, 80.

απελπισία όσο και τον κοσμοσωτήριο ρόλο των δύο απογόνων του Ιπποκράτη. Η ανακάλυψη εντυπωσίασε πολλούς αριστοκράτες και επιστήμονες, οι οποίοι και την εφάρμοσαν στα παιδιά τους. Ωστόσο, ορισμένοι «φανατικοί» την καταπολέμησαν με κραυγές, σοφίσματα και συκοφαντίες.⁵⁴

Κατά το Ρωσοτουρκικό Πόλεμο (1769-74) το πείσμα, η ανδρεία, ο ζήλος, η ορμή, η αποτελεσματικότητα, η ευστροφία και η επιστημονική κατάρτιση του Μελισσηνού, χάρισαν στη Ρωσία νίκες και στον ίδιο επαίνους, γενναιόδωρες υλικές αμοιβές, την αυτοκρατορική εύνοια, φήμη και δόξα. Με το τέλος του πολέμου ο ευφυέστατος και πολυμαθέστατος Κεφαλλήνιος δεν επαναπαύτηκε στις δάφνες του, αλλά αφιέρωσε το εφευρετικό και δραστήριο μυαλό του στην τελειοποίηση πολεμικών εργαλείων και τεχνικών.⁵⁵

Ως αξιωματικός στο Σώμα μηχανικών της Μεγάλης Αικατερίνης, ο «αγγινούστατος» Μαρίνος Χαρβούρης δημιούργησε ένα πρωτοποριακό μηχάνημα, με το οποίο μετέφερε γρανιτένιο λίθο 2.000 τόνων από τη Φινλανδία στην Πετρούπολη, για τη βάση του ανδριάντα του Μεγάλου Πέτρου.⁵⁶ Μάλιστα, με συναίσθηση της σπουδαιότητας του

---

⁵⁴ Μαζαράκης, *ό.π.*, 123-125, 132-134: «Εις την γενικὴν ὁμως ἀπελπισίαν, ἡ μήτηρ τοῦ Ἰπποκράτους Ἑλλάς [...] ἐμέλλε νὰ δώσῃ πρὸς τὴν πάσχουσαν ἀνθρωπότητα το μέσον διὰ τοῦ οὐοίου ἐμποδίζοντο τὰ ἐλεεινὰ τῆς νόσου ἀποτελέσματα, καὶ δύο Ἑλληνας, ὁ ἡμέτερος Πυλαρινὸς καὶ ὁ ρηθεὶς Τιμόνης ἦσαν οἱ πρῶτοι, οἱ οὐοιοὶ εἰδοποίησαν περὶ τούτου τὴν λοιπὴν Ἑυρώπην»· Giacomo Pylarini, “Nova et Tuta Variolas Excitandi per Transplantationem Methodus; Nuper Inventa & in Usum Tracta,” *Philosophical Transactions* 29, no. 347 (1714-1716): 393-399.

⁵⁵ Μαζαράκης, *ό.π.*, 528-549.

⁵⁶ Μαζαράκης, *ό.π.*, 71, 77-85. Το 2003, τὸ Τεχνολογικὸ Ἐπιμελητήριον τῆς Ἑλλάδας (ΤΕΕ) καὶ ἡ Ἐταιρεία Μελέτης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.) ὁργάνωσαν στὴν Ἀθήνα ἐκθεση, ἀφιερωμένη στὸ Χαρβούρη καὶ τὸ «τεχνικὸ κατόρθωμά» του. «Ἑλληνικὸ δαιμόνιο. Ἀν θέλετε νὰ νιώσετε ἐθνικὰ υπερήφανοι, ἐπισκεφθεῖτε τὴν ἐκθεση με τίτλο ‘Ὁ βράχος’ στὴν Τεχνόπολη», τόνισε *Ἡ Καθημερινή*, 12-02-2003, σὲ σχετικὸ ἄρθρο τῆς. «Υπάρχουν κάποιοι ἄνθρωποι πεισματάρηδες καὶ ευφυεῖς ποὺ δὲν τὸ βάζουν κάτω. Ἐναντιώνονται στὶς ἐπικρατούσες λογικὲς [...] καὶ ἀφαιρώντας τὸ στερητικὸ ‘α’ ἀπὸ τὸ ἀκατόρθωτο, τὸ μετατρέπουν σὲ ‘κατόρθωμα’ [...] Τὸ κατόρθωμα τοῦ Ἑλληνα μηχανικοῦ ἐγίνε [...] θρύλος, ἐγίνε βιβλία, μάθημα καὶ διαλέξεις με ἐκκίνηση ἀπὸ τὸ Παρίσι τοῦ 1777», τόνιστηκε στὸ *Ἐνημερωτικὸ Δελτίο ΤΕΕ* (03-02-2003), ὅπου ἐπισημάνθηκε καὶ ἡ σημασία τοῦ παραδείγματος γιὰ τοὺς σύγχρονους Ἑλληνας. Τὴν ἐκθεση συνόδευσε ἡ ἀνατύπωση τῆς βιογραφίας τοῦ Χαρβούρη ἀπὸ τὴν Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.

έργου του, ο Μαρίνος συνέθεσε σχετική πραγματεία, ώστε αφενός να αποστομώσει τους δυσπίστους, αφετέρου να ωθήσει τους ευφείς νέους στο άνοιγμα καινούριων δρόμων στην επιστήμη και την τεχνολογία.⁵⁷ Το πρωτοφανές τεχνολογικό «κατόρθωμα» εξασφάλισε στο δαίμονιο Κεφαλλήνιο δόξα, τίτλους, διεθνή φήμη και αυτοκρατορική χρηματοδότηση για το επόμενο εγχείρημά του, τη –ματαιωθείσα εξαιτίας της δολοφονίας του– εφαρμογή ρηξικέλευθων καλλιεργητικών μεθόδων στην Κεφαλονιά.⁵⁸

Παράλληλα, νέους δρόμους στην επιστήμη άνοιξε και ο «βαθύνους» Μάρκος Χαρβούρης, καθηγητής του Πανεπιστημίου της Πάδοβας. Συγκεκριμένα, δημιούργησε πρότυπα εργαστήρια Χημείας και εφηύρε, μεταξύ άλλων, την ανάτηξη του σφυρήλατου σιδήρου χωρίς προσθέματα, την εξαγωγή καθαρών κρυστάλλων από το θεικό οξύ και το άφλεκτο χαρτί.⁵⁹

Το δαίμονιον του Νικούσιου ξεδιπλώθηκε κατά τις διαπραγματεύσεις για την παράδοση του Χάνδακα και τον έλεγχο των Αγίων Τόπων, οι οποίοι χάρι σ' αυτόν κατοχυρώθηκαν στους Έλληνες. Παρομοίως, ο Μαυροκορδάτος ξεδίπλωσε τη διπλωματική του δεινότητα κατά τις τριάντα έξι συνεδριάσεις, οι οποίες προηγήθηκαν της υπογραφής της συνθήκης του Κάρλοβιτς, το 1699.⁶⁰

Πρότυπο έμφυτης και δυσεύρετης στρατιωτικής αλλά και πολιτικής μεγαλοφυΐας, αυτομάθειας, οξυδέρκειας, αντοχής, πείσματος, αδάμαστου ήθους, αποτελεσματικής δράσης και πειθούς, κατά την Επανάσταση ο Κολοκοτρώνης επέδειξε –με αποκορύφωμα τα Δερβενάκια– μεγαλοφυή δράση, σωτήρια για τους Έλληνες και καταστροφική για τους Τούρκους.⁶¹ Τεκμήρια της «μεγαλονοίας» και της «υπερανθρώπου» διπλωματικής ικανότητας του Καποδίστρια ήταν οι διπλωματικοί χειρισμοί και τα σωτήρια έργα του, υπό δυσμενέστατες συνθήκες, από το 1827 έως το 1831.⁶²

⁵⁷ Marin Carhuri de Ceffalonie, *Monument élevé à la gloire de Pierre le Grand [...]* (Παρίσι: Stoupe, 1777).

⁵⁸ Μαζαράκης, *ό.π.*, 93-96, 100-102, 111-113.

⁵⁹ *Ο.π.*, 190, 198-203, 220.

⁶⁰ Σταματιάδης, *ό.π.*, 32, 45-55· 76-77.

⁶¹ Γούδας, *ό.π.*, τ. 8, 88-98· Αγαπητός, *ό.π.*, 60-63.

⁶² Γούδας, *ό.π.*, τ. 7, 20, 28, 45· Αγαπητός, *ό.π.*, 20-21.

Το ρηξικέλευθο πολιτικό στίγμα του Τρικούπη κυοφορήθηκε στις στρεβλώσεις, τις οποίες και ο ίδιος στηλίτευσε, το καλοκαίρι του 1874, στα άρθρα «Τις πταίει» και «Παρελθόν και ενεστώς».⁶³ Κατά τον Οιστρίδη, η δράση του Συγγρού στην Ελλάδα απέβη πολλαπλά σωτήρια. Αυτοβιογραφούμενος ο ίδιος διεκδικεί συστηματικά, ακόμα και μέσα από την περιγραφή του αμφιλεγόμενου Λαυρεωτικού Ζητήματος, το ρόλο του από μηχανής θεού.⁶⁴

Σε αρκετές περιπτώσεις, κομβικός σταθμός στην πορεία των δαιμόνιων ανδρών εμφανίζεται μία συμφορά, η οποία θα είχε καταβάλει τους «κοινούς» ανθρώπους.⁶⁵ Ο διεθνώς γνωστός ως “Greco avventuriere” Γεράκης ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως έμπορος και κατέληξε στο βασίλειο του Σιάμ και την πολιτική μετά την απώλεια της περιουσίας του σε ναυάγιο. Ως πρωθυπουργός, ο δαιμόνιος Κεφαλλήνιος ξεδίπλωσε τόσο τη διπλωματική του αγχίνια όσο και την εμπορική, με αποτέλεσμα ο βασιλιάς Ναράι να καταστεί ο πλουσιότερος μονάρχης της Ασίας.⁶⁶

Ναύτης στο Αιγαίο καταρχάς, ο Βαρβάκης έγινε γρήγορα πλοίαρχος χάρη στη γενναιοψυχία, την αντοχή του, τη ροπή στις κερδοσκοπικές επιχειρήσεις και το «μεγαλουργόν» πνεύμα του. Μετά το τέλος του Ρωσοτουρκικού Πολέμου (1768-74) –στον οποίον συμμετείχε ενεργά– και την κατάσχεση του πλοίου του από τους Οθωμανούς, μετέβη στην Πετρούπολη, όπου η τόλμη και το πείσμα του ανταμείφθηκαν με χρήματα και άδεια αλιείας στην Κασπία. Πρωτοπορώντας τότε, ο «ευφυής Έλληνας» στράφηκε στην παραγωγή, τυποποίηση και εμπορία χαβιαριού και ταριχευτών ειδών. Τόσο πολύ πλούτισε, που

⁶³ Τσοκόπουλος, *ό.π.*, 136-208.

⁶⁴ Οιστρίδης, *Ανδρέας Συγγρός*, 5· Συγγρός, *ό.π.*, τ. 2, 136, 143, 155-156· τ. 3, 53-73. Πρβλ. την ανάλυση των Λαυρεωτικών και του δαιμόνιου ρόλου του Συγγρού στο Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920* (Ηράκλειο: ΠΕΚ, 2014), 507-576.

⁶⁵ Πρβλ. τη σατιρική ανάδειξη της μοναδικής ελληνικής επιμονής και αντοχής από τον Ειρηναίο Ασώπιο, «Η κόλασις και οι Έλληνες», *Εστία* 7, τεύχ. 178 (1879): 331-332. Κατά το συγγραφέα, ο Έλληνας ξέρει να οικονομά τα πάντα διότι είναι φύσει πολύτετρος, όπως ο Οδυσσεύς.

⁶⁶ Μαζαράκης, *ό.π.*, 409-411. Αξίζει να σημειωθεί πως η προσωπικότητα του Γεράκη προσέελκυσε το ενδιαφέρον και σύγχρονων Ελλήνων, Ευρωπαίων και Ασιατών ιστοριοδιφών, συγγραφέων, ακόμη και τηλεοπτικών παραγωγών.

αγόρασε τρία νησιά στην Κασπία. Προβάλλοντας δε τον γαμβρό του ως απόγονο των Κομνηνών, έλαβε «επιτηδείως» τίτλο ευγενείας.⁶⁷

Αφετηρία της λαμπρής πορείας της οικογένειας Σίνα αποτέλεσε η καταστροφή της Μοσχόπολης (1769).⁶⁸ Εμπορευόμενος στη Βιέννη στην Ευρώπη της Γαλλικής Επανάστασης, ο Σίμων Σίνας (1753-1822) έγινε γρήγορα από φτωχός μετανάστης στη Βιέννη ευκατάστατος. Μεγαλύτερες προοπτικές για κέρδη άνοιξε για τον ίδιο και το –νεαρότατο τότε– γιο και συνétaίρό του, Γεώργιο, η δεινή οικονομική θέση, στην οποία περιήλθε η Αυστρία λόγω των Ναπολεόντειων Πολέμων. Αξιοποιώντας την περίσταση, οι Σίνες απέκτησαν τεράστια έγγειο και χρηματική περιουσία και ακολούθως τίτλους ευγενείας και αξιώματα.

Κατά τη δεκαετία του 1820 ο Δούμπας, «Έλλην γνησιώτατος τη τε καταγωγή και το φρόνημα», απώλεσε την περιουσία του καθώς –κατά τον Γούδα– χρηματοδοτούσε την Επανάσταση «κρυφίως». Μετεπαναστατικά, όμως, αναγεννήθηκε όπως ο φοίνικας και απέκτησε πλούτο σπάνιο για άνδρα αυτοδημιούργητο και τόσο τίμιο.⁶⁹

Η στρατιωτική ευφυΐα του Κολοκοτρώνη σφυρηλατήθηκε μέσα από μια σειρά προσωπικών δεινών και συλλογικών διαψεύσεων.⁷⁰ Καθοριστικά γεγονότα για την πορεία του Κωλέττη αποτέλεσαν η προσφυγοποίησή του το 1821 και η βελούδινη εξορία του στο Παρίσι, το 1835. Επρόκειτο για δύο επώδυνες ανατροπές, τις οποίες ο «μεγαλόνομος» πολιτικός αξιοποίησε προς όφελος του ίδιου, του κύκλου του και του έθνους, με τρόπο ακατανόητο για τα συνήθη μέτρα.⁷¹ Τα χαρίσματα του Τρικούπη αναγνωρίστηκαν ευρέως και ο ίδιος έγινε πρώτη φορά πρωθυπουργός, το 1875, στον απόηχο της δίωξής του για τα δύο τολμηρά άρθρα του 1874.⁷²

Με εξαίρεση τον Κολοκοτρώνη, ο οποίος σταδιοδρόμησε στη Ζάκυνθο, την Πελοπόννησο και το ελληνικό κράτος, οι μελετώμενοι δαιμόνιοι Έλληνες σπούδασαν και διέπρεψαν στην Ελλάδα και το εξωτερικό (Κωλέττης, Καποδίστριας, Μαυροκορδάτος, Τρικούπης, Βαρβάκης, Συγγρός) ή εξολοκλήρου στο εξωτερικό (Νικούσιος, Μαυρο-

⁶⁷ Γούδας, *ό.π.*, τ. 3, 155-69.

⁶⁸ *Ο.π.*, τ. 4, 12-16, 50-51.

⁶⁹ Γούδας, *ό.π.*, τ. 3, 198-200.

⁷⁰ *Ο.π.*, τ. 8, 81-87.

⁷¹ *Ο.π.*, τ. 5, 218-219· Αγαπητός, *ό.π.*, 164.

⁷² Τσοκόπουλος, *ό.π.*, 202-209.

κορδάτος εξ Απορρήτων, Γεράκης, Πυλαρινός, αδελφοί Χαρβούρη, Μελισσηνός, Γ. Σίνας, Δούμπας, Βερναρδάκης, Στουρνάρης, Ράλλης). Το ίδιο ισχύει και για όλους σχεδόν τους υπόλοιπους μεγάλους Έλληνες του Σταματιάδη και του Μαζαράκη, άπαντες τους εμπόρους του Γούδα και τους περισσότερους διαλάμπαντες του Σάθα. Οι τόποι εκπαίδευσης και δράσης καθορίστηκαν από τις πρακτικές δυνατότητες των χαρισματικών Ελλήνων και τις προοπτικές εξέλιξης των έμφυτων προσόντων τους.

Δαιμόνιοι επιχειρηματίες και φιλοπάτριδες ενεργέτες

Κατά την Τουρκοκρατία, πολλοί ευφείς και εύποροι Έλληνες αναζήτησαν «άσυλον» και παιδεία στην Ευρώπη. Παρά την υπονόμευση των ανταγωνιστών τους, οι ξένοι ηγεμόνες (ιδίως οι Αψβούργοι και οι Ρώσοι) τους ενσωμάτωναν «πατρικώς» και τιμούσαν ηθικά και υλικά την αξία τους, με αμοιβαίο όφελος.⁷³ Η ανάδειξη των εμπόρων και των επιστημόνων στην αλλοδαπή μεγέθυνε την αξία των επιτευγμάτων τους και διατρέωνε την ύπαρξη των γνωρισμάτων που προαναφέρθηκαν, ειδικά αλλά και γενικά. Σύμφωνα, δηλαδή, με το Γούδα, πιθανότατα πολλοί άλλοι προικισμένοι Έλληνες είχαν πεθάνει άσημοι και πένητες, καθώς στην υπόδουλη γενέτειρά τους αδυνατούσαν να αξιοποιήσουν τα χαρίσματά τους. Πλέον, το ελληνικό κράτος όφειλε να δημιουργήσει τις ιδανικές συνθήκες, ώστε οι πολίτες του να ανα-

---

⁷³ Βλ. ενδεικτικά Μαζαράκης, *ό.π.*, 72· Γούδας, *ό.π.*, τ. 3, 29-32: «Η ευημερία του εμπορίου της Αυστρίας, κατά μέγα μεν μέρος οφείλεται εις την πατρικὴν προστασίαν και ιδιάζουσιν μέριμναν, ην η Κυβέρνησις παρέχει εις τον σπουδαίον τούτον κλάδον, αλλά και μέρος της ευημερίας και της τεραστίας αναπτύξεως του εμπορίου του Κράτους αυτού πρέπει να αποδοθῆ εις τον Γ. Σίναν. [...] Λόγος εγίνετο περί ανάγκης τινος του εμπορίου; Πρώτος ο Σίνας εθεράπευε, αυτήν διά τε της του Κράτους προστασίας, ην ίσως ήτο ο ικανότερος να επικαλήται επιτυχώς και να μεταχειρίζεται επιδεξίως». Για την παρουσία των Ελλήνων εμπόρων στην Αψβουργική Αυτοκρατορία βλ. Βάσω Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη (18^{ος}-μέσα 19^{ου} αιώνα)* (Αθήνα: Ηρόδοτος, 2011)· Πρβλ. Συγγρός, *ό.π.*, τ. 2, 244: «εις τοιούτον τόπον [την Αγγλίαν] αρκεί να έχη τις θέλησιν, δύναμιν και ευθύτητα εν τω εργάζεσθαι και η πρόοδος είναι ζήτημα χρόνου, ο δε βαθμός της προόδου εκάστου είναι ανάλογος προς τας διανοητικὰς αυτού δυνάμεις τας υπό του Θεού δωρηθείσας».

πτύξουν πλήρως στα εδάφη του τις ζωτικές τους δυνάμεις και ακολουθώντας τον πατριωτισμό τους.⁷⁴

Παρά ταύτα, τέσσερις δεκαετίες μετά την ίδρυσή του, το Ελληνικό Βασίλειο εξακολουθούσε να συντηρεί τις στρεβλώσεις, οι οποίες αποθάρρυναν τη δραστηριοποίηση των ευφών, φιλελεύθερων και φιλοπάτριδων εμπόρων εντός των συνόρων του, δηλαδή την επαχθή φορολογία, τη γραφειοκρατία, τις αυθαιρεσίες, τη ληστεία, τον παρασιτισμό και τη διαπλοκή. Εάν αυτές δεν αίρονταν, το ελληνικό κράτος θα παρήγε, κατά το Γούδα, μόνο ορδές θεσιθήρων υπαλλήλων, άφθονους δημοσιογράφους και μερικούς φυτοζωούντες λογίους.⁷⁵

Τα κέρδη και οι περιουσίες αποτελούσαν προϋπόθεση για τις ευεργεσίες, δραστηριότητα παρούσα στις βιογραφίες και των οκτώ εμπόρων και επιχειρηματιών μας, παρά τις διαφορές ως προς την καταγωγή, την παιδεία, την περίοδο και τον τόπο της δράσης τους.⁷⁶

Θηρεύοντας το κέρδος, ο Βαρβάκης πέρασε από την πειρατεία στο ρακί και από εκεί στο χαβιάρι.⁷⁷ Κατόπιν της συμμετοχής του στην Επανάσταση, ο Ζάππας αποποιήθηκε την ανταποδοτική αγωνιστική προικοδότηση και μετέβη στο Βουκουρέστι για να πλουτίσει, διά του εμπορίου ή της γεωργίας. Κλειδί για τη συσσώρευση μυθικής περιουσίας αποτέλεσε η εφαρμογή ρηζικέλευθων καλλιεργητικών μεθόδων στις εύφορες γαίες που ενοικίαζε και εξαγόραζε.⁷⁸

⁷⁴ Γούδας, *ό.π.*, τ. 3, οβ'-πζ', 243-245· τ. 4, 51· Βλ. επίσης Στέφανος Ξένος, «Οι Χρυσοκάνθαροι», *Βρετανικός Αστήρ*, συμπλ. 5 (1880).

⁷⁵ Γούδας, *ό.π.*, τ. 3, οη'-πζ', 243-245 (όπου και ο σκωπτικός παραλληλισμός των εν Ελλάδι εμπόρων με τους πρωτοχριστιανούς μάρτυρες)· τ. 4, 1α'-κζ', 51· Gennadius, *ό.π.*, 32· Πρβλ. τις πρώιμες παρατηρήσεις, αναφορικά με την ανάγκη ανάπτυξης του εμπορίου και της βιομηχανίας και τις ενυπάρχουσες στρεβλώσεις στην εφημερίδα *Εποχή*, 14/26-10-1834, 18/30-10-1834, 8/20-11-1834, 6/18-12-1834. Για τις δυσλειτουργίες, που καυτηριάζει ο Γούδας και εν γένει τις συνθήκες άσκησης της επιχειρηματικής δραστηριότητας στην Ελλάδα, κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα βλ. Δερτιλής, *ό.π.*, 276-282, 405-423, 479-481, 627-635, 699-706, 809-812.

⁷⁶ Ειδικά για τις διαφορές ανάμεσα στο κοινωνικό πρότυπο των εμπόρων του Γούδα και του Συγγρού, βλ. και τις παρατηρήσεις της Μαρίας Χριστίνας Χατζηωάννου, «Εθνικοί ευεργέτες: τα πρότυπα και η ιστορία τους. Από τους αδελφούς Ζωσιμά στον Ανδρέα Συγγρό», στο *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2004), 401-412.

⁷⁷ Γούδας, *ό.π.*, τ. 3, 157, 166-167.

⁷⁸ *Ο.π.*, 331-338.

Αγνοώντας προσκόμματα και κούραση, ο Γ. Σίνας αδιάλειπτα επινοούσε και εφάρμοζε ασύλληπτους τρόπους εμπορικών ή «κερδοσκοπικών» επιχειρήσεων. Ως «εμπορική μεγαλοφυΐα» διέβλεψε από νωρίς και τις ευκαιρίες πλουτισμού, που επεφύλασσαν η ανακάλυψη του σιδηροδρόμου και το εμπόριο με την Ανατολή και ανέλαβε σχετικές επιχειρηματικές πρωτοβουλίες.⁷⁹

Σκοπός και καρπός των ανώτερων εμποροβιομηχανικών σπουδών του ευφυέστατου Στουρνάρη ήταν η αύξηση της κερδοφορίας του Εμπορικού Οίκου Τοσίτσα.⁸⁰ Ο δε Ράλλης έθεσε ως σκοπό ζωής την κερδοφορία, την επέκταση και τη δόξα του οικογενειακού Εμπορικού Οίκου.⁸¹

Κατά τον Οιστρίδη, το όνομα του Συγγρού ταυτίστηκε με το κέρδος. Ο ίδιος, αυτοβιογραφούμενος, προβάλλει παντοιοτρόπως αυτή την ταύτιση, η οποία εκδηλώθηκε από τα δεκαπέντε του, με την επιλογή του εμπορικού σταδίου. Μάλιστα, από τότε είχε ευθαρσώς δηλώσει πως ως έμπορος θα γινόταν αφέντης και όχι δούλος των άλλων, όπως ο γιατρός πατέρας του.⁸²

Σημειωτέον πως το κέρδος ως επιδίωξη και επαινετό επίτευγμα δεν αποτελούσε μονοπώλιο των δαιμόνιων εμπόρων. Η αξιοποίηση του δαιμόνιου εξασφάλισε, πέρα από επιρροή και γενναιόδωρες ανταμοιβές και στους πολιτικούς Νικουσίο, Μαυροκορδάτο εξ Απορρήτων, Γεράκη, Μελισσηνό και Μαρίνο Χαρβούρη. Φιλογενής «υπέρμαχος ισχυρός της Ανατολικής Εκκλησίας ων», ο Νικουσίος –στου οποίου τις ανταμοιβές περιλαμβανόταν η ισόβια είσπραξη των φορολογικών εισοδημάτων της Μυκόνου (4.000 γρ. ετησίως)– χρηματοδότησε την ανέγερση ορθόδοξων ναών και μοναστηριών.

⁷⁹ Γούδας, *ό.π.*, τ. 4, 29-30.

⁸⁰ *Ο.π.*, τ. 3, 293, 297-279.

⁸¹ Gennadius, *ό.π.*, 28-29.

⁸² Οιστρίδης, *ό.π.*, 4-5· Συγγρός, *ό.π.*, τ. 1, 79-80, 272, 280-281· τ. 2, 29-30, 156-158, 181, 191, 204· Πρβλ. Βικέλας, *ό.π.*, 319-324, 328. Όπως και ο Συγγρός, ο φιλομαθής και κοσμοπολίτης Βικέλας ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του υπηρετώντας τον Κερδώο Ερμή. Ωστόσο, παρά την οικογενειακή υποστήριξη, δεν αναδείχθηκε ως έμπορος και επιχειρηματίας, αλλά κατέληξε λόγιος και εισοδηματίας. Σύμφωνα με τον ίδιο, η επιτυχία στο υψηλό και απαιτητικό εμπορικό στάδιο προϋπέθετε εμπορική μεγαλοφυΐα, πόθο για πλουτισμό και απόλυτη αφοσίωση· Βλ. επίσης, τα σχόλια στο Ariadni Moutafidou, *The Cosmopolitan Businessman: World and Worldview of Greek Merchant-Entrepreneurs* (Νέα Υόρκη: Nova Science Publ., 2020), 87.

Ποια δύναμη ωθούσε τους δαιμόνιους Έλληνες στις ευεργεσίες με αποδέκτες αφενός το ελληνικό κράτος και τις ιδιαίτερες πατρίδες τους, αφετέρου τις χώρες διαμονής τους; Κατά τους βιογράφους, κινητήριος δύναμη ήταν η φιλοτιμία, ως επιθυμία για προσφορά στην πατρίδα και την κοινωνία. Η φιλοτιμία καθιστούσε λοιπόν τις ευεργεσίες, πέρα από καρπό, και στόχο της κερδοφόρας επαγγελματικής πορείας, στόχο εφάμιλλο της προσωπικής και οικογενειακής ευημερίας.⁸³

Σύμφωνα με τον Οιστρίδη, ο Συγγρός συσσώρευε πλούτο περισσότερο για τις ανάγκες του ελληνισμού παρά για τις προσωπικές του ανάγκες και απολαύσεις.⁸⁴ Άλλωστε ο ίδιος, στην αυτοβιογραφία του, επενδύει κάθε του ενέργεια με τη θέληση για προσφορά στην πατρίδα. Σύμφωνα με το Γεννάδιο, οι αδελφοί Ράλλη, οι οποίοι σε αντίθεση με τους νεόπλουτους διήγαν λιτό και αξιοπρεπή βίο, συνέδραμαν πρώτοι και περισσότερο από όλους σε κάθε εθνική ανάγκη και φιλανθρωπικό έργο.⁸⁵ Για το Γούδα, διαπρεπής και άξιος βιογράφησης έμπορος ήταν μόνο ο ευεργέτης.⁸⁶ Ευλόγως, λοιπόν, οι χορηγίες και οι αγαθοεργίες καταλαμβάνουν πολλές σελίδες των βιογραφιών των Βαρβάκη, Γ. Σίνα, Δούμπα, Βερναρδάκη, Ζάππα και Στουρνάρη.⁸⁷

Μέσω της οργανικής σύνδεσης με τον ευεργετισμό, ο πόθος για πλουτισμό καταξιώνονταν και ηθικά. Προφανώς, η φιλοτιμία δεν ήταν το μοναδικό ηθικό κίνητρο των ευεργετών. Όπως έχει επισημανθεί

⁸³ Λεάνδρος Δόσιος, «Νικόλαος Στουρνάρης», *Νέα Πανδώρα* 3, τεύχ. 69 (1853): 500. Γούδας, *ό.π.*, τ. 4, ε'-η', ιε'-ξγ', όπου και η επεξήγηση: «Φιλότιμος θεωρείται πας όστις δεν ζη μόνον υπέρ εαυτού, αλλά μάλλον υπέρ της πατρίδος, της κοινωνίας και εν γένει της ανθρωπότητας».

⁸⁴ Οιστρίδης, *ό.π.*, 4. Πρβλ. την ανάδειξη των κινήτρων του Συγγρού και της κριτικής εναντίον του στο Maria Christina Chatziioannou, "Relations between the State and the Private Sphere: Speculation and Corruption in Nineteenth-century Greece," *Mediterranean Historical Review* 23 (2008): 4-6.

⁸⁵ Gennadius, *ό.π.*, 30-32. πρβλ. Σ. Ι. Βουτυράς, *Ο Στέφανος Αυγ. Ράλλης εν Χίω και εν Κωνσταντινουπόλει* (Κωνσταντινούπολη: 1891), 9-10.

⁸⁶ Φυσικά, υπήρχαν και ιδιοτελείς έμποροι, οι οποίοι συσσώρευαν πλούτο χωρίς να ευεργετούν. Ο Γούδας δεν ανέφερε καν τα ονόματά τους, για να μην ξυθούν πληγές. Γούδας, *ό.π.*, τ. 3, 198-199. τ. 4, νη'.

⁸⁷ Γούδας, *ό.π.*, τ. 3, 167-92 (Βαρβάκης), 197-210 (Δούμπας), 299-318 (Στουρνάρης), 337-368. τ. 4, 33-51 (Σίνας), 73-92 (Βερναρδάκης).

από αρκετούς ερευνητές, σημαντικότερη ήταν η επιθυμία για ενσωμάτωση και αναγνώριση τόσο στην πατρίδα όσο και στην παροικία.⁸⁸

Σύμφωνα με το Γούδα, οι έμποροι είχαν πρωταγωνιστήσει στον αγώνα για τη διάσωση και την αναγέννηση της Ελλάδας και εφόσον είχαν το κράτος αρωγό θα πρωταγωνιστούσαν σε νέα «θαύματα».⁸⁹ Συναφείς αναφορές απαντώνται σε πλήθος κειμένων, από την αυγή ως το τέλος του 19^{ου} αιώνα, με το εμπορικό δαιμόνιο να ορίζεται έμφυτο γνώρισμα του ελληνικού έθνους, «θεόδοτον αίτιον» της αφύπνισής του και, μαζί με τη βιομηχανία, δυνητικός πυλώνας της εθνικής ευημερίας και προόδου και της διάχυσης του ελληνικού πολιτισμού στην Ανατολή.⁹⁰

Το Δεκέμβριο του 1896, ο διεθνούς κύρους καθηγητής Χημείας Αναστάσιος Χρηστομάνος ανέλαβε την πρωταγεία του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στο μεστό λόγο που εκφώνησε κατά την τελετή ανάληψης των καθηκόντων του, όρισε την εθνική πρόοδο ως μείζον εθνικό *desideratum* και ανέλυσε τις προϋποθέσεις για την πραγμάτωσή της:

«Είμεθα έθνος εν αναγεννήσει διατελούν. [...] Κυριώτατον δι' ημάς ζήτημα είναι να προωθήσωμεν την εν ημίν ζώσαν και επανακαμάζουσαν ελληνικήν φυλήν της αρχαιότητος, ήτις δι' ημών συνεχίζεται, εις το ύψος του σημερινού πολιτισμού [...]. Δεν αρκεί σήμερον, ο εκ της δουλείας αναστάς και την ελευθερίαν ανακτήσας λαός [...] διά της ιδιοφυούς αυτού ευφυΐας προνομύχως να διαυλακοί τας θαλάσσας και, την εμπορίαν μετερχό-

⁸⁸ Χατζηιωάννου, «Ευεργέτες», 402-407, 410-412· Evrydiki Sifnaiou, “Professional Ethics and Social Philanthropy of Greek Businessmen in Southern Russia,” *Τα Ιστορικά* 32 (2000): 110-114, 130· Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Ευεργετισμός: Δεδομένα και προβλήματα», στο *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη νεότερη Ελλάδα*, επιμ. Δημήτρη Αρβανιτάκη (Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2006), 15-25.

⁸⁹ Γούδας, *ό.π.*, τ. 3, σγ', πζ'. Για την ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου και της ναυτιλίας κατά το 19^ο αιώνα βλ. Gelina Harlaftis, *A History of Greek-Owned Shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the present day* (Λονδίνο: Routledge, 1996), 2-181· Δερτιλής, *ό.π.*, 81-119.

⁹⁰ Adamantios Korais, *Memoire sur l'etat actuel de la civilization dans la Grece: lu à la Societe de l'homme, le 16 Nivôse, an XI (6 Janvier 1803)*, (Παρίσι: 1803), 44-45· Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώς: ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 1 (Βενετία: 1815), γ'-ε'· Γεώργιος Α. Ναύτης, *Γενικά αρχαία του εμπορίου*, τ. 1 (Αθήνα: 1859), γ'-δ'· Δόσιος, *ό.π.*, 497-500· Σούτζος, *ό.π.*, 685· Βρετός, *ό.π.*, 175-178, 181.

μενος, να διαθέτη συμφερόντως τα προϊόντα της εργασίας των χειρών του [...]. Κατάκτησις της φύσεως διά της επιστήμης, εφαρμογή των επιστημονικών κατακτήσεων επί τας τέχνας και τον βίον, εφαρμογή διά πασών των δυνάμεων του έθνους και εν μεγίστη κλίμακι [...] τοιαύτη είναι η έννοια της ΠΡΟΟΔΟΥ της σήμερον!⁹¹

Ο συνδυασμός της ευφυΐας με την ανάπτυξη των επιστημών και την εφαρμογή των γνώσεων αποτελούσε ήδη επίτευγμα για τους Μαυροκορδάτο εξ Απορρήτων, Πυλαρινό, Τιμόνη, Μαρίνο και Μάρκο Χαρβούρη, Μελισσηνό, Ζάππα και Στουρνάρη, οι οποίοι σπούδασαν και διέπρεψαν στο εξωτερικό. Διορατικοί εθνικοί ευεργέτες, οι δαιμόνιοι έμποροι Βαρβάκης, Γ. Σίνας, Βερναρδάκης, Ζάππας, Στουρνάρης και Συγγρός συγκαταλέγονταν ήδη στους εθνικούς ευεργέτες, με των οποίων τα κληροδοτήματα και τις δωρεές δημιουργήθηκαν υποδομές για την καλλιέργεια των επιστημών και ευφυείς, άποροι νέοι κατόρθωσαν να σπουδάσουν.

Συμπεράσματα

Στις βιογραφίες του 19^{ου} αιώνα, το ελληνικό δαιμόνιο εμφανίζεται ως έμφυτο χαρακτηριστικό μεγάλων Ελλήνων *par excellence*, οι οποίοι διέπρεψαν ως πολιτικοί, επιστήμονες, στρατιωτικοί, έμποροι και επιχειρηματίες, από το 17^ο έως το 19^ο αιώνα. Το χρονικό άνυσμα και οι τομείς δράσης παραπέμπουν σε μία ευρύχωρη, ευπροσάρμοστη και δυναμική έννοια-ομπρέλα, η οποία ερμήνευε, συστέγαζε, ανανοηματοδοτούσε και εθνικοποιούσε σταδιοδρομίες και επιτεύγματα. Οι βιογράφοι και άλλοι λόγιοι συνυπολόγιζαν τις εκδηλώσεις του δαιμονίου για την ανάδειξη της αναγεννώμενης ελληνικής διάνοιας και τη σμίλευση της φυσιογνωμίας του ελληνισμού ως μεγαλοφυούς, πολύμορ-

⁹¹ Αναστάσιος Κ. Χρηστομάνος, «Φυσικά Επιστήμαι και Προόδος: Λόγος απαγγελθείς εν τω Εθνικό Πανεπιστημίω τη 17 Δεκεμβρίου 1896» (Αθήνα: τυπ. Κωνσταντινίδου, 1897), 3-7, 30-32. Πρβλ. Γούδας, *ό.π.*, τ. 8, κγ'-κδ' την επισήμανση της ανάγκης και για επιστημονική στρατιωτική κατάρτιση των νέων Ελλήνων. Οι κληρονομημένες στρατιωτικές αρετές και η γνώση των προγονικών άθλων αποτελούσαν πάντα απαραίτητες προϋποθέσεις προστασίας των συνόρων και πολεμικών επιτυχιών, αλλά δεν ήταν πλέον επαρκείς.

φης οντότητας, δυνάμενης να επιβιώνει, να υπερπηδά εμπόδια, να προοδεύει, να μεγαλουργεί και να φωτίζει.

Η ανάδελφη ελληνική ευφυΐα συνίστατο στο συνδυασμό ευστροφίας, ευρηματικότητας, διορατικότητας, φιλομάθειας, τόλμης, επιτηδειότητας, προσαρμοστικότητας, πείσματος, αντοχής, πονηριάς, αποτελεσματικότητας και φιλοτιμίας. Τα χαρίσματα αυτά υπήρχαν εν δυνάμει σε πολλούς Έλληνες, καθώς το φυσικό περιβάλλον της Ελλάδας και η ιστορική κληρονομιά του ελληνισμού ευνοούσαν την παρουσία και την ανάπτυξή τους. Η εξαιρετική εξέλιξη των δαιμόνιων ανδρών ήταν αποτέλεσμα αφενός της ένζηλης καλλιέργειας και της άριστης αξιοποίησης των κληρονομημένων ταλέντων, αφετέρου του περιβάλλοντος δραστηριοποίησης.

Παρά τις πρόδηλες διαφορές τους, οι έμποροι και επιχειρηματίες, στους οποίους εστιάσαμε (Βαρβάκης, Γ. Σίνας, Δούμπας, Βερναρδάκης, Ζάππας, Στουρνάρης, Ράλλης, Συγγρός), οι πολιτικοί (Νικουσίος, Μαυροκορδάτοι, Γεράκης, Κωλέττης, Καποδίστριας, Τρικούπης), οι επιστήμονες (Πυλαρινός, Μαρίνος και Μάρκος Χαρβούρη) και οι στρατιωτικοί (Μελισσηνός, Κολοκοτρώνης) δραστηριοποιήθηκαν στον τομέα τους με πάθος και αφοσίωση, ταυτίζοντας το όνομά τους με την εξέλιξή του. Συνδυνάζοντας οξυδέρκεια και αντοχή και δρώντας ως από μηχανής θεοί, επέλυσαν δυσεπίλυτα προβλήματα και μετέτρεψαν καταστροφές σε θριάμβους. Φιλόδοξοι και ανήσυχοι, αποστρέφονταν τη στασιμότητα και επιζητούσαν όλο και περισσότερες ανακαλύψεις, διπλωματικές ή στρατιωτικές νίκες και χρηματικά κέρδη. Δρώντας κατ' αυτόν τον τρόπο αναδείχθηκαν ισάξιοι αφενός των εμβληματικών αρχαίων προγόνων, αφετέρου περιώνυμων σύγχρονων Ευρωπαίων. Συνεπώς, η προβολή της πορείας και των επιτευγμάτων των δαιμόνιων Ελλήνων συνέδεε το απώτερο και το εγγύς παρελθόν με την Ευρώπη και το μέλλον.

Κατά το 17^ο και το 18^ο αιώνα, το πολιτικό δαιμόνιο των μεγάλων διερμηνέων εξασφάλισε στους ίδιους δόξα και υλικά κέρδη και στους υπόδουλους χριστιανούς προστασία και προνόμια. Κατά το ίδιο διάστημα, οι μεγαλοφυείς επιστήμονες και στρατιωτικοί επιβεβαίωσαν με τα επιτεύγματά τους, την επιβίωση και το δυναμισμό της ελληνικής αγχίνιας. Ακολούθως, κατά το 19^ο αιώνα, οι δαιμόνιοι στρατιωτικοί, πολιτικοί, έμποροι και επιχειρηματίες καταξιώθηκαν είτε ως συντελεστές της Επανάστασης είτε ως εθνικοί ευεργέτες.

Το πάθος των δαιμόνιων Ελλήνων για πρόοδο, η ευελιξία τους, η νικηφόρα αναμέτρηση με τις προκλήσεις της εποχής τους και υπέρτερους ανταγωνιστές, τα υλικά και επιστημονικά «θαύματά» τους και οι ευεργεσίες τους, σχημάτισαν πρότυπα για ένα έθνος «εν αναγεννήσει», το οποίο διαπνεόταν από το όραμα της εδαφικής επέκτασης, της οικονομικής ανάπτυξης και της πνευματικής αναζωογόνησης. Η φιλόδοξη, αλλά ασθενική, Ελλάδα χρειαζόταν οξυδερκείς επιχειρηματίες, πολυμήχανους στρατιωτικούς, εμπνευσμένους πολιτικούς και ευρηματικούς επιστήμονες, ικανούς να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της οικοδόμησης και της στερέωσης ενός «προτύπου βασιλείου».

Συνεπώς, οι σύγχρονοι Έλληνες έπρεπε να μιμηθούν τους αρχαίους και τους νέους προγόνους –ή, για να είμαστε ακριβείς, τους ιδεοτύπους τους– τόσο ως προς την καλλιέργεια των οφειλόμενων στην ελληνική καταγωγή χαρισμάτων τους όσο και ως προς τη φιλότιμη αξιοποίηση των καρπών τους. Από την πλευρά του, το ελληνικό κράτος όφειλε να συνδράμει στην ανάπτυξη των «σπερμάτων της ευφυΐας» των νέων του, με παιδεία ανάλογη των κλίσεών τους και εκείνης των πρότυπων ευρωπαϊκών κρατών. Έπρεπε, επίσης, να μεταρρυθμίσει τους θεσμούς και τη νοοτροπία του, ώστε οι χαρισματικοί Έλληνες να μεγαλοουργήσουν παντοιοτρόπως, συμβάλλοντας ενεργά στην εκπλήρωση των εθνικών στόχων και οραμάτων.

Δαιμόνιοι Έλληνες στα βιογραφικά συγγράμματα του 19^{ου} αιώνα

Όνομα	Βίος	Καταγωγή-Γέννηση	Κοινωνικό υπόστρωμα	Μόρφωση-Κατάρτιση	Κύριοι τόποι σταδιοδρομίας	Βιογράφος ⁹²
Πολιτικοί						
Παναγιώτης Νικούσιος	1613-1673	Χίος-Κωνσταντινούπολη	Γιος γουνέμπορου	Ιατρική, Μαθηματικά, Αστρονομία, Πολυγλωσσία,	Ιταλία Κωνσταντινούπολη	Ε.Σ., Κ.Σ.
Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο εξ Απορρήτων	1641-1709	Χίος-Κωνσταντινούπολη	Οικογένεια μεγαλεμπόρων	Ιατρική, Φιλοσοφία, Πολυγλωσσία	Ιταλία Κωνσταντινούπολη	Ε.Σ., Κ.Σ.
Κωνσταντίνος Γεράκης	1647-1688	Κεφαλονιά	Επιφανής οικογένεια	Γλωσσομάθεια	Σιάμ	Α.Μ.
Ιωάννης Κωλέττης,	1773/4-1847	Ήπειρος	Αρχοντική οικογένεια	Ιατρική, Γλωσσομάθεια	Γαλλία, Ελληνικό Βασίλειο	Α.Γ., Α.Α.
Ιωάννης Καποδίστριας	1776-1831	Κέρκυρα	Αριστοκρατική οικογένεια	Ιατρική, Πολυγλωσσία	Ρωσία, Ελληνικό Βασίλειο	Α.Γ., Α.Α.
Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος	1791-1865	Χίος-Κωνσταντινούπολη	Ισχυρή φαναριώτικη οικογένεια	Μαθηματικά, Φιλοσοφία, Ουρωματική, Πολυγλωσσία	Πίζα, Ελληνικό Βασίλειο	Α.Γ., Α.Α.
Χαρίλαος Τρικούπης	1832-1896	Μεσολόγγι-Ναύπλιο	Ιστορική πολιτική οικογένεια	Νομική, Γλωσσομάθεια	Λονδίνο, Ελληνικό Βασίλειο	Γ.Τ.
Επιστήμονες						
Ιάκωβος Ψυλαρινός	1659-1718	Κεφαλονιά	Επιφανής, λόγια οικογένεια	Νομική, Ιατρική, Πολυγλωσσία	Βενετία Κωνσταντινούπολη	Α.Μ., Κ.Σ.
Μαρίνος Χαρβούρης	1729-1782	Κεφαλονιά	Διαπρεπής οικογένεια	Εφαρμοσμένα Μαθηματικά, Γλωσσομάθεια	Ρωσία	Α.Μ., Κ.Σ.
Μάρκος Χαρβούρης	1731-1808	Κεφαλονιά	Διαπρεπής οικογένεια	Ιατρική, Χημεία, Γλωσσομάθεια	Ιταλία	Α.Μ., Κ.Σ.
Στρατιωτικοί						
Πέτρος Μελισσηνός	1726-1797	Βυζάντιο-Κεφαλονιά	Επιφανής, λόγια οικογένεια	Φιλολογία, Φυσική, Μαθηματικά, Στρατιωτικές σπουδές, Πολυγλωσσία	Ρωσία	Α.Μ., Κ.Σ.

⁹² Α.Α.: Αγαπητός Αγαπητός. Α.Γ.: Αναστάσιος Γούδας. Α.Μ.: Άνθιμος Μαζαράκης. Γ.Τ.: Γεώργιος Τσοκόπουλος. Ε.Ο.: Ε. Οιστρίδης. Ε.Σ.: Επαμεινώνδας Σταματιάδης. Ι.Γ.: Ιωάννης Γεννάδιος. Κ.Σ.: Κωνσταντίνος Σάθας.

Θεόδωρος Κολοκοτρώνης	1770-1843	Πελοπόννησος	Κλέφτικη οικογένεια	Ελάχιστα γράμματα	Ελληνικό Βασίλειο	Α.Γ., Α.Α.
Έμποροι – Επιχειρηματίες						
Ιωάννης Βαρβάκης	1745-1825	Ψαρά	Γιος πλοιάρχου	Ολίγα γράμματα	Ρωσία	Α.Γ.
Γεώργιος Σίνας	1783-1856	Ήπειρος–Νις	Γιος αυτοδημιούργητου επιχειρηματία	Βασική παιδεία, Εμπορική κα- τάρτιση, Γλωσσομάθεια	Αυστροουγγαρία	Α.Γ.
Στέργιος Δούμπας	1794-1870	Κοζάν–Μοσχόπολη	Γιος χρυσοχού	Ολίγα γράμματα	Αυστροουγγαρία	Α.Γ.
Δημήτριος Βερναρδάκης	1799-1870	Κρήτη–Ρωσία	Γιος αξιωματικού του ρωσικού στρατού	Στρατιωτική Σχολή	Ρωσία	Α.Γ.
Ευαγγέλης Ζάππας	1800-1865	Τεπελένι	Γιος σημαντικού τοπικού εμπόρου	Ολίγα γράμματα	Βλαχία	Α.Γ., Α.Α.
Νικόλαος Στουρνάρης	1806-1853	Μέτσοβο	Εξέχουσα τοπική οικογένεια	Εμπορικές και βιομηχανικές σπουδές, Γλωσσομάθεια	Αίγυπτος	Α.Γ.
Στέφανος Ράλλης	1829-1902	Χίος–Μασσαλία	Επιχειρηματική οικογένεια διεθνούς εμπέ- λειας	Εμπορικές σπουδές Γλωσσομάθεια	Λονδίνο, Μασσαλία	Ι.Γ.
Ανδρέας Συγγρός	1830-1899	Χίος– Κωνσταντινούπολη	Γιος επώνυμου γιατρού	Σχολαρχείο. Εμπορική μαθητεί- α. Γλωσσομάθεια	Κωνσταντινούπολη, Ελ- ληνικό Βασίλειο	Ε.Ο.

Τριανταφυλλίδου Τατιάνα

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ «ΔΑΙΜΟΝΙΟ» ΩΣ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΙΚΟ
ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΟ ΣΤΙΣ ΡΩΣΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΔΥΤΙΚΟΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ*

---

* Το ερευνητικό έργο υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «1η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών και την προμήθεια ερευνητικού εξοπλισμού μεγάλης αξίας» (Αριθμός Έργου: 1220).

Εισαγωγή

Ο σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση της αποτύπωσης από τους Ρώσους συγγραφείς του 19^{ου} αιώνα, σε μεταφράσεις ξένων κειμένων στα ρωσικά, της εικόνας του Έλληνα της εποχής εκείνης και του χαρακτήρα του, με ιδιαίτερη έμφαση της αναπαράστασής του στο πεδίο της εμπορικής και γενικότερα της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Πρέπει να εκληφθεί ως ερευνητική πρόκληση η μελέτη κυρίως πηγών της προεπαναστατικής περιόδου, αφού, ως γνωστόν, η Ελληνική Επανάσταση του 1821 προκάλεσε, ούτως ή άλλως, έντονο ενδιαφέρον για τη σύγχρονη Ελλάδα και στη Ρωσία, το οποίο αποτυπώθηκε στον Τύπο της εποχής και στις άλλες μορφές γραπτού λόγου. Για την επίτευξη του στόχου της μελέτης ερευνήσαμε κυρίως τον Τύπο της εποχής, αλλά και τις άλλες μορφές του γραπτού λόγου, όπως τη λογοτεχνία, τα ταξιδιωτικά κείμενα και τα απομνημονεύματα στρατιωτικών και διπλωματών της προεπαναστατικής περιόδου.

Το ερευνητικό υλικό

Το κυριότερο μέρος του εξεταζόμενου υλικού αποτελείται από κείμενα, δημοσιευμένα σε περιοδικά. Από τον Τύπο της εποχής επιλέχθηκαν, ως ερευνητική βάση, δύο από τα πιο δημοφιλή περιοδικά της εποχής, το *Вестник Европы* και το *Сын Отечества*. Ένας επιπρόσθετος λόγος της επιλογής αυτής είναι ότι το πρώτο περιοδικό εκδιδόταν στη Μόσχα, ενώ το δεύτερο στην Αγία Πετρούπολη και, συνεπώς, αυτά τα δύο πολύ δημοφιλή περιοδικά καλύπτουν, από ερευνητική άποψη, τις δύο πόλεις-κέντρα της Ρωσίας της εποχής εκείνης. Μέσα από το περιοδικό *Вестник Европы* καλύψαμε την χρονική περίοδο από το 1802 ως και τις αρχές του 1813, ενώ από το περιοδικό *Сын Отечества* καλύψαμε την περίοδο από το 1812, οπότε και άρχισε η έκδοσή του, ως και το 1830.

Το περιοδικό *Вестник Европы* εκδιδόταν στη Μόσχα από το 1802 ως και τη δεκαετία του 1830. Τα αντίτυπα έφταναν, ανάλογα με το έτος, από 580 ως 1.200, ενώ τα τεύχη εκδίδονταν κάθε δυο βδομάδες. Ο πρώ-

τος αρχισυντάκτης του περιοδικού ήταν ο γνωστός ιστορικός και λογοτέχνης Καραμζίν, στη συνέχεια ανέλαβαν άλλοι, μεταξύ των οποίων και ο δημοφιλής Ρώσος ποιητής Ζουκόφσκι. Εκτός από τα θέματα λογοτεχνίας και τέχνης, το περιοδικό δημοσίευε και άρθρα σχετικά με την ιστορία, αλλά και την πολιτική, της Ρωσίας και άλλων χωρών. Στο περιοδικό δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά διάφορα έργα μεγάλων ποιητών και πεζογράφων της εποχής, μεταξύ αυτών, δε, ένα από τα έργα του Πούσκιν, του μεγαλύτερου ποιητή της Ρωσίας.¹

Το περιοδικό *Сын Отечества* ήταν ένα ιστορικό, πολιτικό και λογοτεχνικό περιοδικό, το οποίο εκδιδόταν στην Αγία Πετρούπολη της Τσαρικής Ρωσίας από το 1812 ως το 1844 και από το 1847 ως το 1852. Το περιοδικό ως το 1839 κυκλοφορούσε σε εβδομαδιαία βάση, στη συνέχεια εκδιδόταν δύο φορές το μήνα και αργότερα σε μηνιαία βάση. Από το 1812 ως και το 1815 το κύριο θέμα του περιοδικού ήταν τα γεγονότα της Γαλλικής εισβολής στη Ρωσία, του Ναπολέοντα, το 1812 και στις εκστρατείες του 1813-14 και του 1815. Ανάμεσα στους συνεργάτες του περιοδικού ήταν πολλοί σημαντικοί Ρώσοι συγγραφείς και ποιητές, όπως π.χ. ο Πούσκιν, ο μεταφραστής της *Ιλιάδας* Γκνέντιτς και πολλοί άλλοι.²

Αφού εξετάσαμε τον όγκο του υλικού που βρήκαμε, διαπιστώσαμε ότι αυτό μπορεί να χωριστεί σε δύο κατηγορίες, στα πρωτότυπα ρωσικά κείμενα και στις ρωσικές μεταφράσεις ξένων κειμένων. Την εικόνα του Έλληνα, όπως αναδεικνύεται στα πρωτότυπα ρωσικά κείμενα, την εξετάσαμε στην εργασία μας «Ευσεβείς και ηρωικοί λαθρέμποροι. Ο ελληνικός χαρακτήρας υπό το ρωσικό πρίσμα (περίοδος 1800)».³ Έτσι, ο στόχος της παρούσης εργασίας είναι να εξετάσουμε τις αναπαραστάσεις του Έλληνα στα κείμενα της δεύτερης κατηγορίας, στις ρωσικές μεταφράσεις δυτικοευρωπαϊκών κειμένων του 19^{ου} αιώνα.

---

¹ L. I. Rubleva, *История отечественной журналистики XVIII–XIX веков* (Ιστορία της εθνικής δημοσιογραφίας 18^{ου}-19^{ου} αιώνα) (Южно-Сахалинск: СахГУ, 2012), 170-175.

² Rubleva, *ό.π.*, 196-199.

³ Tatiana Triantafyllidou, “Pious and Heroic Contrabands: The Greek Character in Russian Perspective (c.1800),” στο *Demon Entrepreneurs: Refashioning the ‘Greek Genius’ in Modern Times*, έκδ. Basil C. Gounaris–Ioannis D. Stefanidis (London: Routledge, 2022), 69-80.

Σε ό,τι αφορά τα μεταφρασμένα κείμενα, τα κατατάσσουμε σε περαιτέρω υποκατηγορίες ανά γλώσσα (γαλλικά, γερμανικά, αγγλικά και ελληνικά). Διαπιστώνεται, επίσης, ότι αυτά τα κείμενα καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος του ρωσικού Τύπου και συχνά λειτουργούν ως πρότυπα για τους Ρώσους συγγραφείς, συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση της εικόνας/στερεότυπου του Έλληνα, όπως αυτό γίνεται αντιληπτό από τους Ρώσους.

Κείμενα μεταφρασμένα από τα γαλλικά

Σε μερικά μεταφρασμένα, από τα γαλλικά, κείμενα συναντάμε ένα είδος «παρέμβασης» των Ρώσων συντακτών. Όπως, π.χ., συμβαίνει σε ένα μεταφρασμένο από τα γαλλικά ανώνυμο άρθρο του 1803, με το χαρακτηριστικό τίτλο «Η Νέα Σπάρτη» που περιγράφει τη Μάνη και τους Μανιάτες. Έτσι, από τον τίτλο και μόνο διακρίνουμε τη συνειρμική συσχέτιση της εικόνας της Αρχαίας Ελλάδας/Σπάρτης και του Αρχαίου Έλληνα/Σπαρτιάτη με αυτή της σύγχρονης Ελλάδας/Μάνη και του σύγχρονου Έλληνα/Μανιάτη. Το γαλλικό κείμενο παρουσιάζει τους Μανιάτες ως άτομα με ισχυρό αίσθημα ομαδικότητας, ως καλούς γείτονες, ως ανθρώπους που διατηρούν στενούς συγγενικούς δεσμούς και διαφυλάσσουν και ακολουθούν αυστηρά τα ήθη των προγόνων τους, καθώς και ως λαό που θεωρεί το θάρρος απαραίτητη αρετή για να διαφυλάξει την ανεξαρτησία του από τους Τούρκους. Μην έχοντας δικαστικούς θεσμούς συνήθιζαν να υπερασπίζονται το δίκαιο ως ομάδα (όλοι μαζί), ενώ, όταν αδικούνται, εκδικούνται χωρίς έλεος, ωστόσο η εκδίκηση κάποιες φορές γεννά πολέμους ανάμεσα σε οικογένειες (φамиλίες). Το στοιχείο της οικονομίας που τους διακρίνει είναι συνάμα και ο πλούτος των Μανιατών, όντας τσιγκούνηδες με το χρόνο και με το χρήμα, ενώ δεν αγαπούν γραπτές δεσμεύσεις, πιστεύουν ο ένας στο λόγο του άλλου και τον τηρούν. Τιμούν τη γυναίκα και ξεπλένουν την ατίμωσή της με αίμα. Η φιλοξενία είναι η αγαπημένη αρετή των Μανιατών, αλλά παράλληλα, με τους ξένους δεν είναι πολύ φιλικόι, γιατί φοβούνται την ηθική εξαχρείωση και για το λόγο αυτόν είναι επιφυλακτικοί μαζί τους. Μόλις όμως βεβαιωθούν πως πρόκειται για καλό άνθρωπο, του φέρονται σαν να πρόκειται για τον αδελφό τους. Σε ό,τι αφορά το θρησκευτικό τους συναίσθημα οι Μανιάτες, σύμφωνα με το γαλλικό κείμενο, ασπάζονται τη χριστιανική θρησκεία της Ανατολικής

Εκκλησίας, ως Αρχή αναγνωρίζουν τον Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, ενώ ακολουθούν με ακρίβεια όλους τους κανόνες της πίστης τους. Οι γυναίκες Μανιάτισσες περιγράφονται ως καλές μητέρες και σύζυγοι, συνάμα, δε, θαρραλέες που πολεμούν στο πλευρό των συζύγων τους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι το παραπάνω κείμενο, που έχει μεταφραστεί από τα γαλλικά, οριοθετείται ευκρινώς από το Ρώσο μεταφραστή μέσα σε εισαγωγικά και συνοδεύεται από πρόλογο, σχόλια και επίλογο, που έχουν γραφεί από τον ίδιο και είναι ευκρινώς διαχωρισμένα από το μεταφρασμένο κείμενο.

Έτσι, ο Ρώσος συντάκτης του παραπάνω άρθρου, προλογίζοντας το μεταφρασμένο γαλλικό κείμενο, σημειώνει πως αυτό έχει συνταχθεί από δύο Γάλλους επιστήμονες που στάλθηκαν στο Μωριά από το Βοναπάρτη, που αγαπούσε τη δόξα της Αρχαίας Ελλάδας, με σκοπό να καταγράψουν τις συνήθειες και τα ήθη των Μανιατών, των απογόνων των Σπαρτιατών. Επίσης, συμπληρώνει ο Ρώσος αρθρογράφος και μεταφραστής, εάν εμπιστευτούμε τις περιγραφές των Γάλλων οδοιπόρων, τότε θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι οι γυναίκες των Μανιατών είναι άξιες αντίζηλες των αρχαίων Σπαρτιατισσών, μιας και, σύμφωνα με τους Γάλλους οδοιπόρους, δεν επιδίδονται στην κοκεταρία και δεν αφήνονται σε απραξία, ενώ στα μεν χρόνια της ειρήνης ασχολούνται με τα οικιακά, στη διάρκεια, δε, των πολέμων μοιράζονται τους αγώνες και τους κινδύνους των συζύγων τους.

Στον επίλογο ο Ρώσος μεταφραστής καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο μοναδικός και ολιγάριθμος αυτός λαός των Μανιατών διαφύλαξε, στις συνθήκες του βάρβαρου δεσποτισμού, την ελευθερία και τα ήθη των αρχαίων Σπαρτιατών.⁴

Έτσι, διαπιστώνουμε ότι, σε τέτοιου είδους κείμενα, οι εικόνες και τα στερεότυπα που έχουν οι Γάλλοι και οι Ρώσοι για τον Έλληνα της εποχής μπορούν να συνυπάρχουν ή και να αναμιγνύονται μέσα στο ίδιο κείμενο, κάτι που γεννά το εύλογο ερώτημα, εάν και σε ποιο βαθμό η ενασχόληση των Ρώσων με τις μεταφράσεις ξένων κειμένων επηρεάζει την εικόνα του Έλληνα στα πρωτότυπα ρωσικά κείμενα, όπως αναφέρουμε στα συμπεράσματα της παρούσης μελέτης.

---

⁴ “Новая Спарта” (Η καινούρια Σπάρτη), *Вестник Европы* 5 (Μόσχα: 1803): 24-33.

Ένα άλλο γαλλικό κείμενο ανήκει στο Γάλλο φυσιολόγο, βοτανολόγο και εντομολόγο Guillaume-Antoine Olivier, απεσταλμένο του γαλλικού κράτους στην Κωνσταντινούπολη, στα νησιά του Αρχιπέλαγους, στην Κρήτη, στην Αίγυπτο, στη Συρία, στη Μεσοποταμία και στην Περσία. Πρόκειται για απόσπασμα από το χρονικό του Olivier “Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia.” Ένα από τα αποσπάσματα από το παραπάνω χρονικό, που δημοσιεύθηκε στον περιοδικό Τύπο της Ρωσίας, τιτλοφορείται «Μερικά λόγια για τον χαρακτήρα των Μουσουλμάνων, Ελλήνων, Αρμένιων και Εβραίων της Κωνσταντινούπολης». Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης περιγράφονται ως ζωηροί, εφευρετικοί, δραστήριοι, ασχολούμενοι με το εμπόριο και τις πρακτικές τέχνες, καθώς και ως ναυτικοί του πολεμικού στόλου, ενώ όσοι ζουν στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ως αγρότες/καλλιεργητές. Η πρωταρχική τους απόλαυση είναι η μουσική και ο χορός. Ο συγγραφέας διακρίνει τους Έλληνες σύμφωνα με την κοινωνική τους τάξη και, αναφερόμενος στους πλουσίους, γράφει ότι είναι μορφωμένοι, πολύγλωσσοι, ικανοί και πονηροί. Επιδιώκουν να εργαστούν ως γιατροί και μεταφραστές στα σπίτια των Τούρκων αξιωματούχων. Φιλοδοξούν να κατακτήσουν υψηλές και με ρίσκο κρατικές θέσεις, όπως τον τίτλο των Κυβερνητών της Βλαχίας και της Μολδαβίας ή τον τίτλο του κρατικού μεταφραστή της Πύλης. Χαρακτηρίζονται ως προληπτικοί,⁵ συνεσταλμένοι, ενώ επισημαίνεται ότι ακολουθούν αυστηρά τις νηστείες. Κληρικοί υπάρχουν ανάμεσα τους πολλοί, οι μεν ανώτεροι, μορφωμένοι και πλούσιοι, ενώ οι κατώτεροι, φτωχοί και αμαθείς.⁶

Επίσης, από την πρώτη κιόλας δεκαετία του 1800 συναντάμε πολλά, δημοσιευμένα στο ρωσικό περιοδικό Τύπο, αποσπάσματα από το έργο *Οδοιπορικό από το Παρίσι στην Ιερουσαλήμ και από την Ιερουσαλήμ στο Παρίσι, κατά τη μετάβαση μέσω Ελλάδος και κατά την επιστροφή μέσω*

⁵ Το χαρακτηριστικό «προληπτικοί» αποδίδεται σε όλες τις ομάδες του κειμένου, όπως τους μουσουλμάνους, τους Αρμένιους και τους Εβραίους.

⁶ “Несколько слов о характере Мусульманов, Греков, Армян и Жидов Константинопольских. Из Оливьерова Путешествия в Турцию” (Μερικά λόγια για τον χαρακτήρα των Μουσουλμάνων, Ελλήνων, Αρμένιων και Εβραίων της Κωνσταντινούπολης. Από το Οδοιπορικό του Olivier στην Τουρκία), *Вестник Европы* 11 (Μόσχα: 1808): 188-193.

Αιγύπτου, Μπαρμπαριάς και Ισπανίας του θεμελιωτή του γαλλικού ρομαντισμού Φρανσουά-Ωγκύστ-Ρενέ υποκόμη ντε Σατωμπριάν, πολιτικού και φιλέλληνα.⁷

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στη Ρωσία το έργο του Σατωμπριάν, ως θεμελιωτή του γαλλικού ρομαντισμού, αλλά και ως πολιτικού και φιλέλληνα, ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές, ενώ είναι γνωστό πως το έργο του το εκτιμούσε ιδιαίτερα και ο μεγάλος Ρώσος ποιητής Πούσκιν (υπάρχουν πολλές έρευνες για την επιρροή που είχε το έργο του Σατωμπριάν στο έργο του Πούσκιν,⁸ μάλιστα μία από αυτές ερευνά ποιος από τους δύο ρομαντικούς, ο ποιητής Μπάιρον ή ο πεζογράφος Σατωμπριάν, είχε μεγαλύτερη επιρροή στο έργο του Πούσκιν.)⁹ Τη δημοφιλία του έργου του Σατωμπριάν ανάμεσα στους Ρώσους αναγνώστες αποδεικνύει και το γεγονός της προαναγγελίας, από ένα περιοδικό, της κυκλοφορίας το 1815 του πρώτου τόμου του *Οδοιπορικού* στην Αγία Πετρούπολη, σε μετάφραση από τα γαλλικά. Μάλιστα, ο συντάκτης της ανακοίνωσης ενημερώνει τους αναγνώστες ότι ο ίδιος τόμος κυκλοφόρησε και από τις εκδόσεις της Μόσχας σε διαφορετική μετάφραση και πως οι συντάκτες, μόλις έχουν στη διάθεσή τους και τη μοσχοβίτικη έκδοση, θα ενημερώσουν τους αναγνώστες σχετικά με την ποιότητα της μετάφρασης, αφού πρώτα συγκρίνουν τους δύο αυτούς τόμους.¹⁰ Στο *Οδοιπορικό* του Σατωμπριάν διακρίνουμε το διθυραμβικό ύφος του συγγραφέα για τα μνημεία της ελληνικής αρχαιότητας, ενώ οι σύγχρονοι Έλληνες,

⁷ Βλ. π.χ. “Отрывки из Путешествия г-на Шатобриана” (Αποσπάσματα από το Οδοιπορικό του κ. Σατωμπριάν), *Вестник Европы* 18 (Μόσχα: 1807): 81-90· “Путешествие Шатобриана в Грецию и в Палестину” (Οδοιπορικό του Σατωμπριάν στην Ελλάδα και στην Παλαιστίνη), *Вестник Европы* 17 (Μόσχα: 1810): 18-47· “Отрывок из Шатобрианова путешествия в Грецию” (Απόσπασμα από το Οδοιπορικό του Σατωμπριάν στην Ελλάδα), *Вестник Европы* 22 (Μόσχα: 1810): 138-144.

⁸ Βλ. ενδεικτικά την εισήγηση του Α. Ветт, “К вопросу о влиянии Шатобриана на Пушкина” (Το ζήτημα της επιρροής του Σατωμπριάν στον Πούσκιν) στον ιστορικό-λογοτεχνικό τόμο *Пушкинист*, (Αγία Πετρούπολη: 1914), 1-17.

⁹ Βλ. τη μελέτη του V. Sirovskij, *Пушкин, Байрон и Шатобриан* (Πούσκιν, Μπάιρον και Σατωμπριάν) (Αγία Πετρούπολη: В. Демаков, 1899).

¹⁰ “Современная русская библиография. Новые книги. 1815” (Σύγχρονη ρωσική βιβλιογραφία. Νέες εκδόσεις. 1815), *Сын Отечества* 28, τεύχ. 8 (Αγ. Πετρούπολη: 1816): 65.

κατά το Σατωμπριάν, είναι ίδιοι οι αρχαίοι Έλληνες μόνο που δεν φορούν χιτώνα.¹¹ Ταυτόχρονα, διακρίνει την πονηρία (το δαιμόνιο) του σύγχρονου Έλληνα, ο οποίος του πούλησε πολύ ακριβά τα νομίσματα που βρίσκουν οι κάτοικοι στην περιοχή της πόλης Τεγέα της αρχαίας Αρκαδίας. «Οι Έλληνες βλέποντας πολλούς ταξιδιώτες αρχίζουν να μαθαίνουν την τιμή (την αξία) των αρχαιοτήτων τους»,¹² αναφέρει σχετικά ο Σατωμπριάν, επισημαίνοντας, όμως, πως ο λόγος που δεν τολμά να περιγράψει πιο αναλυτικά το χαρακτήρα τους είναι ότι ήρθε σε επαφή με λίγους σύγχρονους Έλληνες. Παρόλο αυτά διατυπώνει την πεποίθησή του ότι υπάρχουν πολλοί ιδιοφυείς άνθρωποι στην Ελλάδα και την ίδια ώρα ανησυχεί για τα σημάδια που θα αφήσουν η τυραννία και οι αλυσίδες πάνω τους.¹³

Είναι αξιοσημείωτο ότι το *Οδοιπορικό* του Σατωμπριάν, σύμφωνα με τους ερευνητές της ρωσικής λογοτεχνίας, άσκησε γενικότερη επιρροή στους Ρώσους συγγραφείς της εποχής εκείνης. Έτσι, ο Κομαρόβιτς αποδεικνύει με επιχειρήματα πως στο έργο *Οδοιπορικό στο Έρζερομ κατά την εκστρατεία του 1829* ο Πούσκιν ουσιαστικά μιμείται το *Οδοιπορικό* του Σατωμπριάν.¹⁴ Το ίδιο ισχύει, κατά τον Κομαρόβιτς, και για το έργο *Οδοιπορικό στην Ταυρίδα το 1820* (1823), του Ρώσου, συγγραφέα, διπλωμάτη και μεταφραστή της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής λογοτεχνίας, Μουραβιεβ-Απόστολ.¹⁵ Μάλιστα, ο ίδιος ο Μουραβιεβ-Απόστολ, στο *Οδοιπορικό στην Ταυρίδα το 1820*, την ώρα που ο ίδιος αναζητά την αρχαία ελληνική πόλη Ολβία, κάνει αναφορές στο Σατω-

---

¹¹ G. Shatobrian, *Путешествие из Парижа в Иерусалим через Грецию, и обратно из Иерусалима в Париж через Египет, Варварию и Испанию* (Οδοιπορικό από το Παρίσι στην Ιερουσαλήμ και από την Ιερουσαλήμ στο Παρίσι, κατά τη μετάβαση μέσω Ελλάδος και κατά την επιστροφή μέσω Αιγύπτου, Μπαρμπαριάς και Ισπανίας) (Αγ.Πετρούπολη: Медицинская типография, 1815), τ. 1, 132.

¹² Shatobrian, *ό.π.*, 70.

¹³ Shatobrian, *ό.π.*, 293.

¹⁴ V. L. Komarovich, “К вопросу о жанре ‘Путешествия в Арзрум’” (Στο ζήτημα του είδους του «Οδοιπορικού στο Έρζερούμ»), στο *Пушкин. Временник Пушкинской комиссии*, επιμ. V.D. Bonch-Bruевич–B.S. Mejlah–A.S. Orlov–M.A. Sjavlovskij–D.P. Jakubovich (Μόσχα-Λένινγκραντ: АН СССР, 1937), τ. 3, 333-338.

¹⁵ Komarovich, *ό.π.*, 330.

μπριάν, γράφοντας πως «δεν είναι όλοι το ίδιο τυχεροί, όπως ο Σατωμπριάν, ο οποίος σε μερικά μόλις λεπτά κατάφερε να εντοπίσει την τοποθεσία της αρχαίας Σπάρτης».¹⁶

Ένα άλλο, αναδημοσιευμένο από το γαλλικό Τύπο, κείμενο από το έργο του κόμη D' Andreossy, πρώην επιτετραμμένου της Γαλλίας στο Λονδίνο, στη Βιέννη και στην Κωνσταντινούπολη, με τίτλο *Περί Κωνσταντινούπολης και της τωρινής κατάστασης του Οθωμανικού Κράτους και του νυν Σουλτάνου, που ασκεί τη βασιλική εξουσία*, περιέχει επίσης αναπαραστάσεις του Έλληνα της εποχής. Οι σύγχρονοι Έλληνες, έτσι, κατά τον αρθρογράφο, διατηρούν ακόμη κάποιες σπίθες από εκείνη τη θεϊκή φλόγα, στην οποία οι ξακουστοί τους πρόγονοι οφείλουν τη λαμπρή δόξα τους και τις επιτυχίες στις επιστήμες και στις τέχνες. Έμφυτα και κληρονομήσιμα, θεωρεί ο συγγραφέας, τα στοιχεία που οδήγησαν τους αρχαίους Έλληνες στα επιτεύγματα αυτά. Βρίσκει επίσης στα κτίρια, φτιαγμένα από τους σύγχρονους Έλληνες με εντολή των Τούρκων, στοιχεία μεγαλείου και τόλμης, τα οποία χαρακτηρίζουν και τα αρχαιοελληνικά μνημεία. Τα υπόλοιπα στοιχεία του χαρακτήρα του Έλληνα αναδεικνύονται από το συγγραφέα μέσα από τη σύγκρισή του με το χαρακτήρα του Αρμένιου:

«Ανάμεσα στους Τούρκους και Έλληνες μπερδεύεται ένας λαός που δεν έχει πνευματική καλλιέργεια, αλλά είναι πολύ ικανός στις χρηματικές συναλλαγές. Ο λαός αυτός κρύβει, κάτω από τα απλά και τραχιά εξωτερικά του χαρακτηριστικά, εξαιρετικά σωστή διαίσθηση – αυτοί είναι οι Αρμένιοι».

Όντας πολύ κοντά στα έθιμα των Μωαμεθανών, οι Αρμένιοι κρατούν τις γυναίκες τους στο χαρέμι και απολαμβάνουν την εμπιστοσύνη των Τούρκων. Διακρίνονται από πίστη και υπακοή στην κυβέρνηση και αφήνουν στους Έλληνες του Φαναριού τις μηχανορραφίες και τη διοίκηση των δουκάτων της Μολδαβίας και της Βλαχίας, καθώς και τις υποθέσεις του εμπορίου του εξωτερικού. Υπηρετώντας στις θέσεις των τραπεζιτών, υπό τον έλεγχο των κρατικών υπαλλήλων και έχοντας εντολές να μετατρέπουν τα χρυσά και ασημένια νομίσματα σε ράβδους,

---

¹⁶ I. M. Murav'ev-Apostol, *Πηγεμωστβιου νο Ταυριδε в 1820 году* (Οδοιπορικό στην Ταυρίδα το 1820) (Αγ. Πετρούπολη: 1823), 30.

οι Αρμένιοι συγκεντρώνουν αμύθητους θησαυρούς. Όσοι ζουν εκτός πρωτεύουσας δεν είναι πλούσιοι, αλλά έχοντας καλή οικονομική σειρά, απολαμβάνουν την ευημερία τους. Παντού, οι υπόλοιποι κάτοικοι τρέφουν γι' αυτούς σεβασμό, αλλά οι Αρμένιοι, έχοντας απλά ήθη, δεν σκέφτονται να το εκμεταλλευτούν αυτό προς όφελός τους. Σε αυτό το κομμάτι διαφέρουν κατά πολύ από τους Έλληνες, έναν λαό επιπόλαιο, ο οποίος ασταμάτητα βασανίζεται από μια παιδιάστικη ματαιοδοξία.¹⁷

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το επόμενο, μεταφρασμένο επίσης από τα γαλλικά, κείμενο *Περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού στην Ελλάδα*, το οποίο, σύμφωνα με το ρωσικό περιοδικό, είναι ενός Έλληνα με το επώνυμο Κορέ και δημοσιεύτηκε σε ένα από τα περιοδικά του Παρισιού το Φεβρουάριο του 1803. Πρόκειται συγκεκριμένα για ένα απόσπασμα από το γνωστό *Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι* του Αδαμάντιου Κοραή που γράφτηκε στα γαλλικά και δημοσιεύτηκε στη Γαλλία τον Ιανουάριο του 1803.¹⁸ Ο Έλληνας Κορέ (δηλαδή, ο Κοραής) περιγράφεται ως γνώστης της αρχαίας ελληνικής και της γραμματείας της πατρίδας του, ο οποίος, κατά την άποψη του ρωσικού περιοδικού, καταθέτει πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία για τη σύγχρονη Ελλάδα. Το άρθρο, μεταξύ άλλων, μιλά για την πνευματική αναγέννηση της Ελλάδας και τους λόγους που συνέβαλαν στην αφύπνιση των Ελλήνων για τη μόρφωσή τους, όπως οι ρωσο-τουρκικοί πόλεμοι και η Γαλλική Επανάσταση. Μιλά για πλουσίους Έλληνες που χρηματοδοτούν την ίδρυση νέων Σχολών και την ανακαίνιση των παλιών. Τα παιδιά των εύπορων Ελλήνων σπουδάζουν στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια με σκοπό να επιστρέψουν στην πατρίδα για να διαδώσουν τις γνώσεις τους. Αναφέρεται,

---

¹⁷ D' Andreossy, "Ο Κωνσταντινούπολη. Настоящем состоянии Оттоманского государства и ныне царствующем Султана" (Περί Κωνσταντινούπολης και της τωρινής κατάστασης του Οθωμανικού Κράτους και του νυν Σουλτάνου, που ασκεί τη βασιλική εξουσία), *Вестник Европы* 15-16 (Μόσχα: 1818): 299-301.

¹⁸ "Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce," Lu à la société des observateurs de l'homme, le 16 Nivôse, an 11 (6 Janvier 1803). PAR CORAY, Docteur en Médecine, et membre de ladite société, books.google.fr/books?id=JrMTAAAQAAAJ&printsec=frontcover&dq=Kora%C3%AFs&hl=fr&ei=gvErTvSRE8Wx8gOeiPGiDA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CDUQ6AEwAQ#v=onepage&q&f=false (ανάκτ. 9-10-2022).

επίσης, πως οι νεοέλληνες δεν διαφέρουν τόσο από τους αρχαίους, όπως πιστεύουν πολλοί στην Ευρώπη. Πολλά ευρωπαϊκά έργα έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά, «στη γλώσσα του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα». Ο «Κορέ» κάνει αναφορά και στις μεταφράσεις του Αθηναίου Κοδρικά. Ακόμη, αναφέρεται αυτός στις επιτυχίες των σύγχρονων Ελλήνων στο θαλάσσιο εμπόριο και στις θαλάσσιες πολεμικές δυνάμεις (στόλο). Ιδιαίτερη μνεία κάνει στους Ύδραίους, οι οποίοι με τον καιρό πλούτισαν λόγω του εμπορίου και, ενώ αρχικά δραστηριοποιούνταν μόνο στις ακτές, ύστερα επεκτάθηκαν σε όλη τη Μεσόγειο θάλασσα και έφτασαν ακόμη και στον ωκεανό, διότι αυτοί οι Αργοναύτες, όπως τους αποκαλεί ο «Κορέ», έφταναν μερικές φορές και στην Αμερική, όπου έχαιραν του θαυμασμού όλων λόγω των δικής τους κατασκευής ελαφρών караβιών τους. Ο «Κορέ» υποθέτει πως ένας από τους λόγους, για όλα αυτά, ίσως να είναι το ελληνικό κλίμα, το οποίο χαρακτηρίζεται από μια ιδιαίτερη δύναμη της νόησης και αποκαλύπτεται με την παραμικρή αποδυνάμωση του τουρκικού ζυγού. Παραθέτει, μάλιστα, ένα περιστατικό, όπου ρωτά ο ίδιος ο συγγραφέας έναν κάτοικο της Ύδρας, τι θα κάνουν οι συμπατριώτες του εάν η τυραννική εξουσία περιορίσει την εμπορική τους δραστηριότητα και ως απάντηση εισπράττει, αναφέρει ο «Κορέ», τη ρήση του Θεμιστοκλή: «ο λαός που έχει καράβια παντού θα βρει πατρίδα». Τους κατοίκους της Χίου, σύμφωνα με τον «Κορέ», διακρίνει η ζωντάνια του νου τους και του χαρακτήρα τους, στοιχεία που φαίνεται να δίνουν, κατ' αυτόν, την απάντηση στο μυστήριο περί του ποια ήταν η πατρίδα του Ομήρου. Στη Χίο ιδρύθηκε Ανώτατη Σχολή και οι Χιώτες προοδεύουν και αυτοί στα γράμματα. Οι κάτοικοι και άλλων τόπων της Ελλάδος, συμπληρώνει ο συγγραφέας, αποδεικνύουν καθημερινά με τις πράξεις τους, ότι διατήρησαν τη δύναμη της ψυχής για την οποία δοξάστηκαν οι πρόγονοί τους. Αναφέρεται έτσι στους «απογόνους της Σπάρτης», στους τωρινούς γενναίους Μανιάτες, αλλά και στους Σουλιώτες, που κατοικούν κοντά στην αρχαία Δωδώνη, στους ποταμούς του Αχέροντα και του Κωκυτός

που εμπνέουν ποιητές.¹⁹ Οι ηρωικές πράξεις των Σουλιωτών είναι ισάξιες της αρχαίας ιστορίας των Λακεδαιμονίων²⁰.

Επιπλέον, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το άρθρο αυτό, όπως και πολλά άλλα, αναδημοσιεύεται στο ρωσικό περιοδικό Τύπο ευθύς αμέσως μετά από τη δημοσίευσή του στο γαλλικό περιοδικό. Το γεγονός της άμεσης αναδημοσίευσης του κειμένου από το ρωσικό περιοδικό Τύπο αποδεικνύει πως το ενδιαφέρον στη Ρωσία για τους σύγχρονους Έλληνες υπήρξε εξίσου υψηλό με εκείνο της Ευρώπης.

Βλέπουμε ότι σημαντικό μέρος των κειμένων ασχολείται με τις προσπάθειες των Ελλήνων για μόρφωση, στοιχείο που είναι αναμενόμενο στην εποχή του ύστερου Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και του ρομαντισμού, όπως π.χ. συμβαίνει και με το κείμενο «Μια ματιά στην τωρινή κατάσταση των ελληνικών σχολών», το οποίο δεν αναφέρει τη γλώσσα του αρχικού κειμένου από την οποία έχει γίνει η μετάφραση, αλλά μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι είναι τα γαλλικά, από την αναφορά του κειμένου στην πρωτότυπη πηγή του άρθρου, η οποία είναι ένα από τα «εγκυκλοπαιδικά» γαλλικά περιοδικά της εποχής, το *Magasin Encyclopedique*. Το κείμενο αναφέρεται στην προσπάθεια των σύγχρονων Ελλήνων για αναγέννηση της χώρας, στην αγάπη των Ελλήνων της εποχής εκείνης για σπουδές, στις άκαρπες προσπάθειες της Τουρκίας να ανακόψει το κύμα σπουδών, στο γεγονός ότι ήρθε το πλήρωμα του χρόνου για την αναγέννηση της σύγχρονης Ελλάδας και σε άλλα παρόμοια θέματα. Μάλιστα, στην εισαγωγή αναφέρεται ότι ο Άνθιμος Γαζής συνεχίζει την έκδοση του περιοδικού *Ο Ερμής ο λόγιος* και πως όλες οι πληροφορίες σχετικά με την κατάσταση που επικρατεί στις ελληνικές σχολές αντλούνται από αυτό το περιοδικό. Το κείμενο αναφέρεται εκτενώς στις Σχολές των Μηλεών, της Χίου, του Ιάσιου και της Αθήνας.²¹

¹⁹ Παραπόταμος του Αχέροντα, ένα από τα ποτάμια που διέσχιζαν τον Άδη.

²⁰ Βλ. “О нынешнем состоянии Греции и степени еѣ гражданскаго просвещения” (Περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού στην Ελλάδα), *Вестник Европы* 11 (Μόσχα: 1803): 214-218.

²¹ Βλ. “Взгляд на нынешнее состояние училищ греческих” (Μια ματιά στην τωρινή κατάσταση των ελληνικών σχολών), *Вестник Европы* 12 (Μόσχα: 1815): 147-156.

Κείμενα μεταφρασμένα από τα γερμανικά

Μια σημαντική μετάφραση, από τα γερμανικά στα ρωσικά, αποτελεί το απόσπασμα «Ο θόρυβος της Κωνσταντινούπολης» από το γερμανικό βιβλίο *Εικόνες της Κωνσταντινούπολης*, όπου περιγράφεται η πόλη και οι κάτοικοί της, οι οποίοι είναι μουσουλμάνοι, χριστιανοί, Εβραίοι, Έλληνες, Αρμένιοι και Φράγκοι. Οι Έλληνες και οι Τούρκοι περιγράφονται στο απόσπασμα αυτό ως εθνικές ομάδες με κοινές ασχολίες, όπως ότι «κάθονται μαζί και καπνίζουν». Ενώ όταν πρόκειται για την περιγραφή κάποιου μεμονωμένου ατόμου, ο μοναδικός Έλληνας του κειμένου παρουσιάζεται ως βιαστικός με αινιγματικό χαμόγελο, ενώ ο Αρμένιος ως μια φιγούρα που προχωρά μέσα στο πλήθος με ένα τεράστιο σακί στους ώμους γεμάτο χρήματα.²²

Μια άλλη σημαντική μετάφραση από τα γερμανικά (που είχε μεταφραστεί από τα γαλλικά), αποτελεί το πρώτο μεγάλο έργο του Γάλλου γιατρού, περιηγητή, διπλωμάτη, ιστορικού, συγγραφέα και σημαντικού φιλέλληνα Φρανσουά Σαρλ Υγκ Λοράν Πουκβίλ, περισσότερο γνωστού ως *Πουκεβίλ*, με τίτλο *Ταξίδια εις Μωρέα, Κωνσταντινούπολιν, Αλβανίαν και πολλά άλλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τα έτη 1798-1801*. Το πρωτότυπο γαλλικό έργο εκδόθηκε το 1805, ενώ την ίδια χρονιά μεταφράστηκε στα γερμανικά και στα ρωσικά. Το απόσπασμα μιλά για τα περασμένα μεγαλεία της Αρχαίας Ελλάδας, σε αντίθεση με την κατάντηση των Ελλήνων της εποχής εκείνης, για τους κατοίκους της Σπάρτης, οι οποίοι από όλους τους κατοίκους της Πελοποννήσου είναι αυτοί που δεν άλλαξαν πολύ σε σχέση με τους αρχαίους, για τους Μανιάτες και για τις γυναίκες τους που είναι σαν τις Σπαρτιάτισσες, καθώς και για Ελληνίδες γυναίκες τόσο όμορφες όσο στην Αρχαία Ελλάδα.²³

Ένα άλλο έργο που έχει μεταφραστεί στα ρωσικά από τα γερμανικά, *Οι επιστολές από τη Μολδαβία*, είναι μια περιγραφή των πλούσιων ευγενών Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης από έναν Γερμανό περιηγητή.

²² “Шум Константинопольский. Отрывок из книги Картина Константинополя” (Ο θόρυβος της Κωνσταντινούπολης. Απόσπασμα από το βιβλίο *Εικόνες της Κωνσταντινούπολης*), *Вестник Европы* 17 (Μόσχα: 1804): 27-34.

²³ “Извлечение из путешествия г-на Пуквиля в Морею, Константинополь, Албанию и проч” (Απόσπασμα από το ταξίδι του κ. Πουκέβιλ στη Μόρια, Κωνσταντινούπολη, Αλβανία και άλλα), *Вестник Европы* 16 (Μόσχα: 1805): 283-290.

Σύμφωνα με το κείμενο, οι Αρχαίοι Έλληνες διακρίνονταν για την αστάθεια και το ύπουλο του χαρακτήρα τους, ενώ και οι σημερινοί «εκπρόσωποι» τους, οι σύγχρονοι Έλληνες, όλες τις πνευματικές τους ικανότητες τις ξοδεύουν μόνο για τη βελτίωση της τέχνης της εξαπάτησης. Οι Έλληνες διοικούν τους «καλούς» και «καημένους» Μολδαβούς στη Βλαχία. Σύμφωνα με το συγγραφέα, «οι Τούρκοι γνωρίζοντας τον ασταθή χαρακτήρα των Ελλήνων» δικαίως τους φοβούνται, καθώς είναι επικίνδυνοι λόγω του αριθμού τους, του πλούτου τους και κυρίως της πονηριάς τους.²⁴ Είναι επιρρεπείς στη διχόνοια, δωροδοκούν και συκοφαντούν, είναι ικανοί στις πολιτικές πονηριές και γι' αυτό καταφέρνουν να παίρνουν τις θέσεις των Κυβερνητών στη Βλαχία και Μολδαβία.²⁵ Τους θεωρεί φιλάργυρους, χαρακτηρίζοντας τους ως «άπληστα παλιότομαρα».²⁶ Η δικαιοσύνη στη Μολδαβία, κατά την άποψη του συγγραφέα, βρίσκεται σε άθλια κατάσταση, ακριβώς διότι είναι στα χέρια των Ελλήνων. Οι απολυμένοι Κυβερνήτες, παρά τον πλούτο τους, θα πρέπει να δείχνουν πάμφτωχοι για να μην τους ληστέψουν οι «άπληστοι» Τούρκοι υπουργοί. Περιγράφει επίσης τους τρόπους που βρίσκουν οι Έλληνες για να αποκρύψουν τα χρήματά τους, ακόμη και από το επίσημο κράτος. Και οι χαμηλόβαθμοι Έλληνες υπάλληλοι, κατά την άποψη του συγγραφέα, έχουν παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτά των υψηλόβαθμων Ελλήνων–Κυβερνητών. Ο συγγραφέας ισχυρίζεται πως αν τύχει κανένας τίμιος Έλληνας, τότε όλοι οι υπόλοιποι Έλληνες εναντιώνονται απέναντί του. Ωστόσο, ενώ συνεχίζει και με άλλα παραδείγματα, που χαρακτηρίζουν τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης αρνητικά, αποπειράται ταυτόχρονα να αναζητήσει τους λόγους που διαμόρφωσαν έναν τέτοιο χαρακτήρα στο σύγχρονο Έλληνα, βρίσκοντας τις αιτίες στη ζωή τους κάτω από τον τουρκικό ζυγό.²⁷ Παράλληλα, ο συγγραφέας διακρίνει μεταξύ των Ελλήνων πολλούς μορφωμένους και γλωσσομαθείς, καθώς οι πλούσιοι Έλληνες της Πόλης σπουδάζοντας στο εξωτερικό, αλλά και λόγω των εμπορικών συναλλαγών τους με ξένους, μαθαίνουν πολλές ξένες γλώσσες. Μερικοί από

²⁴ “Письма из Молдавии” (Επιστολές από τη Μολδαβία) *Вестник Европы* 1 (Μόσχα: 1807): 59-72, 67-68.

²⁵ Ο.π., 69.

²⁶ Ο.π., 71.

²⁷ “Письма из Молдавии” (Επιστολές από τη Μολδαβία), *Вестник Европы* 2 (Μόσχα: 1807): 137-151.

αυτούς είναι καλοί γιατροί, κυρίως όσοι σπούδασαν στην Ιταλία και Γερμανία, αλλά, για μια ακόμη φορά εκφράζεται αρνητικά ο συγγραφέας, όλοι οι υπόλοιποι γιατροί, που είναι και πολυάριθμοι, είναι τσαρλατάνοι και βγάζουν πολλά λεφτά, ενώ παρουσιάζουν πλαστά πτυχία από τη Γερμανία ή την Ιταλία και συκοφαντούν τους καλούς γιατρούς. Το εμπόριο δεν ευδοκιμεί εδώ, αλλά παραδόξως τα έσοδα του κράτους αυξάνονται, αναφέρει ο συγγραφέας με σαφή ειρωνεία. Οι Γερμανοί, οι Πολωνοί και οι Αρμένιοι έμποροι πουλάνε βοοειδή. Ενώ οι Έλληνες και οι ντόπιοι κάτοικοι περιπαίζουν τους παραπάνω και πολύ σπάνια ασχολούνται με το είδος αυτού του εμπορίου «γιατί τελευταία δεν είναι και πολύ κερδοφόρο, κατά την άποψή τους» συμπληρώνει ο συγγραφέας, δηλαδή «δεν αξίζει τον κόπο, όπως λένε αυτοί». Ασχολούνται με εισαγωγές προϊόντων από την Ευρώπη και κερδίζουν από αυτό σημαντικά ποσά. Βέβαια, δεν είναι φερέγγυοι στις συναλλαγές τους με τους εμπόρους από την Ευρώπη. Οι Εβραίοι έμποροι συκοφαντούνται από τους συμφεροντολόγους Έλληνες υπαλλήλους τους. Πάντως, ο συγγραφέας συμπληρώνει πως δεν είναι όλοι οι Έλληνες ίδιοι, δίνοντας ως παράδειγμα έναν Κυβερνήτη της Μολδοβλαχίας, για την τύχη του οποίου ωστόσο ανησυχεί, γιατί πιθανολογεί ότι θα πέσει θύμα των υπόλοιπων Ελλήνων.²⁸

Πολιτικά και στατιστικά σχόλια για την Τουρκική Αυτοκρατορία ονομάζεται ένα άλλο ανώνυμο, εκτενές, κείμενο, στο οποίο ο συγγραφέας του κάνει αναφορές και σε άλλους περιηγητές, μερικούς από τους οποίους τους κατηγορεί για την υποκειμενικότητά τους κατά την περιγραφή της Τουρκίας, ενώ άλλους τους θεωρεί αξιόπιστους, όπως π.χ. τον William Eton, στο έργο του οποίου βασίζεται και ένα μέρος του δικού του έργου. Σε ότι αφορά το εμπόριο στην Τουρκία, ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι σε γενικές γραμμές οι συνθήκες εκεί δεν ευνοούν το εμπόριο. Για τους Τούρκους γράφει πως, ακόμη και αν υπήρχαν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για να ασχοληθούν με το εμπόριο, δεν θα το εκμεταλλεύονταν λόγω οκνηρίας και ανεπιτηδειότητας, ενώ για τους Έλληνες αναφέρει ότι, αν και έχουν περισσότερο επιχειρηματικό πνεύ-

---

²⁸ “Письма из Молдавии” (Επιστολές από τη Μολδαβία), *Вестник Европы* 3 (Μόσχα: 1807): 225-235.

μα, οι συνθήκες δεν τους επιτρέπουν τη μεγάλη ανάπτυξη εμπορίου.²⁹ Τους Τούρκους τους περιγράφει ως οπισθοδρομικούς, οι οποίοι, λόγω οκνηρίας και αδιαφορίας, δεν ενδιαφέρονται για τις επιστήμες και διαβάζουν μόνο θρησκευτικά κείμενα, όπως το Κοράνι. Περιφρονούν τους άλλους λαούς, είναι υπερόπτες, άτιμοι, άσπλαχνοι και ο μόνος λόγος που δεν σκοτώνουν τους χριστιανούς που δεν ασπάστηκαν τη θρησκεία τους είναι για να μην χάσουν τους φόρους που τους πληρώνουν αυτοί. Σε αντιδιαστολή με τους Τούρκους, στους Έλληνες αναφέρεται με θετικούς προσδιορισμούς, επισημαίνοντας ότι υπερέχουν των Τούρκων σε γνώσεις και σε επιτηδειότητα, είναι ικανοί και στην παραγωγή προϊόντων και στις εμπορικές συναλλαγές, ως ναύτες είναι καλύτεροι, είναι εφευρετικός λαός, έχουν πλούσια φαντασία, ζωντάνια και επιδεξιότητα και διατήρησαν εν μέρει το πνεύμα των αρχαίων Ελλήνων παρά τη σκλαβιά. Αναφέρεται επίσης στη μόρφωση των σύγχρονων Ελλήνων και σημειώνει πως πολλά ευρωπαϊκά βιβλία μεταφράστηκαν στα ελληνικά, ενώ πολλοί νεαροί σπουδάζουν στη Γαλλία και στη Γερμανία. Τονίζει επίσης πως υπάρχουν στην Ελλάδα Έλληνες επιστήμονες που γνωρίζουν τα αρχαία ελληνικά. Σχετικά με τη νεοελληνική γλώσσα, γράφει πως αν και διαφέρει κατά πολύ από τα αρχαία ελληνικά χαρακτηρίζεται από καλλιφωνία και μέτρο. Οι νεοέλληνες, όπως και οι αρχαίοι, αγαπούν την ελευθερία. Αναφέρει, βέβαια, ο συγγραφέας πως εξαιτίας της σκλαβιάς και των καταπίεσεων αλλάζει ο χαρακτήρας των σύγχρονων Ελλήνων, οι οποίοι διατηρούν πάντως μεγάλη εξωτερική ομοιότητα με τους αρχαίους (είναι πρότυπα για να φτιάξεις μια προτομή του Απόλλωνα, σύμφωνα με τον William Eton, ενώ σύμφωνα με τον Πουκεβίλ οι γυναίκες είναι ωραίες «όπως οι αρχαίες»³⁰).

Το 1816 στο περιοδικό *Сын Отечества* αναδημοσιεύεται από το γερμανικό Τύπο ένα άρθρο με τίτλο «Η μελλοντική μοίρα των Ελλήνων. Οι ταπεινές σκέψεις ενός ιδιώτη», ενός συγγραφέα με το όνομα Μέρκελ. Το άρθρο, μεταξύ άλλων, αναφέρεται στην ανάγκη της απελευθέρωσης των Ελλήνων και πως «το χρέος του Χριστιανισμού και της ανθρωπότητας απαιτεί να χρησιμοποιηθούν όλες οι δυνάμεις για να

²⁹ “Политические и статистические замечания о Турецкой Империи” (Πολιτικά και στατιστικά σχόλια για την Τουρκική Αυτοκρατορία), *Вестник Европы* 14 (Μόσχα: 1807): 137.

³⁰ Ο.π., 149-153.

ανατραπεί η δεινή κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι απόγονοι των Αρχαίων Αθηναίων και Σπαρτιατών». Και σε άλλο σημείο, γράφει ο συγγραφέας, «Στην Ευρώπη η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατέστρεψε το κράτος του πιο μορφωμένου, πλούσιου και του πιο ευγενούς λαού εκείνου του αιώνα», σχόλιο που συμπληρώνει με τη, σε άλλο σημείο του κειμένου του, φράση «Οι ψυχές όλων των κατακτημένων λαών, ιδιαίτερα των Ελλήνων, φλέγονται για τους άξιους δόξας προγόνους τους και για την ακατάπαυστη επιθυμία να απελευθερωθούν από τα επονείδιστα δεσμά».³¹

Ο συντάκτης του άρθρου, επίσης, μιλά για την απαθή στάση της Αγγλίας απέναντι στα «μαρτύρια ενός από τα εξυπνότερα έθνη του ευρωπαϊκού μας κόσμου, το οποίο βρίσκεται κάτω από τον άδικο, βάρβαρο ζυγό» και συμπληρώνει πως

«η αλήθεια είναι ότι αυτό το κράτος» (η Αγγλία δηλαδή) «δεν θα θυσίαζε την παραγωγή προϊόντων των δικών της κατοίκων προς όφελος κατοίκων άλλων κρατών. Η τέχνη και τα χειρωνακτικά επαγγέλματα, το εμπόριο και η διαφώτιση μέσω επιστημών όλης της πνευματικώς προηγμένης κοινότητας θα είχαν ανέβει σε άριστο επίπεδο, εάν οι Έλληνες, με τα χαρίσματα που τους διακρίνουν και τη δύναμη της ψυχής τους, προσχωρούσαν εκ νέου στην κοινότητα αυτήν».³²

Τέλος, είναι αξιοσημείωτο ότι στα γερμανικά κείμενα συναντάμε πλήθος αποσπασμάτων που αναφέρονται στον Αλή Πασά των Ιωαννίνων. Σε ένα από αυτά διαβάζουμε πως ο Αλή Πασάς φέρεται στους Έλληνες ανθρώπινα διότι «του είναι απαραίτητοι για να υπηρετούν σε διάφορες θέσεις για τις οποίες οι Αλβανοί είναι εντελώς ανίκανοι και τις οποίες δεν μπορεί να τις αναθέσει σε κανέναν από τους Τούρκους».³³ Ο Αλή Πασάς συμμετέχει σε ό,τι έχει να κάνει με την εκπαίδευση των Ελλήνων και τους επιτρέπει ακόμη και ελληνικό πανεπιστή-

³¹ G. Merkel, “Будущая судьба Греции. Скромное размышление частного человека” (Η μελλοντική μοίρα των Ελλήνων. Οι ταπεινές σκέψεις ενός ιδιώτη), *Сын Отечества* 32, τεύχ. 34 (Αγ. Πετρούπολη: 1816): 69.

³² Ο.π., 72.

³³ “Жизнь и характер Али-Паши” (Η ζωή και ο χαρακτήρας του Αλή Πασά), *Вестник Европы* 12 (Μόσχα: 1817): 291.

μιο να ιδρύσουν στα Γιάννενα. Στο σημείο του κειμένου αυτού υπάρχει, βέβαια, υποσημείωση, στην οποία αναφέρεται ότι το Πανεπιστήμιο ακόμη δεν υπάρχει – ωστόσο υπάρχουν ήδη δύο Σχολές στα Γιάννενα, οι οποίες φέρουν τα ονόματα των ευεργετών τους, των κυρίων Ζωσιμά και του κυρίου Καπλάνη. Επίσης, στο κείμενο αυτό αναφέρεται η μαρτυρία ενός Γιαννιώτη, η οποία δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Ερμής ο λόγιος*, σύμφωνα με την οποία

«Στην πρώτη Σχολή η διδασκαλία γίνεται με λανθασμένη μέθοδο και συνεπώς δεν έχει επιτυχία. Επιπλέον ο επόπτης, άνθρωπος οπισθοδρομικός, απαγόρευσε αυστηρά στους μαθητευόμενους να μαθαίνουν ευρωπαϊκές γλώσσες, γιατί εξαιτίας τους μπορεί να γίνουν άθεοι. [...] Στην άλλη Σχολή τα πράγματα πάνε καλύτερα, αλλά και εκεί ο δάσκαλος ασχολείται περισσότερο με το εμπόριο, παρά με τη διδασκαλία».

Απεναντίας, στο κείμενο αυτό υπάρχουν πολύ θετικά σχόλια για τις ελληνικές σχολές της Σμύρνης, της Χίου και των Κυδωνιών.³⁴

Κείμενα μεταφρασμένα από τα αγγλικά

Αποσπάσματα τα οποία περιέχουν μερικές ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για την Τουρκία, Συρία και Αίγυπτο, τιλοφορείται η ρωσική μετάφραση³⁵ ενός αγγλικού κειμένου του William Wittman,³⁶ στο οποίο ο συγγραφέας προβαίνει σε αντιδιαστολή των εννοιών του χριστιανικού και μουσουλμανικού κόσμου, γράφοντας ότι οι Τούρκοι, που αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος της αιγυπτιακής πόλης Ροζέτα, δεν είναι ικανοί να καθαρίσουν το Δέλτα του ποταμού Νείλου, πράγμα που θα

³⁴ Ο.π., 292-293.

³⁵ “Отрывки, содержащие некоторые любопытные подробности о Турции, Сирии и Египте” (Αποσπάσματα τα οποία περιέχουν μερικές ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για την Τουρκία, Συρία και Αίγυπτο), *Вестник Европы* 20 (Μόσχα: 1804): 289.

³⁶ Πρόκειται για το οδοιπορικό του William Wittman, μέλους της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής που συμμαχίσε με τον Οθωμανικό Στρατό για να βαδίσει εναντίον του Ναπολέοντα, ο οποίος είχε επιτεθεί στην Αίγυπτο, βλ. για το πρωτότυπο κείμενο, στα αγγλικά, W. Wittman, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria, and across the Desert into Egypt during the years 1799, 1800, and 1801, in Company with the Turkish Army, and the British Military Mission* (London: T. Gillet for Richard Phillips, 1803).

επέτρεπε την απρόσκοπτη διέλευση των πλοίων και θα έφερνε απίστευτα οφέλη στο εμπόριο, διότι αυτό απαιτεί ενεργητικότητα δράση και υπομονή, ενώ αν η πόλη κατοικούνταν από περισσότερους Χριστιανούς θα ήταν πολύ πιθανόν να κάνουν τα παραπάνω.³⁷ Η επόμενη περιγραφή είναι αυτή της Ρόδου, στην οποία ο συγγραφέας αναφέρεται στην εκκλησία ενός αμιγώς ελληνικού χωριού και στις σκαλιστές ξύλινες εικόνες της που είναι δουλεμένες με μεγάλη επιδεξιότητα,³⁸ μια αναφορά που συνδυάζει το θρησκευτικό, χριστιανικό, στοιχείο των Ελλήνων και την επιδεξιότητά τους, που φανερώνεται ακόμη και στον τρόπο που φιλοτεχνούν τις θρησκευτικές εικόνες. Ο συγγραφέας, επίσης, βλέπει τη σύγχρονη Ελλάδα ως απόγονο της ένδοξης Αρχαίας Ελλάδας, κάνοντας αναφορά στο θρύλο για τον «ξακουστό στην αρχαιότητα Κολοσσό της Ρόδου»,³⁹ ενώ σε ό,τι αφορά το νησί Στάνγκο γράφει ότι πρόκειται για το νησί Κως της αρχαιότητας.⁴⁰ Κάτοικοι σε αυτά τα νησιά είναι Τούρκοι, Έλληνες και Εβραίοι. Τις γυναίκες, όπως και τα παιδιά, των Ελλήνων και των Εβραίων της Ρόδου ο συγγραφέας τις βρίσκει πολύ όμορφες, αλλά κακοντυμένες, καθώς περιτυλίζουν τις κεφαλές τους με πολλές μαντήλες. Οι εύποροι Έλληνες, άντρες και γυναίκες, είναι ντυμένοι σαν τους Χριστιανούς Κωνσταντινουπολίτες.⁴¹

Στη ρωσική μετάφραση ενός άλλου αγγλικού κειμένου που είχε δημοσιευθεί στο περιοδικό *The monthly repertory of english literature etc.*, με τίτλο «Μανιάτες», αυτοί αρχικά περιγράφονται ως άτομα που

«αυτοαποκαλούνται ως οι απόγονοι των αρχαίων Σπαρτιατών», ενώ «οι έφηβοί τους είναι άξια αποσπόρια των μεγάλων προγόνων τους, ο καθένας τους επιχειρεί να ξεχωρίσει από τους άλλους στην επιδέξια κλοπή, με εξαιρετική δεξιοτεχνία κλέβουν από τους γείτονές τους τους καρπούς, ψωμί και άλλα εφόδια ζωής και καυχούνται γι' αυτήν τη δραστηριότητα τους σαν να είναι κάποιο είδος αρετής».⁴²

³⁷ «Отрывки», 296.

³⁸ Ο.π., 304.

³⁹ Ο.π., 302.

⁴⁰ Ο.π., 308.

⁴¹ Ο.π., 301-302, 306-307.

⁴² «Майноты» (Μανιάτες), *Вестник Европы* 22 (Μόσχα: 1808):, 143.

Το μειωτικό ουσιαστικό «αποσπóρια» και η ειρωνική αναφορά στην ομοιότητα των σύγχρονων Ελλήνων με τους αρχαίους ως προς τα αρνητικά στοιχεία του χαρακτήρα τους αντικαθίστανται στη συνέχεια από έναν εξαιρετικά θετικό λόγο για τις αρετές των Μανιατών. Έτσι, ο συγγραφέας αναφέρει ότι η σωματική τιμωρία δεν συμπεριλαμβάνεται στα έθιμα τους ούτε τιμωρούν με θάνατο, αλλά επιβάλουν στον κλέφτη απλώς να πληρώσει την επταπλάσια αξία του κλοπιμαίου. Για να κλέψουν δεν χρησιμοποιούν ποτέ δόλο ή βία, διαφορετικά θα χάσουν την καλή τους φήμη για όλο το υπόλοιπο της ζωής τους. Ταυτόχρονα χαρακτηρίζει τους νεαρούς Μανιάτες ως «ανιδιοτελείς» και «εγκρατείς». Αναφέρεται επίσης στα λόγια των ίδιων των Μανιατών, οι οποίοι πιστεύουν πως «όλος ο θησαυρός του κόσμου δεν αξίζει τη ζωή ενός ανθρώπου». Άλλωστε, συνεχίζει ο συγγραφέας, τα κλοπιμαία ποτέ δεν έχουν μεγάλη αξία μιας και πρόκεινται συνήθως για καρπούς και φυτά. Ως μεγαλύτερο αντικίνητρο, για την καταπολέμηση της ροπής τους προς την κλοπή, θεωρούν οι Μανιάτες την απόφαση του ιερέα να στερήσει από τον κλέφτη τη Θεία Κοινωνία.⁴³ Εκτός από θρήσκοι, όμως, κατά το συγγραφέα, οι Μανιάτες είναι και φιλόξενοι, έχουν στενές συγγενικές σχέσεις, ενώ είναι και θαρραλέοι, ακόμη και οι γυναίκες τους, οι οποίες «κληρονόμησαν το πνεύμα και την ανδρεία των Λακεδαιμόνιων».⁴⁴

Κείμενα μεταφρασμένα από τα ελληνικά

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζουν τα κείμενα που είναι μεταφρασμένα από τα ελληνικά, πολλά από τα οποία αποτελούν κείμενα του δημόσιου λόγου και της πολιτικής ζωής της εποχής εκείνης. Ένα στοιχείο που αυξάνει το ενδιαφέρον για τα κείμενα αυτά είναι ότι εμφανίζονται στο ρωσικό Τύπο ταυτόχρονα με τις μεταφράσεις των άλλων ξενόγλωσσων κειμένων και όχι αργότερα, όπως θα ήταν πιθανώς αναμενόμενο λόγω της υπόδουλης κατάστασης των Ελλήνων. Μάλιστα, στο περιοδικό *Вестник Европы* η πρώτη αναφορά στους νεότερους Έλληνες γίνεται στο δεύτερο κίόλας τεύχος του 1802 με την επιλογή της σύνταξης του περιοδικού να δημοσιεύσει τη μετάφραση ενός

---

⁴³ Ο.π., 143-144.

⁴⁴ Ο.π., 144, 146.

ελληνικού κειμένου. Πρόκειται για την επιστολή των Ελλήνων από την Κορφοῦ, η οποία αναφέρεται στην Επτάνησο Πολιτεία. Στο κείμενο υπάρχει πρόλογος από τη σύνταξη του περιοδικού, όπου αναφέρεται ότι οι Ρώσοι θα πρέπει να συμμετέχουν στα δρώμενα για την τύχη αυτής της Πολιτείας, μιας και κάποτε ήταν δική τους κατάκτηση, ενώ γίνεται αναφορά και στη γενναιότητα των Ρώσων. Διαπιστώνουμε ότι η δημοσίευση αυτή είναι συνδεδεμένη με την επικαιρότητα της ρωσοτουρκικής σύμβασης της εποχής εκείνης και τη δημιουργία του πρώτου ημιαυτόνομου ελληνικού κρατιδίου, της Επτανήσου Πολιτείας.

Οι Έλληνες της Κορφοῦ μέσα στην επιστολή τους εκφράζουν την ελπίδα τους ότι η Πολιτεία τους σύντομα θα προοδεύσει στις τέχνες και επιστήμες και πως το δαιμόνιο και τα ταλέντα των Ελλήνων, το καλό κλίμα της Ελλάδας και η καλή τοποθεσία των νησιών της που ευνοεί το εμπόριο, σε συνδυασμό με την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων, υπόσχονται την άνθηση της χώρας. Η επιστολή καταλήγει αναφέροντας ότι οι Έλληνες της Κορφοῦ έχουν ήδη στείλει σε αποστολές σε διάφορα μέρη του κόσμου κοντά στα 300 εμπορικά πλοία.⁴⁵ Έτσι, σε ένα από τα πρώτα κιόλας ελληνικά κείμενα που δημοσιεύονται στο ρωσικό Τύπο εντοπίζουμε αναφορές στην άμεση σχέση των Ελλήνων, όχι μόνο με τα γράμματα, αλλά και με το εμπόριο, καθώς και στο δαιμόνιο και στη χαρισματική φύση του Έλληνα.

Ένα άλλο ελληνικό κείμενο περιέχει την επιστολή από την Κορφοῦ με την ομιλία του Ζακυνθινού κόμη Μοτσενίγο στη Συντακτική Συνέλευση, ενός έμπειρου διπλωμάτη της Ρωσίας στην Τοσκάνη, τον οποίο ο τσάρος έστειλε στην Κέρκυρα για να συγκαλέσει συντακτική συνέλευση που θα κατάρτιζε νέο σύνταγμα, το οποίο εν τέλει ψηφίστηκε στις 16 Οκτωβρίου 1803. Η επιστολή, με την ομιλία του κόμη, δημοσιεύεται το Νοέμβριο, δηλαδή, αμέσως μετά την ψήφιση του νέου συντάγματος και σε αυτήν γίνεται λόγος για όλα τα παραπάνω και την καλοσύνη του τσάρου, χάρις στον οποίο τα ταλέντα και η αξιοπρέπεια των Ελλήνων θα αναβιώσουν ξανά.⁴⁶

⁴⁵ “Κορφυ, 10 ноября” (Κορφοῦ, 10 Νοεμβρίου), *Вестник Европы* 2 (Μόσχα: 1802): 94-95.

⁴⁶ “Письмо из Корфу” (Επιστολή από την Κορφοῦ), *Вестник Европы* 21-22 (Μόσχα: 1803): 127-131.

Τέλος, σε ένα άλλο, μεταφρασμένο στα ρωσικά, ελληνικό κείμενο της εποχής, με τίτλο *Η Έκθεση της Γερουσίας του Ιονίου σχετικά με την πρόταση του Γραφείου Εξωτερικών Υποθέσεων*, υπάρχει αναφορά σε μια πρόταση του Γραφείου Εξωτερικών Υποθέσεων της Κέρκυρας προς τη Γερουσία της Κέρκυρας, στην οποία προτείνεται, με αφορμή το θάνατο του λόγιου Έλληνα Ευγένιου Βούλγαρη που ζούσε στη Ρωσία, να εκδοθεί ψήφισμα στο οποίο να εκφράζεται η ευγνωμοσύνη προς τον «πολίτη» Ευγένιο Βούλγαρη για τις υπηρεσίες του προς την πατρίδα, αλλά και να περιέχεται η παρότρυνση προς τους υπόλοιπους πολίτες να αυξήσουν το ήδη υπάρχον ενδιαφέρον τους για τις επιστήμες και τα γράμματα. Στο κείμενο αναφέρεται, επίσης, πόσο σπουδαίος ήταν ο Βούλγαρης και πώς αυτός, χάρις στην εύνοια που του έδειχνε ο τσάρος, έπεισε τον τελευταίο να δείξει ενδιαφέρον για την πατρίδα του Βούλγαρη (την Κέρκυρα). Επίσης, επισημαίνεται ότι ο Βούλγαρης τόσο στη ζωή, όσο και μετά θάνατον, συνεχίζει να προσφέρει στην πατρίδα του, την οποία είδε με ενθουσιασμό να ξυπνά από το λήθαργο, να βαδίζει προς την ελευθερία και το μεγαλείο και να παίρνει τη μορφή μιας νέας σύγχρονης Ελλάδας, ενώ στην πνευματική διαθήκη του άφησε πολύτιμα αντικείμενα για τη λειτουργία των σχολείων, τα οποία προσπαθούσαν να μορφώσουν τον απλό λαό. Τέλος, στο κείμενο αναφέρεται ότι η παραπάνω πρόταση εγκρίθηκε από τη Γερουσία.⁴⁷

Συμπεράσματα

Από την έρευνά μας προκύπτει ότι υπάρχει πλήθος μεταφράσεων ξενόγλωσσων κειμένων στο ρωσικό Τύπο της εποχής, στις οποίες ο αναγνώστης συναντά το σύγχρονο Έλληνα στα προεπαναστατικά χρόνια. Αυτό αποδεικνύει πως το ενδιαφέρον στη Ρωσία για τους σύγχρονους Έλληνες υπήρξε εξίσου υψηλό με εκείνο της Ευρώπης, κάτι που επιβεβαιώνει, άλλωστε, το γεγονός της αναδημοσίευσης χωρίς χρονική υστέρηση, στο ρωσικό περιοδικό Τύπο, μεταφράσεων ξενόγλωσσων κειμένων που ασχολούνται με το θέμα.

---

⁴⁷ Βλ. “Донесение Ионийскому Сенату от Камеры иностранных дел” (Η Έκθεση της Γερουσίας του Ιονίου σχετικά με την πρόταση του Γραφείου Εξωτερικών Υποθέσεων), *Вестник Европы* 24 (Μόσχα: 1806): 301-304.

Τα μεταφρασμένα κείμενα έχουν συνήθως την εξής μορφή: α) ειδήσεις στις στήλες των περιοδικών που αφορούν τα πολιτικά γεγονότα της εποχής, ένα μέρος των οποίων είναι γραμμένες από τους Ρώσους, αλλά το μεγαλύτερο μέρος τους είναι μεταφρασμένες από τον ξένο Τύπο και β) μεταφρασμένα ταξιδιωτικά κείμενα, κυρίως από τα γαλλικά, γερμανικά και αγγλικά. Αντίθετα, μεταφρασμένα λογοτεχνικά έργα με θέμα τη σύγχρονη Ελλάδα και το σύγχρονο Έλληνα είναι ελάχιστα και ακόμη και αυτά που υπάρχουν δεν προβάλλουν τη στερεοτυπική εικόνα του σύγχρονου Έλληνα. Φυσικά, τα μεταφρασμένα κείμενα συνυπάρχουν με τα πρωτότυπα ρωσικά κείμενα, η μελέτη των οποίων αποτέλεσε αντικείμενο άλλης δημοσίευσής μας, όπως αναφέραμε παραπάνω (βλ. υποσημείωση 3).

Προκύπτει με σαφήνεια, θεωρούμε, ότι οι Ρώσοι συγγραφείς έχουν επηρεαστεί από τα προγενέστερα ξενόγλωσσα κείμενα, κάτι που ομολογούν και οι ίδιοι στα πρωτότυπα ρωσικά κείμενα της εποχής. Ενδεικτικά, αναφέρουμε το σύγγραμμα του Ρώσου διπλωματικού υπαλλήλου Pavel Svin'in, που παρακολούθησε τις επιχειρήσεις του ρωσικού στόλου στη Μεσόγειο την περίοδο 1805-10, το οποίο εκδόθηκε το 1819 και στο οποίο ο συγγραφέας, προτού παρουσιάσει τα στοιχεία για τους Μανιάτες, ενημερώνει τον αναγνώστη ότι τους Μανιάτες τους έχουν ήδη περιγράψει δύο Γάλλοι, τους οποίους ο Βοναπάρτης έστειλε στο Μωριά για να μάθουν τις συνήθειες και τα ήθη αυτού του μοναδικού λαού, ενώ συμπληρώνει ότι και Άγγλοι έχουν συγγράψει παρόμοια κείμενα, καταλήγοντας πως και οι Γάλλοι και οι Άγγλοι απεικονίζουν τους Μανιάτες ως άξιους απογόνους των δοξασμένων Λακεδαιμονίων.⁴⁸

Παρόλο, όμως, που αναμφίβολα υπάρχει επιρροή των ξενόγλωσσων κειμένων στους Ρώσους συγγραφείς, από την άλλη, παρατηρούμε συχνά, στα πρωτότυπα ρωσικά ταξιδιωτικά κείμενα, κριτικά σχόλια για τα αντίστοιχα κείμενα που έχουν γραφεί σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες από δυτικοευρωπαίους περιηγητές.

---

⁴⁸ P. P. Svin'in, *Воспоминания на флоте* (Απομνημονεύματα από το ναυτικό) (Αγ. Πετρούπολη: В.Плавильщиков, 1819), τ. 2, 90-91.

Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα κριτικά σχόλια του Ρώσου αξιωματικού του στόλου Vladimir Bronevskij για τα, κατ' αυτόν, συχνά λανθασμένα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν οι ξένοι ταξιδιώτες και επισκέπτες της Ανατολής.⁴⁹

Ένα δεύτερο τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα σχόλια του Ρωσοπολωνού Ιωσήφ Σενκόβσκι (Osip Ivanovich Senkovsky), συγγραφέα, κριτικού και δημοσιογράφου, με γνώσεις πολλών ξένων γλωσσών, ανάμεσα σε αυτές και της ελληνικής, ο οποίος ασχολείται με τη μελέτη της Ανατολής και γράφει ότι, προς μεγάλη του λύπη, σχεδόν όλοι οι Ευρωπαίοι οδοιπόροι ταξιδεύουν με τους μεταφραστές χωρίς οι ίδιοι να γνωρίζουν τις γλώσσες της Ανατολής και πως εξαιτίας αυτού είναι αδύνατον να βασιστεί κανείς σε όσα γράφουν και δημοσιεύουν.⁵⁰

Ίσως, το πιο χαρακτηριστικό, όμως, παράδειγμα, για την κριτική στάση που συχνά τηρείται στη Ρωσία απέναντι στα δυτικοευρωπαϊκά κείμενα της εποχής, αποτελεί η μεγάλη συζήτηση γύρω από το «Οδοιπορικό» του Σατωμπριάν. Έτσι, για παράδειγμα, στη στήλη «Σύντομες αναδημοσιεύσεις, νέα και σχόλια», του περιοδικού *Вестник Европы*, διαβάζει το 1817 ο Ρώσος αναγνώστης, πως υπάρχει ένας Έλληνας γιατρός, ο Διονύσης Αβραμινίτης,⁵¹ ο οποίος αποδεικνύει ότι το έργο του Σατωμπριάν έχει πολλές ανακρίβειες και ισχυρίζεται πως στην πραγματικότητα ο Σατωμπριάν δεν είχε κάνει τα συγκεκριμένα ταξίδια με

⁴⁹ V. I. Bronevskij, “Характер нынешних Греков и Турок” (Ο χαρακτήρας των σημερινών Ελλήνων και Τούρκων), *Сын Отечества* 54, τεύχ. 22 (Αγ. Πετρούπολη: 1819): 108, 114-115, 119.

⁵⁰ “Отрывки из писем Иосифа Сенковского, путешествующаго по Греции. Константинополь, 24 марта 1820 года” (Αποσπάσματα από τις επιστολές του Ιωσήφ Σενκόβσκι, περιηγητή στην Ελλάδα. Κωνσταντινούπολη, 24 Μαρτίου του 1820), *Сын Отечества* 64, τεύχ. 37 (Αγ. Πετρούπολη: 1820): 176-177.

⁵¹ Προφανώς η δημοσίευση αναφέρεται στο Διονύσιο Αβραμιώτη, γιατρό από τη Ζάκυνθο που εξέδωσε στα Ιταλικά μια διασκευή του *Οδοιπορικού* του Σατωμπριάν, ο οποίος εκθειάζει μεν το Σατωμπριάν για το φιλελληνισμό του, το έργο του, τη συγγραφική του δύναμη και τη «γοργή απορροφητικότητα που είχε ταξιδεύοντας» (όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο συγγραφέας), επισημαίνοντας ωστόσο ότι το σύγγραμμα του Σατωμπριάν δίνει την εντύπωση ότι αυτός έμεινε για πολύ καιρό στον ελληνικό χώρο, ενώ πέρασε μόλις 50 μέρες στην Ελλάδα, στην οποία μάλιστα επικρατούσαν και τεράστιες δυσκολίες μετακίνησης, από τόπο σε τόπο, την εποχή εκείνη. Βλ. “Chateaubriand Francois-Auguste-René vicomte de: Ευφυής Ρομαντικός Φιλέλληνας,” www.peri-grafis.net/ergo.php?id=1339 (ανάκτ. 9-10-2022).

τον τρόπο που τα περιγράφει, θέση που φαίνεται να ασπάζεται και το ρωσικό περιοδικό.⁵²

---

⁵² “Краткие выписки, известия и замечания” (Σύντομες αναδημοσιεύσεις, νέα και σχόλια) στο *Вестник Европы* 10 (Μόσχα: 1817): 158.

Μαίρη Μικέ

ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΟΥ ΔΑΙΜΟΝΙΟΥ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ (ΠΕΡ. 1875-1900)

---

* Το ερευνητικό έργο υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «1η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών και την προμήθεια ερευνητικού εξοπλισμού μεγάλης αξίας» (Αριθμός Έργου: 1220).

Η ιστορία του *δαιμονίου* στη μακρά διάρκεια του χρόνου, από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας, αναδεικνύει και προβάλλει, όπως είναι γνωστό, ποικίλες σημασίες: υπερφυσική δύναμη, θεϊκή παρορμητική ή/και αποτρεπτική φωνή κατά τον τρόπο του «σωκρατικού δαιμονίου»,¹ δημιουργική μανία, πνεύμα αναπόσπαστα δεμένο με το διαβολικό κακό, άλλοτε πάλι συστατικό συνδυασμένο με τον ορθό λόγο, άλογη χειμαρρώδης και ανεξέλεγκτη δύναμη του υποσυνειδήτου που μπορεί να οδηγήσει και σε καταστροφικά ή αυτοκαταστροφικά αποτελέσματα, κατεξοχήν ιδιότητα ενός ένθεου και ισόθεου ρομαντικού καλλιτέχνη, δημιουργική ορμή που καθοδηγεί αφενός σε επιτυχείς επιχειρηματικές δραστηριότητες ή σε επιδέξιες πανούργες κινήσεις με στόχο την εξαπάτηση ή και την παράκαμψη προκειμένου να αποφευχθεί ο κάθε λογής έλεγχος, το *δαιμόνιο* εισβάλλει ορμητικά, μεταξύ άλλων, στους κόσμους της επιθυμίας, της ανάγκης, της δημιουργικής καλλιτεχνίας· άλλοτε επενεργεί σε ορισμένα προικισμένα και ταλαντούχα υποκείμενα εν είδει υπερχειλίζουσας δύναμης και άλλοτε πάλι, σύμφωνα με κυρίαρχους λόγους κάθε εποχής, ενδύεται με ιστορικά, εθνικά, φυλετικά ή και έμφυλα χαρακτηριστικά. Διότι και η μελέτη λογοτεχνικών κειμένων επιβεβαιώνει αλλά και υπογραμμίζει την επιστημονική παραδοχή ότι το *δαιμόνιο* είναι μια ιστορική κατηγορία, αποφυσικοποιημένη, καθώς διαμορφώνει και διαμορφώνεται από ευρύτερα πολιτισμικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα με διαφορετικές κάθε φορά σημασιοδοτήσεις. Με άλλα λόγια, το *δαιμόνιο* δείχνει πρωτίστως την ελαστικότητά του και τη δυνατότητά του όχι απλώς να προσαρμόζεται στοχαστικά σε κυρίαρχους και πυκνούς λόγους των

---

¹ Πλάτων, *Φαῖδρος* 244a: νῦν δὲ τὰ μέγιστα τῶν ἀγαθῶν ἡμῖν γίνεται διὰ μανίας, θεῖα μέντοι δόσει διδομένης, και *Φαῖδρος* 265a: Μανίας δέ γε εἶδη δύο, τὴν μὲν ὑπὸ νοσημάτων ἀνθρωπίνων, τὴν δὲ ὑπὸ θείας ἐξαλλαγῆς τῶν εἰωθότων νομίμων γιγνομένην και στη συνέχεια αναφέρονται τα τέσσερα εἶδη θεϊκῆς μανίας: *Φαῖδρος* 265b: Τῆς δὲ θείας τεττάρων θεῶν τέτταρα μέρη διελόμενοι, μαντικὴν μὲν ἐπίπνοϊαν Ἀπόλλωνος θέντες, Διονύσου δὲ τελεστικὴν, Μουσῶν δ' αὖ ποιητικὴν, τετάρτην δὲ Ἀφροδίτης καὶ Ἔρωτος.

καιρών στη δημόσια σφαίρα αλλά και να συμμετέχει στους ποικίλους μετασχηματισμούς τους.

Η θέση αυτή καθορίζει εν πολλοίς και τη μέθοδο που ακολουθείται, με τη διασταύρωση ιστορικών-γραμματολογικών συμφραζομένων με θεωρητικές προτάσεις. Καθώς αναδύεται μια διπλή ιστορικότητα, η χρονική στιγμή συγγραφής και δημοσίευσης των κειμένων και η στιγμή της σύγχρονης αναγνωστικής πρακτικής, η συνομιλία που επιχειρείται λαμβάνει υπόψη και ταυτοχρόνως συνειδητοποιεί τους μετασχηματισμούς και τις μεταβολές κατά τη διάρκεια της κίνησης ανάμεσα στο υποψιασμένο παρόν της ανάγνωσης και στο παρελθόν της γραφής.

Αν όμως η ιστορικοποίηση του *δαιμονίου* συνιστά την μία επιστημονική παραδοχή, στην περίπτωση των λογοτεχνικών κειμένων χρειάζεται να κατατεθεί και μία δεύτερη: η μυθοπλαστική αφήγηση ελέγχεται όχι για την πραγματολογική διάσταση των αφηγουμένων, όχι δηλαδή για το αν ψεύδεται ή, πολύ περισσότερο, αν αντανακλά την ιστορική πραγματικότητα, αλλά για τον τρόπο πρόσληψης, αναπαράστασης και άρα ερμηνείας της. Επιπλέον, επειδή η μυθοπλασία παράγει τη δική της αλήθεια με κοινωνική και ιδεολογική σημασία και κατεργάζεται την ιδεολογία της μέσω μυθοπλαστικών τρόπων και αφηγηματικών στρατηγικών, συνιστά έναν τρόπο ανάγνωσης που δεν στερεί από το μυθοπλαστικό κείμενο ούτε το δικαίωμα επινόησης αλλά ούτε και το δικαίωμα συμμετοχής στο πλέγμα δημοσίων λόγων γύρω από τα τεκταινόμενα, όπως ήδη τονίστηκε. Το ερώτημα λοιπόν εξειδικεύεται: Πώς δρομολογούν οι συγγραφείς (ποικίλες) σκηνοθεσίες των προσώπων και πώς ενδεχομένως προχωρούν σε μετασχηματισμούς της γραφής δοκιμάζοντας στο ναρκοθετημένο πεδίο της αφηγηματικής αναπαράστασης, της τροπικότητας του λόγου, της πλοκής και της ιδεολογίας νέες διασταυρώσεις ανάμεσα στην ιστορική σημασιοδότηση και τη μυθοπλασία με κεντρικό σημείο διασταύρωσης το *δαιμόνιο*;

Στην παρούσα εργασία εξετάζονται νεοελληνικά πεζογραφικά κείμενα που εκδίδονται ή δημοσιεύονται στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, οπότε κι εντοπίζονται πυκνές διασταυρώσεις ενός αστικού συγκροτήματος μ' ένα διαφορετικό σύστημα αξιών που διεκδικεί επίμονα την εγκαθίδρυσή του. Αν στα χρόνια που προετοιμάζουν τον ξεσηκωμό του γένους, όπως δείχνουν λογοτεχνικά κείμενα, το *δαιμόνιο*

συνδέεται με τον ορθό λόγο και εντάσσεται στο κλίμα των ιδεών του Γαλλικού Διαφωτισμού, ενισχύοντας τα ευρύτερα δίκτυα της παιδείας· ή, ακόμη, αν στα μετεπαναστατικά χρόνια με τη συντριβή του καλάμου και τον αγώνα «[σ]την παλαιούσαν Ελλάδα»² ο ρόλος του *δαιμονίου* αλλάζει και κινητοποιεί με ορμή κατεξοχήν τον άρρενα πολεμιστή του εθνορομαντικού ιστορικού μυθιστορήματος ενώ δεν παραλείπει να δείχνει την αποτρόπαιη όψη του σε περιπτώσεις ανατροπής έμφυλων στερεοτύπων ή (αντ)εθνικών ερωτικών επιθυμιών, στα χρόνια που συζητούμε σημειώνονται κι εξετάζονται μετατοπίσεις και διολισθήσεις σημασιών του *δαιμονίου* που, στις περισσότερες εμφανίσεις του τουλάχιστον, περιβάλλεται μ' έναν επιχειρηματικό μανδύα επιδεικνύοντας δεξιότητες στην αύξηση του πλούτου ή πανουργίες για την εξαπάτηση και την αποφυγή κάθε ελέγχου. Τούτο δεν σημαίνει φυσικά τη μονοκρατορία ή/και μονοχρωμία του επιχειρηματικού δαιμονίου· δίπλα στην πυκνή κι εντατική σημασία του εντοπίζονται και άλλες, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με το δημοσιογραφικό *δαιμόνιο* του Σβούρα, μυθοπλαστικού προσώπου στο πρώτο «πολιτικοκοινωνικόν» μυθιστόρημα του εικοσιπεντάχρονου δημοσιογράφου της *Ακροπόλεως* Γεράσιμου Βώκου, με τίτλο *Ο κύριος Πρόεδρος* (1893).³

Το πεδίο εξέτασης των σχετικών αναπαραστάσεων του *δαιμονίου* στα χρόνια που συζητούμε εντοπίζεται τόσο στην πρωτεύουσα με τα «καθημερινά φθασίματα των ομογενών» όσο και στην ύπαιθρο: αφενός την απαίδευτη που προσφέρει εύφορο χώρο για να βλαστήσουν παράσιτα και αφετέρου την χοϊκή-αγροτική συνδυασμένη με οργανικές ή βιολογικές μεταφορές.

Τα αφηγηματικά κείμενα λειτουργούν παραδειγματικά και επιλέγονται διότι αποτελούν ικανές πύλες εισόδου στην προβληματική που εξετάζουμε προσφέροντας ευκρινείς εγκάρσιες τομές. Στο υπό συγκρότηση σώμα συμπεριλαμβάνονται κείμενα, τα οποία σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό προσλαμβάνουν κι επεξεργάζονται μυθοπλαστικά το επιχειρηματικό *δαιμόνιο* με ποικίλους ρητορικούς τρόπους και αφηγηματικές τεχνικές: Άγγελος Βλάχος, «Λαυριακής μετοχής απομνημονεύματα» (1874)· Δημήτριος Βικέλας, *Λουκής Λάρας*

² Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τ. 2 (Αθήνα: τυπ. Χ.Ν. Φιλαδελφείας, 1879).

³ Γεράσιμος Βώκος, *Ο κύριος Πρόεδρος* (Αθήνα: Σοκόλης, 2004).

(1879)· Μιχαήλ Μητσάκης, «Εἰς Ἀθηναίος χρυσοθήρας» (1890)· Ἰωάννης Κονδυλάκης, *Οἱ ἀθλοὶ τῶν Ἀθηνῶν* (1895)· Ἀνδρέας Καρκαβίτσας, *Ὁ Ζητιάνος* (1897).⁴ Τα παραπάνω πλαισιώνονται και με άλλα που κατέχουν μεγαλύτερους ή μικρότερους ρόλους και φωτίζουν με το δικό τους τρόπο την πρωταγωνιστική δυναμική, όπως του Εμμανουήλ Ροΐδη, «Ἡμερολόγιον ὁμογενούς» (1878)⁵ ή το «κοινωνικόν μυθιστόρημα», *Ἡ Φόνισσα* (1903) του Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη και τα διηγήματά του «Ὁ Πολιτισμός εἰς το χωρίον. Χριστουγεννιάτικον διήγημα» (1891) και «Ἡ Τύχη ἀπ' τὴν Ἀμερική» (1901).⁶

Ἀς δούμε πρώτα, ἔστω συνοπτικά, τους χώρους, τους χρόνους, τους ὅρους και τις προϋποθέσεις τῶν μετασχηματισμῶν για να ερμηνεύσουμε καλύτερα τις σημασίες που ἔρχονται στο προσκήνιο.

Ἡ Ἀθήνα ως η σημαντικότερη πόλη του ελληνοκράτους γίνεται η μήτρα τῶν νέων σημασιῶν, διότι μπορεί να υποδέχεται τους δαιμόνιους φορεῖς και να παρέχει εργαλεία και κρίσιμες προϋποθέσεις, ὅπως εἶναι τα πιστωτικά ἰδρύματα ή ο «αρτίτευκτος» σιδηρόδρομος. Στο κέντρο της τουλάχιστον προβάλλει τη βιτρίνα μιας ευρωπαϊκῆς μεγαλούπολης, αναζητεῖ σε πολλά επίπεδα επανασυνδέσεις και διαύλους ἐπικοινωνίας με το ευκλεές παρελθόν ὥστε να εἶναι σε θέση να στεγάσει τους πρώτους Ὀλυμπιακούς Ἀγῶνες τῶν νεότερων χρόνων (1896) και γνωρίζει μια πληθυσμιακή ἔκρηξη διπλασιάζοντας τον

⁴ Βλ. σχετικά, Ἄγγελος Βλάχος, «Λαυριακῆς μετοχῆς ἀπομνημονεύματα», *Ἀνάλεκτα*, τ. Α', *Διηγήματα. Κοινωνικαὶ Εἰκόνες και μελέται* (Ἀθήναι: 1901), 29-61 (ἀ' δημοσίευση με ἄλλη μορφή στο *Ἀθηναϊκόν Ἡμερολόγιον* του Δ. Κορομηλά (1874), 146-184 και *Διηγήματα* (Ἀθήνα: Νεφέλη, 1997), 129-176· Δημήτριος Βικέλας, *Λοκκῆς Λάρας. Ἀυτοβιογραφία γέροντος Χίου* (Ἀθήνα: Ἐστία, 1879) και Μαριάννα Δήτσα (ἐπιμ.) (Ἀθήνα: Ἐρμῆς ΝΕΒ, 1991)· Μιχαήλ Μητσάκης, *Εἰς Ἀθηναίος χρυσοθήρας. Ἀθηναϊκαὶ σελίδες* (Ἐν Ἀθήναις: Βιβλιοπωλεῖον και Τυπογραφεῖον Κορίννης, 1890) και του ἰδίου, *Πεζογραφήματα* (Ἀθήνα, Νεφέλη, 1988), 5-57· Ἰωάννης Κονδυλάκης, *Οἱ ἀθλοὶ τῶν Ἀθηνῶν* (Ἐν Ἀθήναις: ἐκδ. Ἀ. Ζανουδάκης, 1895) και Γεωργία Γκότση (ἐπιμ.) (Ἀθήνα: Νεφέλη, 1999)· Ἀνδρέας Καρκαβίτσας, *Θεσσαλικές εἰκόνες. Ὁ Ζητιάνος* (Ἐν Ἀθήναις: τυπ. τῆς «Ἐστίας» Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη, 1897 και Ἀθήνα: Νεφέλη, 1989).

⁵ Εμμανουήλ Ροΐδης, *Ἡμερολόγιον Ραμπαγά* 1 (1878): 20-23 και στα *Ἄπαντα*, τ. Β' (1868-1879) (Ἀθήνα: Ἐρμῆς, 1978), 402-406.

⁶ *Ἡ Φόνισσα. Ἄπαντα*, τ. Γ', κριτική ἐκδ. Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος (Ἀθήνα: Δόμος, 1984), 417-520· «Ὁ Πολιτισμός εἰς το χωρίον. Χριστουγεννιάτικον διήγημα», *Ἄπαντα*, τ. Β', ὁ.π. (Ἀθήνα: Δόμος, 1982), 237-256· «Ἡ Τύχη ἀπ' τὴν Ἀμερική», *Ἄπαντα*, τ. Γ', ὁ.π., 333-352.

πληθυσμό της (από εξήντα πέντε χιλιάδες σε εκατόν είκοσι τρεις χιλιάδες) μέσα σε δεκαπέντε περίπου χρόνια (1879-96). Καθώς στους κόλπους της συρρέουν κάτοικοι από διαφορετικές περιφέρειες με διαφορετικούς στόχους συντελείται η ετερόκλητη κοινωνική διαστρωμάτωση της πρωτεύουσας, κατασκευάζεται η διπλή όψη της, κοσμική–κεντρική και ρυπαρή–περιφερειακή, αλλάζει ο ρυθμός και η ταχύτητα ζωής της, μεταβάλλονται, μεταξύ άλλων, οι εργασιακές συνθήκες αλλά και η ποιότητα των ανθρώπινων σχέσεων.⁷ Σκόπιμο είναι να θυμηθεί κανείς πεζογραφικές καταθέσεις της εποχής που αποτυπώνουν με βλέμμα κριτικό και ποικίλους τρόπους (ρομαντικούς, ρεαλιστικούς, σατιρικούς) την αθηναϊκή πραγματικότητα της εποχής. Κορφολογώντας ενδεικτικά σημειώνω: Γρηγόριου Ξενόπουλου, *Ο άνθρωπος του κόσμου* (1888) και Νικόλας Σιγαλός, *αθηναϊκή μυθιστορία* (1890)· Νικολάου Σπανδωνή, *Η Αθήνα μας, σκηναί εκ του αθηναϊκού βίου*, (1893) ή «αθηναιογραφήματα» του Μιχαήλ Μητσάκη, διηγήματα του Αλέξανδρου Μωραϊτίδη, του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, όπως «Ο γείτονας με το λαγούτο» (1900) και «Οι κουκλοπαντρείες» (1903), αλλά και κείμενα του Εμμανουήλ Ροΐδη, όπως «Το παράπονο του νεκροθάπτου» (1895), «Αθηναϊκοί περίπατοι Α΄» (1896) και «Περίπατοι εις τας Αθήνας Β΄» (1896).

Αξίζει ακόμη να σημειωθούν οι μεγάλες αλλαγές και στη διακίνηση των ιδεών, στην ενημέρωση και στη βιβλιακή παραγωγή σε σχέση με τους προηγούμενους χρόνους,⁸ στη διάρθρωση του αναγνωστικού κοινού και στη διαμόρφωση νέων αναγνωστικών δικτύων και εμπορικών δομών, των πρακτορείων και των περιπτέρων, με την πώληση ενός ολοένα και αυξανόμενου αριθμού εφημερίδων, πρωινών και απογευματινών, ή μεμονωμένων τευχών των εβδομαδιαίων περιοδικών.

Αν όμως, σύμφωνα με τα υπαινικτικά παραπάνω, η πρωτεύουσα ως τεράστια χοάνη υποδέχεται κι επιφυλάσσει διαφορετικές στάσεις και συμπεριφορές, ας πούμε, στους κατοίκους των επαρχιών με έντο-

⁷ Γεωργία Γκότση, *Η ζωή εν τη πρωτεύουση. Θέματα αστικής πεζογραφίας από το τέλος του 19^{ου} αιώνα* (Αθήνα: Νεφέλη, 2004), 10-13.

⁸ Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, «Διαμορφώνοντας τη δημόσια σφαίρα: λογοτεχνικές διαδρομές της ιστορίας», στο *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, επιμ. Στέφανου Κακλαμάνη–Αλέξη Καλοκαιρινού–Δημήτρη Πολυχρονάκη, Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη (Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2015), 707-723.

νη την επιθυμία για μόρφωση και κοινωνική άνοδο και στους μεγαλοαστούς ομογενείς των παροικιών που καταφθάνουν με την ελπίδα για οικονομική επέκταση, το βέβαιο είναι ότι το όραμα και η μανία του πλουτισμού, ισχυρή σε όλο το βιομηχανικό 19^ο αιώνα, αποτυπώνονται σε μια σειρά από πεζογραφικά κείμενα. Άλλωστε, ας μην λησμονούμε, ότι στα ίδια χρόνια εκδηλώνεται το επιχειρηματικό δαιμόνιο κυρίως ομογενών – εθνικών ευεργετών, με παραδειγματικές μορφές τον Ανδρέα Συγγρό και το Δημήτριο Βικέλα· ξεκινούν και οι δύο, όπως είναι γνωστό, τις επαγγελματικές εμπορικές δραστηριότητές τους εκτός Ελλάδας και, στη συνέχεια, ο πρώτος εξελίσσεται σε τραπεζίτη και επιχειρηματία (*homme d'affaires*, όπως δηλώνει) με διεθνείς διασυνδέσεις κι έμφυτη την κλίση («έκαστος εν ω εκλήθη») να τραπεί στον πρακτικό βίο διότι «ο προορισμός [τ]ου δεν είναι ο του βαρέος επιστήμονος»,⁹ ενώ ο δεύτερος, πρόεδρος της πρώτης επιτροπής για τους Ολυμπιακούς αγώνες, σε παράγοντα της κοινωνικής ζωής με ευεργεσίες στο έθνος και κληροδοσίες δωρεών για κοινωφελή έργα, ιδίως για δημόσια κτίρια.¹⁰

Τα «φθασίματα» στην πρωτεύουσα των ομογενών Ελλήνων της Διασποράς που ξεκινούν εδώ τις χρηματιστηριακές τους δραστηριότητες ειδικά μετά το 1873 όταν τα «Λαυρεωτικά» και «το ζήτημα των Τραπεζών» είναι ακόμη νωπά στη συλλογική μνήμη σε μια περίοδο Μεγάλης (παγκόσμιας) Ύφεσης, απελπιστικής πτώσης των τιμών και

⁹ Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. Α'-Γ' (εν Αθήναις: Εστία, 1908) [ανατύπωση σε επιμ. Άλκη Αγγέλου-Μαρίας Χριστίνας Χατζηιωάννου (Εστία 1998)], τ. Α', 78-80, σε αντίθεση, για παράδειγμα, με τον Κοραή, του οποίου ο προορισμός ήταν να γίνει άνθρωπος των γραμμάτων διότι «η αυθεντία του διά νεγότηζιο δεν είναι» (σ. 28), «εις κοντολογίαν, κανένα σημείο πραγματευτού δεν έχει» (σ. 31) στο Σταμάτης Πέτρον, *Γράμματα από το Άμστερνταμ* (Αθήνα: Ερμής ΝΕΒ, 1976).

¹⁰ Μαριάννα Δήτσα, «Ημείς, το πλείστον μέρος εκ των πραγματευτών, θέλομεν πάντα άσπρα, κι ας έχομεν ζυγόν», εισαγωγή στο *Λουκής Λάρας*, ό.π., 33-59· Μιχάλης Χρυσανθόπουλος-Γιάννα Δεληβοριά-Βασίλης Βασιλειάδης-Αικατερίνη Τικτοπούλου, *Αυτοβιογραφία: μεταξύ της ιστορίας και της λογοτεχνίας στον 19^ο αιώνα* (Αθήνα: Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Κάλλιπος, 2015), 104-129· Α. Moutafidou, "Greek merchant families perceiving the world: the case of Demetrius Vikelas," *Mediterranean Historical Review* 23 no. 2 (2008): 143-164 και της ίδιας *The Cosmopolitan Businessman: World and Worldview of Greek Merchant-Entrepreneurs* [Political Science and History (New York: Nova Science Publishers, 2021)].

μαρασμού, είναι καθημερινά· δίνουν μάλιστα αφορμές για σχετικές πεζογραφικές αποτυπώσεις.

Ο Ροΐδης, αν όχι πάντοτε νηφάλιος, αναμφίβολα οξυδερκής ωστόσο παρατηρητής της εποχής, μιλώντας (1875) για την «επιδρομή εκ των παραλίων του θρακικού Βοσπόρου» και για τη «μετοχή» αναφέρεται με σαφήνεια στους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης και στα γνωστά οικονομικά σκάνδαλα:

«Εις την προγονικήν ημών ιστορίαν έστησεν εποχήν η κάθοδος των Ηρακλειδών· οι δε απόγονοι ημών θέλουσι μνημονεύει της καθόδου των ομογενών. Μετά χίλια ή δισχίλια έτη ο τότε κ. Κ. Παπαρρηγόπουλος θέλει διηγείσθαι ότι μεσούντος του δεκάτου ενάτου αιώνος επέδραμεν εκ των παραλίων του θρακικού Βοσπόρου εις την Αττικήν φυλή ανθρώπων, οίτινες εκαυχώντο επί ελληνική καταγωγή και πατριωτισμό [...]. Έτερος πάλιν ιστορικός θέλει παρατηρήσει, ότι ο κ. Παπαρρηγόπουλος ηδίκησε τους ομογενείς τούτους παραστήσας αυτούς ως ψωμάρπαγας, ενώ απεναντίας ήσαν σαρκοβόροι και μάλιστα ανθρωποφάγοι, τρεφόμενοι εκ κρέατος αυτοχθόνων, ους συνελάμβανον διά παγίδος τινός της εφευρέσεώς των καλουμένης “μετοχής”».¹¹

Αξίζει πάντως τον κόπο να υπομνήσει κανείς εδώ, έστω και ακροθιγώς, την ανατροπή που επιχειρεί ο Ροΐδης σε σχέση με τις επιχειρήσεις πλουτισμού των αρρένων ομογενών (αναδεικνύοντας το αρνητικά σεσημασμένο, όπως άλλωστε προκύπτει, *δαιμόνιό* τους) τοποθετώντας στο κέντρο της αφήγησης «Ημερολόγιον ομογενοῦς» (1878) μια γυναίκα, με το χαρακτηριστικό όνομα Αργυρώ Πολυχρύσου, που καταφθάνει στην πρωτεύουσα από κάποια αποικία των Φωκέων όχι για να πλουτίσει η ίδια αλλά για να αγοράσει σύζυγο με την προίκα της. Ο Ροΐδης, με το γνωστό φλέγμα και με τους τρόπους της σάτιρας, της παρωδίας και του χιούμορ δεν παραλείπει να σχολιάσει τις δηλητηριώδεις αναφορές της πρωταγωνίστριάς του στους υποψήφιους μνηστήρες που οδηγούν σε (αναμενόμενες) άκαρπες προσπάθειες για την εύρεση συζύγου παρωδώντας συγχρόνως «στερεότυπα του πλασματικού ημερολογίου ή το φθαρμένο πλέον τέχνασμα του αυθεντι-

¹¹ Εμμανουήλ Ροΐδης, «Σκνίπες, 2.2.1875», *Άπαντα*, τ. Β' (1868-1879), 114-115.

κού χειρογράφου και της μεταμφίεσης του συγγραφέα σε εκδότη του κειμένου του».¹²

Το πρώτο χρονολογικά κείμενο που αναπαριστά επιπτώσεις της λαυρεωτικής μανίας, μέσα από την προνομιακή οπτική γωνία της ίδιας της μετοχής είναι του Άγγελου Βλάχου, «Λαυριακής μετοχής απομνημονεύματα» (1874). Το εύρημα του Βλάχου είναι προνομιακό διότι επιτρέπει την επόμενη μέρα των Λαυρεωτικών να καταγραφούν όψεις της αθηναϊκής κοινωνίας, να συγκροτηθεί μια αστική ανθρωπολογία που επιτρέπει, μέσα από τα περιθώρια της ακοής και της όρασης που δίνονται σε μια μετοχή της «Εταιρείας Μεταλλουργιών του Λαυρίου» κρυμμένη άλλοτε σε τσέπες άλλοτε σε «θυλάκια» ή κρύπτες σε ρούχα ανδρικά και γυναικεία διαδοχικών κατόχων της, να αναπαρασταθεί ο πυρετός της πώλησης και της αγοράς των μετοχών σε διαφορετικές ομάδες πληθυσμών: μεγαλοσχήμονες, ευτραφείς κύριοι και επιδειξιμανείς σύζυγοι, χαριτωμένες και φιλόκαλοι θαλαμηπόλοι, δεκανείς, πανούργοι κι επιδέξιοι μεσίτες, κερδοσκόποι, άλλοι άφραγκοι τυφλωμένοι από τη φρούδα προσδοκία του εύκολου πλουτισμού παραπατώντας από τη λαυριακή μέθη υποβάλλονται σε αιματηρές θυσίες για την αγορά της ή άλλοι πάλι, χωρίς τις προηγούμενες υπερμεγέθεις φιλοδοξίες, εμπιστεύονται στο σώμα της μετοχής τα γειωμένα όνειρά τους για τον προικισμό των ανύπανδρων κορασίδων τους. Η αφηγήτρια-πρωταγωνίστρια μετοχή ξεκαθαρίζοντας από την αρχή τη θέση της σωματοποιείται, αποκτά όσφρηση, ακοή, αφή και, κυρίως, όραση ώστε μέσα από το περιορισμένο έστω βλέμμα της, εξυπηρετώντας έτσι ρεαλιστικούς τρόπους και το τέχνασμα της αληθοφάνειας,¹³ να προχωρεί όχι μόνο σε αποκωδικοποιήσεις συμπεριφορών αλλά και να σκηνοθετεί αστικές εικόνες συνωστισμού, αγοραίου συγχρωτισμού σε καφενεία-χρηματιστήρια, θορυβώδεις οδούς, καπνοπωλεία και μεσιτικά γραφεία:

«Ας φαντασθώσιν οι αναγνώσται μου ανθρώπους πάσης κοινωνικής τάξεως, παντός φύλου και πάσης σχεδόν ηλικίας –διότι και γυναίκες έτσι και παιδιάς δωδεκαέτεις ανεμιγνύοντο εις τα

¹² Αλεξάνδρα Σαμουήλ, *Ο βυθός του καθρέφτη. Ο André Gide και η ημερολογιακή μυθοπλασία στην Ελλάδα* (Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1998), 192.

¹³ Δημήτρης Αγγελάτος, *Πραγματικότητας και Ιδανικών. Ο Άγγελος Βλάχος και ο αισθητικός κανόνας της αληθοφάνειας (1857-1901)* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2002), 148-150.

ενεργά πρόσωπα της παραδόξου εκείνης πανηγύρεως— συνωθουμένους εν τη οδώ, φωνάζοντας, χειρονομούντας, μεταλλάσσοντας θέσιν μετά πυρετώδους ανυπομονησίας, και ομοιάζοντας, απλώς ειπείν, προς χορόν δαιμόνων ορχουμένων περί το πυρ της κολάσεως· ας φαντασθώσι πάντα σχεδόν τα παρόδια καταστήματα ανοικτά έτι εν προκεχωρημένη νυκτί, κατάφωτα και πλήρη ανθρώπων χρηματιζομένων και κυβευόντων· ας φαντασθώσι τα καφενεία μεταβεβλημένα εις χρηματιστήρια, τα καπνοπωλεία εις μεσιτικά γραφεία, τα χαρτοπωλεία εις εντευκτήρια πωλητών και αγοραστών»¹⁴

Η ευκρίνεια και η ζωηρή διαύγεια των εικόνων οφείλεται και στην παρθενία του βλέμματος της πρωταγωνίστριας εξαιτίας ακριβώς της ετερότητάς της, η οποία όμως την ίδια στιγμή μπορεί να διεκδικεί την λαυριακή δαιμόνια αυτοχθονία της. Η χάρτινη ύπαρξή της «κυοφορηθείσα εν τη κεφαλή φιλοπάτριδος [δαιμόνιου] ομογενούς» δεν αργεί να συναντήσει ένα «χορόν δαιμόνων» που περιδινίζεται γύρω της με μανία άλλοτε για να την αγοράσει κι άλλοτε για να την πουλήσει προκαλώντας κάθε φορά, εξαιτίας των εξυψώσεων ή καταβαραθρώσεων της αξίας της, τα αντίστοιχα συναισθήματα της μετοχής.

Μπορεί ο *Λουκής Λάρας* (1879) να μην έχει παρασυρθεί από την ορμή των μεταλλείων στη Λαυρεωτική, ωστόσο, έστω περιφερειακά και ειδικά στην αρχή της αφήγησης, δείχνει την επιχειρηματική του δραστηριότητα («Το εμπόριον ήτο η κλίσις μου!») μιμούμενος την αντίστοιχη του δημιουργού του, μεγαλόσχημου εμπόρου του εξωτερικού:

«Ο Ύψιστος εν τούτοις ηυλόγει τους κόπους μας. Το ισοζύγιον εκάστου έτους ήτο παχύτερον του προηγηθέντος, και η εμπορική μας υπόληψις εστερεούτο επί μάλλον και μάλλον εις την αγοράν της Σμύρνης. [...] Καθ' όσον ηύξανον τα κέρδη εξετείνετο βαθμηδόν των εργασιών μας ο κύκλος, ταυτοχρόνως δε και των βλέψεών μας ο ορίζων. Αι μετά ξένων εν Ευρώπη ανταποκριτών σχέσεις δεν εξήρκουν πλέον προς ικανοποίησιν της εμπορικής μας δραστηριότητος. Δύο ή τρεις εκ των συμπολιτών μας, νέοι

¹⁴ Άγγελος Βλάχος, «Παρουσίαση–Ανθολόγηση Γεωργίας Γκότση», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Ε' (Αθήνα: Σοκόλης, 1996), 226-227.

Κολόμβοι του ελληνικού εμπορίου, είχαν ήδη κατ' εκείνα τα έτη στήσει εις Λονδίνον την σκηνήν των. Το τρόπαιον εκείνων ετάραττε τον ύπνον μας, το δε παράδειγμά των υπέκαιε τους φιλοδόξους πόθους μας, όθεν εσχεδιάζετο να μεταβώ κατά το φθινόπωρον εις Αγγλίαν μεθ' ενός των εκ μητρός θείων μου».¹⁵

Καθώς η κυρίαρχη θεματική συνιστώσα του *Λουκή Λάρα* είναι η Καταστροφή της Χίου (1822) και οι τρομακτικές της συνέπειες στα πρόσωπα της αφήγησης (οι προσπάθειες διαφυγής, οι απώλειες, η επικίνδυνη επιστροφή μαζί με τη διάσωση του αγαπημένου προσώπου με αντίτιμο τον κρυμμένο θησαυρό), οι ηγεμονικές μέριμνες της αφήγησης είναι, όπως πολλές φορές έχει επισημανθεί, ο θρυμματισμός και η προσγείωση του ηρωικού τόνου, η απομάκρυνση από την «αντικειμενική» αναπαράσταση των μεγάλων γεγονότων, η αποκαθήλωση του παντογνώστη αφηγητή με συνέπεια τον επιμερισμό της οπτικής γωνίας, η πριμοδότηση της μνήμης και η προβολή ιδανικών που εγγυώνται μια ευδαίμονα καθημερινότητα. Ας μην ξεχνούμε άλλωστε ότι η πρώτη έκδοση του *Λουκή Λάρα* φέρει τον υπότιλο «Αυτοβιογραφία γέροντος Χίου» για να αντικατασταθεί στις επόμενες από τη γνωστή σύσταση που επιμένει στα παραπάνω αλλά και στην ισχύ (και τη γοητεία) του λαϊκού προφορικού λόγου:

«Οι διαβιώσαντες εν Αγγλία ομογενείς θ' αναγνωρίσωσιν ευκόλως τον υπό το όνομα του Λουκή Λάρα υποκρυπτόμενον Χίον. Συχνάκις ήκουσα αυτόν διηγούμενον της νεότητός του τας δοκιμασίας. Περί τα τέλη του βίου του επεχειρίσθη κατά προτροπήν μου να γράψη ιδιοχείρως τας αναμνήσεις του, ότε δε προτινων ετών απεβίωσεν, ανευρέθη μεταξύ των εγγράφων του το χειρόγραφον, υπό ταινίαν φέρουσαν το όνομά μου».¹⁶

Με άλλα λόγια, καθώς το *δαιμόνιο* των χρόνων του Διαφωτισμού με την άρση της ασυμβατότητας του ζεύγματος λόγιος/έμπορος αλλά και του μετεπαναστατικού ιστορικού μυθιστορήματος με τις μεγάλες πατριωτικές συρράξεις έχει χάσει τη λάμψη του, όπως ήδη τονίστηκε στην αρχή, είναι η ώρα να παραχωρηθούν ευρύχωρες θέσεις σε ρεα-

¹⁵ *Λουκής Λάρας*, 1-3.

¹⁶ Βλ. και Μαριάννα Δήτσα, «Δημήτριος Βικέλας: Παρουσίαση-Ανθολόγηση», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Ε', ό.π., 382-449.

λιστικές αναπαραστάσεις του καθημερινού και του ατομικού. Από αυτή την άποψη ο *Λουκής Λάρας* (και όχι ο Δημήτριος Βικέλας) είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα τόσο για τη διαχείριση του ιστορικού γεγονότος όσο και για τις ατομικές ωφέλειες που προσπορίζουν οι επιχειρηματικές δραστηριότητες.¹⁷

Αν όμως ο Βλάχος, όπως είδαμε παραπάνω, με πολλαπλές εικόνες και μια πινακοθήκη τύπων–κατόχων αναπαριστά τη λαυρεωτική μανία σχεδόν στη συγχρονία της, ο Μητσάκης στα 1890 επιμένει στην επιβίωση των «λαυριακών απομεινάρων» δεκαπέντε περίπου χρόνια μετά την τυπική λήξη του φαινομένου. Στο εκτενές κείμενό του «Εις Αθηναίος χρυσοθήρας» αναπτύσσει έναν συνθετικό λόγο που διαλύει κι εξανεμίζει την αύρα ενός κατεξοχόν ρομαντικού τόπου: της καθόδου σε χρυσοφόρα έγκατα που κρύβουν με ζηλοτυπία αμύθητους θησαυρούς ανάλογους με τα εσωτερικά ταξίδια στις απύθμενες ερεβώδεις αβύσσους του «εγώ», συντρίβοντας την αγαστή συνοδοιπορία.¹⁸ Ο Μητσάκης προσγειώνει την μεταλλειομανία στην τρέχουσα ιδεολογική κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της εποχής του και σατιρίζει καυστικά την πυρετώδη διεργασία, θρυμματίζοντας το όνειρο του γρήγορου πλουτισμού με τις δέουσες ειρωνικές αποστάσεις: συνθέτοντας λοιπόν το κείμενό του μέσω μιας αντιρρητικής κατά βάση φωνής διανοίγει περισσότερο την οδό που είχε ανοίξει ο Βλάχος (όπου οι αντιρρητικές φωνές δεν έχουν –δεν θα μπορούσαν να έχουν– ούτε την ίδια ένταση ούτε την ίδια πυκνότητα), υποσκάπτει το *δαιμόνιο* των μεταλλοκυνηγών και των κερδοσκοπικών εταιρειών που ζητούν να εκμεταλλευτούν τον «απομυρλωθέντα όγλο» ποδηγετώντας τον, και απομυθοποιεί με ισχυρές ρεαλιστικές προδιαγραφές τον κε-

¹⁷ «Ότε καθήμενος επί των αναπαυτικών επίπλων της εν Λονδίνω οικίας μου, περιστοιχίζομενος υπό της οικογενείας μου, πλησίον τοσούτων συγγενών και συμπολιτών μου ευτυχούντων, ότε εν μέσω της ανέσεως και της ευημερίας του παρόντος αναπολώ τα παρελθόντα και συγκρίνω την περικυκλούσαν τον φθίνοντα βίον μου γαλήνην προς τα βάσανα και τους κινδύνους και τας στερήσεις της πολυκυμάντου εκείνης εποχής, απορώ εγώ αυτός, πώς διήλθαμεν και πώς ηδυνήθημεν όλοι να υποφέρωμεν τα τοιαύτα δεινά και πώς επί τέλους εξήλθαμεν με σώας της ψυχής μας και του σώματος τας δυνάμεις εκ των σκληρών εκείνων δοκιμασιών». Ό.π., σ. 99.

¹⁸ Λίζυ Τσιριμώκου, «Ισχύς και αναίρεση ενός ρομαντικού “τόπου”: τα χρυσοφόρα έγκατα», στο *Ο λόγος της παρουσίας. Τιμητικός τόμος για τον Παν. Μουλλά*, επιμ. Μαίρης Μικέ–Μίλτου Πεγλιβάνου–Λίζυ Τσιριμώκου (Αθήνα: Σοκόλης, 2005), 343-350.

ντρικό χαρακτήρα Μεγγλίδη, τοποθετώντας τον στο περιθώριο μιας εποχής. Με τρόπο στοχαστικό, φλεγματικό και αποστασιοποιημένο καταγράφει τις επιπτώσεις και τις μετατροπές στην πρωτεύουσα με αφορμή την εξάπλωση της «αλλοκότου νόσου» που ως ίκτερος μεταδίδεται στο ελληνικό Ελντοράντο:

«Αιφνιδία δίψα πλουτισμού κατέλαβε τα πλήθη, ην εκμεταλλευόμενοι οι έξωθεν επί τη ευκαιρία ταύτη επελθόντες τότε χρηματισταί υπεξέκαυσαν όλα τα μωρά ένστικτα του όχλου κ' έδωκαν να πιστεύση εις αυτόν, ότι εκεί πέραν, εις την Σουνιακήν άκραν, εκρύπτοντο θησαυροί αμύθητοι. Ολιγώτερα δε βεβαίως τούτων ήρκουν διά να μεταβληθούν αι τέως ήσυχαι Αθήναι, αι τέως ανατολίτισσαι Αθήναι, αι Αθήναι των νοικοκυραίων, των παντοπωλών και των τραμπούκων, εις είδος τι αμερικανικής πόλεως μαινομένων χρυσοθηρών. Η επιχείρησις του Λαυρίου ωρίσθη να γίνη διά μετοχών, από της στιγμής δ' εκείνης δεν υπήρξεν άνθρωπος ώστε να μη φιλοδοξήση ν' αποκτήση τοιαύτας, να γίνη συμμέτοχος του μεγάλου έργου».¹⁹

Η ιδεολογική δεσπόζουσα της αφήγησης έχει διαμορφωθεί. Καθώς στην αφηγηματική θέση της αυξομειούμενης αξίας μιας μετοχής εγκαθίσταται ένας χαρακτήρας που έχει πλέον απαξιωθεί στο συμβολικό χώρο ως γραφικός, αστείος αλλά και μονομανής, ο Μητσάκης αποτυπώνει με γρήγορες εναλλασσόμενες εικόνες κι εύπλαστη γλώσσα τον υψηλό πυρετό των προηγούμενων χρόνων με το μεταλλείο-φάντασμα και την περιώνυμη φράση που ως δυναμικό μοτίβο επανέρχεται στην αφήγηση: «Πέτραις του Θεού θα δώσουμε, βουνά του Θεού θα δώσουμε, λίραις στερλίναις θα πάρουμε!»

Ομοίως και στους *Άθλιους των Αθηνών* (*Εστία*, 1-6 έως 5-11-1894 με το ψευδώνυμο Βαρδής Γύπαρις)²⁰ του Κονδυλάκη τα μεταλλεία συνδέονται με το σιδηροδρομικό δίκτυο και την υστερία της Λαυρεωτικής χερσονήσου που απλώνεται γρήγορα όπως η πυρκαγιά και όπως μια μεταδοτική ασθένεια προσβάλλοντας σχεδόν όλους όσοι «παντού εμφαντάζοντο μεταλλεία και φλέβας χρυσοῦ και αργύρου και κατά ε-

¹⁹ Μητσάκης, *Πεζογραφήματα*, 31.

²⁰ Βλ. και Κώστας Στεργιόπουλος, «Ιωάννης Κονδυλάκης: Παρουσίαση-Ανθολόγηση», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. ΣΤ', 324-391.

κατοντάδας είχαν υποβληθή εις την Βουλήν αιτήσεις εκμεταλλεύσεων»²¹ έτσι οι προσπάθειες κατασκευής μιας ελλαδικής εικόνας, αντίστοιχης με ευρωπαϊκές, με τράπεζες, ορυχεία και σιδηροδρομικό δίκτυο χωρίς να συντρέχουν βεβαίως οι απαραίτητες, αν κρίνει κανείς και από τους ρητορικούς αφηγηματικούς τρόπους, παραγωγικές προϋποθέσεις πέφτουν στο κενό. Στο πολυσέλιδο, περιπετειώδες μυθιστόρημα του Κονδυλάκη, με πλούσιο το μελοδραματικό κοίτασμα, μπορεί κανείς να εκτιμήσει σε περιπτώσεις όπως του δαιμονισμένου όχλου για την μετοχή όχι μόνο την ειρωνεία αλλά και «την οξύτητα και την εισδυτικότητα της ματιάς του, τη ζωντάνια του πνεύματός του, το χιούμορ του, την παρατήρηση της λεπτομέρειας, που διαφαίνονται στην επιλογή του πλούσιου υλικού του»²².

Μπορεί, όπως προκύπτει, η πεζογραφία της εποχής που διαδραματίζεται στο άστυ με ρεαλιστικές αναπαραστάσεις και σατιρικά βέλη να ελέγχει περισσότερο ή λιγότερο την αιθεροβάμονα μεταλλιομανία ή στην «όψιμη φάση του ιστορικού μυθιστορήματος» να αναδεικνύει εκ του εμπορίου ιδανικά και αξίες μιας αστικής τάξης, *δαιμόνιο* ωστόσο και μάλιστα στην εκδοχή του εωσφορικού κακού μπορεί να συναντήσει κανείς και στην νατουραλιστικής κοπής δεισιδαίμονα, ενστικτώδη και προληπτική ύπαιθρο με ευκρινείς απόηχους επιστημονικών και φιλοσοφικών αντιλήψεων της εποχής όπως ενσάρκωνονται στον ανεξέλεγκτο και πανίσχυρο επαίτη πρωταγωνιστή Τζιριτόκωστα· ο τελευταίος ελίσσεται και κατορθώνει να διαφεύγει του νόμου και των άγραφων κανόνων επιβάλλοντας τις επιδιώξεις του στον *Ζητιάνο* (1897) του Ανδρέα Καρκαβίτσα.

Η οικονομική απομύζηση ενός άμαθου όχλου στο ζοφερό θεσσαλικό χωριό Νυχτερέμι από έναν πανούργο απατεώνα με το συνεχές «παράλλαγμα» του σώματος,²³ η διαφθορά και η αναλγησία του κρατικού μηχανισμού λίγα μόλις χρόνια μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας, την πτώχευση της χώρας (1893) και λίγο πριν από τον επικείμενο ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, δεν αφήνουν πολλά περιθώρια ελπίδας για συγκρότηση ενός ανορθωτικού λόγου. Η αφήγηση

²¹ Κονδυλάκης, *Οι άθλιοι*, 545.

²² Αλέξανδρος Κοτζιάς, «Ιωάννης Κονδυλάκης, *Οι άθλιοι των Αθηνών, 1964*», στο *Αφηγηματικά. Κριτικά κείμενα Β'* (Αθήνα: Κέδρος, 1984), 21-22.

²³ Βλ. και Μαίρη Μικέ, *Μεταμφιέσεις στη νεοελληνική πεζογραφία (19^{ος}-20^{ος} αι.)* (Αθήνα: Κέδρος, 2001), 197-198.

συντονίζεται με νατουραλιστικές παραδοχές, όπως αρχές της δαρβινικής θεωρίας για την επικράτηση του ισχυροτέρου, για την κυριαρχία χθαμαλών ενστίκτων, για συνεχείς συσχετίσεις ανθρώπων με ζώα, ή ακόμη για την ερμηνεία των χαρακτήρων ως αποτέλεσμα της κληρονομικότητας και του επιδραστικού παντοδύναμου φυσικού περιβάλλοντος.²⁴

Όταν μετά την καταστροφή ο Τζιριτόκωστας αποχωρεί, «η κοιλάδα πρόθυμη edέχτηκε τον ζητιάνο στους υγρούς και μαλθακούς κρυψώνες της, όπως δέχεται τόσα κακούργα ερπετά και παράσιτα». Ο ζητιάνος μπορεί να θεωρηθεί εκπρόσωπος του δαιμονικού κακού στη συγχρονία του, όπως παραπάνω συνθηματικά υποδείχθηκε, μπορεί όμως να λειτουργήσει και ως μεταφορά μιας διαχρονικής ανθρωπολογικής συνθήκης που καιροφυλακτεί για να εκδηλωθεί και να ξεθεμελιώσει πτυχές του ανθρώπινου βίου. Υπό αυτή την έννοια, η τελευταία φράση του κειμένου «Ο άνθρωπος πολλές φορές δεν βρίσκει της υπάρξεώς του τον σκοπό. Και όμως τα κρατεί στους κόρφους της η Φύσις, θεότης αδιάφορη, ανεπηρέαστη, ίση δείχνοντας αγάπη και στο Κάη τους καρπούς και στα πρωτοτόκια του Άβελ»,²⁵ παρουσιάζει τη Φύση ως αδέκαστο κριτή δικαίων και αδίκων και ως νομοτελειακό ρυθμιστή των καταστάσεων τόσο στη συγχρονία όσο και στη διαχρονία.

Όπως οι αποτρόπαιες όψεις του πειθαρχημένου κι εκπαιδευμένου επαίτη στον Ζητιάνο βρίσκουν καταφύγιο σε (μεταφορικούς και κυριολεκτικούς) σκοτεινούς και υγρούς φυσικούς βαλτότοπους όχι για να εξαφανιστούν αλλά για να βλαστήσουν και να πολλαπλασιαστούν, έτσι και στον Παπαδιαμάντη αναπαρίστανται, με διαφορετικούς ωστόσο βηματισμούς της αφήγησης, πλευρές του επιχειρηματικού δαιμονίου στην μικρή πολίχνη κυρίως για να καταδικαστούν τόσο σε ιδεολογικό όσο και σε ρητορικό επίπεδο. Όταν, για παράδειγμα, με περισσότερο αργούς ρυθμούς, τα νέα επιχειρηματικά ήθη μαζί με τις νέες νοοτροπίες και τη νέα τάξη πραγμάτων εισβάλλουν ορμητικά

²⁴ Βλ. Έρη Σταυροπούλου, «Ανδρέας Καρκαβίτσας: Παρουσίαση–Ανθολόγηση», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Η', 174-251· Γεωργία Πατερίδου, «για νάρθω σ' άλλη ξενιτιά». *Αφηγήσεις του τόπου στην πεζογραφία της γενιάς του 1880 Βιζυηνός, Ψυχάρης, Εφταλιώτης, Καρκαβίτσας, Παπαδιαμάντης* (Πάτρα: Opportuna, 2012), 133-155.

²⁵ Ανδρέα Καρκαβίτσα, *Ο Ζητιάνος* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1979), 196.

στις μικρές περιφέρειες, τότε ο αφηγητής της *Φόνισσας* (1903) δεν παραλείπει με πλεονάζουσες δόσεις σαρκασμού να αντιβάλλει το ξένο στο οικείο, την αντίληψη που ως επιδημία μεταδίδεται, μολύνει και ομνύει στην εκμετάλλευση και το χρήμα απέναντι στο σώμα ενός λαϊκού προφορικού πολιτισμού όχι μόνο με βαθιές και πολύκλαδες ρίζες στο χώμα αλλά και με γερές αγκυρώσεις στην ακαταμάχητη πρόκληση της θάλασσας.²⁶

«Κατ' εκείνον τον καιρόν, μαζί με την ανάπτυξιν του εμπορίου και της συγκοινωνίας, είχαν αρχίσει να ξανοίγουν κάπως και τα ήθη εις τον μικρόν, απόκεντρον τόπον. Ξένοι ερχόμενοι από τα άλλα μέρη της Ελλάδος, τα “πλέον πολιτισμένα,” είτε υπάλληλοι της κυβερνήσεως, είτε έμποροι, εκόμιζον νέας, ελευθέρας θεωρίας περί όλων των πραγμάτων. Ούτοι την αιδώ και την συστολήν ωνόμαζον βλακείαν, την εγκράτειαν και την σωφροσύνην ευήθειαν. Την διαφθοράν και την λαγνείαν ωνόμαζον “φυσικά πράγματα”».²⁷

Λαμβάνοντας λοιπόν κανείς υπόψη την ταχύτητα της μετάδοσης των νέων ηθών σε πολλαπλά επίπεδα, μπορεί να αντιληφθεί τους τριγμούς και τις διασαλεύσεις και στις συνάψεις των σχέσεων αλλά και στις ανατροπές του παραδοσιακού οικογενειακού μοντέλου, όπως συμβαίνει στο «*Η Τύχη απ' την Αμερική*» (1901):

«Αι εξαδέλφαι της Ασημίνας, πάλιν, εσκέφθησαν ότι καλόν θα ήτο να συγγενεύσωσι με την εμπορικήν τάξιν, ήτις εξήσκει επιρροήν εις το χωρίον, κ' εξευγένιζε διά των χρημάτων, πλάττουσα δημάρχους, συμβούλους, κλπ.»²⁸

²⁶ Βλ. και Μαρία Οικονόμου, «Το χρήμα απ' την Αμερική... Μετανάστευση, Καπιταλισμός και Βαμπερισμός», στο *Η λάμψη του χρήματος στη νεοελληνική λογοτεχνία. Από την Κρητική Αναγέννηση στην αυγή του 21^{ου} αιώνα*, επιμ. Γιώργου Π. Πεφάνη (Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2014), 366-384. Πρβλ. και τα εξής στο «*Η Τύχη απ' την Αμερική*»: «Οι νησιώται μας δεν επέδιδον εις άλλο επάγγελμα παρά το ναυτικόν. Ουδείς εξ αυτών έγινε ποτέ έμπορος της ξηράς ή βιομήχανος ή χειρώναξ. Και τέχνην αν είχαν διδαχθή, την εγκατέλειπον χάριν της αστάτου ερωμένης, της θαλάσσης». *Άπαντα*, τ. Γ', 335.

²⁷ *Άπαντα*, τ. Γ', 480.

²⁸ *Ο.π.*, 342.

Όχι μόνο. Πανούργοι και δαιμόνιοι χωρικοί που αδιαμφισβήτητα γνωρίζουν την αφηγηματική απαξίωση επιμένουν ακόμη και σε ύστατες ώρες, όπως η ταφή ενός παιδιού, στην εξαπάτηση και στην απομύζηση συνδέοντας τη ζωή και τον θάνατο με το αντίτιμο του χρήματος, όπως συμβαίνει στο «Ο Πολιτισμός εις το χωρίον» (1891):

«Κ' ενώ κάτω εις το μαγαζέιον, ούτω μονοτόνως διήγε τας ημέρας του ο φιλήσυχος κυρ Αργυρός [nomen est omen], επιδαψιλεύων πολλάκις και συμβουλάς εις πάντας, άνω εις την οικίαν η γυνή του, γραία ομήλιξ με αυτόν, εξήσκει το κυρίως εμπόριον, το οποίον συνίστατο εις την πώλησιν μεταξωτών υφασμάτων και χρυσού νήματος διαφόρων ποιοτήτων εις τας γυναίκας όλου του χωρίου, τας εχούσας κοράσια προς υπανδρείαν και υποχρεωμένας να κεντήσωσι τα “προικιά”. Εκ του εμπορίου τούτου ο κυρ Αργυρός, ευσυνειδήτως λίαν, θα ωφελείτο έως 75 τοις %. Ελέγετο εν τούτοις ότι ενίοτε εδάνειζεν, εις στενούς φίλους, και χρήματα επί ενεχύρω πάντοτε τριπλασίας αξίας της του δανειζομένου ποσού, και με τόκον όχι ανώτερον των 80 τοις εκατόν κατ' έτος».²⁹

Σύμφωνα με τα παραπάνω, το επιχειρηματικό δαιμόνιο με τις συχνές αφίξεις των ομογενών στην πρωτεύουσα των χρόνων μετά το 1880 ή και στην ύπαιθρο, που είτε προσφέρει εύφορο έδαφος για να θεριέψουν ζιζάνια είτε παρουσιάζεται αλλοιωμένη από αλλότρια ήθη και ιδεολογίες, αντιμετωπίζεται από την πεζογραφία της εποχής με ευκρινείς αποστάσεις που γενναιόδωρα προσφέρουν η ειρωνεία και η σάτιρα για να διαλυθούν άλλοτε αιθεροβάμονες προσδοκίες ανεργμίστου πλουτισμού ή για να κριθούν ανελέητα μοχλοί χειραγώγησης του «όχλου» και άλλοτε για να καταδικαστούν απατεώνες δεισιδαίμωνων χωρικών ή για να ενδυθούν με το μανδύα της απαξίωσης φορείς και μηχανισμοί σε μια προσπάθεια υπεράσπισης ενός αγροτικού κόσμου που αλλοιώνεται από δαιμονικές δυνάμεις του χρήματος.³⁰

²⁹ *Άπαντα*, τ. Β', 253. Σημειώνω εδώ ότι στο «ομοειδές» διήγημα του Αντώνη Τραυλαντώνη με τίτλο, «Χριστούγεννα του Αμερικάνου» (1901), ο ήρωας παρομοίως ονομάζεται «Αργυρός».

³⁰ Βλ. και Έρη Σταυροπούλου, «“Μακάριοι οι πτωχοί”». Το χρήμα στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη», στο *Η λάμψη του χρήματος*, 350-365.

Βασίλης Α. Φούκας

ΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ «ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΑΙΜΟΝΙΟΥ»
ΣΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΗΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΣ ΤΑΞΗΣ ΤΟΥ
ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ (19^{ος} ΑΙΩΝΑΣ-ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ)*

---

* Το ερευνητικό έργο υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «1η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών και την προμήθεια ερευνητικού εξοπλισμού μεγάλης αξίας» (Αριθμός Έργου: 1220).

Εισαγωγικά

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα ο μακροβιότερος υπουργός των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως Χαράλαμπος Χριστόπουλος (1813;-1871) σε μία από τις Εκθέσεις του (1856) προς το βασιλιά Όθωνα σημειώνει αναφορικά με την ελληνική εμπορική εκπαίδευση:

«[...] Τὸ ἐμπόριον, Μεγαλειότατε, ἐστὶν ἐκ τῶν οὐσιωδεστάτων στοιχείων, ἐξ οὗ πηγάζει μέγα μέρος τοῦ πλούτου τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας. Τοῦτο κατενόησεν ἔκπαλαι ἡ εὐφυΐα τοῦ Ἑλληνος καὶ ἀνέκαθεν μέγα τῶν Ἑλλήνων μέρος ἐπέδόθη εἰς αὐτό. Ἡ εὐφυΐα, ἡ τιμιότης, τὸ μεγαλεπήβολον τῶν συμπολιτῶν ἡμῶν κατέστησαν αὐτοὺς πανταχοῦ τῆς γῆς περισπουδάστους καὶ σεβαστούς. Εἰς πάσας τῆς Οἰκουμένης τὰς μεγαλοπόλεις ὑπάρχουσι καταστήματα ἐμπορικὰ Ἑλλήνων πολλῆς σημασίας. Ἐκ τῆς τάξεως ταύτης τοῦ γένους ἡμῶν πλείστη ὄση κοινὴ ὠφέλεια προέκυψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐκ τῶν συνδρομῶν αὐτῶν ἰδρύονται ὄσημέραι ναοὶ τῶν Μουσῶν καὶ ἐκπαιδεύονται ἔν τε τῇ Ἑλλάδι καὶ τῇ σοφῇ Εὐρώπῃ πλείστοι ὅσοι Ἑλληνόπαιδες. Διὰ τῶν ἀγωνοθετημάτων αὐτῶν δίδεται ἀφορμὴ εἰς ἀνάπτυξιν τῶν ἐλευθέρων τεχνῶν, καὶ καθόλου εἰπεῖν, οὐδὲν καθίδρυμα μένει ἄμοιρον τῆς γενναίας αὐτῶν συνδρομῆς [...].»¹

Ο Χριστόπουλος προσδίδει με το λόγο του τρία χαρακτηριστικά γνωρίσματα στην ταυτότητα των Ελλήνων: την ευφυΐα, την τιμιότητα και το να θέτουν μεγαλεπήβολα σχέδια και να τα υλοποιούν. Το μοτίβο αυτό υιοθετείται και σε άλλα κειμενικά είδη της εποχής (π.χ. νομοθετικά κείμενα, πρυτανικούς λόγους, επιστημονικές πραγματείες, σχολικά βιβλία) και, σταδιακά, εμπλουτίζεται.

---

¹ Βλ. Βασίλης Α. Φούκας, *Στιγμιότυπα από την ελληνική εκπαιδευτική πολιτική: Χαράλαμπος Χριστόπουλος, ο μακροβιότερος υπουργός Παιδείας του 19^{ου} αιώνα* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη, 2020), 88. Όπου στην παρούσα εργασία εμφανίζεται αραϊή γραφή, η υπογράμμιση αυτή είναι δική μου.

Σε βιβλίο που κυκλοφορεί πενήντα έξι χρόνια μετά την Ελληνική Επανάσταση (1877) το χαρακτηριστικό γνώρισμα της μεγαλοφυΐας των Ελλήνων είναι διαχρονικό και ιδιαίτερα εμφανές:

«Ὡς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες διὰ τῆς μεγαλοφυΐας τῶν, διὰ τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὴν πατρίδα αἰσθήματος, διὰ τῆς καλλιτεργείας καὶ ἀναπτύξεως τῶν φώτων καὶ τεχνῶν καὶ διὰ τῶν περιφανῶν ἔργων τῶν διέβησαν τὴν ἀχλὺν τῆς βαρβαρότητος καὶ ἀμαθείας καὶ ἀνέδειξαν τὴν Μεγάλην Ἑλλάδα καὶ τοὺς Μεγάλους ἐκείνους ἄνδρας οἵτινες ἐλκύουσι τὸν θαυμασμὸν πάντων τῶν ἔθνῶν, οὕτω καὶ οἱ μεταγενέστεροι, ὡς γνήσιοι ἀπόγονοι ἐκείνων ἀπεδείχθησαν ἐφάμιλλοι αὐτῶν, διότι, καὶ κατὰ τὴν μακραῖωνα δουλείαν διετήρησαν ζῶηρον τὸ αἶσθημα τῆς καταγωγῆς τῶν καὶ ἐχημάτισαν διδάσκαλοι τῶν ἔθνῶν κατὰ τὰς τέχνας, ἐπιστήμας καὶ τὸν πολιτισμὸν [...]».²

Στις αρχές, τέλος, της τελευταίας δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα ο φιλόλογος και παιδαγωγός Βλάσιος Σκορδέλης (1831-1898)³ στο *Διδακταλικό Οδηγό* που εκδίδει, αναφερόμενος στα χαρακτηριστικά των Ελλήνων, επισημαίνει προς τους εκπαιδευτικούς:

«[...] τὸ ἔθνος ἡμῶν κέκτηται οὐκ ὀλίγας οὐδὲ μικροῦ λόγου ἀξίας ἀρετὰς φυσικὰς τε καὶ ἠθικὰς. Μέγα μέρος αὐτοῦ διετήρησεν ὡς προγονικὴν κληρονομίαν τὴν ἀνδρείαν, τὴν τόλμην καὶ τὴν καρτερίαν. Ἡ εὐφυΐα καὶ τὸ ἐπιχειρηματικὸν πνεῦμα, ἡ φιλομάθεια καὶ τὸ φιλοπρόοδον, ἡ νηφαλιότης καὶ ἡ πρὸς τοὺς συγγενεῖς μετ' αὐταπαρνησίας στοργή, τὸ αἶσθημα τῆς τιμῆς καὶ ἡ πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπη εἶναι πολὺτιμοι ἀρεταί, αἵτινες καὶ ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν ἀνομολογοῦνται, ἀποτελοῦσι δὲ στερεὰς βάσεις, ἐφ' ὧν δύναται

² Βλ. Αγαπητός Αγαπητός, *Οἱ ἐνδοξοὶ Ἕλληνες τοῦ 1821 ἢ οἱ πρωταγωνισταὶ τῆς Ἑλλάδος* (Ἐν Πάτραις: Τυπογραφεῖον Α. Αγαπητοῦ, 1877), θ'.

³ Για το Βλάσιο Σκορδέλη βλ. ενδεικτικά Βασίλης Α. Φούκας, *Ἡ παιδαγωγικὴ θεωρία καὶ ἐπιστήμη στὴν Ἑλλάδα (18^{ος} καὶ 19^{ος} αἰῶνας): Βασικοὶ εκπρόσωποι-αντιπροσωπευτικὰ κείμενα* (Θεσσαλονίκη: Δέσποινα Κυριακίδη, 2014), 199-220.

διὰ τῆς προσηκούσης παιδεύσεως νὰ ἐποικοδομηθῆ ἄξιόζηλος ἔθνικὸς χαρακτήρ [...].⁴

Πέρα ἀπὸ τὴ χρονικὴ συγκυρία καὶ τὶς συνδηλώσεις τῆς που πρέπει νὰ υπογραμμίσαι κανεῖς⁵ στὸ παράθεμα καταγράφονται τὰ βασικά, κατὰ τὸ συγγραφέα, εθνικὰ προτερήματα τῶν Ελλήνων. Μεταξύ αὐτῶν κυριαρχοῦν ἡ ευφυΐα καὶ τὸ επιχειρηματικὸ δαιμόνιο, τὰ ὁποῖα αποτελοῦν φυσικὰ καὶ διαχρονικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους.

Απὸ τὰ παραπάνω, ἐνδεικτικὰ ἀλλὰ ὄχι μοναδικὰ, παραδείγματα, γίνεται σαφές ὅτι τὸ ἀφήγημα ὅτι τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος με τὴν ἰδιαίτερη ευφυΐα τοῦ καταφέρνει, τελικὰ, νὰ πετύχει πολὺ περισσότερα ἀπὸ τὰ μέσα που διαθέτει, ἦταν –καὶ ἐν πολλοῖς εἶναι ἕως τὶς μέρες μας– κυρίαρχο καὶ ευρέως διαδεδομένο. Τὸ ἀφήγημα αὐτὸ βασίζεται στὴν ευφυΐα, στὴν ἐξωστρέφεια, στὴ ροπή πρὸς τὴν περιπέτεια καὶ τὸ ρίσκο καὶ μπορεῖ νὰ ἐνέχει δόσεις τυχοδιωκτισμοῦ.⁶

Ἡ παρούσα ἐργασία στοχεύει νὰ διερευνήσῃ καὶ νὰ παρουσιάσῃ τὶς ὁψεις καὶ τὶς προσλήψεις τοῦ «ἐλληνικοῦ δαιμονίου» μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν σχολικῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα διδάσκονται στὸ δημοτικὸ σχολεῖο τὸ 19^ο καὶ τὸν 20^ο αἰῶνα (ἕως τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Μεταπολίτευσης).⁷

⁴ Βλάσιος Σκορδέλης, *Διδακταλικὸς Ὁδηγὸς ἤτοι θεωρητικὸς καὶ πρακτικὸς ὁδηγὸς τῶν Δημοτικῶν σχολείων καὶ Παρθεναγωγείων* (Ἀθήναι: Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ καταστήματος Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, 1890), 5.

⁵ Ἑλλη Σκοπετέα, *Τὸ «πρότυπο βασίλειο» καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα: Ὅψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ελλάδα (1830-1880)* (Θεσσαλονίκη: Πολύτροπο, 1988), 233-236· Νίκος Σβορώνος, *Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας* (Ἀθήνα: Θεμέλιο, 1978²), 100-111.

⁶ Βλ. ἐνδεικτικὰ Στάθης Καλόβας, *Τὸ ἐλληνικὸ ὄνειρο* (Ἀθήνα: Μεταίχμιο, 2020), 20.

⁷ Ἡ παρούσα ἐργασία ἀντλεῖ τὸ βασικὸ υλικὸ τῆς ἀπὸ τρεῖς κατηγορίες σχολικῶν βιβλίων: Ἀναγνωστικά, σχολικὰ βιβλία Ἱστορίας καὶ σχολικὰ βιβλία Γεωγραφίας, διότι τὰ μαθήματα αὐτὰ αποτελοῦν τὰ κατεξοχὴν «φρονηματιστικὰ μαθήματα» στὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο, συμβάλλουν στὴ χάραξη τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καὶ μποροῦν νὰ αποτελέσουν ἄλλοτε δεξαμενές ἐθνικοφροσύνης καὶ ἄλλοτε ἀφετηρία γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς κριτικῆς σκέψης τῶν μαθητῶν καὶ τῶν μαθητριῶν. Ἡ κύρια θεματικὴ τῶν σχολικῶν βιβλίων τῆς τελευταίας τάξης τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ἀντλεῖ υλικὸ ἀπὸ τὴν ἐνοπλὴ σύγκρουση μεταξὺ τῶν «φιλομαθῶν», «ευφῶν», «τολμηρῶν», «φιλοπάτριδων» Ελλήνων καὶ τῶν «αμαθῶν», «απολίτιστων» καὶ «βάρβαρων» Τούρκων κατὰ τὸ 1821 που ὁδηγεῖ στὴ δημιουργία τοῦ ἐλεύθερου καὶ ανεξάρτητου ἐλλη-

Όψεις και προσλήψεις του «ελληνικού δαιμονίου» στα σχολικά βιβλία

Στο εσώφυλλο του Αναγνωστικού της Στ' τάξης του δημοτικού σχολείου της μεταξικής περιόδου σημειώνεται μία φράση από ομιλία του Ιωάννη Μεταξά: «Εἴστε Ἑλληνόπουλα καὶ εἶναι μεγάλο πρᾶγμα νὰ εἶναι κανεὶς Ἕλληνα». ⁸ Στις εύλογες ερωτήσεις που μπορεί αυτή η φραστική διατύπωση να προκάλεσε στους μαθητές και στις μαθήτριες του δημοτικού σχολείου, όπως *Γιατί είναι σημαντικό πράγμα να είναι κανείς Έλληνας; Τι τον διακρίνει από τους υπόλοιπους Ευρωπαίους και Βαλκάνιους γείτονές του; Ποιοι είναι Έλληνες; Όλοι οι Έλληνες και όλες οι Ελληνίδες είναι το ίδιο; απαντούν, άλλοτε άμεσα και τις περισσότερες φορές έμμεσα, τα ίδια τα σχολικά βιβλία που μελετούμε. Στα Αναγνωστικά και στα σχολικά βιβλία Ιστορίας και Γεωγραφίας της τελευταίας τάξης του δημοτικού σχολείου παρουσιάζεται μία εθνική εικόνα διαχρονική και ομοιογενής. Υποτονίζεται –αν δεν αποσιωπάται– κάθε γεωγραφική, ταξική, γλωσσική ή πολιτισμική διαφοροποίηση. Το έθνος εμφανίζεται ως μια «ενιαία» οντότητα. Στο πλαίσιο αυτό διακρίνονται τέσσερα κυρίαρχα είδη «δαιμονίου», τα οποία μάλιστα, ορισμένες φορές φαίνονται να είναι τα κατεξοχήν «δαιμόνια» της ελληνικής φυλής, τα οποία διακρίνουν τους Έλληνες, διαχρονικά. ⁹*

νικού κράτους. Στην παρούσα εργασία επιλέγουμε να διερευνήσουμε μια μακρά χρονική περίοδο, από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα έως τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης (1974-77). Μελετούμε όσα σχολικά βιβλία της περιόδου αυτής σώζονται και στα οποία έχουμε πρόσβαση. Εστιάζουμε το ενδιαφέρον μας στα σχολικά βιβλία της τελευταίας τάξης του δημοτικού σχολείου, διότι: α) τα πρώτα σχολικά βιβλία Ιστορίας και Γεωγραφίας που χρησιμοποιούνται στα ελληνικά δημοτικά σχολεία είναι μεταφράσεις ξένων σχολικών βιβλίων, β) έως την περίοδο 1870-80 διδάσκεται στα δημοτικά σχολεία, αποκλειστικά, αρχαία ιστορία, ενώ από το 1881 και εξής καθιερώνεται το τρίσημο σχήμα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου (αρχαία, βυζαντινή και νεότερη-σύγχρονη ιστορία), γ) έως το 1894, η Ιστορία και η Γεωγραφία, φαίνεται να διδάσκονται συστηματικά μόνο στα δημοτικά σχολεία, που λειτουργούν στις πρωτεύουσες των νομών και των επαρχιών.

⁸ Δημήτριος Κοντογιάννης–Νικόλαος Κοντόπουλος–Παύλος Νιρβάνας–Δημήτριος Ζήσης, *Αναγνωστικό για την έκτη τάξη του δημοτικού σχολείου* (Εν Αθήναις: Ο.Ε.Σ.Β., 1939), εσώφυλλο χωρίς σελίδες.

⁹ Από τους αρματολούς και τους κλέφτες έως τους Φαναριώτες και τους συνεχιστές τους. «[...] Ἀλλὰ ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἀφοῦ ἀπὸ τὰ ὑψηλά των λημέρια οἱ Κλέφτες καὶ οἱ ἄρματολοι κατάρθωναν νὰ τρομοκρατοῦν τοὺς Τούρκους, καὶ οἱ ἔξυπνοὶ

1. Το πολιτικό, διπλωματικό και διοικητικό δαιμόνιο

Αναφορικά με την πολιτική, διπλωματική και διοικητική μεγαλοφυΐα των Ελλήνων, τα πρόσωπα-πρότυπα που παρουσιάζονται είναι των Φαναριωτών –με κατ' εξοχήν εκπρόσωπό τους τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο–, των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας και του Ιωάννη Καποδίστρια.

Οι Φαναριώτες παρουσιάζονται στα σχολικά βιβλία ως ιδιαίτερα ευφυείς και φιλομαθείς,¹⁰ χαρίσματα τα οποία αξιοποιούν, προκειμένου να αποτελέσουν πολύτιμο γρανάξι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τυχόν στοιχεία «τυχοδιωκτισμού» απαλούνται με την αναφορά ότι συχνά επιδιώκουν να επηρεάσουν το τουρκικό κράτος υπέρ των εθνικών δικαιών της Ελλάδας.¹¹ Την προνομιούχα θέση αποκτούν χάρη στη μεγαλοφυΐα και στη γλωσσομάθειά τους. Καταφέρνουν να γίνουν απαραίτητοι στο σουλτάνο και στην τουρκική διοίκηση και να διεισδύσουν στα «απόρρητα του τουρκικού κράτους».¹²

καί γενναῖοι μας θαλασσινοὶ νὰ συσσωρεύουν εἰς τὰς νήσους τὰ πλοῦτή των, οἱ Φαναριώται ἐντὸς τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους καὶ εἰς τὴν Εὐρώπην νὰ ἐπιβάλλωνται, τὸ Ἔθνος ἀνδροῦται καὶ δὲν περιμένει τὴν ἄδειαν τῶν Τούρκων διὰ νὰ ἰδρῦση τὰ μεγάλα του σχολεῖα [...]. Ιωάννης Αγγελόπουλος, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος διὰ την Στ' τάξιν του Δημοτικού και διὰ το Β' έτος συνδιδασκαλίας Ε' και Στ' (Αθήναι: Εκδοτικός Οίκος Ν. Αλικιώτη & Υιοί, 1950)*, 31.

¹⁰ Νικόλαος Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού για την Στ' τάξη του Δημοτικού* (Εν Αθήναις: Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1929), 11· Αντώνιος Χωραφάς, *Ιστορία της νέας Ελλάδος διὰ την Στ' τάξιν των δημοτικών σχολείων* (Εν Αθήναις: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1935³), 10· Γεώργιος Καφεντζής, *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων τάξη Στ' Δημοτικού* (Αθήναι: Ο.Ε.Δ.Β., 1975²), 18-19.

¹¹ Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, 12· Βασίλειος Πετρούνας, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος διὰ την Στ' τάξιν και τας Ε' και Στ' συνδιδασκομένας των δημοτικών σχολείων* (Αθήναι: Αρχαίος Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1945), 29-30. Ακόμη και στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας της μεταπολίτευσης σημειώνεται ότι: «[...] οἱ Φαναριώτες τοποθετήθηκαν σ' ἐμπιστευτικὲς θέσεις τοῦ τουρκικοῦ κράτους καὶ μπόρεσαν νὰ βοηθήσουν σὲ πολλὲς περιστάσεις τοὺς ὑπόδουλους ἀδελφούς τους [...]». Καφεντζής, *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων*, 19.

¹² «[...] Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Φαναριώτας ἤσαν ἔξυπνοί, ἐμάνθαναν ξένας γλώσσας καὶ ἐγνώριζαν τὰ εὐρωπαϊκὰ πράγματα καλύτερον ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Δι' αὐτὸ οἱ σουλτάνοι μετεχειρίζοντο αὐτοὺς εἰς ἀνωτέρας ὑπηρεσίας. [...]». Αναστάσιος Λαζάρου, *Η νέα ελληνική Ιστορία Στ' Δημοτικού* (Αθήναι: Εκδότης Ι. Ν. Σιδέρης, 1934), 17.

Κατά την περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών, η συγκεκριμένη αναφορά στο αντίστοιχο σχολικό βιβλίο Ιστορίας της Στ' δημοτικού γίνεται ακόμη πιο μακροσκελής, καθώς δίνονται συγκεκριμένα παραδείγματα Φαναριωτών, που κέρδισαν, με την πάροδο του χρόνου, την εμπιστοσύνη των Τούρκων και συνέβαλαν σε ζητήματα που αφορούν τους Έλληνες (π.χ. το παιδομάζωμα),¹³ πληρώνοντας, ωστόσο, ορισμένοι από αυτούς με τη ζωή τους τη δράση τους αυτή.¹⁴ Γίνεται, έτσι, σαφές στους μαθητές και στις μαθήτριες της τελευταίας τάξης του δημοτικού σχολείου ότι οι Φαναριώτες, «οι Έλληνες αριστοκράτες», η «νέα τάξη των Ελλήνων ευγενών» ή η πολιτική ελίτ της εποχής, λόγω του κοσμοπολιτισμού τους και της εξωστρέφειάς τους ως αποτέλεσμα της ευφυΐας τους, αν και επιδιώκουν, πετυχαίνουν και εκπροσωπούν τα δίκαια των Οθωμανών, ωστόσο, πολλές φορές φροντίζουν το ελληνικό ζήτημα.¹⁵ Οι Φαναριώτες, επομένως, αν και διοικητικοί υπάλληλοι του σουλτάνου, εμφανίζονται ως συμπαγής εθνική ομάδα, η οποία αξιοποιεί τη στρατηγική της θέση στην οθωμανική διοίκηση για να εξυπηρετήσει τα εθνικά συμφέροντα.¹⁶ Είναι το «τί-

¹³ «[...] οί Τουρκοί τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦσαν ἀμόρφωτοι καὶ τελεείως καθυστερημένοι. Καὶ ὅσον περισσότερο μορφωμένοι ἦσαν οἱ Φαναριῶται, τόσον ἐκέρδιζον μὲ τὸν καιρὸν τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν Τούρκων καὶ ἐλάμβανον ἀνώτερα ἀξιώματα εἰς τὴν πολιτικὴν, τὸν στρατὸν, τὸ ναυτικὸν καὶ τὴν διοίκησιν τοῦ κράτους. [...] Οἱ ἄνδρες αὐτοὶ ἀπὸ τὰς ὑψηλὰς θέσεις, τὰς ὁποίας κατεῖχον εἰς τὸ Τουρκικὸν κράτος, ὠφέλησαν καὶ ἐπροστάτευσαν τὸ ὑπόδουλον Γένος ἀπὸ τὰ δεινὰ τῆς δουλείας. Διὰ τῶν ἐνεργειῶν τῶν κατηργήθη τὸ παιδομάζωμα καὶ διὰ τῆς ἐπεμβάσεώς τῶν ἐμετριάζετο πολλακίς ἢ ὠμῆ βία καὶ ὁ φανατισμὸς τῶν Τούρκων Κυβερνητῶν καὶ τῶν Κυβερνητικῶν ὑπαλλήλων. [...]». Αντώνιος Κυριαζόπουλος–Νικόλαος Διαμαντόπουλος, *Ιστορία νεωτέρας Ελλάδος Στ' τάξεως* (Αθήναι–Πάτραι: Εκδοτικός Οἶκος Χ. & Ι. Καγιάφα, 1967), 27-28.

¹⁴ Καφεντζής, *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων*, 19.

¹⁵ «Εἰς τὰ μεγαλοπρεπῆ δὲ μέγαρα αὐτῶν συνεζητεῖτο πολλακίς ἢ ἀπελευθέρωσις τοῦ ἔθνους καὶ ἐγεννήθη ἡ μεγάλη ἰδέα». Χωραφάς, *Ιστορία της νέας Ελλάδος*, 11.

¹⁶ «[...] Οἱ Τούρκοι ἦσαν λαὸς πολεμικός, ἀλλὰ ἀμόρφωτος καὶ ἀγράμματος [...] Διὰ τοῦτο, μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνησις εὑρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ παίρνη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐγγραμμάτους Ἑλληνας [...] Οἱ Φαναριῶται ἴδρυσαν σχολεῖα, Ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα, ἐξέδιδον διάφορα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα καὶ προσέφεραν πολλὰς ὑπηρεσίας εἰς τὸ σκλαβωμένον ἔθνος [...]». Νικόλαος Αντιπάτης–Ἑλλη Αλεξίου–Δημήτριος Κατσαδήμας, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος διὰ τὴν Στ' τάξιν των δημοτικῶν σχολείων καὶ το β'*

μημα» που πληρώνουν οι κατακτητές, αφού ως αμόρφωτοι που είναι, υποχρεώνονται να προσλαμβάνουν σε κομβικές θέσεις, μορφωμένα στοιχεία από την κοινότητα των κατακτημένων. Στα σχολικά βιβλία η Ελληνική Επανάσταση αποτελεί πρότυπο πατριωτισμού και όλοι οι πολιτικοί του Αγώνα –γηγενείς και ετερόχθονες– εντάσσονται αδιακρίτως στο ενιαίο πάνθεο των ηρώων.¹⁷

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται, επίσης, στο πολιτικό «δαιμόνιο» των πρωτεργατών της Φιλικής Εταιρείας (Σκουφά, Τσακάλωφ και Ξάνθου), οι οποίοι εργάζονται με «μεγάλη επιτηδειότητα» και λόγω της διπλωματικής τους ευφυΐας, αφήνουν να διαδίδεται ότι πίσω από αυτούς «κρύβεται» μία Ανώτερη Αρχή, προκειμένου να ακολουθήσουν και άλλοι πολλοί το δύσκολο έργο τους.¹⁸ Στο πλαίσιο της Φιλικής Εταιρείας, ο μαθητής και η μαθήτρια συνειδητοποιούν ότι λίγοι τολμηροί, ριψοκίνδυνοι αλλά ευφυείς Έλληνες πραγματοποιούν μία μεγάλη όσμωση, η οποία καθιστά δυνατή τη μετουσίωση των επαναστατικών ιδεών σε επαναστατική πράξη,¹⁹ σε αντίθεση με ορισμένους που στην αρχή, τουλάχιστον, διατυπώνουν πιο συγκρατημένες απόψεις (π.χ. ο Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε΄ αφορίζει τον Υψηλάντη, ο Κοραΐς διατυπώνει επιφυλάξεις και ο Καποδίστριας μιλά ανοιχτά εναντίον του Υψηλάντη),²⁰ οι οποίες, ωστόσο, δεν παρουσιάζονται στα σχολικά βιβλία.

Ξεχωριστή αναφορά, τέλος, γίνεται σε όλα τα σχολικά βιβλία που μελετήσαμε στο πολιτικό και διπλωματικό «δαιμόνιο» του «Έλληνα από την Κέρκυρα» Ιωάννη Καποδίστρια,²¹ ο οποίος παρουσιάζεται στους μαθητές και στις μαθήτριες μέσα από αναφορές κατά την περίοδο που αποτελεί το δεξιό βραχίονα του Τσάρου, αλλά και όταν ανα-

---

έτος συνδιδασκαλίας Ε΄ και Στ΄ τάξεως (Αθήναι: Εκδοτικός Οίκος Π. Μαυρία, 1956), 24-26.

¹⁷ Βλ. ενδεικτικά Χρήστος Λούκος, «Οι ‘τύχες’ του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση», στο «*Η ματιά των άλλων*»: Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18^{ος}-20^{ός}), επιμ. Κατερίνας Δέδε-Δημήτρη Δημητρόπουλου (Αθήνα: Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2012), 101-109.

¹⁸ Χωραφάς, *ό.π.*, 39· Καφεντζής, *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων*, 38.

¹⁹ Καλύβας, *Το ελληνικό όνειρο*, 26.

²⁰ Βλ. ενδεικτικά, Thomas W. Gallant, *Νεότερη Ελλάδα: Από τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας* (Αθήνα: Πεδίο, 2017), 67-68, 103.

²¹ Λαζάρου, *Η νέα ελληνική Ιστορία*, 54.

λαμβάνει τη διακυβέρνηση της Ελλάδας.²² Σε αρκετά σχολικά βιβλία που μελετήσαμε τονίζεται, έμμεσα αλλά στοχευμένα, μέσα από την παράθεση ευσύνοπτου βιογραφικού σημειώματος, η ελληνική του καταγωγή²³ (γεννήθηκε στην Κέρκυρα), η γρήγορη αναρρίχηση του – λόγω, όπως αφήνεται να εννοηθεί, της ιδιοφυΐας του– στη διπλωματική ιεραρχία της τσαρικής Ρωσίας, η αναγνώριση των διπλωματικών του ικανοτήτων από τον ίδιο το «φίλο» του Τσάρο Αλέξανδρο,²⁴ ο οποίος του εμπιστεύεται κομβικές θέσεις ευθύνης και του αναθέτει την ξεχωριστή θέση του υπουργού των Εξωτερικών της Ρωσίας.²⁵ Προβάλλεται, επομένως, στους μαθητές και στις μαθήτριες ότι ο Καποδίστριας λόγω της διεθνούς –για τα δεδομένα της εποχής– εμβέλειας και αναγνωρισιμότητάς του κατορθώνει να διεθνοποιήσει το ελληνικό ζήτημα. Όλα αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα απόδίδονται, εμμέσως, στην ελληνική του καταγωγή και στην οξυδέρκειά του. Ο Καποδίστριας αποτελεί το πρότυπο του κατεξοχήν ανιδιοτελούς πολιτικού.

2. Το στρατιωτικό δαιμόνιο

Από τη μελέτη του συγκεκριμένου υλικού προκύπτει έντονα η στρατιωτική ευφυΐα ως χαρακτηριστικό των Ελλήνων και σε επίπεδο συλλογικοτήτων/ομάδων αλλά και σε επίπεδο μεμονωμένων προσώπων.

Σε επίπεδο συλλογικοτήτων, ξεχωρίζει το στρατιωτικό δαιμόνιο των κλεφτών,²⁶ των αρματολών,²⁷ των Σουλιωτών και των Σουλιω-

²² Λαζάρου, *ό.π.*, 138· Χωραφάς, *ό.π.*, 113: «είχε μεγάλην πολιτικήν ικανότητα», την οποία επεξηγεί στους μαθητές και στις μαθήτριες στις σ. 111-113.

²³ Κυριαζόπουλος–Διαμαντόπουλος, *Ιστορία νεωτέρας Ελλάδος*, 53· Σημαντικό στο σημείο αυτό είναι να τονιστεί ότι στις ερωτήσεις που ακολουθούν στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας της μεταπολίτευσης για κατανόηση από τους μαθητές και τις μαθήτριες, η πρώτη ερώτηση ζητά από τους μαθητές και τις μαθήτριες να συνδέσουν την ελληνική καταγωγή του Κυβερνήτη με τη σταδιοδρομία του και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα: «Ποιά ήταν η καταγωγή και η σταδιοδρομία του Καποδίστρια;». Καφεντζής, *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων*, 102, 105.

²⁴ Ο Πετρούνιας, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, 66 αναφέρει ότι ο Καποδίστριας ήταν «φίλος του Τσάρου της Ρωσίας Αλεξάνδρου».

²⁵ Λαζάρου, *Η νέα ελληνική Ιστορία*, 136.

²⁶ Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, 13-14· Λαζάρου, *ό.π.*, 20-22· Χωραφάς, *ό.π.*, 13-15· Νικόλαος Παπασπύρου, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος εγκεκριμένη για την έκτη τάξη του Δημοτικού Σχολείου* (Αθήναι: Οίκος Δ. Ν. Τζάκα & Σ. Δελα-

τισσών.²⁸ Το Σούλι, μάλιστα, στα σχολικά βιβλία της περιόδου της δικτατορίας των συνταγματαρχών παρουσιάζεται ως «στρατιωτική κοινότητα».²⁹ Οι συλλογικότητες αυτές –οι «ειδικοί της βίας»³⁰– διαδραματίζουν κομβικό ρόλο στον Αγώνα. Γίνεται, έτσι, κατανοητό στους μαθητές και στις μαθήτριες του δημοτικού σχολείου ότι η «εξυπνάδα», η «ευφυΐα» μαζί με την «πονηριά», η «εξαπάτηση του εχθρού»³¹ για την επίτευξη του γενικού καλού (εθνική ανεξαρτησία) γενικεύονται, αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα μεγάλης μερίδας ανθρώπων (Ελλήνων) και όχι μόνο αποκλειστικό γνώρισμα ορισμένων εμβληματικών μορφών. Αξίζει, μάλιστα, να σημειωθεί ότι σε κανένα από τα σχολικά βιβλία που μελετήσαμε η στρατιωτική ιδιοφυΐα δεν συνοδεύεται από «αμφίβολες πρακτικές» και, αν σε ορισμένες περιπτώσεις υπονοούνται τέτοιες, δεν επικρίνονται, καθώς αυτές μετριά-ζονται από τον εθνικό στόχο και το εθνικό συμφέρον.

Σε επίπεδο προσώπων, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο υποκατηγορίες Ελλήνων που ξεχωρίζουν για τη στρατιωτική τους ιδιοφυΐα:

γραμμάτικα, 1950), 12· Καφεντζής, *ό.π.*, 14. Την εθνικά εξωραϊσμένη εικόνα των κλεφτών την εντοπίζουμε εκτός από τα σχολικά βιβλία και σε άλλα προεπαναστατικά κείμενα (π.χ. *Ελληνική Νομαρχία*).

²⁷ Γεώργιος Τριανταφυλλίδης, *Επιτομή της ελληνικής Ιστορίας από των αρχαιοτάτων χρόνων π.Χ. μέχρι της Επανάστασεως του 1821 μ.Χ. ερανοσθείσα προς χρήσιν των Δημοτικών Σχολείων* (Ναύπλιον: Τυπογραφείον και Βιβλιοπωλείον Σ. Βίγγα, 1876), 42· Χωραφάς, *ό.π.*, 13-15· Παπασπύρου, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, 13· Καφεντζής, *ό.π.*, 15.

²⁸ «Αί Σουλιώτισσαι ἐν Ζαλόγγῳ», στο *Ελληνικόν Αναγνωσματάριον διά τους μαθητάς της τετάρτης τάξεως των σχολείων της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως*, Χαρίσιος Παπαμάρκου (Ἐν Αθήναις: Εκδότης Ι. Κολλάρος, 1914), 59-60· Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελλητισμοῦ*, 29-30· Δημοσθένης Μ. Ανδρεάδης, *Αναγνωστικόν καθαρειούσης Στ' Δημοτικῶν* (Ἀθήναι: Εκδοτικός Οἶκος Δημητράκου, 1932), 165-168. Στο Αναγνωστικό του 1939 των Κοντογιάννη κ.ά., οι Σουλιώτισσες αναφέρονται ως «αἱ ἄγνωστοι ἡρωῖδες» (σ. 167-169). Ο χορός του Ζαλόγγου προβάλλει διαχρονικά στους μαθητές και στις μαθήτριες ως χαρακτηριστικό της γυναικειάς αξιοπρέπειας και αντίστοιχος με την αυτοθυσία και τον ηρωισμό των ανδρῶν.

²⁹ Σακκαδάκης, *Ελληνική ιστορία των νεωτέρων χρόνων Στ' δημοτικῶν* (Ἀθήναι: Ο.Ε.Δ.Β., 1970), 16.

³⁰ Καλύβας, *Το ελληνικό ὄνειρο*, 27.

³¹ Καφεντζής, *ό.π.*, 15.

α) τους Έλληνες που διέμεναν στο εξωτερικό και λόγω της μεγαλοφυΐας τους αναρριχήθηκαν γρήγορα σε υψηλά στρατιωτικά αξιώματα, όπως ο Γεώργιος Παπαζώλης και ο Λάμπρος Κατσώνης,³² και
 β) τα κατεξοχήν «στρατιωτικά δαιμόνια», όπως ο Μέγας Αλέξανδρος³³ και, κυρίως, οι αγωνιστές της Επανάστασης του 1821. Ιδιαίτερα, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης,³⁴ ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης,³⁵ «ο γνήσιος άνθρωπος του Εικοσιένα»,³⁶ ο Γεώργιος Καραϊσκάκης,³⁷ ο

³² Λαζάρου, *ό.π.*, 33, 36· Χωραφάς, *ό.π.*, 24-26· Καφεντζής, *ό.π.*, 24. Η ευφυΐα του Κατσώνη, μάλιστα, προβάλλει ακόμη πιο έντονη, αφού με τις μικρές του δυνάμεις κατορθώνει να τρομοκρατήσει τους πολυάριθμους Τούρκους.

³³ Το πρότυπο αυτό παρουσιάζεται στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1876. «[...] Ο Αλέξανδρος υπήρξεν ἀληθῶς μέγας ἀνὴρ, διότι ὄλαι αἱ ἀρεταὶ, καὶ τὰ προτερήματα τὰ ὁποῖα ἐξευγενίζουσι τὸν ἄνθρωπον ἦσαν ἠνωμένα εἰς αὐτὸν· ἦτον ἔξοχος πολιτικὸς καὶ στρατηγός, φίλος τῶν γραμμάτων, ἐγκρατὴς, φιλόανθρωπος, δίκαιος καὶ γενναῖος, προτερήματα τὰ ὁποῖα κατέστησαν αὐτὸν ἀληθῶς Μέγαν [...]». Τριανταφυλλίδης, *Επιτομή της ελληνικής Ιστορίας*, 24.

³⁴ Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελλητισμού*, 38-39.

³⁵ «[...] Ο Κολοκοτρώνης εἶχεν ἐξαιρετικὰ στρατιωτικὰ προσόντα. [...] Ἀμέσως μόλις ἐξέσπασεν ἡ ἐπανάστασις, ἐφάνη ὅτι εἶχε στρατηγικὴν ἰδιοφυΐαν [...]». Λαζάρου, *Η νέα ελληνική Ιστορία*, 69. Αλλού αναφέρεται ότι: «Δὲν ἦτο πολὺ γραμματισμένος, ἀλλὰ ἦτο ἄριστος στρατιωτικὸς καὶ στρατηγικώτατος». Πετρούνιας, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, 78. Στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας της μεταπολίτευσης σημειώνεται: «[...] ἦταν ἀνδρείος, ἄφοβος, συνετὸς, εὐφυὴς, βροντόφωνος καὶ ἐπιβλητικὸς. Γνώριζε νὰ καταστρώνη πολεμικὰ σχέδια καὶ νὰ βρίσκη πάντοτε τὸν καλύτερο τρόπο, γιὰ νὰ τὰ ἐκτελεῖ [...]». Καφεντζής, *ό.π.*, 49.

³⁶ Ευάγγελος Φωτιάδης-Ηλίας Μηνιάτης-Γεώργιος Μέγας-Δημήτριος Οικονομίδης-Θεόδωρος Παρασκευόπουλος, *Αναγνωστικόν Στ' Δημοτικού* (Ἐν Αθήναις: Ο.Ε.Δ.Β., 1963 και 1968), 66.

³⁷ «ἦτο δραστήριος, εὐφύεστατος καὶ εἶχε στρατηγικὴν ἰκανότητα μεγάλην». Χωραφάς, *Ιστορία της νέας Ελλάδος*, 102. «[...] ἦταν κοντὸς καὶ ἀσθενικός, ἀλλὰ ζωηρὸς καὶ ριψοκίνδυνος, μὲ μάτια ζωηρά, ποὺ πετοῦσαν σπίθες· πρὸ πάντων εἶχε ἀπὸ τὴ φύση ἔξοχη στρατηγικὴ μεγαλοφυΐα [...]». Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελλητισμού*, 116. Στο ἴδιο σχολικό βιβλίο παρατίθεται διάλογος μεταξύ του Ανδρέα Ζαΐμη και του Γεώργιου Καραϊσκάκη, το οποίο ο συγγραφέας συνδέει με ἀντίστοιχη στιχομυθία μεταξύ Ἀριστείδη και Θεμιστοκλή (σ. 116-117). Στο *Αναγνωστικόν* του 1963 γίνεται ἀμεση ἀναφορά στο «στρατηγικὸ μυαλό του» (σ. 73), χαρακτηρισμὸς που ἐπεξηγεῖται στους μαθητὲς και στις μαθήτριες στη συνέχεια του κειμένου (σ. 74-75). Φωτιάδης et al., *Αναγνωστικόν*, 73-76.

Μάρκος Μπότσαρης,³⁸ ο Κωνσταντίνος Κανάρης,³⁹ ο Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας, ο ατρόμητος καπετάν καλόγερος Σαμουήλ, «άνηρ ἀδάμαστος καὶ ἀκαταμάχητος».⁴⁰

Ως προς την πρώτη υποκατηγορία, σημαντικές αναφορές γίνονται στην ιδιοφυΐα του Λάμπρου Κατσώνη, η δράση του οποίου παρουσιάζεται στα σχολικά βιβλία ότι θορύβησε το σουλτάνο, ο οποίος κάλεσε στόλο από την Αίγυπτο και την Αλγερία για να τον αντιμετωπίσει.⁴¹ Στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας της περιόδου της δικτατορίας των συνταγματαρχών, από την άλλη, η συγκεκριμένη αναφορά ποσοτικά διευρύνεται, καθώς ο συγγραφέας χαρτογραφεί, αναλυτικά, την πορεία του Κατσώνη από τη Λειβαδιά στη Ρωσία και από εκεί στο Καστελλόριζο και σε ολόκληρη τη Μεσόγειο.⁴²

Ως προς τη δεύτερη υποκατηγορία, οι αναφορές είναι περισσότερες και εκτενέστερες. Ενδεικτικά, παραδείγματα:

α) Το στρατηγικό σχέδιο του Υψηλάντη για τον Αγώνα, έδωσε την ώθηση που χρειαζόταν η Επανάσταση στο ξεκίνημά της. «Εξαπατώντας», επί τους ουσίας, παρακινεί πολλούς Έλληνες να συμμετάσχουν

³⁸ «Ο θάνατος του Μάρκου Βότσαρη», στο *Αναγνωστικόν διά την έκτην τάξιν των δημοτικών σχολείων*, Χαρίλαος Αντωνάτος (Αθήναι: Εκδοτική Εταιρία Α. Μ. Κοντομάρης & Σια, 1927), 70-83. Στη σελίδα 72 γίνεται έμμεση αναφορά στο στρατιωτικό δαίμονιο του Μπότσαρη.

³⁹ Κοντογιάννης et al., *Αναγνωστικό*, 46-49.

⁴⁰ Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελλητισμού*, 35 και «Ο καπετάν καλόγερος», στο: Κοντογιάννης et al., 42-44. Παρουσιάζεται, επίσης, σκίτσο του καλόγερου Σαμουήλ, σ. 43 την ώρα που ανατινάζει το Κούγκι και αναλυτικό κείμενο τριάντα τεσσάρων γραμμών, στο οποίο σκιαγραφείται η φυσιογνωμία του καλόγερου και εξιστορούνται τα γεγονότα της 17^{ης} Δεκέμβρη 1803. Βλ. επίσης, Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, *Ιστορία νεωτέρας Ελλάδος*, 49· Αντωνάτος, *Αναγνωστικόν*, 43-45· Πετρούνιας, *ό.π.*, 56· Καφεντζής, *ό.π.*, 31-32· Παπαμάρκου, *Ελληνικόν Αναγνωσματάριον*, 68-74. Πρόκειται για το εκτενέστερο κείμενο για τον Σαμουήλ καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Βλ. τέλος Φωτιάδης et al., *ό.π.*, 202-203. Και στα δύο Αναγνωστικά (Παπαμάρκου και Φωτιάδη) χρησιμοποιούνται τα ίδια επίθετα.

⁴¹ «[...] Ο Κατσώνης έκυριάρχησεν εις τὸ Αἰγαῖον καὶ πολλάκις ἐτόλμησε νὰ πλεύσῃ μέχρι τοῦ Ἑλλησπόντου. Ὁ σουλτάνος τότε προσεκάλεσε στόλον ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον καὶ τὸ Ἀλγέριον [...]». Λαζάρου, *Ἡ νέα ελλητικὴ Ἱστορία*, 37. Ο Κατσώνης με τα λίγα και μικρά πλοία του τρομοκρατεί τον τουρκικό στόλο. Επομένως, γίνεται σαφές στους μαθητές και στις μαθήτριες ότι δεν έχει σημασία η ποσότητα, αλλά η ποιότητα: η ευφυΐα και η στρατηγική ικανότητα του Κατσώνη είναι αυτά τα στοιχεία που τον διακρίνουν.

⁴² Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, 38.

στον Αγώνα.⁴³ Όμως, αυτή η «εξαπάτηση» δεν σχολιάζεται αρνητικά στο σχολικό βιβλίο, καθώς αποτέλεσε το έναυσμα για την έναρξη της Επανάστασης (εθνικοί λόγοι).

β) Ιδιαίτερα για τον Κολοκοτρώνη,⁴⁴ οι αναφορές –λίγες άμεσες και περισσότερες έμμεσες– είναι αρκετές. Αξίζει στο σημείο αυτό να υπογραμμιστεί ότι στο πρόγραμμα μαθημάτων του 1894 και στο αντίστοιχο του 1913 αναφέρεται ότι θα πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα στους μαθητές «η στρατηγική ευφυΐα του Κολοκοτρώνη».⁴⁵ Ο Κολοκοτρώνης, μέσω της υπηρεσίας του στα βρετανικά Επτάνησα, επεκτείνει τους ορίζοντές του και έρχεται σε επαφή με νέες ιδέες και ανθρώπους, από λοχαγός προάγεται στο βαθμό του ταγματάρχη στον αγγλικό στρατό, λόγω της στρατιωτικής του μεγαλοφυΐας και γενναιότητας.⁴⁶ Στα σχολικά βιβλία Ιστορίας σημειώνεται, επίσης, ότι: «ὁ ἔρχομός του στήν Πελοπόννησο ἔφερε τὸν τρόπο τοῦς Τούρκους, μὰ τοῦς Ἕλληνας ἔφερε τὸ θάρρος καὶ τὴν ἐλπίδα, γιατί ἦταν ὁ μόνος ἄνθρωπος ποὺ ὅλοι εἶχαν σ’ αὐτὸν πεποίθηση καὶ ἐμπιστοσύνη [...]».⁴⁷ Σε άλλο σημείο των σχολικών βιβλίων ο Κολοκοτρώνης λόγω της ιδιαίτερης ευφυΐας του⁴⁸ αντιλαμβάνεται τα

⁴³ Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελλητισμού*, 40.

⁴⁴ «[...] εἶχεν εὐγλωττίαν μεγάλην, ἰκανότητα στρατηγικὴν, καὶ ἐπιμονὴν ἀδιάσειστον». Χωραφάς, *ό.π.*, 49.

⁴⁵ Βλ. Πρόγραμμα μαθημάτων τῶν τετρατάξιων δημοτικῶν σχολείων τῶν ἀρρένων (1894) καὶ Πρόγραμμα μαθημάτων τῶν ἐξατάξιων δημοτικῶν σχολείων (1913) παρατίθεται στο Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία καὶ Γεωγραφία στα ἐλληνικά σχολεῖα 1834-1914* (Αθήνα: 1988), 390 καὶ 568 ἀντίστοιχα.

⁴⁶ «[...] κατατάχθηκε στὸν Ἀγγλικὸ στρατὸ μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ λοχαγοῦ· ἀργότερα, γιατί διακρίθηκε σὲ πολλὲς μάχες, τὸν προβίβασαν σὲ ταγματάρχη. Κι ἀπὸ τότε φοροῦσε τὴ φουντωτὴ περικεφαλαία τοῦ Ἀγγλικοῦ στρατοῦ [...]». Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελλητισμού*, 47.

⁴⁷ Γκινόπουλος, *ό.π.*, 47.

⁴⁸ Στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1929 σημειώνεται ότι μόνο αυτός από όλους τους κατεταναίους κατάλαβε το τέχνασμα του Δράμαλη. «Οἱ ἄλλοι καπεταναῖοι τὸ πίστεψαν, ὁ Κολοκοτρώνης ὅμως κατάλαβε τὸ τέχνασμα τοῦ Δράμαλη [...]». Γκινόπουλος, *ό.π.*, 83. Καὶ στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1935 σημειώνεται: «Οἱ ἄλλοι ἀρχηγοὶ τῶν Ἑλλήνων ἠπατήθησαν. Ἄλλ’ ὁ Κολοκοτρώνης ἐννόησε τὸ τέχνασμα [...]». Χωραφάς, *ό.π.*, 74. Επίσης, «[...] Ὁ Κολοκοτρώνης μόνον ἔβλεπε καθαρὰ τὶ ἔπρεπε νὰ κάμουν [...]». Καὶ σε ἄλλο σημείο του ἴδιου βιβλίου: «[...] Ὅλοι οἱ Ἕλληνες ὄπλαρχηγοὶ πίστε-

τεχνάσματα των Τούρκων και βρίσκει διεξόδους. Οι προτάσεις του, αν και δεν υιοθετούνται από τους υπόλοιπους και δημιουργούν έριδες και αψιμαχίες, ωστόσο, φαίνεται να τον δικαιώνουν.⁴⁹ Άμεση αναφορά στο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ευφυΐας του («δυνατὸς εἰς τὸν νοῦν») γίνεται στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας της περιόδου της δικτατορίας των συνταγματαρχών, οι συγγραφείς του οποίου τον παρουσιάζουν «πλασμένο» να αναλάβει την αρχηγία του Αγώνα.⁵⁰ Ενώ και το απόσπασμα που παρατίθεται στο Αναγνωστικό της Στ' δημοτικού της μεταξικής περιόδου δίνει έμφαση στην εξυπνάδα του, στην ευστροφία του και στην ικανότητά του να πείθει.⁵¹ Ο Κολοκοτρώνης προβάλλει στους μαθητές και στις μαθήτριες του δημοτικού σχολείου ως η κατεξοχήν «πατρική φιγούρα του έθνους».⁵²

γ) Το στρατηγικό σχέδιο του Καραϊσκάκη για να λύσει την πολιορκία της Ακρόπολης, υπογραμμίζεται στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1929:

«[...] Ὁ Καραϊσκάκης βλέποντας πὸς οἱ Ἕλληνες δὲν ἦταν ταχτικὸς στρατὸς, γιὰ νὰ κάνη ἐπιθέσεις καὶ ἔτσι νὰ λύση τὴν πολιορκία, τοῦ ῥθε στὸν νοῦ του ἔν' ἄλλο ἔξοχο στρατηγικὸ σχέδιο· σκέφτηκε δηλαδή νὰ κόψη κάθε συγκοινωνία τοῦ Κιουταχὴ μὲ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, πὸν νὰ μὴ μπορῆ νὰ λαβαίνει τροφὲς καὶ πολεμοφόδια ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, τὴν Ἡπειρο καὶ τὴν Εὐβοία [...].»⁵³

ψαν τὴν πληροφορία αὐτὴ. Μόνον ὁ Κολοκοτρώνης δὲν ἐξαπατήθηκε [...]. Καφετζής, *ὁ.π.*, 49, 73.

⁴⁹ Γκινόπουλος, *ὁ.π.*, 83· Πετρούνιας, *ὁ.π.*, 108-110.

⁵⁰ «[...] Ὁ Κολοκοτρώνης ἦτο μέγας εἰς τὴν καρδίαν καὶ δυνατὸς εἰς τὸν νοῦν. Ἦτο πλασμένος διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἀγῶνος. [...]». Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, *ὁ.π.*, 58.

⁵¹ «Το τσοπανάκι», στο Κοντογιάννης et al., *Αναγνωστικό*, 45. Η στιχομυθία μεταξύ του νεαροῦ βοσκῦ και του Κολοκοτρώνη ἀναδεικνύει στους μαθητές και στις μαθήτριες τὴν ευστροφία και τὴν ετοιμότητα του Κολοκοτρώνη: «-Τὶ στέκεσαι καὶ βλέπεις, καὶ δὲν πᾶς καὶ σὺ νὰ πολεμήσης, βρὲ Ἕλληνα; -Δὲν ἔχω ἄρματα, καπετάνιε! -Ἐχεις τὴ μαγκούρα σου, ἄρμα εἶναι κι αὐτὴ, νὰ!».

⁵² Δανειζομαι τὸν ὄρο ἀπὸ τὸν Δημήτρη Δημητρόπουλο. Βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Ὁ Ἐγὼς τοῦ Μοριά»: Κτίζοντας μια πατρική φιγούρα τοῦ Ἐθνους», στο *Ἡ ματιὰ τῶν ἄλλων*, 69-90.

⁵³ Γκινόπουλος, *ὁ.π.*, 117. Βλ. ἐπίσης, Χωραφάς, *ὁ.π.*, 103-104.

Αλλά και στο Αναγνωστικό της Στ' δημοτικού του 1963 και του 1968 οι μαθητές και οι μαθήτριες διαβάζουν αναλυτικό παράθεμα αναφορικά με τον «ψευτογιατρό», τον οποίο κατάφερε να αποκαλύψει ο Καραϊσκάκης με το «στρατηγικό μυαλό» του.⁵⁴

δ) Το «παράδειγμα» του Λάμπρου Τζαβέλλα, ο οποίος κατάφερε να εξαπατήσει το δόλιο Αλή Πασά με την εξυπνάδα/πονηριά του και την ανδρεία του,⁵⁵ χωρίς να διστάσει να θέσει σε κίνδυνο ακόμα και τον ίδιο του το γιο:

«[...] Ὁ Ἀλῆς μετὰ τὴν ἀποτυχίαν του νὰ καταλάβῃ τὸ Σούλι, ἐκάλεσε τὸν Λάμπρον Τζαβέλλαν καὶ τοῦ ὑπεσχέθη μεγάλας τιμὰς καὶ πλοῦτη, ἐάν τοῦ παραδώσῃ τὸ Σούλι [...] Ὁ Λάμπρος ἔκαμε ὅτι δέχεται καὶ ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Ἀλῆν νὰ τὸν ἀφήσῃ ἐλεύθερον νὰ γυρίσῃ στὸ Σούλι, διὰ νὰ συνεννοηθῇ με τοὺς ἄλλους ἀρχηγούς. [...] Μόλις ὁ Τζαβέλλας ἔφθασεν εἰς τὸ Σούλι, εἶπεν εἰς τοὺς ἀρχηγούς τὰ σχέδια τοῦ Ἀλῆ καὶ τοὺς παρεκίνησε νὰ ἐτοιμαστοῦν καὶ νὰ ἀγωνισθοῦν με γενναιότητα διὰ τὴν ἐλευθερίαν των [...]».⁵⁶

ε) Τέλος, ο «μπουρλοτιέρης των ψυχών» Παπαφλέσσας, τον οποίο ο Πατριάρχης εκτίμησε για την εξυπνάδα του⁵⁷ και ο Ιμπραήμ για την

⁵⁴ Φωτιάδης et al., *ό.π.*, 73-74.

⁵⁵ Σε όλα σχεδόν τα σχολικά βιβλία της περιόδου που μελετήσαμε τονίζεται ότι ο Τζαβέλλας κατάφερε να «εξαπατήσει» έναν δόλιο, τον Αλή Πασά. Οι μαθητές και οι μαθήτριες μαθαίνουν ότι ο πονηρός, αλλά εξυπνος, Τζαβέλλας κερδίζει τον δόλιο-ύπουλο Αλή Πασά. Βλ. Παπαμάρκου, *Ελληνικόν Αναγνωσματάριον*, 88-90· Αντωνάτος, *Αναγνωστικόν*, 38-40· Ανδρεάδης, *Αναγνωστικόν καθαρουούσης*, 161-164· Χωραφάς, *ό.π.*, 34-35.

⁵⁶ Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, 46-47. Επίσης, βλ. Λαζάρου, *ό.π.*, 48-49· Γκινόπουλος, *ό.π.*, 32-33· Πετρούνιας, *ό.π.*, 52.

⁵⁷ «[...] Ἐκεῖ τὸν ἀγάπησε ὁ Πατριάρχης γιὰ τὴν ἐξυπνάδα του καὶ τὴ φιλοπατρία του καὶ τὸν χειροτόνησε ἀρχιμανδρίτη [...] Ἐπειτα ἀπ' αὐτὸ ὁ Παπαφλέσσας γύρισε στὴν Πελοπόννησο καὶ γεμάτος ἐνθουσιασμό ἔτρεχε ἀπὸ χωριὸ σὲ χωριὸ καὶ διέδιδε στὸ λαὸ μεγάλα πράματα καὶ θαυμαστὰς διηγήσεις, ποὺ ἀναβαν τὴ φαντασία κι ἐξυπνοῦσαν τὸ φιλελεύτερο πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων. [...] Καθὼς ἦταν φυσικὸ τέτοιες διηγήσεις ἐνθουσίαζαν τὸ λαὸ καὶ τὸν ἔκαναν νὰ περιμένῃ με ἀνυπομονησία καὶ με παλμούς τὴν ἅγια ἡμέρα, ποὺ θ' ἄρχιζε ὁ ἀγὼνας [...]»· Γκινόπουλος, *ό.π.*, 44-46.

ανδρεία του,⁵⁸ με το μεγαλοφυές σχέδιό του παρακίνησε πολλούς να συμμετάσχουν στον Αγώνα.⁵⁹

3. Το επιστημονικό δαιμόνιο

Στα σχολικά βιβλία της περιόδου που μελετούμε οι μαθητές και οι μαθήτριες έρχονται σε επαφή –άλλοτε σε μεγαλύτερο και σπανιότερα σε μικρότερο βαθμό– με κείμενα, τα οποία εξυμνούν τη φιλομάθεια των Ελλήνων και τη ροπή τους προς τη μόρφωση.⁶⁰ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα από το σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1934:

«[...] οι Έλληνες είχαν τὸν πόθον νὰ μορφωθοῦν καὶ νὰ προοδεύσουν, καὶ εἶχαν περισσότερα μέσα, διότι ἐπλούτησαν μὲ τὴν ναυτιλίαν καὶ τὸ ἐμπόριον. Μὲ τὴν μόρφωσιν ἔγιναν τολμηρότεροι καὶ ἤρχισαν νὰ πιστεύουν ὅτι τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἦτο δυνατόν νὰ μετρηθῆ μὲ τοὺς Τούρκους καὶ νὰ ἀνακτήσῃ τὴν ἀνεξαρτησίαν του [...].»⁶¹

Ο πόθος των Ελλήνων στο σύνολό τους για μόρφωση και το επιστημονικό τους «δαιμόνιο», από τη μία μεριά, και η άνθηση του εμπορίου και της ναυτιλίας από την άλλη συναποτελούν τα δύο στοιχεία που, σύμφωνα με το συγγραφέα του σχολικού βιβλίου, παρακινούν τους Έλληνες να αρθρώσουν και να υλοποιήσουν το τολμηρό σχέδιό τους για την Επανάσταση.

Στο σχολικό βιβλίο Γεωγραφίας του 1934 γίνεται, μάλιστα, έμμεση σύγκριση μεταξύ των Ελλήνων και των υπολοίπων κατοίκων της Ευρώπης και της Ασίας.⁶² Οι Έλληνες παρουσιάζονται, γενικά, ως «πο-

⁵⁸ Αντωνάτος, *ό.π.*, 117-120.

⁵⁹ Χωραφάς, *ό.π.*, 48. Επίσης, «[...] ικανὸς νὰ πείθῃ τὰ πλήθη ‘μπορλοτιέρης τῶν ψυχῶν’, περιέτρεχεν ὅλην τὴν Πελοπόννησον καὶ διέδιδεν ὅτι Ρωσικαὶ δυνάμεις στρατοῦ καὶ ναυτικοῦ ἦσαν ἔτοιμοι νὰ ἔλθουν εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν της καὶ ἐκάλει ὅλους τοὺς Ἕλληνας νὰ εἶναι ἔτοιμοι διὰ τὴν ἐπανάστασιν [...].» Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, 58.

⁶⁰ Για το ιδεολόγημα αυτό βλ. αναλυτικότερα, Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Ιδεολογήματα στην αφετηρία του ελληνικού Πανεπιστημίου», στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου*, τ. 1 (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν.-Γ.Γ.Ν.Γ., 1989), 43-54, ειδ. 50-53.

⁶¹ Λαζάρου, *ό.π.*, 27-28.

⁶² «[...] Πεντακόσια ἔτη πρὸ Χριστοῦ, ἐνῶ οἱ κάτοικοι τῆς Εὐρώπης ἦσαν ἀκόμη ἄγριοι, οἱ Ἕλληνες ἀνέπτυξαν μεγάλον πολιτισμὸν εἰς τοιοῦτον βαθμὸν,

λιτισμένοι», «φιλομαθείς», «εξευγενισμένοι», γνήσιοι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, σε αντίθεση με τους «άγριους», «βάρβαρους» και «απολίτιστους» Ευρωπαίους, Ρωμαίους και Ανατολίτες.⁶³ Ο Μέγας Αλέξανδρος και οι Έλληνες στο σύνολό τους χάρη στη φιλομάθεια και στην ευφυΐα τους, δίδαξαν τις τέχνες και τις επιστήμες στους «απαίδευτους» αυτούς λαούς. Την εικόνα αυτή παρουσιάζει, κάπως πιο γενικευμένη, και το Αναγνωστικό της Στ' δημοτικού της μεταξικής περιόδου.⁶⁴

Στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1945 γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στους Έλληνες λογίους του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, οι οποίοι, αφού αφήνεται να εννοηθεί ότι διώκονται από τους «απολίτιστους» Τούρκους ή οι ίδιοι δεν αντέχουν να ζουν υπό καθεστώς δουλείας – χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Κοραΐς–, εγκαθίστανται στην Ιταλία και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, όπου επιδίδονται στη μελέτη και στη διδασκαλία. Ορισμένοι, μάλιστα, από τους «καλύτερους λογίους» του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, σύμφωνα με το συγγραφέα του σχολικού βιβλίου, είναι οι Έλληνες Φαναριώτες, και ιδιαίτερα ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο εξ απορρήτων, και ο γιος του Νικόλαος Μαυροκορδάτος,

---

ὥστε καὶ σήμερον τὸν θαυμάζει ὁλος ὁ κόσμος [...] Τριακόσια περίπου ἔτη πρὸ Χριστοῦ ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας ἐπολέμησε καὶ ἐνίκησε τοὺς βαρβάρους λαοὺς τῆς Ἀσίας, ἔφθασεν εἰς τὰς Ἰνδίας καὶ διέδωκεν εἰς αὐτοὺς τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν. Μετὰ πολλὰ ἔτη ἕνας ἀπολίτιστος λαὸς τῆς χερσονήσου, πὺ εἶναι δυτικὰ ἀπὸ τὴν Βαλκανικὴν –οἱ Ρωμαῖοι– ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσάν του, τὴν Ρώμην, καὶ ἐκυρίευσεν τὴν Ἑλλάδα, καὶ σιγὰ καὶ τὴν Εὐρώπην σχεδὸν ὀλόκληρον. [...] Οἱ Ἕλληνες ὅμως, ἂν καὶ δοῦλοι τῶν Ρωμαίων, ἔγιναν οἱ διδάσκαλοί των. Τοὺς ἐδίδαξαν τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας, τοὺς ἔκαμαν καὶ αὐτοὺς πολιτισμένους [...]. Δημήτριος Δημητράκος, *Γεωγραφία διὰ τὴν ἕκτην τάξιν τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου* (Ἀθήναι: Ἐκδοτικὸς Οἶκος Δημητράκου, 1934), 30-31.

⁶³ Βλ. ἐπίσης, «[...] Οἱ Ἕλληνες, ἄνθρωποι πολιτισμένοι καὶ φιλελεύθεροι, δὲ μποροῦσαν νὰ ὑποφέρουν τέτοιους ἐξευτελισμοὺς ἀπὸ τοὺς βάρβαρους Τούρκους [...]». Παπασπύρου, *Ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος*, 12. Ἐπίσης, «[...] Ὅταν ἄλλοι λαοὶ τῆς Εὐρώπης βρίσκονταν σὲ πρωτόγονη κατάσταση, στὴν Ἑλλάδα ἀνθοῦσε ὁ σπουδαιότερος πολιτισμὸς τοῦ κόσμου [...]». Γεώργιος Χριστιάς, *Γεωγραφία Εὐρώπης Στ' Δημοτικοῦ* (Ἀθήναι: Ο.Ε.Δ.Β., 1977⁴), 72-73.

⁶⁴ «[...] Μέσα σὲ τρεῖς χιλιάδες χρόνια τὸ ἔθνος αὐτὸ, τὸ δικὸ μας, ἔδωσε τὰ μεγαλύτερα πράγματα [...] ἔδωσε τὰ ωραιότερα δείγματα ἐθνικῶν ἀγώνων ἀνδρείας, ἡρωισμοῦ καὶ κατορθωμάτων, τὰ ὁποῖα πραγματικῶς ἐδόξασαν τὴν ἱστορία του. Ι. Μεταξάς». Κοντογιάννης et al., *ὁ.π.*, 59.

ηγεμόνας της Βλαχίας. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται, επίσης, στους Κερκυραίους Ευγένιο Βούλγαρι και Νικηφόρο Θεοτόκη,

«οί όποιοι ἔγιναν γνωστοί και ἐτίμηθησαν εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην· ἐξαιρετικῶς τοὺς ἐτίμησεν ἡ Αἰκατερίνη τῆς Ρωσίας, ἡ ὁποία τοὺς ἔδωσε καὶ τὸ ἀνώτερον Ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα τοῦ Ἐπισκόπου».⁶⁵

Ο επιτονισμός του επιθέτου «όλος» («ὅλην τὴν Εὐρώπην») και του επιρρήματος «ἐξαιρετικῶς» («ἐξαιρετικῶς τοὺς ἐτίμησεν ἡ Αἰκατερίνη τῆς Ρωσίας») εἶναι δηλωτικοί της ευρείας αναγνώρισής τους λόγω της επιστημονικής τους ιδιοφυΐας, η οποία για μία ακόμη φορά αποδίδεται, ἔμμεσα, στην ελληνική τους καταγωγή (Ἕλληνες Φαναριώτες, Ἕλληνες Κερκυραῖοι). Στο σχολικό βιβλίο Ἱστορίας του 1967 οι δάσκαλοι του Γένους, οι οποίοι ιδρύουν σχολεῖα σε ὅλες τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, χαρακτηρίζονται «περίφημοι» προστάτες και ἀπόστολοι της παιδείας, ενώ και η ἐξιστόρηση των γεγονότων εἶναι εκτενέστερη και αναλυτικότερη σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους.⁶⁶

Εκτός, ὁμως, ἀπὸ την πνευματική κινητοποίηση των λαών, οι ἄνθρωποι των ιδεών και των γραμμάτων, λόγω της μεγαλοφυΐας τους, βρήκαν και ἄλλους τρόπους διάχυσης και διάδοσης των πρωτοπόρων και καινοτόμων για την εποχή ιδεών τους. Εμβληματικά παραδείγματα αποτελοῦν ο Ρήγας Βελεστινλής ἢ Φεραῖος, ο Αδαμάντιος Κοραῖς και σε μικρότερο βαθμό ο Ἄνθιμος Γαζής.

Ἡ πρόσληψη και οι αναφορές στο Ρήγα Φεραῖο,⁶⁷ στη ζωή, στις σπουδές και στη δράση του, εἶναι διαχρονικές σε ὅλα τα σχολικά βιβλία Ἱστορίας της περιόδου που μελετούμε. Ο Ρήγας Φεραῖος χαρακτηρίζεται ως «μεγαλεπήβολος», «μέγας ἀνήρ», πνεύμα ἀνήσυχο, «φιλομαθής», ο οποίος λόγω της ευφυΐας του κατόρθωσε να ἀναλάβει καίριες θέσεις δίπλα στον ηγεμόνα της Βλαχίας και συνομιλεῖ με το Ναπολέοντα, με ἀρχιερεῖς, εμπόρους, προκρίτους, αρματολούς και κλέφτες, προσπαθώντας να δημιουργήσει τις συνθήκες εκείνες που θα ὀδηγούσαν στην Επανάσταση. Τόση, μάλιστα, εἶναι η πειθὴ των λό-

⁶⁵ Πετρούνιας, *ὁ.π.*, 42-43.

⁶⁶ Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, *ὁ.π.*, 28, 30.

⁶⁷ Ενδεικτικά, Γκινόπουλος, *ὁ.π.*, 27· Χωραφάς, *ὁ.π.*, 29-32.

γων του που κατορθώνει να πάρει με το μέρος του ακόμη και σημαντικούς Τούρκους.⁶⁸ Η πρόσληψη του Ρήγα Φεραίου ως ιδιαίτερα μεγαλοφυούς Έλληνα παραμένει σταθερή τόσο στα σχολικά βιβλία του 19^{ου} όσο και του 20^{ου} αιώνα.⁶⁹

Ο μεγαλύτερος, όμως, Έλληνας λόγιος, ο οποίος ωφέλησε, πολλαπλώς, την Ελλάδα είναι ο Αδαμάντιος Κοραΐς, ο ανώτερος όλων, αν και δεν υπήρξε ποτέ δάσκαλος, με τη στενή έννοια του όρου.⁷⁰ Ο Κοραΐς παρουσιάζεται στα σχολικά βιβλία που μελετήσαμε ως το απόλυτο πρότυπο του Έλληνα διανοούμενου, ο οποίος εγκατέλειψε το εμπόριο και ασχολήθηκε με τη φιλολογία, μορφώνεται στην Ευρώπη και χαιρεί εκτίμησης και αναγνώρισης από τους πλούσιους Έλληνες αλλά και από τους λόγιους Ευρωπαίους.⁷¹ Στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας της περιόδου της δικτατορίας των συνταγματαρχών γίνεται αναλυτική περιγραφή και παρουσίαση αυτής της προσφοράς του στο Γένος, ως αποτέλεσμα της όσμωσης και της επικοινωνίας με διεθνή δίκτυα⁷² και με τη συμβολή πλουσίων Ελλήνων εμπόρων που ζουν και δραστηριοποιούνται στο εξωτερικό (π.χ. οι αδελφοί Ζωσιμά). Στην περί-

⁶⁸ Τριανταφυλλίδης, *Επιτομή της ελληνικής Ιστορίας*, 41· Λαζάρου, *ό.π.*, 44· Κυριαζόπουλος–Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, 42· Καφεντζής, *ό.π.*, 35-37.

⁶⁹ Γενικότερα για την πρόσληψη του Ρήγα Φεραίου στη συλλογική συνείδηση, βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Ο Ρήγας με τα μάτια των άλλων: Διαδρομές της πρόσληψης ενός ήρωα», στο «*Η ματιά των άλλων*», 35-49.

⁷⁰ Βλ. ενδεικτικά, Γκινόπουλος, *ό.π.*, 20, 28-29· Χωραφάς, *ό.π.*, 17-18· Πετρούνας, *ό.π.*, 43· Καφεντζής, *ό.π.*, 21-22.

⁷¹ «[...] Ο Κοραΐς όμως εφρόντισε περισσότερο να μορφωθῆ. Ἀφῆκε λοιπὸν τὸ ἐμπόριον καὶ ἠσχολήθη εἰς τὰ γράμματα. [...] Ἐμελέτησε πολὺ τὰ ἀρχαῖα συγγράμματα, τὰ ἐτύπωσε, τὰ ἐξήγησε καὶ ἔγινε σπουδαῖος ἑλληνιστής. Ὁ Κοραΐς εἶναι ἀπὸ τοὺς ὀλίγους νεωτέρους Ἕλληνας, τοὺς ὁποίους ἐξετίμησαν οἱ λόγιοι τῆς Εὐρώπης [...] Εἶχε μεγάλην ἐκτίμησιν καὶ δὲν ἔλειπαν οἱ πλούσιοι Ἕλληνες, οἱ ὅποιοι ἔκαμναν τὰ ἐξοδα διὰ τὴν τυπώσιν τὰ βιβλία του. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Κοραΐ τὰ ἐτύπωσαν οἱ πλούσιοι Ἡπειῶται, ἀδελφοὶ Ζωσιμάδαι, οἱ ὅποιοι ἔκαμαν τότε καὶ ἄλλας εὐεργεσίας εἰς τὸ ἔθνος [...]. Λαζάρου, *ό.π.*, 30.

⁷² «[...] Αἱ ἐκδόσεις τοῦ Κοραΐ ἤρχισαν τὸ 1805 καὶ εἶναι γνωσταὶ μὲ τὸν τίτλον «Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη» Ἐπειδὴ δὲ αὐτὸς ἦτο πτωχὸς, τὰ ἀπαραίτητα χρήματα δι' αὐτὰς διέθεσαν διάφοροι πλούσιοι Ἕλληνες καὶ ἰδίως οἱ Ἡπειῶται ἀδελφοὶ Ζωσιμάδαι. Διὰ τῶν ἀφθόνων καὶ σοφῶν αὐτῶν συγγραμμάτων τοῦ ὀ Κοραΐς ἔγινεν ὁ μεγαλύτερος διδάσκαλος τοῦ Γένους. Πράγματι δὲ κατάρθωσε τὴν ἀνάψιν εἰς τὰς καρδίας τῶν Ἑλλήνων τὸν πόθον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ πρὸς τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους [...]. Κυριαζόπουλος–Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, 33.

πτωση αυτή τα οφέλη ή τα κέρδη από το εμπορικό και το επιχειρηματικό «δαιμόνιο» συνομιλούν ή ενδυναμώνουν το επιστημονικό «δαιμόνιο».⁷³

Άνθρωποι –λόγιοι και διανοούμενοι–, επομένως, όπως ο Ρήγας Φεραίος και ο Αδαμάντιος Κοραΐς χαρακτηρίζονται, άμεσα ή έμμεσα, στα σχολικά βιβλία της περιόδου που μελετούμε ως ιδιαίτερα σημαντικοί, γιατί είναι «κομβικά υποκείμενα»,⁷⁴ συνδέουν δηλαδή το διεθνή νεωτερικό κόσμο των διανοουμένων και των ιδεών με τον προνεωτερικό κόσμο των όπλων και της βίας. Η έμφαση, ωστόσο, δίνεται κάθε φορά στην ελληνική τους καταγωγή και προέλευση, καλώντας τους μαθητές και τις μαθήτριες, έμμεσα, να μετάσχουν αυτής της ιδιοφυΐας, καθώς τους ενώνει το χαρακτηριστικό εθνικό συστατικό. Ο Ρήγας Φεραίος και ο Αδαμάντιος Κοραΐς είναι ευφυείς, επειδή είναι Έλληνες.

4. Το οικονομικό δαιμόνιο (εμπορικό, ναυτικό, επιχειρηματικό)

Στα σχολικά βιβλία της τελευταίας τάξης του δημοτικού σχολείου, παρουσιάζεται η Ελλάδα αφενός μεν λόγω της γεωγραφικής της θέσης και του φυσικού της περιβάλλοντος και αφετέρου δε λόγω των φυσικών χαρακτηριστικών των κατοίκων της, που έχουν εμπορικό και επιχειρηματικό πνεύμα, να είναι ανέκαθεν χώρα εμπορική και ναυτική.⁷⁵ Εξαιτίας, μάλιστα, αυτής της εμπορικής, ναυτικής και επιχειρηματικής τους μεγαλοφυΐας ως αποτέλεσμα της ελληνικής κοινωνικής και γεωγραφικής τους προέλευσης, κατάφεραν να δραστηριοποιηθούν

⁷³ Για τον Κοραΐ και το έργο του βλ. ενδεικτικά, Σοφία Ματθαίου, «Ο Κοραΐς και οι Έλληνες κλασικοί φιλόλογοι τον 19^ο αιώνα», στο *«Η ματιά των άλλων»*, 51-68· Νίκος Δ. Βαρμάζης, *Αδαμάντιος Κοραΐς (1748-1833): Ένας ανεξάντλητος κόσμος* (Αθήνα: Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2016).

⁷⁴ Καλύβας, *Το ελληνικό όνειρο*, 28.

⁷⁵ «[...] Γι' αυτό οι Έλληνες από τη φύση της χώρας των από τὸ ἓνα μέρος καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο γιατί ἔχουν φυσικὰ ἐμπορικὸ καὶ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα, ἦταν ἀπὸ τὴν παλιὰ ἐποχὴ λαὸς ἐμπορικὸς καὶ ναυτικὸς [...]». Γκινόπουλος, *ό.π.*, 17. Επίσης, στο σχολικό βιβλίο Γεωγραφίας της μεταπολίτευσης οι μαθητές και οι μαθήτριες διαβάζουν: «[...] Οἱ Ἕλληνες ἀνεκάθεν ἀγαποῦσαν τὸ ἐμπόριο καὶ ἦταν καλοὶ ἔμποροι [...]». Καὶ σε ἄλλο σημεῖο: «[...] Οἱ Ἕλληνες εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους λαοὺς τῆς Εὐρώπης. [...] Στὶς θάλασσες οἱ Ἕλληνες δοκίμασαν τὴν τύχη τους καὶ ἐγίναν τολμηροὶ καὶ ἄξιοι ναυτικοὶ [...]. Χριστιὰς, *Γεωγραφία Ευρώπης*, 67, 69.

εμπορικά⁷⁶ και να κερδίσουν προνόμια μετά το Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1774⁷⁷ και κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης.⁷⁸

Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα προβάλλουν τα Μαδεμοχώρια της Χαλκιδικής, η Νάουσα, η Έδεσσα, η Καστοριά, τα χωριά του Πηλίου, η Χίος και, κυρίως, τα Αμπελάκια.⁷⁹ Ιδιαίτερα για τα Αμπελάκια σημειώνεται ότι ήταν η πιο πλούσια κοινότητα, ότι οι κάτοικοι ίδρυσαν τον πρώτο συνεταιρισμό και, εξαιτίας αυτής της μεγαλοφυούς ένωσης, απέκτησαν τεράστια κέρδη.⁸⁰ Σημειώνεται, μάλιστα, ότι ί-

⁷⁶ «[...] Με τὰ καράβια τους ἐνεργοῦσαν σὲ ὅλη τὴν Τουρκία τὸ μικρεμπόριο, γύριζαν σ' ὅλα τὰ ἐμπορικά κέντρα τῆς Εὐρώπης καὶ σὺναζαν πλούτη, ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦσαν ἢ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινότητάς των ἢ γιὰ νὰ κατασκευάζουν μεγαλύτερα πλοῖα. Ἡ κίνηση αὐτὴ καὶ τὰ ταξίδια ὠφέλησαν πολὺ τὸ Ἔθνος, γιατί οἱ Ἕλληνες γνῶρισαν ἀνώτερον κόσμον, εἶδαν πῶς ζοῦσαν οἱ ἄλλοι λαοὶ καὶ ἐνίωσαν πῶς ἡ Τουρκία δὲν ἦταν δὴ καὶ τόσο φοβερὸ κράτος [...]». Γκινόπουλος, *ὁ.π.*, 16. Επίσης, βλ. «[...] οἱ Ἕλληνες τῶν πεδινῶν μερῶν κατέφευγον εἰς τὰ ὄρεινά ἢ εἰς ξηρὰ καὶ ἄγωνα νησιά, ὅπου δὲν ἤθελον νὰ κατοικοῦν Τοῦρκοι. Ἐκεῖ ἠσχολοῦντο κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν κτηνοτροφίαν, τὴν γεωργίαν καὶ κηπουρικὴν καὶ εἰς τὴν ναυτιλίαν καὶ τὸ ἐμπόριον. Ἀργότερα ἐπεδόθησαν καὶ εἰς τὴν βιοτεχνίαν καὶ βιομηχανίαν, κατεργάζοντο δηλ. τὰ δέρματα καὶ τὰ μαλλιά τῶν ζώων καὶ ἐδημιούργησαν βιομηχανίαν δερμάτων, γουναρικῶν καὶ ἐριουργίαν εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ Ἡπειρον· ἔσκαπτον τὴν γῆν, διὰ νὰ εὔρουν καὶ κατεργασθοῦν μέταλλα διάφορα, ὅπως λ.χ. ἄργυρον εἰς τὴν Χαλκιδικήν. Εἰς τὴν Χίον, τὴν ὠραίαν καὶ εὐφορον νῆσον, ἐκαλλιέργουν κηπουρικὰ εἶδη καὶ τὰ περίφημα μαστιχοδένδρα. Εἰς τὰ Ἀμπελάκια τῆς Θεσσαλίας κατεργάζοντο τὸν βάμβακα [...]». Πετρούνιας, *ὁ.π.*, 29-31.

⁷⁷ Γκινόπουλος, *ὁ.π.*, 17. Επίσης, Καφεντζής, *ὁ.π.*, 20.

⁷⁸ Γκινόπουλος, *ὁ.π.*, 17-18: «[...] Οἱ Ἕλληνες τότε πλούτησαν πολὺ· σὰν τολμηροὶ θαλασσινοὶ ποὺ ἦταν, περιφρονοῦσαν τὸν κίνδυνον καὶ σπάζοντας τὸν ἀποκλεισμὸ ἔφερναν στοὺς Εὐρωπαϊκοὺς λιμένες σιτάρια καὶ ἀποικιακὰ, ποὺ τὰ πωλοῦσαν σὲ μεγάλες τιμές [...]». Το ἴδιο ἀπόσπασμα παρατίθεται καὶ κατὰ τὴ μεταπολίτευση στο Καφεντζή, *ὁ.π.*, 20.

⁷⁹ Χωραφάς, *ὁ.π.*, 12· Σακκαδάκης, *Ελληνική ιστορία των νεωτέρων χρόνων*, 16· Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, *ὁ.π.*, 18.

⁸⁰ «[...] Ἡ κοινότης τῶν Ἀμπελακίων τῆς Θεσσαλίας· αὕτη ἔφθασεν εἰς μεγίστην ἀκμὴν καὶ ἦτο ἡ πλουσιωτέρα. Οἱ κάτοικοι τῆς κοινότητος αὐτῆς ἐκαλλιέργουν τὸ ἐρυθρόδανον (ριζάρι), ἀπὸ τὸ ὅποιον ἔβγαινε τὸ ἐρυθρὸν χρῶμα, καὶ ἀνέπτυξαν τὴν τέχνην τῆς βαφῆς τῶν ἐρυθρῶν βαμβακερῶν ὑφασμάτων, τὰ ὅποια ἐπωλοῦντο εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην. Οἱ Ἀμπελακιῶται ἵδρυσαν τὸν πρῶτον συνεταιρισμὸν τῆς Ἑλλάδος, ὁ ὁποῖος ἀπέκτησε τεράστια κέρδη καὶ ἔκτισεν εἰς τὰ Ἀμπελάκια μέγα σχολεῖον, ὑπεστήριξε τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ἐτύπωσε πολλὰ βιβλία, πολῦτιμα διὰ τὸν Ἑλληνισμόν. [...]». Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, *ὁ.π.*, 18.

δρυσαν υποκαταστήματα (εμπορικό δαιμόνιο) και σε άλλες πόλεις του εσωτερικού και του εξωτερικού (Βιέννη, Τεργέστη, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη).⁸¹ Όμως, τον πλούτο τους δεν τον χρησιμοποίησαν για «ίδιον όφελος». Υπογραμμίζεται με έμφαση ότι «τὸν πλοῦτον των οἱ κάτοικοι τῶν Κοινοτήτων ἐχρησιμοποίησαν καὶ διὰ τὴν προπαρασκευάσουν καὶ ἐνισχύσουν τὴν ἐπανάστασιν» (εθνικοί στόχοι) και για να ιδρύουν εκπαιδευτικά ιδρύματα (εκπαιδευτικοί στόχοι).⁸²

Πολλοί Έλληνες που ασχολούνται με το εμπόριο ζουν με τις οικογένειές τους σε ευρωπαϊκές πόλεις και δημιουργούν εκεί ακμάζουσες ελληνικές παροικίες.⁸³ Οι Έλληνες που ζουν στο εξωτερικό καταφέρνουν και εκεί να διακριθούν και να δημιουργήσουν σημαντικές συλλογικότητες («αἱ κοινότητες αὐταὶ ἀνεδείχθησαν λαμπρὰ φυτώρια»⁸⁴). Ως τέτοιες κατονομάζονται στα σχολικά βιβλία οι κοινότητες της Βενετίας,⁸⁵ της Οδησσοῦ,⁸⁶ της Τεργέστης⁸⁷ και της Βιέννης.⁸⁸ Οι Έλλη-

⁸¹ «[...] Τὰ Ἀμπελάκια τῶν Τεμπῶν εἶχον ὑποκαταστήματα ἐμπορικὰ εἰς τὴν Βιέννην, τὴν Τεργέστην, τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Σμύρνην, κ.λ.π.». Πετρούνιας, *Ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος...* ὁ.π., 32. Βλ. ἐπίσης, «[...] Τὰ Ἀμπελάκια τῆς Θεσσαλίας ἠσχολοῦντο μὲ τὴν καλλιέργειαν τοῦ βάμβακος καὶ τοῦ ἐρυθροδάνου (διὰ τὴν ἐρυθρὴν βαφὴν του). Ἰδρυσαν θαυμάσιον συνεταιρισμὸν μὲ κλωστήρια, βαφεῖα καὶ ὑφαντουργεῖα. Ἐπλούτησαν καὶ εἶχον ὑποκαταστήματα εἰς πόλεις τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ [...]». Σακκαδάκης, ὁ.π., 16.

⁸² Πετρούνιας, ὁ.π., 32.

⁸³ Λαζάρου, ὁ.π., 32.

⁸⁴ «[...] Ἐκτὸς ἀπὸ τὰς κοινότητας τῆς σκλαβωμένης Ἑλλάδος, ὠργανώθησαν Ἑλληνικαὶ κοινότητες καὶ εἰς ἄλλας χώρας τῆς Εὐρώπης. Αἱ κοινότητες αὐταὶ ἀνεδείχθησαν λαμπρὰ φυτώρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐβγήκαν Ἕλληνες μορφωμένοι οὔτοι κατέλαβον σπουδαίας θέσεις καὶ ἀξιώματα εἰς τὴν Τουρκικὴν διοίκησιν καὶ ὠφέλησαν τὴν μεγάλην Ἑλληνικὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀπελευθερώσεως. [...]». Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, ὁ.π., 18-19.

⁸⁵ «[...] Τῆς Βενετίας, ἡ ὁποῖα διετήρει σπουδαῖα τυπογραφεῖα. Ἐκεῖ ἐτυποῦντο πλεῖστα ἀξιόλογα Ἑλληνικὰ βιβλία, ἰδίως Ἐκκλησιαστικά, τὰ ὁποῖα ἀπεστέλλοντο εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐκεῖ ἤκμασαν σπουδαῖοι Ἕλληνες ἔμποροι, οἱ ὁποῖοι ἰδρυσαν σχολεῖα εἰς τὴν σκλαβωμένην χώραν καὶ ἐγιναν μεγάλοι εὐεργεταὶ [...]». Ὁ.π., 18-19.

⁸⁶ «[...] Τῆς Ὀδησσοῦ. Εἰς ὁλόκληρον τὴν πόλιν αὐτὴν τῆς Νοτίου Ρωσίας διεκρίνετο πολὺ καθαρὰ ὁ Ἑλληνικὸς χαρακτήρ. Ἐκεῖ ἤκμασαν Ἕλληνες ἔμποροι, ναυτικοὶ, γαιοκτήμονες, οἱ ὁποῖοι ὠφέλησαν ποικιλοτρόπως τοὺς ὁμογενεῖς τῶν Ἑλλήνων δούλους [...]». Ὁ.π., 18-19.

νες έμποροι αυτών των περιοχών ωφελούν ποικιλοτρόπως τον εθνικό κορμό, κυρίως, με ευεργεσίες.⁸⁹ Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στους Έλληνες εμπόρους της Οδησσοῦ, οι οποίοι πρωταγωνιστούν στην ίδρυση της Φιλικῆς Εταιρείας.

Σε ό,τι αφορά στο ναυτικό εμπόριο, ξεχωρίζουν η Ύδρα, οι Σπέτσες και τα Ψαρά: Οι Υδραῖοι, λόγω του ότι είναι τολμηροί, ταξιδεύουν σε ολόκληρη τη Μεσόγειο και φτάνουν έως την Αμερική.⁹⁰ Το παράδειγμά τους ακολουθούν και άλλα νησιά.⁹¹ Οι Έλληνες, συλλή-

⁸⁷ «[...] Τῆς Τεργέστης ἀπὸ τὸ 1782. Ἡ κοινότης αὕτη ἴδρυσεν σχολὰς, ἐμόρφωσεν ἐπιστήμονας καὶ ἠγωνίσθη θαυμασίως διὰ τὰς ἐθνικὰς καὶ θρησκευτικὰς παραδόσεις τοῦ ἔθνους [...]». *Ο.π.*

⁸⁸ «[...] Ἐξ ἄλλου καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, οἱ ὅποιοι ἔφευγον εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ἴδρυνον παντοῦ κοινότητας. Ὄνομαστὰ ἦσαν αἱ ἑλληνικαὶ κοινότητες τῆς Βενετίας, τῆς Τεργέστης, τῆς Βιέννης, τῆς Ὀδησσοῦ κλπ. [...]». Σακκαδάκης, *ό.π.*, 16.

⁸⁹ «[...] Πολλοὶ Ἕλληνες ἐνεργοῦσιν εἰς ἄλλα κράτη μέγα ἐμπόριον, ἐξ οὗ καθίστανται πλουσιώτατοι καὶ ὠφελοῦσι πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως τὴν ἰδιαιτέραν πατρίδα των, ἰδρύνοντες διάφορα ἐκπαιδευτήρια καὶ φιλανθρωπικὰ καταστήματα, π.χ. τὸ Πανεπιστήμιον, τὴν Ἀκαδημίαν, τὸ Μετσόβειον Πολυτεχνεῖον, τὰ Ὀλύμπια, τὸ Ἀρσάκειον, τὸ Βαρβάκειον, τὰς Τριανταφυλλειδίους Γεωργικὰς Σχολὰς καὶ πλείστα ἄλλα [...]». Ἰωάννης Ν. Λάζος, *Γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ὑποδούλων τῆ Τουρκία ἑλληνικῶν χωρῶν* (Ἐν Αθήναις, χ.ε., 1888).

⁹⁰ Βλ. Ανδρεάδης, *Αναγνωστικὸν καθαρευούσης*, 212-223 καὶ Λαζάρου, *ό.π.*, 26. Επίσης, βλ. «[...] Τοιοῦτοτρόπως τὸ Ἑλληνικὸν ἐμπορικὸν ναυτικὸν ἔλαβε μεγάλην ἀνάπτυξιν. Εἰς τοὺς μεγαλυτέρους λιμένας τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ Εὐξείνου ἴδρυσαν οἱ Ἕλληνες σπουδαῖα ἐμπορικὰ καταστήματα καὶ ναυτικὰς βάσεις. Ἐδημιούργησαν δὲ ἐκεῖ καὶ σπουδαίας κοινότητας, αἱ ὁποῖαι ἀπέβησαν κέντρα ἐθνικὰ καὶ συνέβαλον εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως. [...] Ἀκόμη μεγαλυτέραν ἀνάπτυξιν ἔλαβε τὸ Ἑλληνικὸν ναυτικὸν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῶν ναπολεοντίων πολέμων. Ἡ Ἀγγλία τότε εἶχε κηρύξει τὸν πόλεμον κατὰ τοῦ Ναπολέοντος τῆς Γαλλίας καὶ ἀπέκλεισε τὰ παράλια τῆς Εὐρώπης, διὰ νὰ μὴ εἰσέρχονται τρόφιμα καὶ ἄλλα εἶδη πρώτης ἀνάγκης εἰς τὴν Γαλλίαν. Οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ ὁμως ἀψηφούντες κάθε κίνδυνον, ἐπλησίαζον τὰ παράλια τῆς Εὐρώπης καὶ ἐπώλουν εἰς μεγάλας τιμὰς σιτηρά, τρόφιμα καὶ ἄλλα ἐμπορεύματα. Μὲ τὴν ναυτιλίαν λοιπὸν καὶ τὸ ἐμπόριον οἱ Ἕλληνες τῶν νήσων καὶ τῶν παραλίων ἀπέκτησαν πολλὰ πλοῦτη καὶ πλοῖα πολυάριθμα καὶ μεγάλα. Τὰ μεγαλύτερα καὶ τὰ περισσότερα πλοῖα εἶχον τὰ τρία μικρὰ Ἑλληνικὰ νησιά Σπέτσει, Ὑδρα καὶ Ψαρά, τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι εἶχον γίνει πλουσιώτατοι. [...]». Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, 25-26.

⁹¹ «[...] Τὸ παράδειγμα τῶν Ὑδραίων ἠκολούθησαν τὰ ἄλλα νησιά καὶ ἐντὸς ὀλίγου οἱ Ἕλληνες ἀπέκτησαν ἀξιόλογον ἐμπορικὸν ναυτικόν. Τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα ἐταξίδευαν ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ Εὐξείνου Πόντου μέχρι τοῦ Γιβραλτάρ. Ἀπὸ τοὺς λιμένας

βδην, –ως κάτι ενιαίο, όπως αναφέρεται στα σχολικά βιβλία που μελετήσαμε– κατορθώνουν να ιδρύσουν εμπορικά καταστήματα στα μεγαλύτερα λιμάνια της Ευρώπης.⁹² Μεγάλο μέρος από τα χρήματα που κερδίζουν τα διαθέτουν για εθνικούς (π.χ. κατασκευή πλοίων, αγορά πολεμοφοδίων) και εκπαιδευτικούς σκοπούς (π.χ. ίδρυση σχολείων, βιβλιοθηκών, αγορά βιβλίων).⁹³

Οι Έλληνες έμποροι⁹⁴ και ναυτικοί έχουν ως πρότυπά τους τον Κανάρη⁹⁵ και το Μιαούλη.⁹⁶ Ο τελευταίος, μάλιστα, παρουσιάζεται στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1934 να έχει «σπάνια χαρίσματα και εξαιρετικήν ιδιοφυΐαν»,⁹⁷ ενώ στο Αναγνωστικό του 1939 οι μαθητές

της Ρωσσίας ἐλάμβαναν σῆτον καὶ τὸν μετέφεραν εἰς τοὺς λιμένας τῆς Εὐρώπης καὶ ἀπ' ἐκεῖ ἐφόρτωναν πάλιν βιομηχανικὰ προϊόντα, ὑφάσματα, ὑαλικά, οἰκιακὰ σκεύη, κοσμήματα, καὶ τὰ μετέφεραν εἰς τὴν Ἀνατολήν. Τοιουτοτρόπως ἔλαβε μεγάλην ἀνάπτυξιν ἡ ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν Ἑλλήνων [...]. Λαζάρου, *ό.π.*, 26.

⁹² «[...] Οἱ Ἕλληνες ἴδρυσαν ἐμπορικὰ καταστήματα εἰς τοὺς κυριωτέρους λιμένας τῆς Εὐρώπης, εἰς τὴν Τεργέστην, τὸ Λονδῖνον, τὴν Μασσαλίαν, τὴν Ὁδησσὸν κλπ. [...]. *Ο.π.*,

⁹³ «[...] Αἱ κοινότητες τῶν ναυτικῶν νήσων Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπλούτησαν ἄρκετὰ καὶ μὲ τὰ χρήματά των παρεσκεύασαν τὸν στόλον τοῦ Ἐθνικοῦ ἄγωνος [...]. Κυριαζόπουλος–Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, 18.

⁹⁴ Ἐνα τέτοιο χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ «Ζαφεΐρης ὁ Θέμελης». Το κείμενο παρατίθεται στο Αναγνωστικό του 1929. Στο κείμενο αὐτὸ γίνονται ἐμμεσες αναφορὲς στὸν «δαιμόνιο» εργάτη καὶ ἔμπορο. Νικόλαος Ἐλατος–Δημήτριος Βουτυράς, *Ἡ Ζωὴ μας Αναγνωστικό Στ' Δημοτικὸ (Ἀθήνα: Ἐκδοτικὸς Οἶκος Δημητράκου, 1929)*, 75-85.

⁹⁵ Πετρούνιας, *ό.π.*, 100-102.

⁹⁶ Στο σχολικὸ βιβλίο Ιστορίας του 1935 ἀναφέρεται: «Ἀπέδειξε δὲ ὅτι ἐκτὸς τῆς ναυτικῆς ἰκανότητος εἶχε καὶ στρατηγικὴν ἰκανότητα μεγάλην». Χωραφάς, *ό.π.*, 65. Στο Αναγνωστικό του 1939 σε κείμενο με τίτλο: «Να τα κουνούμε τα χέρια μας», παρουσιάζεται ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Μιαούλη. Κοντογιάννης, et al., *Αναγνωστικό*, 105-106. Στο σχολικὸ βιβλίο Ιστορίας τῆς μεταπολίτευσης ἡ ναυτικὴ καὶ επιχειρηματικὴ ευφυΐα τοῦ Μιαούλη παρουσιάζονται ἐμμεσα: «[...] Ἀπὸ 17 χρονῶν κυβερνοῦσε ἐμπορικὸ πλοῖο. Εἶχε ἀποκτήσει ἄρκετὴ περιουσία καὶ τὸ ὄνομά του ἦταν ἀκουστὸ στὸς ἑλληνικοὺς ναυτικοὺς κύκλους [...]. Καφετζής, *ό.π.*, 84.

⁹⁷ Στο ἴδιο σχολικὸ βιβλίο ἀναφέρεται, ἐπίσης: «[...] Ὁ ἑλληνικὸς στόλος δὲν εἶχεν ἓνα ἀρχηγόν, ἀλλ' ἐκάστη νῆσος διώριζε τὸν ναύαρχόν της. Πολὺ ταχέως ὅμως ἐπεβλήθη ὁ Μιαούλης μὲ τὴν ἰκανότητά του καὶ αὐτὸς ὠδήγησε τὸν ἑλληνικὸν στόλον εἰς τὰς πλέον ἐπικινδύνους καὶ ἐνδόξους ναυμαχίας [...]. Λαζάρου, *ό.π.*, 96. Στο Αναγνωστικό του 1927 γίνεται ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὸν συνδυασμὸ τὸλμης καὶ ἐξυπνάδας τοῦ Μιαούλη, που τὸν ὀδηγεῖ στὴν ἐξοικονόμηση πολλῶν

και οι μαθήτριες έχουν την ευκαιρία να συγκρίνουν το ναυτικό δαιμόνιο του Μιαούλη με εκείνο του Αθηναίου στρατηγού Θεμιστοκλή.⁹⁸ Γενικότερα, οι Έλληνες ναυτικοί παρουσιάζονται τολμηροί και επιτήδειοι, θαρραλέοι και ριψοκίνδυνοι,⁹⁹ ακριβώς επειδή είναι Έλληνες. Από την εμπορική και ναυτική τους δραστηριότητα εξοικονομούν πολλά χρήματα. Ο συγγραφέας του σχολικού βιβλίου Ιστορίας του 1934, μάλιστα, κρίνει σκόπιμο να υπογραμμίσει: «[...] οί έφοπλισταί, οί караβοκύρηδες τῶν νήσων, ὅπως τοὺς ἔλεγαν τότε, ἐγέμισαν με φλουριά τὰς στέρνας τῶν οἰκιῶν των [...]».¹⁰⁰ Όμως, αυτή η κερδοφορία δεν επικρίνεται. Αντιθέτως, παρουσιάζεται με θετικό πρόσημο στους μαθητές και στις μαθήτριες του δημοτικού σχολείου.

Παράλληλα, στα σχολικά βιβλία προβάλλουν τα πρότυπα των εθνικών ευεργετών: Λάζαρου Κουντουριώτη,¹⁰¹ Ανδρέα Συγγρού,¹⁰² Ευάγγελου Ζάππα¹⁰³ και Γεωργίου Αβέρωφ,¹⁰⁴ όλοι τους έμποροι και

χρημάτων, μέρος των οποίων διαθέτει, στη συνέχεια, για τον Αγώνα. Αντωνάτος, *Αναγνωστικόν*, 97-98.

⁹⁸ Κοντογιάννης, et al., *ό.π.*, 180.

⁹⁹ Πετρούνιας, *ό.π.*, 33, 39 και 90-91.

¹⁰⁰ Λαζάρου, *ό.π.*, 27.

¹⁰¹ Στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1935 σημειώνεται: «ὁ Λάζαρος Κουντουριώτης ἦτο ἀνὴρ μὲν ὀλίγος 30 ἐτῶν, μεγαλόψυχος, εὐγλωττος, συνετός. Ἄν καὶ ἦτο μὲν ἓνα ὀφθαλμὸν, ἦτο ὀξυδερκέστατος. [...] Αὐτὸς διηύθυνε τὸν ναυτικὸν ἀγῶνα, χάριν τοῦ ὁποίου ἐθυσίασε περισσότερα ἀπὸ 2 ἑκατ. δραχμῶν [...]». Βλ. Χωραφάς, *ό.π.*, 65. Επίσης, «[...] οί Κουντουριῶται τῆς Ὑδρας εἶχον τόσον πολλὰ χρήματα, ὥστε ἐφύλασσαν τὰ χρυσᾶ νομίσματα εἰς δεξαμενὰς (στέρνας). Καὶ τὰ χρήματα αὐτὰ, ὅπως καὶ τὰ πλοῖα, ἐχρησιμοποιήθησαν κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν». Πετρούνιας, *ό.π.*, 34. Επίσης, βλ. Φωτιάδης, et al., *Αναγνωστικόν*, 283-285. Γενικότερα, βλ. Αγαπητός, *Οἱ ἐνδοξοὶ Ἕλληνες τοῦ 1821*, 102: «[...] ὁ ἐνάρετος πατήρ, ἐπενήργει αἰσίως ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ εὐφροῦς Λαζάρου [...] διδασκόμενος ὁ Λάζαρος τὴν γλῶσσαν τῶν προπατόρων, κατ' ὁρθὸν εὐδία τῆς εὐφροῦς τοῦ νὰ γένηται ἐγκρατὴς ταύτης [...]».

¹⁰² «Ὁ Ἄνδρέας Συγγρός ὡς σύμβολον τῆς ζωῆς τοῦ εἶχε νὰ καμῆ πάντοτε τὸ καλόν. Τὰς πολυαρίθμους δὲ εὐεργεσίας τοῦ συνέχισεν ὁ μέγας εὐεργέτης καὶ μετὰ θάνατον, διὰ τῆς διαθήκης του, ἡ ὁποία δικαίως ἐπωνομάσθη 'ποίημα εὐποιίας'. Διὰ τοῦτο ὀλίγων πλουσίων τὸ ὄνομα παραμένει τόσον λατευτόν καὶ εὐλογητόν, ὅσον τὸ ὄνομα τοῦ Ἄνδρέου Συγγροῦ». Φωτιάδης et al., *Αναγνωστικόν*, 287.

¹⁰³ Στο *Αναγνωστικόν* τῆς μεταξικῆς περιόδου (τοῦ 1939) ἀνθολογείται ἐκτενὲς ἀπόσπασμα (σ. 189-197) ἀπὸ τὴν ζωὴ καὶ τὴν δράση τοῦ εθνικοῦ εὐεργέτη Ευάγγελου Ζάππα. Στο κείμενο αὐτὸ οἱ μαθητὲς καὶ οἱ μαθήτριες διαβάζουν ὅτι ὁ Ζάππας, «ἐμαθε μόνος τοῦ γράμματα» (σ. 189), ἦταν «πρώτος στὴν τόλμη καὶ στὴν ἀνδρεία»

επιχειρηματίες. Τονίζεται το νεαρό της ηλικίας, τα χρήματα τα οποία κερδίζουν με την οξυδέρκειά τους και τα «θυσιάζουν» για την πατρίδα. Η επιλογή του ρήματος «θυσιάζω» δεν είναι τυχαία, αλλά δηλώνει ότι οι Έλληνες έμποροι και επιχειρηματίες κάνουν σημαντικές παραχωρήσεις. Παραιτούνται από την απόλαυση των υλικών αγαθών για χάρη ενός ανώτερου –εθνικού στην προκειμένη περίπτωση– στόχου. Στην περίπτωση του Συγγρού στο Αναγνωστικό βιβλίο του 1963 δίνεται έμφαση στην ικανότητά του σε νεαρή ηλικία να μάθει τα τουρκικά, παρουσιάζεται ως δείγμα της ευφυΐας του το γεγονός ότι σε ηλικία είκοσι ετών «είχε ήδη σχηματίσει την αρχήν τῆς περιουσίας του ἀπὸ τὰς οἰκονομίας του καὶ ἀπὸ μικρὰς ἐμπορικὰς πράξεις» ενώ σε ηλικία είκοσι δύο ετών γίνεται συνétairos της μεγάλης εταιρείας, στην οποία δούλευε, δείγμα της εμπορικής του ευφυΐας.¹⁰⁵

Αξίζει, τέλος, να σημειώσουμε ότι στο Αναγνωστικό του 1929 προβάλλει και η γυναικεία επιχειρηματικότητα.¹⁰⁶ Η συγκεκριμένη Ελληνίδα, η οποία δεν κατονομάζεται αλλά παραμένει αφανής ηρωίδα, με το σθένος, την επιμονή και, κυρίως, την εξυπνάδα της κατορθώνει να δημιουργήσει συλλόγους¹⁰⁷ και, εντέλει, κοινότητες. Δίνεται,

---

(σ. 189), «πρωτοπαλικάρο του Μάρκου Μπότσαρη» (σ. 191), «ατρόμητος και έξυπνος» (σ. 192). Η ευφυΐα του, μάλιστα, παρουσιάζεται με αναλυτικό παράδειγμα, το οποίο δίνεται στους μαθητές και στις μαθήτριες (σ. 192). Γενικότερα, βλ. Αγαπητός, *ό.π.*, 463 και 465-466 αντίστοιχα: «[...] διακρινόμενος πάντοτε διὰ τε τὴν τόλμην, τὴν ἀνδρείαν, τὴν νοημοσύνην, καὶ τὴν φιλοπατρίαν του [...] οὐδὲν ἄλλο φέρων μεθ' ἑαυτοῦ ἐφόδιον, πλὴν μόνης τῆς πεποιθήσεώς του εἰς τε τὴν θεῖαν πρόνοιαν καὶ εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἰκανότητα [...]».

¹⁰⁴ Στο Αναγνωστικό της Στ' δημοτικού της μεταξικής περιόδου σε απόσπασμα για τον όρκο του στρατιώτη της ΕΟΝ, γίνεται αναφορά στον εθνικό ευεργέτη Γεώργιο Αβέρωφ. «[...] Στὸ προαύλιο τοῦ Σταδίου κόσμος καὶ στρατὸς πολὺς. Χαιρετήσαμε μὲ σεβασμὸ τὸ μαρμάρينو ἄγαλμα τοῦ Αβέρωφ, ποὺ ὑψώνεται ἐκεῖ. Νιώσαμε ἕνα βαθὺ αἶσθημα εὐγνωμοσύνης γιὰ τὸ μεγάλο Ἡπειρώτη, ποὺ μαζί με τὶς ἄλλες εὐεργεσίες στὴν πατρίδα μᾶς χάρισε καὶ τὸ μοναδικὸ στὸν κόσμον ὀλομάρμαρο Στάδιο [...]», 75.

¹⁰⁵ Φωτιάδης et al., *Αναγνωστικόν*, 286.

¹⁰⁶ Έλατος–Βουτυράς, *Η ζωή μας*, 85-106 ενώ και στο εξώφυλλο του ίδιου σχολικού βιβλίου απεικονίζεται μία γυναίκα που γνέθει. Είναι η μοναδική φορά που παρουσιάζεται τόσο εκτεταμένη η γυναικεία επιχειρηματικότητα στα σχολικά βιβλία του 20^{ού} αιώνα, τουλάχιστον σε όσα μελετήσαμε.

¹⁰⁷ «[...] Αποφασίσαμε νὰ κάνωμε σύλλογο ποὺ νὰ προσπαθήση νὰ συγκεντρώση ὅλα τ' ἀντικείμενα τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς νεώτερης τέχνης, ὅσα βγήκαν ἀπὸ τοὺς

με αυτόν τον τρόπο, το παράδειγμα–πρότυπο της γυναίκας επιχειρηματία στις Ελληνίδες μαθήτριες.

Επιλογικά

Από όλα τα παραπάνω γίνεται σαφές, ότι στα σχολικά βιβλία της τελευταίας τάξης του δημοτικού σχολείου (Δ΄ ή Στ΄ ανάλογα με την εποχή) που μελετήθηκαν προβάλλει το μοτίβο του «δαιμόνιου Έλληνα» που μπορεί όλα να τα καταφέρει στηριζόμενος στις δικές του δυνάμεις και στην ευφυΐα του –κάποιες φορές και στην πονηριά του. Η ιδιοφυΐα, όμως, εμφανίζεται ως χαρακτηριστικό εθνικό συστατικό, το οποίο πολλές φορές συνδέεται –και, ορισμένες, συγχέεται– και με άλλα «ιδεολογήματα» (π.χ. με την ελληνική φιλομάθεια).¹⁰⁸

Δεν είναι λίγες οι φορές, μάλιστα, που γίνονται άμεσες ή έμμεσες συνδέσεις με την αρχαιότητα και τους «ένδοξους» προγόνους:

«[...] Ἡ ἔνδοξος δὲ αὕτη ἐπανάστασις τῶν Ἑλλήνων, διαρκέσασα ὀκτὼ ὀλόκληρα ἔτη, ἀνέδειξε τοὺς νέους Ἑλληνας ἀπαραλάκτους μὲ τοὺς προγόνους των κατὰ τὴν τόλμην καὶ τὴν ἀνδρείαν, διότι ἄοπλοι καὶ ἀγύμναστοι παρετάχθησαν ἐναντίων τῶν τυράννων των, τοὺς ὁποίους νικήσαντες πολλάκις διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης [...].¹⁰⁹

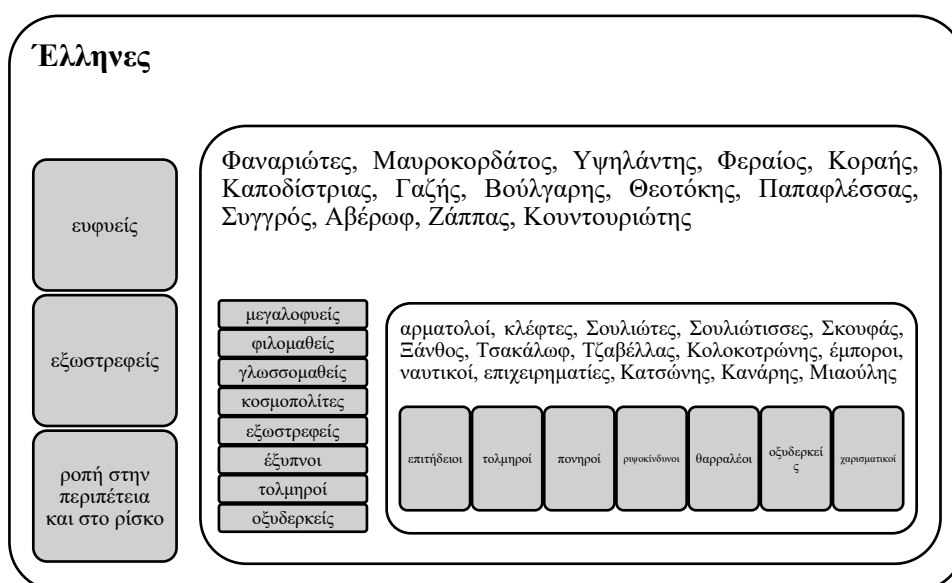
μεγάλους τεχνίτες, καὶ ὅσα ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ λαοῦ μας, ποὺ νιώθει χωρὶς νὰ τοῦ τὸ μάθη κανεὶς τὸ καλὸ καὶ τὸ ὠραῖο [...]. Ἐλατος–Βουτυράς, *ὁ.π.*, 90.

¹⁰⁸ «[...] Οἱ Ἕλληνες διέφεραν ἀπὸ τοὺς Τούρκους εἰς τὸ ἐξωτερικόν, εἰς τὴν μόρφωσιν καὶ εἰς τὸν τρόπον τῆς ζωῆς. Οἱ ἔμποροὶ των, οἱ ναυτικοὶ των ἐταξίδευαν ἢ ἔμεναν εἰς τὰς πολιτισμένας χώρας τῆς Εὐρώπης καὶ ἐδιδάσκοντο πολλά. Ἐπειδὴ ἔβλεπαν ὅτι ἡ πρόοδος εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς παιδείας, ἐπροσπάθησαν νὰ κάμουν σχολεῖα, διὰ νὰ μορφώσουν τὰ τέκνα των. Ἐπὶ πολλὰ ἔτη οἱ μορφωμένοι τῆς Τουρκίας ἦσαν Ἕλληνες, αὐτοὶ ἤξευραν γράμματα, ξένας γλώσσας, καὶ αὐτοὺς μετεχειρίσθησαν οἱ Τούρκοι εἰς διοικητικὰς θέσεις ἢ ὡς διερμηνεῖς, ὅταν εἶχον ὑποθέσεις μὲ τοὺς Εὐρωπαίους [...]. Καὶ σε ἄλλο σημεῖο τοῦ ἴδιου βιβλίου: «[...] Οἱ Ἕλληνες, ὅπως εἶδαμε, ἤρχισαν νὰ μορφώνωνται, ἐνῶ οἱ Τούρκοι ἐξηκολούθουν νὰ μένουν ἀμόρφωτοι. Ἐμελέτησαν τὴν ἱστορίαν των καὶ εἶδαν ὅτι τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος ἦτο ἄλλοτε τὸ πρῶτον εἰς τὸν κόσμον. [...]. Λαζάρου, *Ἡ νέα ελληνικὴ ἱστορία*, 12 καὶ 31 ἀντίστοιχα.

¹⁰⁹ Τριανταφυλλίδης, *Επιτομή της ελληνικής Ιστορίας*, 42.

Οι νεότεροι Έλληνες αποτελούν επάξια φυσική συνέχεια των ένδοξων προγόνων τους και, αν και άοπλοι και αγύμναστοι, έδειξαν μεγάλη τόλμη, γενναιότητα και ευφυΐα, ακριβώς επειδή είναι Έλληνες, κατορθώνοντας να κερδίσουν τους παντοδύναμους Τούρκους.

Συνοψίζοντας, από τη μελέτη των σχολικών βιβλίων της τελευταίας τάξης του δημοτικού σχολείου προκύπτει, σχηματικά, το παρακάτω γράφημα:

Στο γράφημα απεικονίζεται: *πρώτον*, η διαχρονική και ομοιογενής εθνική εικόνα του Έλληνα. Οι Σουλιώτες, οι Φαναριώτες, οι Κερκυραίοι, οι Υδραίοι, οι Πελοποννήσιοι, οι Στερεοελλαδίτες, οι Θεσσαλοί κ.λπ. είναι όλοι Έλληνες για τους συγγραφείς των σχολικών βιβλίων και, συνεκδοχικά, για τους μαθητές και τις μαθήτριες του δημοτικού σχολείου, χωρίς να σημειώνονται –πολλώ μάλλον να αναλύονται, να ερμηνεύονται ή να διερευνώνται σε βάθος– οι τυχόν επιμέρους γεωγραφικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαφορές τους. Και *δεύτερον*, τα επίθετα, τα οποία χρησιμοποιούνται στα σχολικά βιβλία για να παρουσιάσουν συγκεκριμένα πρόσωπα ή ομάδες/συλλογικότητες, σκια-

γραφούν, εντέλει, τα διαχρονικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων (ευφυείς, τολμηροί, οξυδερκείς, γλωσσομαθείς, εξωστρεφείς, ριψοκίνδυνοι κ.λπ.), αναπαριστάνοντας και αναπαράγοντας με τον τρόπο αυτό το «ελληνικό δαιμόνιο».

Το στερεότυπο, λοιπόν, της ελληνικής μεγαλοφυΐας ως έμφυτο χαρακτηριστικό είναι βαθιά ριζωμένο στην ελληνική κοινωνία και ενσωματωμένο, ιδιαίτερα, μετά τη δημιουργία του ελεύθερου ελληνικού κράτους και, κυρίως, μετά το 1870, συμβάλλοντας στην εδραίωση και διάχυση της ιδεολογίας της πνευματικής ενότητας του νέου ελληνισμού. Σημαντικό ρόλο στην «κατασκευή» αυτή διαδραματίζουν, όπως αποδείχτηκε, τα σχολικά βιβλία –όχι μόνο της Ιστορίας, αλλά και τα Αναγνωστικά και τα εγχειρίδια Γεωγραφίας–, τα οποία αναπαριστούν και αναπαράγουν αυτή την ιδεοτυπική αντίληψη «περί ιδιοφυΐας» άλλοτε άμεσα και τις περισσότερες φορές έμμεσα μέσα από επιλεγμένες αναφορές και πηγές, βιογραφίες και προσωπογραφίες ολόκληρο το 19^ο και τον 20^ο αιώνα. Η μεταπολίτευση, αν και σήμανε ριζική αλλαγή στον χώρο της εκπαίδευσης με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976 και τη σταδιακή αλλαγή όλων των σχολικών βιβλίων με τη συγγραφή εντελώς καινούργιων, τα βιβλία αυτά –τουλάχιστον των πρώτων χρόνων που μελετήσαμε– διακρίνονται στο μεγαλύτερο μέρος τους από μια σύγχρονη, για την εποχή, παιδαγωγική αντίληψη χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει ότι απουσιάζουν –αν και έχουν κάπως μετριαστεί– αναφορές στο «ελληνικό δαιμόνιο» και στη «φυσική» ανωτερότητα των Ελλήνων έναντι των βαλκάνιων και ανατολικών λαών. Άλλωστε η προκριθείσα πολιτική του ενός και μοναδικού σχολικού βιβλίου αποτελεί από μόνη της μία από τις βασικές παθογένειες του ελληνικού σχολείου και του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος.

Λουκιανός Χασιώτης

«ΤΟ ΚΑΤ' ΕΞΟΧΗΝ ΦΥΛΕΤΙΚΟ ΔΑΙΜΟΝΙΟ ΜΑΣ»:
ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΥΛΕΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΚΛΗΡΟΥ*

---

*Το ερευνητικό έργο υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «1η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών και την προμήθεια ερευνητικού εξοπλισμού μεγάλης αξίας» (Αριθμός Έργου: 1220).

Εισαγωγή

Μολονότι οι εξελικτικές και κοινωνιοβιολογικές αντιλήψεις έχουν ταυτιστεί εν πολλοίς με τη συντηρητική σκέψη και, ιδιαίτερα μετά την εμπειρία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και του ναζισμού, με τη ριζοσπαστική και αυταρχική δεξιά, στην πραγματικότητα επηρέασαν όλα σχεδόν τα πολιτικά ιδεολογικά ρεύματα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Ακόμα και στο χώρο του σοσιαλισμού, ο οποίος κατά τα άλλα απέρριπτε τις φυλετικές ιεραρχίες και γενικότερα τη φυλετική ή εθνική ανάγνωση του κόσμου, η σύνδεση μαρξισμού και δαρβινισμού υπήρξε εξαιρετικά δημοφιλής και, ταυτόχρονα, παρουσιαζόταν ως επιβεβαίωση του αναπόφευκτου κοινωνικού μετασχηματισμού, με επιχειρήματα δανεισμένα από τις φυσικές επιστήμες και τη βιολογία. Η τάση αυτή, που επηρεάστηκε επίσης από τις θεωρίες οργανικής εξέλιξης και τους προβληματισμούς για το μέλλον του «έθνους» ή της «φυλής», οι οποίοι ήταν ευρύτερα διαδεδομένοι την εποχή εκείνη, καθόρισε σημαντικά τη σοσιαλιστική σκέψη τουλάχιστον μέχρι το Μεσοπόλεμο. Στο πλαίσιο αυτό, αν και η «σιδηρά φορά της εξελίξεως»¹ εξηγούνταν με όρους πρωτίστως κοινωνιολογικούς και οικονομικούς, συμπεριλάμβανε επίσης φυλετικές ερμηνείες και μία ορολογία δανεισμένη από το χώρο του κοινωνικού δαρβινισμού, έστω και αν η χρήση των συγκεκριμένων όρων και ερμηνειών συνήθως διέφερε στην περίπτωση των σοσιαλιστών στοχαστών σε σχέση με τους αντίστοιχους συντηρητικούς διανοούμενους της εποχής.

Το παρόν άρθρο θα επιχειρήσει μία προσέγγιση αυτής της τάσης στο χώρο της ελληνικής σοσιαλιστικής σκέψης εστιάζοντας στο έργο του Γεωργίου Σκληρού, ο οποίος θεωρείται ο εισηγητής της μαρξιστικής σκέψης στην Ελλάδα. Θα προσπαθήσει επίσης να εξετάσει τις απόψεις

---

¹ Κωστής Καρπόζηλος, «Μαρξισμός και Δαρβινισμός: το μαγικό κλειδί της Εξέλιξης και το πρόβλημα της Διαφοράς στην Ελληνική σοσιαλιστική σκέψη (1910-1920)», στο *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα*, επιμ. Έφη Αβδελά-Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης-Δελβερούδη Ελίζα Άννα-Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος-Πετμεζιάς Σωκράτης-Τάσος Σακελλαρόπουλος (Ηράκλειο: ΠΕΚ, 2017), 273-292, 281.

του Σκληρού περί «εμπορικού» ή «επιχειρηματικού» «δαιμονίου» στο πλαίσιο των φυλετικών προσεγγίσεων του συγγραφέα. Ως πηγές χρησιμοποιούνται πρωτίστως τα έργα του ίδιου του Σκληρού αλλά και άλλων σοσιαλιστών διανοουμένων της εποχής, καθώς επίσης και σύγχρονες κριτικές μελέτες για την ελληνική σοσιαλιστική σκέψη.

«Δαιμόνιοι επιχειρηματίες», κερδοσκόποι και μεταπράτες στον λόγο της αριστεράς

Το λεγόμενο «εμπορικό δαιμόνιο» είχε εξαρχής αρνητική σημασιολογία στο λόγο της ελληνικής αριστεράς. Όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, ταυτίστηκε με την ανηθικότητα, το ρίσκο και την εξαπάτηση εκ μέρους των καπιταλιστών κερδοσκόπων, οι οποίοι παρέκαμπταν ή αγνοούσαν τους ηθικούς ή νομικούς κανόνες που χαρακτήριζαν την προκαπιταλιστική οικονομία. Σύμφωνα με τον E. P. Thompson, «η νέα οικονομία συνεπαγόταν μια αποηθικοποίηση της θεωρίας περί του εμπορίου και της κατανάλωσης στον ίδιο βαθμό με την πολυσυζητημένη κατάργηση των περιορισμών στην τοκογλυφία».² Για το Μαρξ, ωστόσο, η κριτική στον καπιταλισμό και στη συσσώρευση κέρδους δεν μπορούσε να είναι ηθική, αλλά συνιστούσε «πολιτική επιστήμη». Επικρίνοντας τους «μικροαστούς ηθικολόγους», ο Μαρξ υποστήριξε ότι η συμπεριφορά των ανθρώπων ήταν απόρροια της ταξικής τους θέσης: ο καπιταλιστής ήταν και αυτός δέσμιος του συστήματος και υποχρεωμένος να συσσωρεύει και να επεκτείνει το κεφάλαιό του προκειμένου να το διατηρήσει· παρά τη φαινομενική αρπακτικότητα και πλεονεξία του, η προσωπική του βούληση περιοριζόταν από τους καταναγκαστικούς νόμους της αγοράς. Στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* σημείωνε ότι «αυτό που στον θησαυριστή εμφανίζεται σαν ατομική μανία, είναι στον κεφαλαιοκράτη αποτέλεσμα του κοινωνικού μηχανισμού, και ο ίδιος δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένας

---

² E. P. Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18^ο αιώνα* (Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ, 2020), 47. Για τον όρο «ηθική οικονομία» βλ. επίσης James G Carrier, “Moral economy: What’s in a name,” *Anthropological Theory* 18, no. 1 (2018): 18-35, και Norbert Götz, ““Moral economy”: its conceptual history and analytical prospects,” *Journal of Global Ethics* 11, no. 2 (2015): 147-162.

από τους τροχούς του».³ Η θέση αυτή απέρριπτε συνεπώς τις ηθικο-λογικές προσλήψεις του «δαιμόνιου επιχειρηματία» και προσανατολίστηκε στην ανάδειξη του κοινωνικού του ρόλου στο πλαίσιο της λειτουργίας της καπιταλιστικής οικονομίας.

Η ίδια προσέγγιση υιοθετήθηκε σε γενικές γραμμές και στην Ελλάδα, όπου μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση κυριάρχησε στο σοσιαλιστικό χώρο η μαρξιστική τάση, κυρίως μάλιστα η λενινιστική εκδοχή του μαρξισμού. Ως εκ τούτου, τα θεωρητικά κείμενα αποφεύγουν κατά κανόνα την επανάληψη των αρνητικών ηθικολογικών στερεότυπων που συνδέονται με την εικόνα του «δαιμόνιου επιχειρηματία». Ο συγκεκριμένος όρος εντοπίζεται συνηθέστερα στην αρθρογραφία εφημερίδων που επιθυμεί να καταγγείλει τους τρόπους, τους οποίους μηχανεύονται οι έλληνες καπιταλιστές για να εξαπατήσουν τον απλό λαό. Δεν είναι τυχαίο ότι στη μακροχρόνια ιστορία της εφημερίδας του ΚΚΕ, *Ο Ριζοσπάστης*, ο όρος εμφανίζεται σπάνια και έχει κατά κανόνα ειρωνικό και μεταφορικό χαρακτήρα.⁴

Στο λόγο των ελλήνων σοσιαλιστών και κομμουνιστών, ο έλληνας «δαιμόνιος επιχειρηματίας» ταυτίστηκε εννοιολογικά με τον μεταπράτη αστό, ο οποίος κατά βάση δρα ως διαμεσολαβητής του ευρωπαϊκού κεφαλαίου στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Επιπλέον, η ίδια ερμηνεία εξηγούσε την καθυστέρηση της ανάπτυξης (κυρίως της βιομηχανικής) της χώρας αλλά και το πολιτικό της καθεστώς με το επιχείρημα της «ξενοκρατίας». Η ερμηνεία αυτή εξελίχθηκε στη δεκαετία του 1940 λόγω της εμπειρίας του πολέμου και των ξένων επεμβάσεων στη χώρα. Μεταπολεμικά συνδέθηκε με τις «θεωρίες της εξάρτησης» που αναπτύχθηκαν υπό την επίδραση της αποαποικιοποίησης, του αντιιμπεριαλισμού αλλά και της νεοαποικιοκρατίας.⁵ Από τη δεκαετία του 1970 οι θεωρίες της εξάρτησης επηρέασαν

³ Κ. Marx, *Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, τ. Α' (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2002), 613.

⁴ Βλ. ενδεικτικά τα παρακάτω άρθρα της εφημερίδας: «Συμμορία Μάρκας Σαργόλογου», 2-9-1929· «Με λίγα λόγια», 6-3-1936· «Η συμβολή των ναυτεργατών στον αντιφασιστικό αγώνα», 16-9-1979· «Ρεκόρ στα ναύαγια», 22-2-1980· «Η επίθεση των εφοπλιστών και η διεθνής αλληλεγγύη των εργατών», 30-7-1982, και «Επιχειρηματικό δαιμόνιο», 18-8-1982.

⁵ Βλ. ενδεικτικά βλ. Andre Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* (New York: Monthly Review Press, 1967)· Σαμίρ Αμίν, *Η άνιση ανάπτυξη*

πολλούς Έλληνες –μαρξιστές και όχι μόνο– πολιτικούς, οικονομολόγους, κοινωνιολόγους και ιστορικούς, για τους οποίους η Ελλάδα κατατασσόταν οικονομικά και πολιτικά στην κατηγορία της περιφέρειας ή της ημι-περιφέρειας του «καπιταλιστικού κέντρου».⁶ Πρόκειται στην ουσία για μία προσπάθεια ανάλυσης της γενεαλογίας και του χαρακτήρα της ελληνικής αστικής τάξης, η οποία ακολουθεί σε γενικές γραμμές την ίδια αφήγηση από την εποχή του Μεσοπολέμου μέχρι τις μέρες μας.⁷ Από την ανάλυση αυτή διαφοροποιείται σημαντικά το έργο του Σκληρού, το οποίο είναι ελαφρώς προγενέστερο, διατυπώθηκε όμως σε ένα πολύ διαφορετικό ιστορικό και διανοητικό πλαίσιο τόσο για την Ελλάδα όσο και για ολόκληρο τον κόσμο.

Η εμφάνιση του Σκληρού στην ελληνική πνευματική ζωή

Ο Γεώργιος Σκληρός (πραγματικό επώνυμο Κωνσταντινίδης) γεννήθηκε στην Τραπεζούντα το 1878 από εμπορική οικογένεια, αλλά έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στη Ρωσία, τη Γερμανία και από το 1911 μέχρι το θάνατό του το 1920 στην Αίγυπτο. Στη διάρκεια της παραμονής του στη Ρωσία ήρθε σε επαφή με τις σοσιαλιστικές ιδέες και φαίνεται πως συμμετείχε στην επανάσταση του 1905, αφού μετά την καταστολή της έφυγε από τη Μόσχα, αρχικά για την Εσθονία και στη συνέχεια για τη Γερμανία, όπου συνέχισε τις σπουδές του

(Αθήνα: Καστανιώτης 1976)· Immanuel Maurice Wallerstein, *The Modern World-System*, 4 τόμοι (New York–London: Academic Press, 1974, 1980, 1989, 2011).

⁶ Βλ. ενδεικτικά Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας* (Αθήνα: Θεμέλιο 1994, α΄ έκδοση 1975)· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1977)· Νίκος Π. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης* (Αθήνα: Εξάντας, 1978)· Κωστής Μοσκόφ, *Η Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου* (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1978)· Κώστας Βεργόπουλος, *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό* (Αθήνα: Εξάντας, 1985).

⁷ Κριτική στη θεωρία της εξάρτησης και των «ιστορικών σταδίων» ασκήθηκε κατά τις τελευταίες δεκαετίες στο επίπεδο της μαρξιστικής θεωρίας από το Μηλιό –βλ. ενδεικτικά Γιάννης Μηλιός–Δημήτρης Σωτηρόπουλος, *Ιμπεριαλισμός, χρηματοπιστωτικές αγορές, κρίση* (Αθήνα: Νήσος, 2011)– και σε ιστοριογραφικό από τον Πιζάνια –βλ. Πέτρος Πιζάνιας, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του “καπιταλιστικού κέντρου” και της “υπανάπτυκτης περιφέρειας” στην ελληνική ιστοριογραφία», *Μνήμων* 11 (1987): 255-286.

στο πανεπιστήμιο της Ιένας. Στην Ελλάδα έγινε γνωστός με την έκδοση του βιβλίου του, *Το κοινωνικό μας ζήτημα* (1907), το οποίο προκάλεσε αντικρουόμενες αντιδράσεις στους πνευματικούς κύκλους της χώρας. Οι σοσιαλιστές το υποστήριζαν ένθερμα, επειδή εισήγαγε στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό τη μαρξιστική θεωρία του ιστορικού υλισμού. Οι εθνικιστές το επέκριναν για τον ίδιο ακριβώς λόγο και πιο συγκεκριμένα, επειδή ασκούσε κριτική στο μεγαλοϊδεατισμό, στην υιοθέτηση των «μεγάλων ιστορικών παραδόσεων», στην ιστορική και οργανική σύνδεση με το παρελθόν. Ο συγγραφέας απέρριπτε την εθνικιστική αφήγηση ως συντηρητική και οπισθοδρομική και τη θεωρούσε εμπόδιο για την εξέλιξη της Ελλάδας με βάση τις αστικές αξίες.⁸ Η ένταση της συζήτησης έγινε ιδιαίτερα εμφανής στο λογοτεχνικό περιοδικό *Ο Νουμάς*, το οποίο υποστήριζε την καθιέρωση της δημοτικής ως επίσημης γλώσσας του κράτους συμπεριλαμβάνοντας στις σελίδες του και τις δύο ιδεολογικές τάσεις.⁹ Ο ίδιος ο Σκληρός γνώριζε, άλλωστε, εξ αρχής την τομή που συνιστούσε το έργο του στην ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας, προεξοφλώντας ότι θα προκαλούσε στους περισσότερους αναγνώστες του «έκπληξιν, αγανάκτησιν και φρίκην»,¹⁰ εξαιτίας της αρνητικής παράδοσης που είχε δημιουργήσει η ημιμάθεια, η απουσία επιστημονικού πνεύματος και η κυριαρχία των εθνικιστικών και θρησκευτικών προκαταλήψεων. Συγκεκριμένα έκανε λόγο για την «ούτω λεγόμενη ελληνική επιστήμη» και τον «αποπλανών κυριολεκτικώς και αποστρεβλώνων το κοινόν» ελληνικό Τύπο, που ζούσαν «εν τω μέσω ωκεανού ψεύδους, αμάθειας και μεσαιωνικών προλήψεων» και που χαρακτηρίζονταν από «φανατική συντηρητικότητα... παραγνώρησιν της πραγματικότητας... καταπολέμησιν πάσης ζωντανής, τολμηράς ιδέας».¹¹ Στο τέλος της ζωής του ανακαλώντας την έκδοση του βιβλίου υπερηφανευόταν για την επι-

⁸ Γεώργιος Σκληρός, *Το κοινωνικό μας ζήτημα* (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1971, α' έκδοση 1907), 50-51.

⁹ Βλ. Λουκάς Αξελός (επιμ.), *Γ. Σκληρού, Έργα* (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1976), 33-39, και στο ίδιο, άρθρο του Σκληρού με τον τίτλο «Στους Δημοτικιστάς», *Ο Νουμάς* 268 (4-11-1907), 363-354. Πρβλ. Γιώργος Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία στην πρόμη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός-Γ. Κορδάτος (1907-1930)* (Αθήνα: διδ. διατρ., Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1996), 11.

¹⁰ Σκληρός, *Το κοινωνικό*, 71.

¹¹ *Ο.π.*, 55.

στημονική αλλά και πολιτική συμβολή του: «Αντικειμενική κοινωνιολογία, μαρξιστική προπαγάνδα και επίδραση στην εργατική κίνηση της Ελλάδος είναι οι τρεις υπηρεσίες που προσφέραμε στην κοινωνία μας».¹²

Εξελικτισμός, ιστορικός υλισμός και ο «φυλετικός» παράγοντας

Η σκέψη του Σκληρού επηρεάστηκε καθοριστικά από τις ιδέες του εξελικτικού σοσιαλισμού του Γκεόργκι Πλεχάνοφ, ιδρυτή του ρωσικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, και γερμανών σοσιαλδημοκρατών της εποχής, όπως ο Έντουαρντ Μπέρνσταϊν και ο Καρλ Κάουτσκι. Στο πλαίσιο αυτό υιοθέτησε μία μονιστική αντίληψη της ιστορίας, σύμφωνα με την οποία η τελευταία εξελίσσεται «μηχανικώς», ανεξάρτητα από τις επιθυμίες των ανθρώπων, με βάση τις «αντικειμενικές» οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Η ιστορική εξέλιξη γινόταν αντιληπτή ως «ενοποίηση» του κόσμου, από την άποψη των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, των πολιτικών δομών αλλά και των αντιλήψεων, ακόμα και της ψυχοσύνθεσης των λαών, με βάση το πρότυπο του δυτικού εκβιομηχανισμένου καπιταλισμού. Από την ενοποίηση αυτή θα προέκυπτε η μελλοντική σοσιαλιστική κοινωνία, όταν οι εργάτες προλετάριοι αποκτούσαν την απαραίτητη αριθμητική δυναμική και την ταξική συνείδηση για να ανατρέψουν τον καπιταλισμό ή μάλλον για να «εκβιάσουν ριζικές μεταρρυθμίσεις», σύμφωνα με τη ρεφορμιστική προσέγγιση που έδειχνε να κυριαρχεί στα περισσότερα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της Ευρώπης τις παραμονές του Μεγάλου Πολέμου.¹³ Στο ίδιο πλαίσιο, τόσο ο Σκληρός όσο και άλλοι έλληνες σοσιαλιστές της εποχής ταύτιζαν μάλλον απλουστευτικά μαρξισμό και δαρβινισμό υποστηρίζοντας ότι, «Η οικονομική αντίληψις της ιστορίας... είνε διά την ανθρώπινον κοινωνίαν

¹² Γεώργιος Σκληρός, *Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού* (Αλεξάνδρεια: χ.ε. 1919), 13.

¹³ Σκληρός, *Το Κοινωνικό*, 31-33. Πρβλ. Παναγιώτης Νούτσος (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Β': *Ιδέες και κινήσεις για την οικονομική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης (1907-1925)*, Α' Μέρος (Αθήνα: Γνώση 1991), 51, 139.

ό,τι και η δαρβίνειος θεωρία διά την βιολογίαν εν γένει». ¹⁴ Ο εξελικτισμός και η φυσική επιλογή είναι εμφανείς στις απόψεις που διατύπωσε ο Σκληρός για τον πόλεμο, οι οποίες προσομοιάζουν με εκείνες της Β' Διεθνούς και της απόφασης των ηγεσιών των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων να στηρίζουν τις πολεμικές αποφάσεις των κυβερνήσεων των κρατών τους. Στο δοκίμιό του, *Η Φιλοσοφία του Πολέμου και της Ειρήνης*, που γράφτηκε στο Κάιρο το 1915, ισχυρίζεται μεταξύ άλλων ότι ο πόλεμος συνιστούσε ένα είδος «φυσικής επιλογής», μία αναγκαία προϋπόθεση για τη μετάβαση της ανθρωπότητας «σε ένα καθεστώς ομοιόμορφου πολιτισμού», για την επικράτηση δηλαδή των «εκπολιτιστικών αστικών ιδεών» και την απαλλαγή από τα «απαίσια ασιατικά στίγματα», τα οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, βάρυναν την ελληνική κοινωνία. ¹⁵

Η ανάλυση αυτή θυμίζει την αντίληψη περί «εκπολιτισμού της ανατολής», παραδοσιακή συνισταμένη του ελληνικού αλυτρωτισμού και μεγαλοϊδεατισμού. Στη συγκεκριμένη βέβαια χρονική συγκυρία νομιμοποιούσε ιστορικά, με το επιχείρημα της προόδου, την ελληνική εθνική επέκταση γενικότερα και τη βενιζελική πολιτική ειδικότερα. Ο Βενιζέλος, μετά την επιστροφή του στην εξουσία τον Ιούνιο του 1917, επιχείρησε πράγματι να εξασφαλίσει τη συνεργασία τόσο του Σκληρού όσο και άλλων ελλήνων σοσιαλιστών. Σκοπός του ήταν να υπάρξει ελληνική συμμετοχή που να υποστηρίζει τις ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις στις ευρωπαϊκές συναντήσεις σοσιαλιστικών κομμάτων και οργανώσεων, οι οποίες διεξήχθησαν στα τελευταία χρόνια του πολέμου. Ο Σκληρός πιθανότατα για λόγους υγείας δεν συνεργάστηκε επίσημα με την κυβέρνηση, ωστόσο, τα τελευταία του κείμενα και ιδιαίτερα το ύστατο, *Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού* (1919), αποτιμούν θετικά το ρόλο του Βενιζέλου, ως αστού αναμορφωτή της ελληνικής κοινωνίας. ¹⁶ Για το συγγραφέα το Κόμμα των Φιλελευθέρων είχε μία επαναστατική αποστολή:

¹⁴ Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη*, 476. Βλ. στο ίδιο, 319 τις απόψεις της φεμίνιστριας Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννιού στο απόσπασμα με τον τίτλο «Η κοινή αφετηρία των Marx και Darwin». Πρβλ. Καρπόζηλος, «Μαρξισμός», 280-283.

¹⁵ Αξελός, *Έργα*, 149· Καρπόζηλος, ό.π., 289-290.

¹⁶ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1988), 73-85.

«να ξεκαθαρίσει την κοινωνία μας από όλες τις αναχρονιστικές, βυζαντινές, ψευτοαριστοκρατικές, ψευτορωμαντικές και πατριαρχικές σκουριές... να φέρη την Ελλάδα σε άμεση και δραστήρια επικοινωνία με τον πολιτισμό της Ευρώπης... να λύση επιτέλους ευνοϊκώς και τα εξωτερικά εθνικά ζητήματα, ευρύνοντας έτσι τη γεωγραφική έκταση και τον υλικό πλούτο της χώρας, τον τόσον απαραίτητο για ένα οικονομικό και εκπολιτιστικό άνθισμα της κοινωνίας μας».¹⁷

Εδώ φαίνεται με σαφήνεια ότι η συλλογιστική του Σκληρού υιοθετεί την άποψη ότι η οικονομική και κατά συνέπεια η κοινωνική αλλά και πολιτιστική ανάπτυξη της Ελλάδας μπορούσε να επιτευχθεί μονάχα μέσω της επέκτασής της, προκειμένου να εξασφαλιστούν οι απαραίτητοι πόροι, η αγορά και ο «ζωτικός χώρος» του ελληνισμού –άποψη με διαχρονική επιρροή στο εσωτερικό των πολιτικών και οικονομικών ελίτ της χώρας, από το 19^ο αιώνα μέχρι τουλάχιστον το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.¹⁸

Εκτός από την ένθερμη υποστήριξη της βενιζελικής επεκτατικής πολιτικής, στα *Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού* είναι επίσης εμφανής μία σχετική διαφοροποίηση στη μεθοδολογική προσέγγιση του συγγραφέα. Ο συγγραφέας παρέμενε εν μέρει πιστός στην υλιστική ή «κοινωνιολογική» προσέγγιση της ιστορίας, η οποία για τον ίδιο συνιστούσε την πλέον «αντικειμενική» μέθοδο κατανόησης των ιστορικών φαινομένων. Από την άλλη πλευρά, εκτός του κοινωνιολογικού παράγοντα, ο οποίος σύμφωνα με τον ίδιο αφορούσε «την εσωτερική, ομαλή ζωή της κοινωνίας με όλες τις εκφάνσεις της», προσέθετε επίσης τον «φυλετικό» και τον «ιστορικό» παράγοντα. Ο φυλετικός παράγοντας αντιστοιχούσε στην «ιδιοσυγκρασία, τον χαρακτήρα, τις

¹⁷ Σκληρός, *Τα Σύγχρονα*, 137-38.

¹⁸ Για τις εθνικές διεκδικήσεις μετά το Μεσοπόλεμο βλ. Λουκιανός Χασιώτης, «Προσφυγικές ομάδες και εξωτερική πολιτική: Η περίπτωση των Βορειομακεδόνων (1913-1920, 1941-1950)», στο *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, επιμ. Β. Κ. Γούναρη-Ι. Μιχαηλίδη (Αθήνα: Πατάκης, 2004), 232-51· Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια: Ο “γεωργικός εθνικισμός” στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-1946)* (Αθήνα: Πατάκης, 2011), 317-412. Πρβλ. Ξενοφών Ζολώτας, *Η Ελλάς πρέπει να γίνη βιώσιμος* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1945).

ψυχικές, ηθικές και πνευματικές ιδιότητες της φυλής».¹⁹ Ο ιστορικός παράγοντας

«αφορά... μάλλον τις παρεκκλίσεις από την ομαλή εξέλιξη της κοινωνίας, εξηγεί τις παραλλαγές που έγιναν σ αυτές από βίαια εξωτερικά γεγονότα», όπως ένας «τρομερός πόλεμος» ή «μια δουλεία πολυχρόνια σε ξένη φυλή».

Ο συγγραφέας υποστηρίζει μάλιστα ότι στην ελληνική περίπτωση,

«οι αλλαγές και οι στρεβλώσεις από τον ιστορικό παράγοντα είναι τόσο μεγάλες, που επισκιάζουν και σκεπάζουν όλα τα άλλα και καταντά δύσκολο στον επιστήμονα... να ξεθάψει τα φυλετικά και κοινωνιολογικά δεδομένα της σύγχρονης κοινωνίας μας».²⁰

Η διάκριση μεταξύ των τριών αυτών παραγόντων που προτείνει δεν είναι πάντοτε σαφής ούτε τα στοιχεία που δίνει βασίζονται σε κάτι περισσότερο από εμπειρικές παρατηρήσεις ή επαναλήψεις πολιτισμικών στερεότυπων. Ο Σκληρός επισημαίνει ότι οι τρεις παράγοντες αλληλεπιδρούσαν μεταξύ τους, αλλά ότι ο φυλετικός και ο ιστορικός παράγοντας έπαιζαν σημαντικότερο ρόλο στις αρχαίες κοινωνίες, ενώ ο κοινωνιολογικός είχε μεγαλύτερη σημασία στη σύγχρονη εποχή:

«Οι φυλετικές διαφορές με την εύκολον σήμερα επιμιξία των λαών, με τη διεθνοποίηση των ηθών και εθίμων... χάνουν την πρώτη του οξύτητα... τουναντίον σήμερα... όλα καταντούν ζητήματα οικονομικών τάξεων, πάλης τάξεων, ιδεολογίας τάξεων».²¹

Η έμφαση στο λεγόμενο «φυλετικό παράγοντα» φαίνεται πως απομακρύνει την ανάλυση του Σκληρού στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία από τις αναλύσεις του θεωρητικού του μέντορα Πλεχάνοφ, ο οποίος επισήμαινε ότι όλοι οι λαοί αποτελούσαν προϊόντα επιμειξίας, αν και αναγνώριζε τη σημασία των «ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών» που μπορούσαν να εξηγήσουν επιμέρους «ιδιόμορφα» κοινωνικά, πο-

¹⁹ Σκληρός, *Τα Σύγχρονα*, 25, 26-27.

²⁰ *Ο.π.*, 26.

²¹ *Ο.π.*, 29.

λιτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά.²² Θα μπορούσαμε ίσως να δούμε την επιχειρηματολογία του έλληνα συγγραφέα ως μία προσπάθεια ενσωμάτωσης του ρόλου των πολιτισμικών στοιχείων σε μία μηχανιστική μαρξιστική ανάλυση παρά ως μία ταύτιση με τις ρατσιστικές κοινωνιοβιολογικές προσεγγίσεις, οι οποίες την εποχή εκείνη γνώριζαν μεγάλη απήχηση και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού και υιοθετήθηκαν και στην Ελλάδα από συντηρητικούς εθνικιστές, όπως ο Πέτρος Βλαστός. Ο Σκληρός ενσωμάτωνε πράγματι στοιχεία του κοινωνικού δαρβινισμού στην επιχειρηματολογία του χρησιμοποιώντας μάλιστα όρους και εκφράσεις, όπως «φυλή», «βαθιά ριζωμένη στο αίμα μας», «στίγματα, που ωστατώρα την εμόλυναν και την εμάραναν [τη φυλή]» –γεγονός που σε μία τουλάχιστον περίπτωση σχολίασε θετικά ο ίδιος ο Βλαστός. Από την άλλη πλευρά, θεωρούσε ότι η παιδεία και όχι η καταγωγή ήταν εκείνη που καθόριζε τα εθνικά χαρακτηριστικά –στο πλαίσιο αυτό, άλλωστε, υποστήριζε το δημοτικισμό και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Βενιζέλου. Ταυτόχρονα, απέρριπτε τις ευγονικές θεωρίες που υποστήριζε ο Βλαστός επικαλούμενος τους «σιδερένιους νόμους» της κοινωνικής εξέλιξης αλλά και τον εθνικιστικό σοβινισμό.²³ Η έννοια της φυλής στο Σκληρό δεν ισοδυναμεί με εκείνη της ράτσας και του «κοινού αίματος», αλλά περισσότερο με εκείνη του έθνους, ως μια μεγάλη ομοιογενής κοινότητα, σμιλευμένη με αρχέγονα χαρακτηριστικά, τα οποία προϋπάρχουν της διαμόρφωσης των κοινωνικών τάξεων, αλλά παράλληλα εξελίσσονται μαζί της. Επιπλέον, ο συγγραφέας φαίνεται να ενστερνίζεται περισσότερο την «πολιτική» έννοια του έθνους υποστηρίζοντας ότι η φυλή συνιστά μία κοινότητα ισότιμων πολιτών, ενώ η κοινωνία χαρακτηρίζεται από ανισότητα και εσωτερικές διαιρέσεις.²⁴ Η προσέγγιση αυτή επιτρέπει μία ανάλυση της ιστορίας και της σύγχρονης κοινωνί-

²² Γρηγόρης Καραφύλλης, «Το πρόβλημα των ιστορικών παραγόντων στην ελληνική πολιτική σκέψη κατά την περίοδο 1885-1919» (Ιωάννινα: διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1989), 111.

²³ Σκληρός, «Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας», Κάιρο 30 Νοεμβρίου 1913, στο Αξελός, *ό.π.*, 431-435, και στον ίδιο τόμο, Σκληρός, «Το ζήτημα της Ανατολής», 420. Πρβλ. Καρπόζηλος, *ό.π.*, 288-289, και στο ίδιο, Παρασκευάς Ματάλας, «Οι διαδρομές του φυλετισμού του Πέτρου Βλαστού», 226.

²⁴ Sevasti Trubeta, *Physical Anthropology, Race and Eugenics in Greece (1880s-1970s)* (Leiden: Brill, 2013, 161).

ας σε διαφορετικά επίπεδα, ωστόσο οδηγεί σε αντιφατικά συμπεράσματα, καθώς η σχεδόν νατουραλιστική ανάλυση έρχεται σε αντίθεση με την «κοινωνιολογική» που ο ίδιος θεωρητικά προκρίνει.

Η αντίφαση αυτή είναι εμφανής στον τρόπο που επιχειρεί να ερμηνεύσει νοοτροπίες και χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας, τη γέννηση των οποίων εντοπίζει στην περίοδο του βυζαντίου και της τουρκοκρατίας. Αφού επισημαίνει με θλίψη ότι οι αρνητικές φυλετικές ιδιότητες υπερτερούν των θετικών, ισχυρίζεται ότι οι τελευταίες είναι κατά βάση «ατομικιστικές αρετές», όπως η «μεγάλη ζωτικότητα και αφάνταστη ικανότης στη βιοπάλη», η «έμφυτη φιλοδοξία», η «φιλοτιμία» και η «αξιοπρέπεια», παρά συλλογικές, καθώς, σύμφωνα με τον ίδιο, «η φυλή» υστερούσε στην «κοινωνική, κολλεκτιβιστική ηθική και στα κοινωνικά ανθρωπιστικά ιδανικά». ²⁵ Μάλιστα, αυτές οι ατομικιστικές ιδιότητες αποδίδονται συνολικά στους Έλληνες, χωρίς κάποια ιδιαίτερη διάκριση ή κατηγοριοποίηση: «χωρίς διάκριση κοινωνικής τάξεως και βαθμίδας μορφώσεως», όπως σημείωνε ο ίδιος. ²⁶

Ένα από τα πλέον ενδεικτικά παραδείγματα του ατομικιστικού χαρακτήρα των Ελλήνων αποτελεί, σύμφωνα με το Σκληρό, το «εμπορικό δαιμόνιο», το οποίο παρουσιάζεται ουσιοκρατικά ως στοιχείο συνολικά του έθνους παρά της αστικής τάξης. Το θέμα είχε αναπτύξει αναλυτικότερα σε μία δημοσιευμένη απάντησή του στον Παύλο Πετρίδη, λόγιο δημοτικιστή της Αλεξάνδρειας και προσωπικό του φίλο, στο περιοδικό *Νέα Ζωή* το 1914. Ο Σκληρός επαναλάμβανε εκεί το επιχείρημα ότι οι ιστορικοί παράγοντες έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στην εξέλιξη της «φυλής» εμποδίζοντάς την να περάσει από τα στάδια κοινωνικής εξέλιξης που πέρασαν άλλα έθνη, γεγονός που εξηγεί τις αντιφάσεις της ψυχολογίας των Ελλήνων: «Αλλού είμαστε ιδιορρυθμώς Έλληνες... αλλού μάλλον αστοί, αλλού πάλε καθαροί ασιατικοί και φεουδάρχιοι». Το «εμπορικό δαιμόνιο» λοιπόν ήταν προϊόν, από τη μία πλευρά, του «εμπορικού», «ευκίνητου» και «με αρκετή πρωτοβουλία και αγάπη στην ανεξαρτησία» χαρακτήρα του ελληνικού λαού, και, από την άλλη, της «ιδιόρρυθμης ιστορίας μας» και της μα-

²⁵ Σκληρός, *Τα Σύγχρονα*, 42. Η άποψη ότι ο ατομικισμός αποτελεί φυλετική ιδιότητα των Ελλήνων εμφανίζεται τακτικά στην αρθρογραφία του Σκληρού, βλ. Καρφύλλης, «Το πρόβλημα», 97-107.

²⁶ Σκληρός, *ό.π.*, 25.

κραιώνης «ψύχωσης» «να αφίνουμε τα χώματά μας και να περνούμε θάλασσες και ωκεανούς για ατομικό πλουτισμό». Για το Σκληρό πρόκειται για το «κατ' εξοχήν φυλετικό δαιμόνιό μας», το οποίο εκφράζει βέβαια μία ενέργεια και ζωτικότητα, η οποία όμως αφορά αποκλειστικά το ατομικό συμφέρον. Συνιστά ένα «μονομερές», «ένα ασυνείδητο αταβιστικό ένστικτο» που δεν ανταποκρίνεται ούτε στις σύγχρονες ανάγκες του ελληνικού έθνους ούτε στο «επίπεδο της επιστημονικής μορφώσεως της γύρω αστικής ευρωπαϊκής κοινωνίας».²⁷

Στο ίδιο θέμα επανήλθε στα *Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού*, όπου επισημαίνει ότι στις κοινωνίες της Ανατολής κυριαρχούσε «η επιτηδειότης του πνεύματος εις βάρος της ηθικής», γεγονός το οποίο επέτρεπε «στους λεγόμενους “καπάτσους” να οργιάζουν κοινωνικά», καλλιεργώντας «μια αναισθησία και έλλειψη ενθουσιασμού εν γένει για κάθε ιδεολογική έκφραση που ξεφεύγει από την κραχτική, συμφεροντολογική πεζότητα της ζωής». Για το Σκληρό, το «ελληνικό δαιμόνιο» αποτελούσε την κατεξοχήν έκφραση του ατομικισμού των Ελλήνων, ο οποίος γεννήθηκε από την εποχή της υποδούλωσης της αρχαίας Ελλάδας στη Ρώμη, έγινε εντονότερος στο βυζάντιο και κορυφώθηκε επί τουρκοκρατίας, επειδή «είναι γνωστό πόσον ο μικροσυμφεροντολογικός ατομικισμός... οργιάζει τις ασιατικές κοινωνίες».²⁸ Το χαρακτηριστικό αυτό, όπως και όλα τα φυλετικά χαρακτηριστικά, θα υποχωρούσε σταδιακά εξαιτίας της ενοποίησης που κόσμου μέσω των αστικών ιδεών και της καπιταλιστικής οικονομίας, «χάρη στον εξευρωπαϊσμό μας και την αστική μας αφύπνιση», και θα εξαφανιζόταν, όταν «η κοινωνία μας γίνει ολότελα αστική, βιομηχανική και μεγαλεμπορική».²⁹

Κριτικές αποτιμήσεις των «φυλετικών» και «ψυχικών» προσεγγίσεων του Σκληρού

Μολονότι οι περισσότεροι έλληνες σοσιαλιστές του 20^{ου} αιώνα αναγνώρισαν το Σκληρό ως τον εισηγητή του ιστορικού υλισμού και ως

²⁷ Σκληρός, «Απάντηση στον Παύλο Πετρίδη», *Νέα Ζωή*, περ. Α' 9, τεύχ. 1 (1914), Αλεξάνδρεια, 77-82, στο Αξελός, ό.π., 441.

²⁸ Σκληρός, *Τα Σύγχρονα*, 43, 46, 54.

²⁹ Σκληρός, ό.π., 67· Σκληρός, «Απάντηση», 442.

τον πλέον διαβασμένο και καταρτισμένο (για την εποχή του) μαρξιστή στην Ελλάδα διαφοροποιήθηκαν αισθητά από τις φυλετικές του προσεγγίσεις, τις οποίες επέκριναν –με την εξαίρεση του Νίκου Γιαννιού.³⁰ Ιδιαίτερη κριτική δέχθηκε το τελευταίο του έργο, *Τα Σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, το οποίο αντιμετωπίστηκε –όχι άδικα– ως δικαίωση της βενιζελικής πολιτικής.³¹ Από τους λίγους σοσιαλιστές που σχολίασαν θετικά τις απόψεις της συγκεκριμένης έκδοσης ήταν ο Αριστοτέλης Σίδερης. Ο Σίδερης είχε νωρίτερα συμμετάσχει στη διασυμμαχική σοσιαλιστική συνδιάσκεψη του Λονδίνου, το Μάρτιο του 1918, με έξοδα της ελληνικής κυβέρνησης προκαλώντας τη δυσαρέσκεια και την οργή άλλων ελλήνων σοσιαλιστών, οι οποίοι είχαν αντιταχθεί σε αυτήν τη συμμετοχή. Στη σχετική βιβλιοπαρουσίαση πάντως, λίγο μετά το θάνατο του Σκληρού, ο Σίδερης αναφερόταν κυρίως στην υλιστική ανάλυση του συγγραφέα και όχι στις φυλετικές του προσεγγίσεις.³²

Ο Γιάνης Κορδάτος, ηγετικό στέλεχος του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος (ΣΕΚΕ) –προκατόχου του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ)– και πρωτοπόρος της ελληνικής μαρξιστικής ιστοριογραφίας, ήταν μάλλον ο πρώτος που αποδοκίμασε με σαφήνεια αυτές τις θεωρητικές προσεγγίσεις αλλά και την έμμεση πολιτική υποστήριξη του βενιζελικού επεκτατικού προγράμματος στα τελευταία έργα του Σκληρού. Η πρώτη του σχετική παρέμβαση υπήρξε διακριτική, καθώς επρόκειτο για τη νεκρολογία του Σκληρού, την οποία δημοσίευσε στο *Ριζοσπάστη* (με το ψευδώνυμο Π. Χαλκάς) τον Ιανουάριο του 1920. Ο ίδιος, άλλωστε, ο Κορδάτος αντιλαμβανόταν τον εαυτό του ως «μαθητή» του Σκληρού. Στη νεκρολογία ο Κορδάτος τόνισε τη θεωρητική συμβολή του Σκληρού λόγω της εισαγωγής της μαρξιστικής σκέψης στην Ελλάδα. Η κριτική του αφορούσε την υιοθέτηση φιλοβενιζελικών απόψεων στα *Σύγχρονα Προβλήματα*, τις οποίες ο αρθρογράφος, απέδιδε στην απομόνωση και την αρρώστια

³⁰ Καραφύλλης, ό.π., 111-120.

³¹ Νούτσος, ό.π., Β΄ Μέρος (Αθήνα: Γνώση 1992), 96.

³² Α. Σίδερης, «Γ. Σκληρού: Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού», *Μαύρος Γάτος*, έτ. Α΄, 9-10 (Φλεβάρης-Μάρτης 1920): 132-134. Πρβλ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Σκληρός στην Αίγυπτο*, 79, 84· George B. Leon, *The Greek Socialist Movement and the First World War: The Road to Unity* (New York: Boulder 1976), 72-82.

του συγγραφέα.³³ Στη συνέχεια, η ρήξη του ΣΕΚΕ και του ίδιου του Κορδάτου με τη Β΄ Διεθνή και η υποστήριξη της Κομιντέρν και του λενινισμού έθεσε σε περισσότερο θεωρητικές βάσεις την κριτική των απόψεων του Σκληρού. Στην εισαγωγή του γνωστού βιβλίου, *Η κοινωνική σημασία της Επανάστασης του 1821*, που εκδόθηκε το 1924 και που προκάλεσε ποικίλες θετικές και αρνητικές αντιδράσεις λόγω της ερμηνείας της επανάστασης ως «αστικής» και ως εκδήλωση του ταξικού ανταγωνισμού, ο Κορδάτος μνημόνευσε το Σκληρό ως τον πρώτο έλληνα συγγραφέα που χρησιμοποίησε τη μέθοδο του ιστορικού υλισμού. Πρόσθετε, ωστόσο, ότι ο Σκληρός ήταν επηρεασμένος «από τον ρεβιζιονισμό του Μπέρνσταϊν και τον ιδεαλισμό Ζωρές», με αποτέλεσμα «να δογματίζει κατά τρόπον αφόρητον και να παρασύρεται εις το να διατυπώσει κρίσεις απολύτως ιδεαλιστικές». Και, επιπλέον, ότι στα *Σύγχρονα Προβλήματα* είχε «εκτροχιαστεί» διανοητικά προσθέτοντας εκτός των οικονομικών παραγόντων που επηρεάζουν την ιστορία, τη σημασία των ψυχικών και ιστορικών. Απέδιδε μάλιστα τη στάση αυτή στην επιρροή που είχαν στο συγγραφέα οι απόψεις του «προδοτικού σοσιαλισμού», δηλαδή της ηγεσίας της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας.³⁴ Τα ίδια περίπου επιχειρήματα επανέλαβε σε μεταγενέστερο άρθρο του στο περιοδικό *Νέα Επιθεώρηση*, στο οποίο παρουσίαζε το έργο του Σκληρού.³⁵

Ο Κορδάτος απέρριπτε τα εθνολογικά, «φυλετικά» ή ιδεαλιστικά στερεότυπα που έβρισκε τόσο στο Σκληρό όσο και σε αστούς ιστορικούς (όπως τον Ιωάννη Παπαρρηγόπουλο και τον Παύλο Καρολίδη) αναζητώντας κοινωνικές εξηγήσεις στα ιστορικά γεγονότα. Χαρακτήριζε για παράδειγμα «μωρολογία» την ερμηνεία του μεταναστευτικού φαινομένου στον ελληνικό χώρο με βάση το «αποδημητικό πνεύμα» των Ελλήνων αποδίδοντας το συγκεκριμένο φαινόμενο στο περιβάλλον, στις δημογραφικές αλλαγές και στην οθωμανική πολιτική.³⁶ Πα-

³³ Π. Χαλκάς, «Κριτικά Σημειώματα: Γ. Σκληρός», *Ριζοσπάστης*, 19-1-1920.

³⁴ Γιάνης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Επανάστασης του 1821* (Αθήνα: Βασιλείου: 1924), ιδ΄.

³⁵ Γιάνης Κορδάτος, «Ο Γ. Σκληρός και το έργο του», *Νέα Επιθεώρηση* Β1 (Ιανουάριος 1929), 20-23.

³⁶ Γιάνης Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του* (Αθήνα: Τύποις Κωνσταντινουπόλεως, 1931), 3, και του ίδιου, *Εισαγωγή στην ιστορία της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας* (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1972, α΄ έκδοση 1930), 38.

ρομοίως εξηγούσε την ισχύ της ελληνικής ναυτιλίας όχι ως αποτέλεσμα της «έμφυτης παλληκαρωσύνης» των ρωμιών, αλλά επειδή «είχε την καταγωγή της στην πειρατεία», χαρακτηριστικό που, όπως επιβεβαιώνουν σύγχρονοι ιστορικοί, μοιράζονται όλες οι μεγάλες ναυτιλίες της ιστορίας.³⁷ Στο λόγο του συνεπώς απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά σε εμπορικά και επιχειρηματικά «δαιμόνια». Αντίθετα, τα χαρακτηριστικά της ελληνικής αστικής τάξης ερμηνεύονται με βάση, αφενός, τη γεωγραφική θέση της Ελλάδας και, αφετέρου, τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που δημιούργησε η επέκταση της καπιταλιστικής οικονομίας στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου.³⁸

Παρόμοια περίπου κριτική διατύπωσε ο Σεραφείμ Μάξιμος. Ο Μάξιμος υπήρξε επίσης ηγετικό στέλεχος του ΣΕΚΕ και στη συνέχεια του ΚΚΕ, από το οποίο διαγράφηκε το 1928. Στη συνέχεια συνεργάστηκε προσωρινά με την «Εσωτερική Αντιπολίτευση» και το περιοδικό *Σπάρτακος*, επανασυνδέθηκε με το κόμμα μέσω του ΕΑΜ κατά τη διάρκεια της Κατοχής και συνέχιζε να το υποστηρίζει μέχρι το θάνατό του το 1962.³⁹ Ο ίδιος σχολίαζε καταρχήν θετικά τη συμβολή του Σκληρού στην εισαγωγή της μαρξιστικής σκέψης στην Ελλάδα, ισχυριζόμενος μάλιστα ότι τα έργα του ήταν ανώτερα του Κορδάτου, «γιατί και σε διαφορετική εποχή είναι γραμμένα και εργασία περιέχουνε βαθύτερη». Ωστόσο συμφωνούσε με τον τελευταίο ότι «ούτε ο μαρξισμός του Σκληρού είναι απαλλαγμένος από μεταφυσικές πλευ-

³⁷ Ζωή Σπανάκου, «Η έννοια της ιστορικής νομοτέλειας στο μεσοπολεμικό έργο του Κορδάτου» (Αθήνα: διδ. διατρ., Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1991), 164. Ο Γιώργος Δερτιλής σημειώνει: «Ας μην επιδοθούμε σε δοξολογίες του “ναυτικού δαιμονίου”, ας ξεχάσουμε τον Οδυσσέα και την Αρχαιότητα... Η ελληνική ναυτιλία έχει τις ρίζες της στην πειρατεία, όπως όλες οι μεγάλες ναυτιλίες της ιστορίας», βλ. Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, τ. Α' (Αθήνα: Εστία, 2006), 770. Η Τζελίνα Χαρλαύτη επίσης απορρίπτει τις «ντετερμινιστικές και βιολογικές» εξηγήσεις περί ελληνικού «ναυτικού» δαιμονίου, βλ. «Εισαγωγή», στο *Ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν την Επανάσταση*, επιμ. Τζ. Χαρλαύτη-Παπακωνσταντίνου (Αθήνα: Κέδρος, 2013), 14.

³⁸ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος* (Αθήνα: Καραβάκος, 1956, α' έκδοση 1931), 15, και του ιδίου, *Εισαγωγή*, 50.

³⁹ Λουκάς Αξελός, «Ο Μάξιμος και τα προβλήματα γέννησης και διαμόρφωσης του ελληνικού αστισμού», *Αντί* 75 (9-7-1977): 39-41· Φίλιππος Ηλιού, «Ένας μαρξιστής διανοούμενος», *Αρχειοτάξιο* 3 (Μάιος 2001): 50-54, και στο ίδιο τεύχος Σπύρος Ασδραχάς, «Ο Σεραφείμ Μάξιμος ως ιστορικός της γενεαλογίας της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας», 60-64.

ρές ούτε και ο ίδιος ο Σκληρός κατόρθωσε στο τέλος να διατηρήσει την αρχική του σοσιαλιστική εμφάνιση». ⁴⁰ Ο Μάξιμος εξέτασε τη γέννηση και τα χαρακτηριστικά της ελληνικής αστικής τάξης μελετώντας τις δραστηριότητες ελλήνων εμπόρων και εφοπλιστών κατά το 17^ο και το 18^ο αιώνα στα γαλλικά Εθνικά Αρχεία. Από την ανάλυσή του απουσιάζει συνεπώς εντελώς η αναφορά σε «φυλετικά», «εθνικά» χαρακτηριστικά, ακόμα κι όταν ο λόγος των πηγών του φαίνεται ενίοτε να τα επιβεβαιώνει –για παράδειγμα σε ορισμένες αναφορές των γάλλων προξένων που κάνουν λόγο για τους «ιδιαίτερα επιτήδειους» έλληνες εμπόρους. ⁴¹ Αντίθετα, το συμπέρασμά του ήταν ότι η ελληνική εμπορική αστική τάξη αναπτύχθηκε εκμεταλλευόμενη τις «οικονομικοπολιτικές εξαπλωτικές τάσεις του ευρωπαϊκού κεφαλαιοκρατισμού» και τους «οξείς ανταγωνισμούς, πολέμους και ακατάπαυστες συγκρούσεις» μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων. ⁴² Οι ανταγωνισμοί αυτοί, η έλλειψη κεφαλαίων, γαιοκτησίας και εσωτερικής αγοράς, σε συνδυασμό με την οθωμανική οικονομική πολιτική έδωσε «ρόλο ενδιαμέσου» στους έλληνες καπιταλιστές στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου διαμορφώνοντας έτσι το μεταπρατικό χαρακτήρα της ελληνικής αστικής τάξης. ⁴³

Μεταπολεμικά, μετά την εμπειρία της ναζιστικής φυλετικής πολιτικής, την αποαποικιοποίηση και την κριτική στην προοδοκεντρική ανάγνωση της ιστορίας, οι «φυλετικές» και «ψυχικές» προσεγγίσεις του Σκληρού δεν θεωρούνταν απλώς ξεπερασμένες, αλλά επιχειρήθηκε η ιστορικοποίησή τους. Ακόμα και ο «αιρετικός» μαρξιστής ιστορικός Νίκος Ψυρούκης, ο οποίος δεν αρνιόταν πλήρως «την ύπαρξη του ιδιαίτερου ψυχισμού ενός λαού», απέρριψε τον παράγοντα αυτό ως «κινητήρια δύναμη της ιστορικής εξέλιξης», υπογραμμίζοντας ότι, «οι ιδιόμορφες ψυχικές ιδιότητες ενός λαού ή ενός έθνους σίγουρα μπορεί να βοηθήσουν ή να βλάψουν την ανάπτυξή του. Σε καμία ό-

⁴⁰ Μηλιός, «Ο Μαρξισμός στο Μεσοπόλεμο και ο Σεραφείμ Μάξιμος», *Θέσεις* 26 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1989), www.theseis.com/index.php?option

⁴¹ Σ. Βόρειος (Σεραφείμ Μάξιμος), *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα* (Αθήνα: Φλάμμα, 1940), 11.

⁴² Σεραφείμ Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού* (Αθήνα: Στοχαστής, 1973, α' έκδοση 1945), 18, και Βόρειος, *ό.π.*, 31.

⁴³ Μάξιμος, *Η αυγή*, 27-28.

μως περίπτωση δεν δημιουργούν ιστορία».⁴⁴ Από την πλευρά του, ο Λουκάς Αξελός, σημαντικός μελετητής και επιμελητής σύγχρονων εκδόσεων του έργου του Σκληρού απέδωσε τις φυλετικές προσεγγίσεις του, αφενός, στην ισχυρή επιρροή που ασκούσαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι θεωρίες του Αρτούρ Γκομπινό και του Φρειδερίκου Νίτσε και, αφετέρου, στον εξελικτικισμό των μεταρρυθμιστών σοσιαλδημοκρατών της Β΄ Διεθνούς, που «τους άφηνε ευάλωτους στη φολκλοριστική επιρροή του ραφιναρισμένου ρατσισμού».⁴⁵

Συμπεράσματα

Η υιοθέτηση εθνικού ή φυλετικού χαρακτήρα στερεοτύπων, όπως αυτό του «ελληνικού επιχειρηματικού δαιμονίου», υπήρξε η εξαίρεση παρά ο κανόνας στον λόγο της αριστεράς κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Η επιλογή αυτή, άλλωστε, ανταποκρινόταν στη μαρξιστική ανάλυση που επικράτησε στον ελληνικό σοσιαλιστικό χώρο και στην αποστασιοποίηση από ηθικολογικές, ιδεαλιστικές, φυλετικές ή συνωμοσιολογικές προσεγγίσεις. Οι τελευταίες εντοπίζονται συνηθέστερα σε κείμενα εθνικιστών διανοουμένων, οι οποίοι υιοθέτησαν με σαφήνεια ιδεαλιστικά θεωρητικά σχήματα που έδειχναν να επιβεβαιώνουν τις απόψεις τους. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι προσεγγίσεις αυτές δεν επηρέασαν τους έλληνες διανοούμενους και τις ελληνίδες διανοούμενες της αριστεράς. Ιδιαίτερα στις αρχές του αιώνα και στην περίοδο που προηγήθηκε της Ρωσικής Επανάστασης, η σοσιαλιστική σκέψη επηρεάστηκε σαφώς από τις εξελικτικές θεωρίες, στο πλαίσιο μιας μηχανιστικής και μονιστικής ανάλυσης της ιστορικής προόδου. Οι απόψεις του Γεώργιου Σκληρού κινούνται ακριβώς μέσα σε αυτήν τη ιδεολογική ρευστότητα της εποχής. Ο Σκληρός πίστευε ότι η ελληνική κοινωνία βρισκόταν σε ένα στάδιο εξέλιξης μεταξύ καπιταλισμού/Ευρώπης και φεουδαρχίας/Ασίας. Επιχείρησε, λοιπόν, να την ερμηνεύσει τόσο με βάση τον «κοινωνιολογικό παράγοντα» που, κατά τη γνώμη του, ανταποκρινόταν στην πρώτη όσο και με τον εθνικό/φυλετικό που αντιστοιχούσε στη δεύτερη περίπτωση. Η προσέγγι-

⁴⁴ Νίκος Ψυρούκης, *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο* (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1974), 11.

⁴⁵ Αξελός, «Ο Μάξιμος», 61.

ση αυτή συνιστά από μόνη της μία στερεοτυπική οριενταλιστική ματιά, χαρακτηριστική άλλωστε για την ευρωπαϊκή πολιτική σκέψη. Εντός αυτού του μεγαλύτερου στερεότυπου εντάσσεται εκείνο του «εμπορικού δαιμονίου», του κατεξοχήν φυλετικού χαρακτηριστικού των Ελλήνων και ταυτόχρονα βασικού παραδείγματος του ατομικιστικού τους χαρακτήρα, σύμφωνα με το Σκληρό. Το χαρακτηριστικό αυτό θα υποχωρούσε μέσω του εξευρωπαϊσμού και της αστικοποίησης, των απαραίτητων προϋποθέσεων για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό, το επόμενο στάδιο του κοινωνικού μετασχηματισμού. Οι μεταγενέστεροι σοσιαλιστές στοχαστές απέρριψαν ως αναλυτικό εργαλείο τον εθνικό/φυλετικό παράγοντα, μεταφέροντας τη συζήτηση στο μεταπρατικό χαρακτήρα και τη γενεαλογία της ελληνικής αστικής τάξης (αν και ο εξελικτικισμός επιβίωσε εν μέρει στη θεωρία των σταδίων, που υιοθέτησε η Κομιντέρν). Από αυτήν την πλευρά, οι απόψεις του Σκληρού συνιστούν μια ξεχωριστή περίπτωση, μία μεταβατική φάση της πρόσληψης και ενσωμάτωσης της μαρξιστικής σκέψης στις κοινωνικοοικονομικές και ιστορικές αναλύσεις του ελληνικού σοσιαλιστικού λόγου.

Ιωάννης Δ. Στεφανίδης

ΤΟ «ΔΑΙΜΟΝΙΟ ΤΗΣ ΦΥΛΗΣ» ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ
ΤΗΣ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΞΟΔΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΑΝΑΠΤΥΞΗ, 1945-67*

---

* Το ερευνητικό έργο υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «1η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών και την προμήθεια ερευνητικού εξοπλισμού μεγάλης αξίας» (Αριθμός Έργου: 1220).

Το παρόν άρθρο διερευνά τον τρόπο με τον οποίον ένας ευρύτατης παραδοχής όρος, το «δαιμόνιο», αλλά και ταυτόσημοι όροι–στερεότυπα εμφανίζονται στο δημόσιο, προφορικό και γραπτό, λόγο πολιτικών και οικονομολόγων κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο που ορίζεται από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αφενός, και την επιβολή της επταετούς στρατιωτικής δικτατορίας, αφετέρου. Στο χρονικό αυτό πλαίσιο, επιχειρείται να ανιχνευτούν, πρώτον, το περιεχόμενο του όρου και η συνάφειά του με άλλα στοιχεία του «χαρακτήρα των Ελλήνων», δεύτερον, η συσχέτισή με κρίσιμα ζητήματα που αντιμετώπιζε η χώρα, ιδίως στο πεδίο της οικονομίας, και, τρίτον, η τυχόν προβολή του ως «εργαλείου» για την αντιμετώπιση των εν λόγω ζητημάτων.

Τα ζητούμενα για τη χώρα κατά την εξεταζόμενη περίοδο ήταν, αρχικά, η ανασυγκρότησή της, έπειτα από τις αλλεπάλληλες δοκιμασίες του Πολέμου, της Κατοχής και του Εμφυλίου, και, εν συνεχεία, η έξοδός της από την οικονομική «υπανάπτυξη», με τελικό στάδιο την ένταξή της στη χορεία των ανεπτυγμένων χωρών της Ευρώπης και του κόσμου. Κατά την πρώτη φάση, της ανασυγκρότησης, ήταν ιδιαίτερα αισθητή η συνεισφορά του «ξένου παράγοντα», κατεξοχήν του αμερικανικού, καθώς μεταξύ 1947-54 η Ελλάδα εντάχθηκε σε διαδοχικά προγράμματα αμερικανικής εξωτερικής βοήθειας, με σημαντικότερο το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Ανασυγκρότησης (Σχέδιο Marshall). Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950, η επιδίωξη της ανάπτυξης συνυφάνθηκε, αφενός, με το μετασχηματισμό της, κατά βάση, αγροτικής ελληνικής οικονομίας προς την κατεύθυνση της εκβιομηχάνισης και της ανάπτυξης του τριτογενούς τομέα, ιδίως του τουρισμού· και, αφετέρου, με τη σύνδεση της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ).

Τα περιοριστικά πλαίσια που επέβαλε η πανδημία του COVID-19 προσανατόλισαν την έρευνα του θέματος κυρίως σε πηγές προσβάσιμες σε ηλεκτρονική μορφή. Δύο ήταν οι βασικές δεξαμενές υλικού, η Βιβλιοθήκη της Βουλής, που χορήγησε τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής μεταξύ 1946 και 1967 σε περίπου 45.000 φωτογραφικές στάσεις, και η Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Εφημερίδων και Περιοδικού

Τύπου της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Μελετήθηκε επίσης αρχαικό υλικό στην κατοχή του συγγραφέα, καθώς και τίτλοι από τη Βιβλιοθήκη του Οικονομικού Τμήματος του ΑΠΘ.

Εκδοχές και όρια του όρου

Κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, όπως και στις προηγούμενες από καταβολής της ελληνικής εθνικής ιδέας, η στερεότυπη έννοια του «δαιμονίου της φυλής», όπως συνήθως αναφέρεται, συναπαρτίζει την εικόνα της πλειονότητας των Ελλήνων για τον εθνικό τους εαυτό. Επίσης, συμπλέκεται με άλλες καθιερωμένες αντιλήψεις, όπως η μοναδική συμβολή του ελληνισμού στη διανοητική πορεία της ανθρωπότητας και η θέση της χώρας ως λίκνου και προμαχώνα του δυτικού πολιτισμού. Αν μια μικρή και φτωχή χώρα, όπως διαχρονικά θεωρείτο η Ελλάδα, είχε γεννήσει «τον Πυθαγόρα, τον Αριστοτέλη, τον Σωκράτη και την στρατιάν των άλλων σοφών διδασκάλων οι οποίοι έδωκαν το φως της Παιδείας... εις όλον τον κόσμο»,¹ αυτό δεν μπορεί παρά να αποτελέσει εκδήλωση ενός «μυστικού και αιωνίας αξίας παράγοντος»² που προίκισε του Έλληνες με ιδιαίτερα πνευματικά χαρίσματα. «Η Ελληνική Φυλή έχει το χάρισμα του Πνεύματος», διαπίστωνε ο Λόγος του Θρόνου προς την εθνική αντιπροσωπεία, το Δεκέμβριο του 1963,³ και επαναλάμβανε ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου, εισηγούμενος την ίδρυση ενός νέου Πανεπιστημίου, στην Πάτρα, δέκα μήνες αργότερα.⁴ Ο ίδιος συχνά αναφερόταν στο «τάλαντον της Ελληνικής φυλής», μοναδική εκδήλωση θείας εύνοιας, σύμφωνα με τον κυβερνητικό εισηγητή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964.⁵

¹ Γ. Ρουμάνης, Συνεδρίαση ΙΖ', 17.8.1955, *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής* (Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον) (όλες οι επόμενες παραπομπές σε συνεδριάσεις προέρχονται από την ίδια σειρά, με εξαίρεση όσες σημειώνονται ως προερχόμενες από την *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής*), 293.

² Γ. Ρουμάνης, Συνεδρίαση ΛΗ', 25.9.1956, 721· Γ. Παπανδρέου, Συνεδρίαση ΜΘ', 18.2.1957, 704.

³ Λόγος του Θρόνου, Συνεδρίαση Α', 16.12.1963, 5.

⁴ Γ. Παπανδρέου, Συνεδρίαση ΞΑ', 30.10.1964, 165.

⁵ Ν. Αλαβάνος, Συνεδρίαση ΚΓ', 27.8.1964, 459.

Το «δαιμόνιον» συμπύκνωνε επιμέρους ιδιότητες, όπως ευφυΐα, διορατικότητα, ευρηματικότητα, τόλμη, προσαρμοστικότητα και ατομικισμός. Τις «αρετές του γένους» απαριθμούσε με την ευκαιρία της 139^{ης} επετείου της Παλιγγενεσίας ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής, κατατάσσοντας σε αυτές «την φιλοτιμίαν και την εφευρετικότητα, την γενναιοφροσύνην και την προς τον πλησίον αλληλεγγύην». ⁶ Την «Ελληνική φυλή», διαβεβαίωνε ο Θάνος Καψάλης, αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού στην κυβέρνηση Παπάγου το 1953, διέκρινε «πάντοτε τόλμη και ελαστικότης προσαρμογής». ⁷ Ενίοτε, οι ισχυρισμοί αυτοί διανθίζονταν με αναφορές στην «ακμαιότητα» και τη «ζωτικότητα την φυλετικήν», στο «πολυπλόκην» των απογόνων του Οδυσσέα, αλλά και στην «αγωνιστικήν διάθεσιν» και το πνεύμα της «αντιστάσεως» –στοιχεία χάρη στα οποία ο ελληνικός λαός είχε κατορθώσει να αντιμετωπίσει μακρά σειρά εχθρών, με πιο πρόσφατο παράδειγμα τους αγώνες κατά του Άξονα και του κομμουνισμού. ⁸

Αν ο Θεός ή η Φύση είχαν προικίσει τον Έλληνα με ιδιαίτερα χαρίσματα, το ίδιο θα μπορούσε να ισχύει και για τον τόπο που κατοικούσαν οι απόγονοι του Οδυσσέα. Πολιτικοί (ανάμεσά τους άνδρες επιφανείς όπως ο Καραμανλής, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο Λεωνίδας Δερτιλής, ο Ιωάννης Ζίγδης), και οικονομολόγοι (όπως τα μέλη της αποστολής Porter του 1947 και ο Κυριάκος Βαρβαρέσος), υπενθύμιζαν ότι επί χιλιετίες η χώρα «όχι μόνον έζησεν αλλά και εμεγαλούργησεν», ⁹ παρά την, υποτιθέμενη, φτώχεια της. Σύμφωνα με τον Κανελλόπουλο,

⁶ Μήνυμα Κ. Καραμανλή, 25.3.1960, στο *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα* (στο εξής: *Καραμανλής: Αρχείο*), τ. 4 (Αθήνα: Ίδρυμα Γ. Κωνσταντίνος Καραμανλής–Εκδοτική Αθηνών, 1994), 267.

⁷ Θ. Καψάλης, Συνεδρίαση ΝΑ', 20.10.1953, 1323.

⁸ Π. Λυκουρέζος, Συνεδρίαση Ν', 19.3.1954, 701· Χ. Παπασταύρου, Συνεδρίαση ΜΔ', 14.2.1955, 793· Σ. Μακρόπουλος, Συνεδρίαση ΛΔ', 16.9.1958, 534· Α. Πρωτοπαπαδάκης, Συνεδρίαση 94^η, 13.5.1960, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* (στο εξής: *ΕΣΒ*), Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', τ. Δ' (Αθήναι 1961), 273· Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, Συνεδρίαση ΉΕ', 25.4.1961, 159. Γνωστός για το λυρικό του ύφος, ο ακαδημαϊκός και βουλευτής Αιτωλοακαρνανίας έκανε λόγο για «τα απέραντα όρια της Ελληνικής ζωτικότητας», τα οποία ξεπερνούσαν κατά πολύ τα στενά γεωγραφικά όρια του ελληνικού βασιλείου. Η ζωτικότητα αυτή, πρόσθετε, πήγαζε κατ' εξοχήν από «τα σπλάχνα της Υπαίθρου».

⁹ Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, (Αθήναι: χ.ε., 1952), 12.

η Ελλάδα ανέκαθεν αποτελούσε «κρίσιμον κόμβον παγκοσμίων ηθικών, εμπορικών και πνευματικών συναλλαγών».¹⁰

Ωστόσο, η αντίληψη για την προνομιούχο θέση της χώρας στο παγκόσμιο στερέωμα είχε και την αντίστροφη όψη της, καθώς μπορούσε να μετατραπεί από ευλογία σε κατάρα. Αυτό συνέβαινε κάθε φορά που κινούσε το ενδιαφέρον άλλων, συνήθως ισχυρότερων κρατών, ικανών να «την παρασύρουν εις τας διεθνείς συρράξεις», σε πολέμους «κατά τους οποίους η αυτοθυσία και η ψυχική ορμή του λαού μας εξαφανίζει πάντα υλικόν υπολογισμόν διά το οικονομικόν του μέλλον».¹¹ Οι περιπέτειες αυτές, σύμφωνα με το Γεώργιο Βαρβούτη, υπουργό Εθνικής Οικονομίας την περίοδο 1947-48, εν πολλοίς ευθύνονταν για τον σισύφειο χαρακτήρα των προσπαθειών του έθνους για ένα καλύτερο μέλλον.¹²

Ως προς την πηγή προέλευσης του δαιμονίου, στο λόγο που εκφώνησε, αναλαμβάνοντας τα καθήκοντα προέδρου της Ακαδημίας Αθηνών, το 1965, ο πολιτικός και λογοτέχνης Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας πληροφορούσε τους ακροατές του: «Μέσα εις τους θησαυρούς (της ψυχής του λαού) διαιώνίζεται το μαγικό μυστικό της ελληνικής διαρκείας. Εκεί εμφωλεύει αείζων το ελληνικόν δαιμόνιον».¹³ Αυτός ο «αγαθοδαίμονας»¹⁴ αποτελούσε το συγκριτικό πλεονέκτημα των Ελλήνων έναντι άλλων λαών: «Είναι γνωστόν», βεβαίωσε ο επί σειρά ετών διοικητής της Τραπεζής της Ελλάδος, Ξενοφών Ζολώτας, «ότι ο Έλληνας διαφέρει ουσιωδέστατα από απόψεως τεχνικής αντιλήψεως όχι μόνον

¹⁰ Π. Κανελλόπουλος, Συνεδρίαση Ε', 16.5.1946, 36.

¹¹ Γ. Βαρβούτης, Συνεδρίαση Κ' (Εκτακτος), 25.10.1947, 954. Για το βαρύ τίμημα που κατέβαλλε ο ελληνισμός ως «φρουρός μαχητικός εις την περιοχίν αυτήν της Μεσογείου επί τρεις χιλιάδες τώρα έτη» έκανε λόγο και ο βουλευτής Πειραιώς Δ. Σφαέλλος, Συνεδρίαση ΡΙΔ', 2.8.1948, 1238. Για την αντίληψη αυτή ως μέρους της πολιτικής κουλτούρας της περιόδου, βλ. Ioannis D. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation: Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-67* (Aldershot: Ashgate, 2007), 27-51.

¹² Γ. Βαρβούτης, Συνεδρίαση Κ' (Εκτακτος), 25.10.1947, 954.

¹³ *Ελευθερία*, 15-1-1965, 6.

¹⁴ Τον όρο μεταχειρίζεται ο Απόστολος Βακαλόπουλος, ως απόδοση του Genius, παραπέμποντας στον Γερμανό ιστορικό και πολιτικό Georg Gottfried Gervinius: Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων: Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα* (Θεσσαλονίκη, 1983), 56.

από τους βαλκανικούς, αλλά και από προηγμένους τεχνικώς λαούς».¹⁵ Χάρη στα ιδιαίτερα χαρίσματά του, κατάφερε να πραγματοποιεί «τα ακατόρθωτα»,¹⁶ παρά τις αντιξοότητες που αντιμετώπιζε μέσα και έξω από τον τόπο του: στενότητα και φτώχεια του εδάφους, γεωγραφική απομόνωση από τη Δύση, αλλεπάλληλα πλήγματα της Ιστορίας, ανεπαρκή κρατική οργάνωση, έλλειψη κεφαλαίων, αλλά και φυλετική μοναξιά – το «ανάδελφον» των Ελλήνων.¹⁷ Σε κάθε περίπτωση, το ζητούμενο ήταν να αφυπνιστούν τα χαρίσματά του – πρωτίστως διά της παιδείας – και να τεθούν στην υπηρεσία των σκοπών του έθνους.¹⁸

Περιγραφή του δαιμονίου απαντάται σε ενημερωτικά κείμενα και εκθέσεις που συνέταξαν ξένοι παρατηρητές της ελληνικής πραγματικότητας για λογαριασμό υπηρεσιών της πατρίδας τους. «Οι Έλληνες είναι μια φυλή πρακτικών δημοκρατών, ένας λαός προικισμένος με μοναδικά εύστροφο νου», ανέφερε στην ενότητα με τίτλο «Εθνικός χαρακτήρας» εγχειρίδιο που προοριζόταν για τη διοίκηση των βρετανικών δυνάμεων που θα δρούσαν στην κατεχόμενη από τον Άξονα χώρα. Ανάμεσα στα έμφυτα χαρακτηριστικά του Έλληνα, η ίδια έκδοση απαριθμούσε τον «ατομικισμό» αλλά και «το απεριόριστο ενδιαφέρον για κάθε τι ανθρώπινο».¹⁹

Αναφορές, όπως η προηγούμενη, κατά τεκμήριο παρέμεναν απρόσιτες. Ωστόσο, οι Έλληνες μπορούσαν να επικαλεστούν τις γνώμες ξένων, για παράδειγμα επίσημων επισκεπτών, αλλά και στρατιωτικών ή

¹⁵ Ξενοφών Ζολώτας, *Οικονομική ανάπτυξις και τεχνική εκπαίδευσις*, ανάπτυπον εκ του τόμου *Οικονομική ανάπτυξις της Ελλάδος* (Αθήναι: Ελληνική Εταιρεία Οικονομικών Επιστημών, 1960), 6.

¹⁶ Σχόλιο για τους «Έλληνας... πρωτοπόρους, που ενεσάρκωσαν εις την πληρεστέραν αυτού έννοιαν, το δαιμόνιον της φυλής»: *Μακεδονία*, 10-4-1958, 2.

¹⁷ Α. Βερνίκος, Συνεδρίαση Νς', 20.10.1964, 50· Κ. Ράλλης, Συνεδρίαση Ο', 28.9.1966, 1497. Ο δεύτερος, βουλευτής της Β' Αθηνών με την ΕΡΕ, έκανε λόγο για «αγώνα επιβιώσεως» της φυλής, η οποία «περιβάλλεται από ξένας φυλετικός εθνότητας και είναι αριθμητικώς τόσον μικρά, ...στερουμένη συγγενών φυλών».

¹⁸ Αυτή ήταν η προσέγγιση του Λουκή Ακρίτα, αρχιτέκτονα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964. Χαρακτηριστική είναι η αποστροφή της αγόρευσής του στη Βουλή κατά τη συζήτηση του σχετικού νομοσχεδίου: «Το νομοσχέδιον φιλοδοξεί να δημιουργήσει... ένα[ν] σύγχρονο[ν] άνθρωπο[ν] αλλά με ένα πολύ μεγαλύτερον όπλον το οποίον κανείς άλλος Ευρωπαίος δεν θα έχη: Θα είναι ένας Έλληνας»: Συνεδρίαση ΚΔ', 28.8.1964, 502.

¹⁹ Political Warfare Executive, *Greek Basic Handbook* (Part I: 'Pre-Invasion', Part II: 'Post-Invasion'), 'Secret' (July 1943), 35.

εργοδοτών που έρχονταν σε επαφή με συμπατριώτες τους στο εξωτερικό. Ως πρώτος Αμερικανός πρόεδρος που επισκέφτηκε την Αθήνα, ο Dwight D. Eisenhower εξήρε, στο λόγο του ενώπιον της Βουλής των Ελλήνων, «το θάρρος, τη ζωτικότητα και τη σωφροσύνη» του ελληνικού λαού.²⁰ Σύμφωνα με το Ζολώτα, ήταν «γνωστόν με ποίαν ταχύτητα οι Έλληνες στρατιώται της Μέσης Ανατολής εξεμάνθαναν τον χειρισμόν των νέων όπλων που κατέπλησσε πραγματικά τους συμμάχους εκπαιδευτάς των».²¹ «Εις την Σμύρνην», αφηγείτο στους συναδέλφους του βουλευτής Κεφαλληνίας, «με εβεβαίωσεν Άγγλος αξιωματικός, εκπαιδευτής τανκς, ότι οι Έλληνες στρατιώται εντός εβδομάδος οδηγούν τανκς, ενώ οι Τούρκοι ούτε εις ένα μήνα». Επικαλέστηκε επίσης ανταπόκριση στο *Βήμα*, σύμφωνα με την οποία Γερμανοί εργοδότες βεβαίωσαν πως «οι Έλληνες είναι οι καλλίτεροι όλων των εργατών».²²

Ως προς την ευρηματικότητα των Ελλήνων, χρονογράφος της εφημερίδας *Μακεδονία* παρέθετε τη γνώριμη και από άλλες πηγές ιστορία²³ σχετικά με τη χρήση απίθανων μεθόδων σε δύσκολες στιγμές, όπως το λουκούμι ως στεγανωτικό υλικό για ψυγείο αυτοκινήτου που τρύπησε.²⁴ Αλλά και Κέντρο Ελευθέρων Δημοσιογραφικών Σπουδών, παράρτημα του Ελληνοαμερικανικού Επιμορφωτικού Ινστιτούτου στην Αθήνα, προσφερόταν να καλλιεργήσει «το έμφυτον δημοσιογραφικόν δαιμόνιον του Έλληνο».²⁵

Ανάλογες αναφορές προέρχονταν από ξένες πηγές, που διεκδικούσαν εξοικείωση με την ελληνική πραγματικότητα. Ενίοτε, οι αναφορές αυτές έπαιρναν ειρωνικό τόνο. Σχολιάζοντας τις αντιδράσεις που είχε πυροδοτήσει άρθρο του για την ελληνική πολιτική κατάσταση, ο διπλωματικός συντάκτης των *New York Times*, Cyrus Sulzberger, η σύζυγος του οποίου ήταν Ελληνίδα, πίστευε το ελληνικό δαιμόνιο, το οποίο κάποτε δημιούργησε τον Παρθενώνα, με ικανότητα «εις την κατασκευήν νέων ολυμπίων μύθων».²⁶

²⁰ Καραμανλής: *Αρχείο*, τ. 4 (1994), 219.

²¹ Ζολώτας, *Οικονομική ανάπτυξις*, 6.

²² Χ. Ρουχωτάς, Συνεδρίαση ΛΖ', 21.2.1962, 727.

²³ Ανάμεσά τους και η κινηματογραφική ταινία *Η νύφη το 'σκασε* (1962).

²⁴ Πρωταγωνιστής στην προκειμένη περίπτωση ήταν ο οδηγός Αμερικανού προξένου στη Θεσσαλονίκη: *Μακεδονία*, 8-12-1962, 2.

²⁵ Ξένη δημοσίευση, *Ελευθερία*, 16-4-1961, 11.

²⁶ *Μακεδονία*, 27-10-1966, 8.

Οι αναφορές στα ποιοτικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων ακολουθούσαν τη διαπίστωση ότι η χώρα υστερούσε τόσο σε τεχνικά μέσα όσο και επενδυτικά κεφάλαια. Αν η Ελλάδα «οικονομικώς είναι υποανάπτυκτος, οι Έλληνες είναι υπερανάπτυκτοι», διακήρυττε ο βουλευτής Κυκλάδων Νικόλαος Αλαβάνος.²⁷ Στο ίδιο πνεύμα, συνάδελφοί του, όπως ο Γεώργιος Λαζανάς από τη Λέσβο, αναφέρονταν στο «γνωστόν δαιμόνιον της φυλής» ως τον κρίσιμο παράγοντα που επέτρεπε σε Έλληνες χωρίς «την βοήθειαν του χρήματος ή της καταγωγής» να διαπρέπουν στη διεθνή επιχειρηματική κονίστρα, ιδίως στη ναυτιλία.²⁸ Επομένως, αν έλειπαν από τη χώρα τα μέσα, μπορούσε κανείς να ελπίζει στο ανθρώπινό της κεφάλαιο. Μάλιστα, σύμφωνα με τον αντιστράτηγο και βουλευτή Αθηνών Σπυρίδωνα Γεωργούλη, αυτό ίσχυε ιδίως για την οικονομία, στο πεδίο της οποίας «κύριος παράγων είναι ο άνθρωπος, είτε ως άτομον είτε ως ταξική ομάς είτε ως εθνικόν σύνολον», με αποτέλεσμα να παρακάμπτονται ακόμα και οι «οικονομικοί νόμοι».²⁹

Οι ιδιότητες που συνέθεταν το «δαιμόνιον της φυλής» είχαν και την αρνητική τους όψη.³⁰ Οι σχετικές αναφορές εστίαζαν κυρίως στον «άκρατο» ατομικισμό των Ελλήνων που αντιστρατεύονταν την ανάγκη για πειθαρχία και συλλογική δράση.³¹ «[Η] χώρα μας δεν πάσχει από έλλειψη παραγωγικού και ανθρώπινου δυναμικού», υποστήριζε ο Ζολώτας, «αλλά από έλλειψη πνεύματος οργανώσεως και αυτοπειθαρχίας».³² Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, υπάρχουν σχόλια για «το πολεοδομικόν μας δαιμόνιον», το οποίο ευθυνόταν για την υποβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος, ιδίως στην πρωτεύουσα.³³ Επικαλούμενοι «την μέχρι τούδε κρατήσασαν και συνεχιζομένην οικοδομικήν αναρχίαν», βουλευτές της συμπολίτευσης και της αντιπολίτευσης υποστή-

²⁷ Ν. Αλαβάνος, Συνεδρίαση ΞΕ', 12.4.1962, 554.

²⁸ Γ. Λαζανάς, Συνεδρίαση ΡΚ', 29.9.1959, 2113.

²⁹ Σ. Γεωργούλης, Συνεδρίαση ΡΒ', 30.5.1955, 1994.

³⁰ Σύμφωνα με χρονογράφο της μεγαλύτερης ημερήσιας εφημερίδας της Θεσσαλονίκης, «το δαιμόνιον... άλλοτε μάς αναδεικνύει καταπληκτικούς και άλλοτε μοναδικούς θαλασσοποιούς»: *Μακεδονία*, 8-12-1962, 2.

³¹ Δ. Χέλμης, Συνεδρίαση ΙΖ', 7.6.1946, 168.

³² Ζολώτας, «Η Ελλάς στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα», *Τράπεζα της Ελλάδος, Αρχείον Μελετών και Ομιλιών* 33 (Αθήναι:, 1976): 46.

³³ *Μακεδονία*, 24-8-1958, 9.

ριζαν την επιβολή περιορισμών στη δόμηση, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950.³⁴ Η έλλειψη σεβασμού σε κανόνες μπορούσε να οδηγήσει και σε απροκάλυπτα εγκληματική συμπεριφορά. Από τον Τύπο της εποχής δεν έλειπαν τα σαρκαστικά σχόλια για παραβατικές εκδηλώσεις του «αθάνατου» δαιμονίου της φυλής.³⁵ Με αφορμή, μάλιστα, πρακτικών, όπως η εξαγωγή ακατάλληλων γεωργικών προϊόντων, που εξέθεταν τη χώρα διεθνώς, χρονογράφος αθηναϊκής εφημερίδας ζητούσε επαναπροσδιορισμό του ελληνικού δαιμονίου, το οποίο είχε καταστεί συνώνυμο με τη «μικροαπάτη και μπαγαποντιά».³⁶

Η αμφισβήτηση του δαιμονίου ως αιώνιου εθνικού χαρακτηριστικού (attribute) προερχόταν κυρίως από την πλευρά της Αριστεράς και, εμμέσως πλην σαφώς, από ορισμένες προσωπικότητες του λεγόμενου «αστικού» χώρου. Ο διακεκριμένος οικονομολόγος Βαρβαρέσος απέδιδε το *modus operandi* της ελληνικής επιχειρηματικότητας, δηλαδή «την επιδίωξιν ταχέως πλουτισμού, την ροπήν προς το εμπόριον μάλλον ή την παραγωγήν» στην κληρονομιά της τουρκοκρατίας. Τα αναγνωρίσιμα αυτά στοιχεία του δαιμονίου ο Βαρβαρέσος τα θεωρούσε εμπόδια για την παραγωγική ανασυγκρότηση της χώρας.³⁷ Ωστόσο, ενώ αναγνώριζε την υστέρηση της χώρας έναντι των «προηγμένων χωρών», θεωρούσε ότι η Ελλάδα πλησίαζε το δυτικό πρότυπο περισσότερο από κάθε άλλη «οικονομικώς καθυστερημένην χώραν» χάρη, μεταξύ άλλων, και στην «ωριμότητα, ευφυΐαν και ζωτικότητα του λαού της».³⁸

Τις φυλετικές συνδηλώσεις του «δαιμονίου» απέρριπτε ο κορυφαίος φιλελεύθερος στοχαστής της εποχής του, ο Γιώργος Θεοτοκάς. Ο ίδιος

³⁴ Π. Τσούτσουρας, Συνεδρίαση ΠΙΑ', 13.6.1955, 2240. «Αυτό που έγινε περίξ της πρωτευούσης», υποστήριξε ο Γεώργιος Μόδης, βουλευτής Φλωρίνης με το Κόμμα των Φιλελευθέρων, «είναι αίσχος. Μόνον εις χώραν Αθιγγάνων ηδύνατο να γίνη. Τα πάντα έχουν σκεπασθή από μίαν παράγκαν». Στο ίδιο, 2241.

³⁵ Σχόλιο στη *Μακεδονία*, 27-8-1957, με αφορμή τη σύλληψη ελληνογερμανικής σπείρας λαθρεμπόρων: «Το δαιμόνιον της αιωνίας ελληνικής φυλής... δεν απέθανε». Ανάλογος τίτλος στην ίδια εφημερίδα, με αφορμή την καταδίκη για λαθρεμπορία τριών Ελλήνων στην Τσεχοσλοβακία: «Το δαιμόνιον της Φυλής», 29-7-1966, 5.

³⁶ *Μακεδονία*, 17-11-1959, 2. Αναδημοσιεύοντας το απόσπασμα αυτό, χρονογράφος της εν λόγω εφημερίδας ψέγει τον εξ Αθηνών συνάδελφό του διότι «λησμονεί... ότι από την ελληνικήν ευφυΐαν, από το ελληνικόν πνεύμα επήγασεν και εφώτισε τον κόσμον όλον ο σημερινός πολιτισμός».

³⁷ Βαρβαρέσος, *Εκθεσις*, σ. 10.

³⁸ *Ο.π.*, 231.

ταύτιζε τον όρο αυτό με το «αιώνιο πνεύμα» του ελληνισμού, το οποίο αντιδιέσπελλε στους «ομαδικούς ναρκισσισμούς» που ανέδιδαν τα στερεότυπα περί «συλλογικής ευφυΐας». ³⁹ Το «πνεύμα» αυτό ο Θεοτοκάς το θεωρούσε προϊόν ιστορικών συγκυριών, ιδίως στιγμών εθνικής έξαρσης, που είχαν εμπνεύσει στους Έλληνες την πίστη «πως φωλιάζει στο έθνος τους ένας εσωτερικός δαίμονας». Το δαιμόνιο συμπύκνωνε «τις ικανότητες ευφυΐας, διαίσθησης και δημιουργίας του ελληνικού λαού» ενισχυμένες από μια παράδοση αιώνων. ⁴⁰ Τα στοιχεία αυτά, κατά τον συγγραφέα του *Δαιμονίου*, συνέθεταν την ιδιαίτερη «προσωπικότητα», «ψυχολογία», «ιδιοσυγκρασία» ή «ιδιοτυπία» του Έλληνα, που πορευόταν «μόνος στον κόσμο, σαν παιδί ορφανό», στερημένος από εθνικά συγγενείς λαούς. Την ίδια στιγμή, ο Θεοτοκάς αναγνώριζε την «πολυμέρεια» της εθνικής μας προσωπικότητας και θεωρούσε αναπόφευκτη και θετική την πολιτισμική αλληλεπίδραση με άλλους λαούς. ⁴¹ Αναλογιζόμενος δε το μέλλον του ελληνισμού στους κόλπους της υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκής κοινότητας, πρότεινε «μια πλήρη απογραφή της εθνικής μας κληρονομιάς», προκειμένου να ξεχωρίσουν τα στοιχεία εκείνα που άξιζε να διατηρηθούν: γλώσσα, ορθοδοξία, φιλελεύθερη παράδοση. ⁴² Τέλος, αναλογιζόμενος τα επιτεύγματα της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, ο Θεοτοκάς αναγνώριζε ότι οι «πρακτικές ικανότητες» του Ελληνισμού δεν ήταν ούτε «ασήμαντες» ούτε «περιφρονητέες». ⁴³

Η απεριφραστη απόρριψη του δαιμονίου και, εν γένει, των εθνικών στερεοτύπων αποτυπώνεται σε ένα άρθρο ανώνυμου «έκτακτου συνεργάτη» της φιλελεύθερης εφημερίδας *Ελευθερία*, που δημοσιεύτηκε τον Αύγουστο του 1948 και αναφερόταν στη σοβιετική κοινωνία. «Το μυ-

³⁹ Γιώργος Θεοτοκάς, «Μεταξύ των δύο φανατισμών» (1958), και «Οι Κουτόφραγκοι» (1966), στο *Στοχασμοί και θέσεις: Πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τ. Β' (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1996), 875 και 1137, αντίστοιχα.

⁴⁰ Θεοτοκάς, «Εθνική συνείδηση: Τρεις παραλλαγές στο ίδιο θέμα», Γ', «Παρατηρήσεις για τη σύγχρονη Ελλάδα» (1948), στο *Πνευματική πορεία* (Αθήνα: εκδ. οίκος Γ. Φέξη, 1961), 74-75.

⁴¹ Θεοτοκάς, «Ο ελληνισμός και η θέση του στο σημερινό κόσμο» (1961), και «Ο Ελληνισμός και η εποχή μας» (1962), στο *Στοχασμοί και θέσεις*, 944-7, και 971-2, αντίστοιχα.

⁴² Θεοτοκάς, «Η ιδεολογική κρίσις της εποχής μας» (1958), και «Η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα και η Ελλάδα», *ό.π.*, 858 και 997-8, αντίστοιχα.

⁴³ Θεοτοκάς, «Ελληνισμός και Ευρώπη» (1961), *ό.π.*, 935.

στήριον της ρωσικής ψυχής», σημείωνε, «είναι μία εύκολος, τετριμμένη και επιπολαία εξήγησις, όπως το ελληνικόν δαιμόνιον, η αγγλική υποκρισία ή το πρακτικόν πνεύμα των Αμερικανών». ⁴⁴ Τέλος, η δημοσιογραφική γραφίδα πίστωνε με κάποιου είδους δαιμόνιο –«τεχνικό», «εμπορικό» ή «επιχειρηματικόν»– και άλλους λαούς, όπως οι Αμερικανοί, οι Εβραίοι ή οι Βέλγοι. ⁴⁵

Δαιμόνιο συν πενία ίσον Διασπορά

Γενική ήταν η διαπίστωση ότι ο εθνικός χώρος δεν επαρκούσε για να αξιοποιηθούν δεόντως τα χαρίσματα της φυλής. Η Ιστορία δίδασκε, υποστήριζε βουλευτής της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως (ΕΡΕ) το 1964, ότι «πάντοτε ο Ελληνικός χώρος υπήρξεν ανεπαρκής δια να ικανοποιήσας τας φιλοδοξίας και την δραστηριότητα του Έλληνος». ⁴⁶ Αυτό οφειλόταν καταρχάς στις φυσικές συνθήκες της χώρας. Υπουργοί Γεωργίας της περιόδου στερεότυπα επαναλάμβαναν ότι τα ως επί το πλείστον «απαράγωγα εδάφη» της Ελλάδος δεν ήταν ικανά να εξασφαλίσουν τη διατροφή του πληθυσμού της. ⁴⁷ Τις αντίξοες αυτές συνθήκες οι Έλληνες καλούνταν να αντιμετωπίσουν με μόνα εφόδια «το δαιμόνιον του πνεύματος και [την] δύναμι[ν] της θελήσεως». ⁴⁸ Από τη Δεξιά έως τις παρυφές της Αριστεράς υπήρχε ομοφωνία ότι η πενία, «[α]πό των αρχαιοτάτων χρόνων σύντροφος της Ελλάδος», καθιστούσε τους Έλληνες πιο εξωστρεφείς και τους ωθούσε σε δραστηριότητες εκτός

⁴⁴ *Ελευθερία*, 31-8-1948, 1.

⁴⁵ *Ελευθερία*, 8-10-1950, 3, 24-6-1956, 3, και 4-8-1957, 3. Στο «αμερικανικόν τεχνικόν δαιμόνιον» θεώρησε καλό να αναφερθεί και ο Έλληνας πρεσβευτής στην Ουάσιγκτον, σε μήνυμά του για τη δεύτερη επέτειο της Συμφωνίας για την παροχή βοήθειας προς την Ελλάδα: *ό.π.*, 21-7-1949, 4.

⁴⁶ Τ. Μιχαηλίδης, Συνεδρίαση ΛΗ', 24.9.1964, 200.

⁴⁷ Χαρακτηριστικά, ο υπουργός Γεωργίας της κυβέρνησης Κωνσταντίνου Καραμανλή Κωνσταντίνος Αδαμόπουλος δήλωνε το 1961: «[Ε]ίναι γνωσταί αι φυσικαί συνθήκαι της Χώρας μας. Εδάφη πτωχά και μη γόνιμα. Ανεπάρκεια ύδατος εκ βροχοπτώσεων και ανεπάρκεια επιφανειακών υδάτων, ορεινή διαμόρφωσις της Χώρας»: Συνεδρίαση Ος', 7.3.1961, 624. Ταυτόσημη ήταν η τοποθέτηση του υφυπουργού Γεωργίας Δημητρίου Κωστή, σε δηλώσεις που έκανε με την ευκαιρία της ανάληψης των καθηκόντων του, *Ελευθερία*, 7-10-1965, 8.

⁴⁸ Δηλώσεις Κωστή, *Ελευθερία*, 7-10-1965, 8.

του στενού γεωγραφικού τους περιγύρου, όπως η ναυτιλία, το εμπόριο και, εν τέλει, η μετανάστευση.⁴⁹

Στις συνθήκες των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, η μετανάστευση όχι μόνο επιβεβαίωνε το «δαιμόνιον της φυλής» αλλά πρόσφερε διέξοδο από το πρόβλημα του γεωργικού υπερπληθυσμού.⁵⁰ Εκτός από τη φτώχεια, το φαινόμενο της αποδημίας αποδιδόταν και σε μια ιδιαίτερη έκφραση του δαιμονίου και συγκεκριμένα στην «έμφυτον ροπήν προς την περιπλάνησιν και αναζήτησιν οικονομικής και επιστημονικής εξελίξεως»⁵¹ – το «φιλαπόδημον του Έλληнос».⁵² «Ελλάς, Έλληνες και μετανάστευσις είναι πράγματα, τα οποία είναι ταυτόσημα από είκοσι πέντε τουλάχιστον αιώνων», απαντούσε ο βουλευτής Κερκύρας Γεράσιμος Λύχνος σε εκείνους που επέκριναν την κυβέρνηση για τη διόγκωση του μεταναστευτικού ρεύματος στις αρχές της δεκαετίας του 1960.⁵³

Χωρίς αντίλογο, τουλάχιστον στο επίπεδο του κοινοβουλίου, ήταν το στερεότυπο του οικονομικά επιτυχημένου μετανάστη. Η επιτυχία στην ξενιτιά προεξοφλείτο, στο μέτρο που απουσίαζαν οι ανασχετικοί του δαιμονίου παράγοντες. «Ο Έλληνας», διαβεβαίωνε βουλευτής Κυκλάδων, «όπου δεν ευρίσκει εμπόδια, από μούτσος γίνεται εφοπλιστής, και από λαντζέρης γίνεται κροίσος».⁵⁴ Η μακραίωνη ιστορία της ελληνικής Διασποράς πρόσφερε πλήθος παραδειγμάτων, με πιο πρόσφατο τους μετανάστες στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι οποίοι, μέσα σε λίγες δεκαετίες, είχαν δημιουργήσει ένα «ασύλληπτον έργον». Για την επιτυχία τους αυτή, σύμφωνα με το Θεόδωρο Τουρκοβασίλη, παλαιό αντιβενιζελικό πολιτικό που θήτευσε στη Βουλή μεταξύ 1946-51, δεν υπήρχε άλλη εξήγηση, παρά μόνο η θαυματουργός εκδήλωση του «Ελληνικού Δαιμονίου».⁵⁵

⁴⁹ Ι. Νικολίτσας, υπουργός Εσωτερικών, Συνεδρίαση ΡΙΖ', 21.6.1955, 2364· Ν. Αλαβάνος, Συνεδρίαση Νς', 20.10.1964, 62· Η. Τσιριμώκος, Συνεδρίαση ΠΑ', 14.3.1961, 720.

⁵⁰ Κ. Αδαμόπουλος, Συνεδρίαση Ος', 7.3.1961, 624.

⁵¹ Σ. Μακρόπουλος, Συνεδρίαση ΛΔ', 16.9.1958, 534.

⁵² Η. Τσιριμώκος, Συνεδρίαση ΠΑ', 14.3.1961, 720. Ο ρήτωρ απέδιδε την έκφραση στον Εμμανουήλ Ρέπουλη.

⁵³ Γ. Λύχνος, Συνεδρίαση ΟΘ', 10.3.1961, 683.

⁵⁴ Ν. Αλαβάνος, Συνεδρίαση ΞΕ', 12.4.1962, 554.

⁵⁵ Αγόρευση Θ. Τουρκοβασίλη, έπειτα από παραμονή εννέα μηνών και επαφές με την ομογένεια στις ΗΠΑ, Συνεδρίαση ΠΒ', 27.6.1951, 1185. Πλήθος οι αναφορές στον Τύπο σχετικά με επιτεύγματα Ελλήνων μεταναστών σε διάφορες χώρες. Ενδεικτικά,

Προσφωνώντας τον Ελληνοαμερικανό Tom Rappas, ιδρυτή του δεύτερου διωλιστηρίου της χώρας, ο υπουργός Βορείου Ελλάδος Θεόδωρος Μανωλόπουλος περιέγραψε ως «μόνα εφόδια» του αρχετυπικού Έλληνα μετανάστη «την ακάματον εργατικότητα και δραστηριότητα, την ακατάβλητον ζωτικότητα και το δαιμόνιον του Έλληνος».⁵⁶

Η συνέχιση της μεταναστευτικής παράδοσης ήταν πηγή υπερηφάνειας αλλά και προβληματισμού, ιδίως στο μέτρο που στερούσε τη χώρα από τους πιο ικανούς και νομιμόφρονες πολίτες της.⁵⁷ Σε μια εποχή κλιμάκωσης του φαινομένου, η αξιοποίηση «του δαιμονίου της φυλής» θα βοηθούσε να τεθεί φραγμός στη διαρροή «πολυτίμου Ελληνικού αίματος εις το εξωτερικόν».⁵⁸ Άλλωστε, όπως ήδη αναφέρθηκε, η αντίληψη για την εγγενή πενία της χώρας δεν έμενε χωρίς αντίλογο. Ως κοιτίδα πολιτισμού αλλά και προτύπων πολιτικής οργάνωσης, η σύγχρονη Ελλάδα είχε τη δυνατότητα να καταστεί οικονομικά βιώσιμο μέλος του δυτικού κόσμου χάρη στην προνομιούχο γεωγραφική της

Μακεδονία, 8-1-1963, 2 (Βραζιλία)· 11-3-1964, 2 (Φινλανδία)· 10-1-1965, 5 (Αυστραλία)· *Ελευθερία*, 13-3-1965, 8 («Νήσοι των Καταδίκων», Ερυθραία)· 21-1-1961, 1 (Κογκό). Στο τελευταίο αυτό δημοσίευμα το «δαιμόνιον της φυλής» εκδηλώνεται σε έναν «μιγά», ο οποίος αποδείχθηκε ικανότερος από τις υπηρεσίες του ΟΗΕ, τις αρμόδιες για τον επισιτισμό των πληττόμενων από τον εμφύλιο πόλεμο κατοίκων.

⁵⁶ *Μακεδονία*, 11-5-1966, 5.

⁵⁷ Α. Κατσιλάμπρος, Συνεδρίαση ΡΙΖ', 21.6.1955, 2364. Σύμφωνα με το βουλευτή Τρικάλων του Ελληνικού Συναγερμού, η μετανάστευση έφθειρε ιδίως την εθνικόφρονα παράταξη, ιδίως από τη στιγμή που άδεια μετανάστευσης έπαιρναν μόνο όσοι είχαν λευκό ποινικό μητρώο και ανεπίληπτο πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων.

⁵⁸ Ι. Νικολίτσας, Συνεδρίαση ΡΙΖ', 21.6.1955, 2364· Α. Κατσιλάμπρος, στο ίδιο· Π. Γυιόκας, Συνεδρίαση ΛΔ', 16.9.1958, 533: Η Ελλάδα, τόνιζε ο βουλευτής Καστοριάς-Φλωρίνης της ΕΡΕ, έπρεπε «να σταματήσει την μετανάστευσιν και την προμήθειαν υπηρετριών εις ξένας αγοράς».

θέση,⁵⁹ τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της,⁶⁰ το «εύκρατον και γλυκό κλίμα»,⁶¹ και, κυρίως, το προικισμένο ανθρώπινο δυναμικό της.

Δαιμόνιο και ανασυγκρότηση

Το μεγάλο στοίχημα της υπό εξέταση περιόδου ήταν η παραγωγική ανασυγκρότηση και η οικονομική βιωσιμότητα της χώρας –στόχοι αλληλένδετοι, τους οποίους υπηρετούσε ως άυλος αλλά ουσιώδης συντελεστής το «δαιμόνιον της φυλής»– αρκεί να μη προσέκρουε στις παθογένειες του ελληνικού κράτους. Εμπεδωμένη ήταν σε Έλληνες και ξένους η αίσθηση «ότι η Κρατική μηχανή δεν λειτουργή ικανοποιητικώς και πρέπει να βελτιωθή, διότι εξ αυτής εξαρτάται εις μέγαλον βαθμόν η οικονομική ανάπτυξις και πρόοδος της χώρας».⁶² Φέρνοντας ως παράδειγμα την προκοπή των Ελλήνων εφοπλιστών στο εξωτερικό, ο βουλευτής Χίου Νικόλαος Ζορμπάς υπέδειξε την ανάσχεση της εγχώριας επιχειρηματικής δεινότητας «από τους γραφειοκρατικούς τύπους και την στενοκεφαλιά του Κράτους».⁶³ Για «αχαλίνωτο[ν] γραφειοκρατία» έκανε λόγο και ο Ζίγδης ως υπουργός Βιομηχανίας των κυβερνήσεων του Κέντρου, το 1964. Πρόσθεσε δε και τη διαφθορά ως ένα από τα αίτια για τη βιομηχανική υπανάπτυξη της χώρας. Η αποκατάσταση

---

⁵⁹ Π. Κανελλόπουλος, Συνεδρίαση Ε', 16.5.1946, 36. Τη γεωγραφική θέση της χώρας ως «ακρίτα των ευρωπαϊκών συνόρων» και «μεσογειακό εξώστη της Κοινής Αγοράς» επρόκειτο να εξάρει ο Καραμανλής ως πρωθυπουργός, κατά την υπογραφή της Συμφωνίας Ένταξης της Ελλάδος στην ΕΟΚ, τον Μάιο του 1979: *Καραμανλής: Αρχείο*, τ. 11 (1996), 144.

⁶⁰ Α. Δερτιλής, Συνεδρίαση Ν', 16.10.1953, 1298· Ι. Ζίγδης, Συνεδρίαση ΚΖ', 21.1.1965, 778. Στην έκθεσή τους για την οικονομική κατάσταση της Ελλάδας, τα μέλη της αμερικανικής επιτροπής υπό τον Paul Porter χαρακτήριζαν τον ορυστό πλούτο ως «τη μεγαλύτερη αναξιοποίητη πηγή πλούτου της χώρας», "Report of the American Economic Mission to Greece" (Porter Mission), *αχρον.*, *Papers of Stuart Rice* (Truman Library, Independence Missouri, Μάρτιος 1947): 179.

⁶¹ Κ. Αδαμόπουλος, Συνεδρίαση Ος', 7.3.1961, 624.

⁶² Ι. Παπαδημητρίου, Συνεδρίαση ΛΘ', 29.7.1966, 709. Στο σημείο αυτό, ο βουλευτής της ΕΔΑ συνέπιπτε πλήρως με την κατά δύο σχεδόν δεκαετίες προγενέστερη έκθεση Porter, η οποία διαπίστωνε «απουσία αποτελεσματικού κυβερνητικού μηχανισμού», ικανού να ασκήσει «αμερόληπτη διοίκηση», "Report" 2, 14.

⁶³ Ν. Ζορμπάς, Συνεδρίαση ΙΗ', 25.1.1962, 297.

«του κράτους της αρετής», τόνισε, αποτελούσε προϋπόθεση για την προσέλκυση σοβαρών επενδυτών, Ελλήνων και ξένων.⁶⁴

Συναφής με τη γραφειοκρατία και τη διαφθορά ήταν η αδυναμία του κρατικού μηχανισμού να λειτουργήσει επιτελικά, καταρτίζοντας και υλοποιώντας με συνέπεια το όποιο πρόγραμμα για την ανάπτυξη της οικονομίας. Την εποχή που εξήγγειλε το πρώτο (προσωρινό) πενταετές πρόγραμμα της κυβέρνησής του, ο Καραμανλής εκμυστηρευόταν στον πρεσβευτή των Ηνωμένων Πολιτειών ότι «το κυριότερο πρόβλημά του ήταν η έλλειψη ειδικευμένων στελεχών στη διοίκηση και επιχειρηματιών στον ιδιωτικό τομέα».⁶⁵ Επτά χρόνια αργότερα, έκθεση εμπειρογνώμονα του ΟΟΣΑ διαπίστωνε ότι διαδοχικές απόπειρες αναπτυξιακού προγραμματισμού είχαν αποτύχει, καθώς η ελληνική δημόσια διοίκηση συνέχιζε να μοιάζει με «μωσαϊκόν οργάνων ανεπαρκώς συντονισμένων, απομεμονωμένων, αποτελούντων ισάριθμα κεχωρισμένα οχυρά. Τα πάντα δίδουν εντύπωση ενός δυσαρμονικού και τυχαίου συνονθυλεύματος ανομοίων και ασυντονιστων οργάνων». Τις εκτιμήσεις αυτές αποδεχόταν η κυβέρνηση του Στέφανου Στεφανόπουλου, όταν, το 1966, κατέθετε νομοσχέδιο για την περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας. Η εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου διαπίστωνε: «Η κεντρική διοίκησης δεν θεωρείται ικανή διά των ιδίων της μέσων να προωθήσει την οργάνωση της περιφερειακής αναπτύξεως». Η εικόνα αυτή, την οποία η έκθεση απέδιδε στην έλλειψη «φιλοσοφημένων και ειδικώς εκπαιδευμένων στελεχών», υποδείκνυε την προσφυγή στη συνδρομή ξένων συμβούλων.⁶⁶

Η απουσία προγραμματισμού και συνεπούς πολιτικής ακύρωνε την ευεργετική επίδραση του ελληνικού δαιμονίου σε τομείς κρίσιμους για την ανάπτυξη της οικονομίας, όπως η προώθηση εξαγωγικών προϊόντων. Από τα έδρανα της αντιπολίτευσης, ο βουλευτής Ηρακλείου Κωνσταντίνος Μαρής καυτηρίασε ένα φαινόμενο δεκαετιών, την έλλειψη σταθερής πολιτικής εξαγωγών αλλά και τυποποίησης ενός από τα βασικά εξαγωγίμα ελληνικά προϊόντα, του ελαιολάδου. Στήριξε δε

⁶⁴ Ι. Ζίγδης, Συνεδρίαση Στ', 1.4.1964, 77-78.

⁶⁵ Αναφέρεται στο Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *Ασύμμετροι εταίροι: Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961* (Αθήνα: Πατάκης 2002), 251.

⁶⁶ Τα στοιχεία αυτά αναφέρονται στην αγόρευση του βουλευτή Πειραιώς της ΕΔΑ Ιωάννη Παπαδημητρίου: Συνεδρίαση ΛΘ', 29.7.1966, 709.

την κριτική του σε ένα γνωστό παράδειγμα: Ιταλοί επιχειρηματίες «αγοράζουν το λάδι μας “μπρούτο”, το επεξεργάζονται και το εξάγουν ως ιταλικόν, απορούντες ασφαλώς με την αφέλειάν μας και γελώντες με το εμπορικόν δαιμόνιον του Έλληνος».⁶⁷

Μέχρι τις αρχές, τουλάχιστον, της δεκαετίας του 1950, ορισμένοι απέδιδαν την οργανωτική και άλλη ανεπάρκεια του κρατικού μηχανισμού σε έναν αμιγώς πολιτικό παράγοντα, την απουσία κυβερνητικής σταθερότητας. Ανάμεσά τους, ο Καραμανλής επανειλημμένα εστίασε στην πολιτική αστάθεια ως πηγή της «κακοδαιμονίας» του τόπου. Στη διάρκεια μιας ακόμα κυβερνητικής κρίσης, το 1950, υποστήριξε ότι οι αρνητικές επιπτώσεις του φαινομένου ήταν ευδιάκριτες όχι μόνον στην οικονομία αλλά και εις «τον χαρακτήρα και τα ήθη του λαού μας»: επιπλέον, δημιουργούσαν «μίαν ατμοσφαιράν ανυποληψίας γύρω από την χώραν μας» στο εξωτερικό.⁶⁸ Ως πρωθυπουργός, ο Μακεδόνας πολιτικός θα καυτηρίαζε το επίπεδο της κομματικής αντιπαράθεσης, κάνοντας λόγο για «αρνητική κριτική, και πολλάκις διαβολή η οποία καθιστά προβληματικήν την εκτέλεσιν έργων». Κατά συνέπεια, συνέχιζε, οι κυβερνήσεις αλλά και οι κρατικοί λειτουργοί έρχονταν αντιμέτωποι με το εξής δίλημμα: «Η να εκπληρώσουν το καθήκον των απέναντι του λαού και να αναλάβουν την ευθύνην της εκτελέσεως έργων κινδυνεύοντες την υπόληψίν των ή να αδρανήσουν, δια να προστατεύσουν την υπόληψίν των».⁶⁹

Εκτός από τους γεωπολιτικούς παράγοντες και τις αδυναμίες του ελληνικού κράτους, βασικό στοιχείο που αντιμαχόταν την παραγωγική ανασυγκρότηση της χώρας ήταν η έλλειψη «ρευστού». Η εξεύρεση κεφαλαίων, λοιπόν, αποτελούσε προϋπόθεση ώστε οι αρετές του Έλληνα να έρθουν «εις δημιουργικήν επαφήν» με τους φυσικούς πόρους της χώρας.⁷⁰ Κατά τον Αριστείδη Πρωτοπαπαδάκη, υπουργό Συντονισμού την περίοδο 1958-61, την «τεραστία[ν] δημιουργική[ν] δύναμι[ν]» του ελληνικού λαού αποδείκνυαν οι αντοχές του στα μαύρα χρόνια της Κατοχής, αλλά και τα αποφασιστικά βήματα που έκανε στο μέτωπο της

⁶⁷ Κ. Μαρής, Συνεδρίαση ΙΒ', 4.12.1956, 114.

⁶⁸ Κ. Καραμανλής, Συνεδρίαση Δ', 8.9.1950, 45· ο ίδιος, Συνεδρίαση ΞΒ', 20.3.1952, 791.

⁶⁹ Κ. Καραμανλής, Συνεδρίαση ΚΔ', 22.11.1957, 447.

⁷⁰ Λ. Δερτιλής, Συνεδρίαση Ν', 16.10.1953, 1298.

ανασυγκρότησης ενόσω ακόμα διαρκούσε ο «συμμοριτοπόλεμος» –ασφαλώς, και χάρη στη «γενναιόφρονα Αμερικανική βοήθειαν».⁷¹

Κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, οι Έλληνες ιθύνοντες είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η ανασυγκρότηση της χώρας δεν ήταν δυνατό να στηριχτεί σε ίδια μέσα, και πολύ λιγότερο σε δανεισμό από το εξωτερικό. Μάλιστα, ορισμένοι μέμφονταν το Βαρβαρέσο επειδή, κατά την τρίμηνη θητεία του ως υπουργός Εφοδιασμού (Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1945), είχε διανοηθεί να στηρίζει «την ανασυγκρότησιν εις τας οικονομικάς δυνάμεις του τόπου».⁷² Ως σωτήρια και προφανής λύση πρόβαλλε η εξασφάλιση γενναίας βοήθειας από το εξωτερικό.⁷³ Μάλιστα, προτού εκδηλωθεί η αμερικανική πρόθεση για τη χορήγησή της, η ελπίδα ήταν ότι το οικονομικό βάρος της ανασυγκρότησης χωρών–θυμάτων του Άξονα, όπως η Ελλάδα, θα επωμίζονταν οι ηττημένοι πρώην κατακτητές⁷⁴ – αρκεί, βέβαια, να πείθονταν γι' αυτό οι Σύμμαχοι, ιδίως οι Αμερικανοί: Τον Ιούνιο του 1946, ο Στεφανόπουλος εισέπραττε τα χειροκροτήματα των συναδέλφων του στη Δ' Αναθεωρητική Βουλή, όταν τους διαβεβαίωνε ότι «η Εθνική Ελλάς, η αιωνία Ελ-

⁷¹ Α. Πρωτοπαπαδάκης, Συνεδρίαση 94^η, 13.5.1960, *ΕΣΒ*, ό.π., 273. Κατά το βουλευτή Κυκλάδων και υπουργό, αυτή τη δημιουργική δύναμη απαξίωνε ο κομμουνισμός, στοχεύοντας να επωφεληθεί από την ηθική και υλική εξαθλίωση του ελληνικού λαού. Στη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου, είχε μεν πετύχει την υλική εξαθλίωση, είχε όμως προσκρούσει στην «ακατάβλητον» ηθική δύναμη των Ελλήνων. Παρομοίως, στην *Εκθεση* που υπέβαλε στην κυβέρνηση Πλαστήρα το 1952, ο Βαρβαρέσος αναγνώριζε ότι, παρά την κατάπτωση που σημειώθηκε κατά την Κατοχή και τον Εμφύλιο, «αι ηθικά και πνευματικά δυνάμεις της χώρας μας είναι ανέπαφοι και, καταλλήλως κατευθυνόμενοι, δύνανται να την επαναφέρουν εις την ορθήν οδόν». Βαρβαρέσος, *Εκθεσις*, 232.

⁷² Ι. Μπερνίτσας, Συνεδρίαση ΉΕ', 31.1.1947, 992-3· Α. Βαμβέτσος κ.ά., Συνεδρίαση ΡΛΗ', 20.6.1947, 1423 επ.. Αυτή τη νοοτροπία οίκτιρε η *Εκθεση Porter*, ο συντάκτης της οποίας είχε διαπιστώσει «μια ανθυγιεινή ψυχολογική κατάσταση», μια «αίσθηση του αβοήθητου, επειδή η Ελλάδα, εξαιτίας των δεινών του πολέμου, εδικαιούτο τώρα να τύχει της φροντίδας των πλουσιότερων Συμμάχων της». Το αποτέλεσμα ήταν μια «τραγική ακινησία». “Report,” 4.

⁷³ «Ήδη απεδείχθη περιτράνωσ ότι άνευ της βοηθείας των Συμμάχων ουδέν δύναται να γίνη», διακήρυσε ο Ιωάννης Μπερνίτσας, με υπερδεκαετή θητεία στην προεδρία της Ομοσπονδίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Αθηνών, προτού εκλεγεί βουλευτής με το Λαϊκό Κόμμα το 1946. Συνεδρίαση ΉΕ', 31.1.1947, 992-3.

⁷⁴ Γ. Βαρβούτης, Συνεδρίαση ΚΔ', 19.6.1946, 258.

λάς» επρόκειτο να εμφανιστεί στις ΗΠΑ και να αξιώσει «να τύχη ειδικής μεταχείρισεως». Στο πάγιο επιχείρημα των θυσιών, τις οποίες είχε υποστεί η χώρα υπέρ του κοινού αγώνα, ο Στεφανόπουλος προσέθετε την επίδειξη έργου στον τομέα της ανασυγκρότησης.⁷⁵

Ωστόσο, μετά το αποφασιστικό βήμα που συνιστούσε το Δόγμα Truman και η συμφωνία της 20^{ής} Ιουνίου 1947, για την παροχή της αμερικανικής βοήθειας προς την Ελλάδα, ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Βαρβούτης επιχείρησε να αποθαρρύνει τη διεκδίκηση βοήθειας ως ανταμοιβής για τις θυσίες υπέρ της ελευθερίας. Κάτι τέτοιο, παρατηρούσε, δεν ταίριαζε στην υπερηφάνεια και την αξιοπρέπεια του ελληνικού λαού.⁷⁶ Ο δε Στεφανόπουλος, ο οποίος το 1946 θεωρούσε αυτονόητο ότι η χώρα άξιζε ειδική μεταχείριση, τέσσερα χρόνια αργότερα, και από τα έδρανα της αντιπολίτευσης, επικαλέστηκε την «ψυχρολουσία» που είχε υποστεί ο ίδιος, όταν είχε δοκιμάσει να αναφερθεί στις θυσίες της Ελλάδος ενώπιον της Επιτροπής της Διοίκησης Οικονομικής Συνεργασίας (του αμερικανικού φορέα για τη διαχείριση του Σχεδίου Marshall). Προειδοποιούσε, λοιπόν, τη νεοσύστατη κυβέρνηση Πλαστήρα ότι «ούτε εκκλήσεις ούτε λυρισμοί» θα μετρούσαν στην προσπάθεια να εξασφαλιστεί η μεγαλύτερη δυνατή βοήθεια, αλλά μόνο «σχέδια και αντικειμενικοί αριθμοί».⁷⁷

Βέβαια, η βοήθεια δόθηκε υπό όρους που κατόπτριζαν τη δυσπιστία της Ουάσιγκτον προς τις δυνατότητες του ελληνικού κράτους να την αξιοποιήσει αποτελεσματικά. Οι διατάξεις στη Συμφωνία του 1947 που επέβαλλαν στην ελληνική κυβέρνηση να συμβουλευέται την αμερικανική αποστολή πριν από τη λήψη κάθε σημαντικής απόφασης με οικονομικό αντίκτυπο προκάλεσαν ορισμένες επικρίσεις από εκπροσώπους της «εθνοφρόνου παρατάξεως». Κυριότερο παράδειγμα υπήρξε ο Αλέξανδρος Βαμβέτσος, ανεξάρτητος βουλευτής και πρώην υπαρχηγός του Ναπολέοντα Ζέρβα στο Εθνικό Κόμμα Ελλάδος.⁷⁸ «Αίσθημα πικρίας» εξέφρασε και ο βουλευτής Πειραιώς Δημήτριος Σφαέλλος, που είχε εκλεγεί με την Ηνωμένη Παράταξη Εθνοφρόνων, για το γεγονός

⁷⁵ Σ. Στεφανόπουλος, Συνεδρίαση ΚΔ', 19.6.1946, 262-3.

⁷⁶ Γ. Βαρβούτης, Συνεδρίαση Κ' (Εκτακτος), 25.10.1947, 954.

⁷⁷ Σ. Στεφανόπουλος, Συνεδρίαση Θ', 27.4.1950, 63· ο ίδιος, Συνεδρίαση Κζ', 31.5.1950, 243.

⁷⁸ Α. Βαμβέτσος, Συνεδρίαση ΡΙΔ', 2.8.1948, 1237.

ότι η χώρα «αντί της πραγματοποίησης των ονείρων της περί Μεγάλης Ελλάδος κοινωνικώς και οικονομικώς ευημερούσης», βρέθηκε στην ανάγκη να ζητά ξένη βοήθεια. Τη δυσάρεστη αυτή κατάσταση απέδιδε σε σφάλματα των Ελλήνων, «ενόχους παραλείψεις» Συμμάχων και στην «αμείλικτον εχθρότητα του Σλαυϊσμού».⁷⁹

Ωστόσο, το πρόγραμμα της αμερικανικής βοήθειας κάποτε θα έληγε. Επομένως, αναδυόταν πειστική η ανάγκη για την επένδυση ιδιωτικών κεφαλαίων, προκειμένου η ελληνική οικονομία να παραμείνει σε ανοδική τροχιά. Αυτό τόνιζαν οι εισηγητές του νομοθετικού διατάγματος «περί επενδύσεως και προστασίας κεφαλαίων εξωτερικού» που κατατέθηκε στη Βουλή, τον Οκτώβριο του 1953.⁸⁰ Η ένεση ρευστότητας θα κινητοποιούσε τις αρετές της ελληνικής φυλής, για τις οποίες ήδη έγινε λόγος. Διατυπωνόταν, ωστόσο, και αντίλογος. Στη βουλευτική περίοδο του 1952-55, απ' όπου απουσίαζε η Αριστερά, ο βουλευτής του Κόμματος των Φιλελευθέρων Εμμανουήλ Μπακλατζής διέγνωσε κινδύνους από ενδεχόμενη προνομιακή μεταχείριση του ξένου κεφαλαίου. Κάτι τέτοιο, προειδοποίησε, θα έθιγε το δυναμισμό των Ελλήνων εργαζομένων, τον πλούτο της χώρας, και, εν τέλει, την εθνική ανεξαρτησία και αξιοπρέπεια. Αν αυτά τα στοιχεία δεν γίνονταν σεβαστά και δεν δίνονταν πρόσθετα εχέγγυα για τη συμβολή των ξένων επενδύσεων στην ανόρθωση της εθνικής οικονομίας, ο βουλευτής έκρινε εθνοπρεπέστερο «να χορέψωμεν... τον χορόν του Ζαλόγγου».⁸¹

Δαιμόνιο, κράτος και ιδιωτική πρωτοβουλία

Η σχετική με το «δαιμόνιο της φυλής» συζήτηση άγγιζε και το ζήτημα του αναπτυξιακού δρόμου που όφειλε να ακολουθήσει η ελληνική οικονομία. Στη δεκαετία του 1940, υπό το κράτος των εμπειριών του Μεσοπολέμου και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο κρατικός παρεμβατισμός και το πρότυπο «μικτής οικονομίας» αποτελούσαν την οικονομική ορθοδοξία σε ολόκληρο το πέραν της Αριστεράς πολιτικό φάσμα.

⁷⁹ Δ. Σφαέλλος, Συνεδρίαση ΠΙΔ', 2.8.1948, 1238.

⁸⁰ Λ. Δερτιλής, Συνεδρίαση Ν', 16.10.1953, 1298· Θ. Καψάλης, Συνεδρίαση ΝΑ', 20.10.1953, 1323.

⁸¹ Ε. Μπακλατζής, Συνεδρίαση ΝΑ', 20.10.1953, 1323.

Επρόκειτο για την εγχώρια εκδοχή της «οικονομικής θεωρίας της ανάπτυξης» που θα επικρατούσε σε αναπτυσσόμενες χώρες εκτός του κομμουνιστικού στρατοπέδου. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, χωρίς να καταργείται ο ρόλος της αγοράς, το κράτος παρενέβαινε, προκειμένου οι οικονομίες αυτές να βγουν από «φαύλους κύκλους» που διαιώνιζαν την υπανάπτυξη.⁸² Για παράδειγμα, κατά τη συζήτηση σχεδίου νόμου «περί συστάσεως οργανισμού προγράμματος ανασυγκροτήσεως», τον Ιούνιο του 1946. Εκεί, καταγράφηκε ομοφωνία μεταξύ των δύο μεγαλύτερων κομμάτων, του Λαϊκού και των Φιλελευθέρων: Ο υπουργός Συντονισμού Στεφανόπουλος έσπευσε να συμφωνήσει με τον αγορητή της αντιπολίτευσης Βαρβούτη ότι δεν είχε πραγματικά σημασία αν θα εφαρμοζόταν «σοσιαλιστικόν» ή «καπιταλιστικόν» σύστημα στη χώρα – διότι ακόμα και σε οικονομίες που στηρίζονταν στην ιδιωτική πρωτοβουλία, «είναι απαραίτητος ο προγραμματισμός».⁸³

Η μεταπολεμική «σοσιαλμανία» εντοπίζεται στη ρητορεία και άλλων κυβερνητικών στελεχών, όπως ο 39χρονος, τότε, υπουργός Εργασίας Καραμανλής, ο οποίος, τη στιγμή που εισηγείτο την αναθεώρηση της κατοχικής περιστολής του δικαιώματος των απολύσεων στον ιδιωτικό τομέα, καλούσε βουλευτή της αντιπολίτευσης να λάβει «σοβαρώς» υπ' όψιν του ότι ο ίδιος ήταν «εχθρός της κεφαλαιοκρατίας και θερμός φίλος των εργατών».⁸⁴ Την επαύριο της συμφωνίας σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ, ο Αλέξανδρος Μπαλτατζής, ηγετικό στέλεχος αγροτικών σχηματισμών και βουλευτής τότε της Ενώσεως Κέντρου, δήλωνε ευθαρσώς: «Εμείς δεν στρεφόμεθα εναντίον της βιομηχανίας, αλλά στρεφόμεθα εναντίον των βιομηχάνων, οι οποίοι κερδοσκοπούν». Μεμφόταν δε την ελληνική κεφαλαιοκρατία διότι «δεν εστάθη συμπαραστάτης εις τους εθνικούς σκοπούς» και έγινε «κοσμοπολιτική».⁸⁵

Το κλίμα αυτό της, τρόπον τινά, «παρεμβατική συναίνεσης» θα μπορούσε να λειτουργήσει ως τροχοπέδη στην ιδιωτική πρωτοβουλία και

⁸² Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: Οικονομία και πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000* (Αθήνα: Πατάκης, 2001), 171.

⁸³ Γ. Βαρβούτης και Σ. Στεφανόπουλος, Συνεδρίαση ΚΔ', 19.6.1946, 257.

⁸⁴ Κ. Καραμανλής, Συνεδρίαση Ος', 29.11.1946, 816. Στον πρώτο τόμο της έκδοσης *Καραμανλής: Αρχείο* (1993), στη σ. 52, η φράση αυτή μεταφέρθηκε σε ηπιότερη διατύπωση: «Δεν είμαι φίλος της κεφαλαιοκρατίας, είμαι φίλος των εργατών»!

⁸⁵ Α. Μπαλτατζής, Συνεδρίαση ΛΕ', 19.2.1962, 672.

της εξιδανίκευσής της, του επιχειρηματικού «δαιμονίου». Σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις, η κριτική βουλευτών από όλες τις πτέρυγες του κοινοβουλίου θύμιζε τον περί «χρυσοκανθάρων» λόγο της τρικυπικής περιόδου. Για παράδειγμα, η κριτική αυτή εστιαζόταν ιδιαίτερα στην προτίμηση που από παλιά έδειχναν πολλοί Έλληνες κεφαλαιούχοι για ασφαλείς ή επικερδείς τοποθετήσεις στο εξωτερικό. Ο Μπαλατζής κατηγορήσε τους βιομηχάνους για ιδιοτέλεια και αθέμιτες πρακτικές. Μετέφεραν, υποστήριξε, τα κεφάλαιά τους στο εξωτερικό και κατόπιν ζητούσαν νέα δάνεια για την ανάπτυξη των επιχειρήσεών τους.⁸⁶ Συγκαλυμμένη πικρία εξέφρασε και ο βουλευτής Καστοριάς της ΕΡΕ Παναγιώτης Γυιόκας, όταν, επ' ευκαιρία της σύνδεσης Ελλάδος–ΕΟΚ, εκτιμούσε ότι ήταν καιρός να εκδηλωθεί η «φιλοπονία του Έλληнос και η οικονομική του αρετή... και εις το εσωτερικόν της Χώρας, όπως εξεδηλώθη και εθαυματούργησεν εις το εξωτερικόν».⁸⁷ Για την Αριστερά, τέλος, το κεφάλαιο δεν είχε πατρίδα και το εγχώριο ασφαλώς δεν αποτέλούσε εξαίρεση.

Μέσα στο γενικότερο κλίμα δυσπιστίας απέναντι στην εγχώρια ιδιωτική πρωτοβουλία, συνεπής υπέρμαχος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και, γενικότερα, των αρχών της ελεύθερης οικονομίας υπήρξε ο Κωνσταντίνος Δηλαβέρης. Γιος ενός από τους πρωτοπόρους της ελληνικής βιομηχανίας, ιδιοκτήτης κεραμοποιείων και βουλευτής Πειραιώς με το Λαϊκό Κόμμα, ο Δηλαβέρης επανειλημμένα εξήρε τον ρόλο που είχε να διαδραματίσει το επιχειρηματικό δαιμόνιο των Ελλήνων στην εποχή της ανασυγκρότησης: Ως το σημαντικότερο συντελεστή στην προσπάθεια που μόλις ξεκινούσε, ο βουλευτής υποδείκνυε το ιδιωτικό κεφάλαιο, ιδίως το ευρισκόμενο στο εξωτερικό. Ο ίδιος ήταν απολύτως αντίθετος στον κρατικό παρεμβατισμό. Πίστευε ότι η αποστολή του κράτους περιοριζόταν στην εγγύηση του νόμου και της τάξης, που είχαν διασαλευτεί σοβαρά στην Ελλάδα της Κατοχής και του Εμφυλίου. Με αυτή την έννοια, η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στο κράτος–φύλακα θα δημιουργούσε το κατάλληλο περιβάλλον «διά να λειτουργήσει το Ελληνικόν δαιμόνιον»: αυτό, με τη σειρά του, θα αξιοποιούσε ελληνικά και ξένα κεφάλαια για να δημιουργήσει εισοδήματα και, εν τέλει,

---

⁸⁶ Ο.π.

⁸⁷ Π. Γυιόκας, Συνεδρίαση ΞΒ', 9.4.1962, 486.

να ανεβάσει το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων. Κατά τα λοιπά, το κράτος όφειλε να απέχει από τη λειτουργία της οικονομίας, καθώς, σύμφωνα με το βουλευτή, ήταν αποδεδειγμένο πως «πάσα επιχείρησης καταρρέει ευθύς ως επέμβη το Κράτος». Επομένως, για να τεθεί «εις ενέργειαν», το ελληνικό δαιμόνιο έπρεπε να αφηθεί απερίσπαστο από τον κρατικό παρεμβατισμό. Ταυτόχρονα, το κράτος όφειλε να περιστείλει τις δικές του δαπάνες, άρα και την επαχθή φορολόγηση που απομυζούσε πόρους από την ιδιωτική οικονομία.⁸⁸

Την αντίληψη για το κράτος ως κακό επιχειρηματία και εχθρό της ιδιωτικής πρωτοβουλίας προέβαλλαν και άλλοι βουλευτές, όπως ο Θεόδωρος Οικονόμου, που είχε εκλεγεί στη Θεσσαλονίκη με το Κόμμα των Εθνικών Φιλελευθέρων του Στυλιανού Γονατά, το 1946. Σε συζήτηση για την αναθεώρηση του Συντάγματος, υποστήριξε ότι οι σοσιαλιστικές αρχές της εθνικοποίησης των μεγάλων επιχειρήσεων ήταν ανεφάρμοστες «παρ' ημίν», καθώς όχι μόνο «το Κράτος απεδείχθη τελείως ανίκανον να οργανώσει επιχειρήσεις», αλλά και οι σχετικές πρωτοβουλίες του προσέκρουαν «εις την ατομικότητα της φυλής μας, εμφορουμένης υπό πνεύματος ακράτου ατομικής πρωτοβουλίας». Σε αυτήν ακριβώς την εκδοχή του ελληνικού δαιμονίου απέδιδε την πρόοδο του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας, εν αντιθέσει προς τις επιδόσεις του δημόσιου τομέα.⁸⁹ «Βεβαία» θεωρούσε την αποτυχία βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων υπό κρατικό έλεγχο και ο βουλευτής Λέσβου της ΕΡΕ Λαζανάς, εισηγούμενος κυβερνητικά μέτρα για την ενθάρρυνση των ιδιωτικών επενδύσεων.⁹⁰

Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Ζορμπάς, εκλεγμένος τότε με την Εθνική Προοδευτική Ένωση (ΕΠΕΚ) του Πλαστήρα, απέρριπτε τον κεντρικό σχεδιασμό στη στέγαση των ανέστιων οικογενειών-θυμάτων της Κατοχής και του Εμφυλίου. Αντιθέτως, εξέφραζε προτίμηση για το σύστημα της αυτοστέγασης ως πιο ταιριαστό με τον ατομικισμό των Ελλήνων: Ως γνωστόν, υπενθύμιζε, «[κ]άθε Έλληνα θέλει να κατασκευάσει το σπιτάκι του κατά τον ιδιόν του τρόπον».⁹¹

⁸⁸ Κ. Δηλαβέρης, Συνεδρίαση ΝΑ', 25.7.1946, 564· ο ίδιος, Συνεδρίαση ΉΕ', 31.1.1947, 992-3· Συνεδρίαση ΜΓ', 18.5.1949, 416.

⁸⁹ Θ. Οικονόμου, Συνεδρίαση ΝΒ', 31.5.1949, 487.

⁹⁰ Γ. Λαζανάς, Συνεδρίαση ΡΚ', 29.9.1959, 2113.

⁹¹ Ν. Ζορμπάς, Συνεδρίαση ΛΔ', 12.6.1950, 321.

Η τοποθέτηση του βουλευτή Χίου παρέπεμπε σε μια από τις λίγες εκδηλώσεις της ιδιωτικής πρωτοβουλίας που γνώριζε άνθιση στην Ελλάδα της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου, την κατασκευή οικοδομών οριζόντιας ιδιοκτησίας. Εκπρόσωποι του επιχειρηματικού κόσμου στηλίτευαν την ατολμία των κυβερνήσεων να καταργήσουν μέτρα που είχαν ληφθεί σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης και έθιγαν τη συγκεκριμένη δραστηριότητα, όπως το ενοικιοστάσιο. «Το μεγαλύτερον κεφάλαιον που διαθέτει η χώρα μας», διακήρυσε ο αντιπρόεδρος της Κτηματικής Ενώσεως Ελλάδος το 1957, «είναι το δαιμόνιον του Έλληνος», το οποίο όχι μόνο «διέσχισεν ωκεανούς, κατέκτησεν ηπείρους και είναι ικανόν να φθάση ακόμη και μέχρι των άλλων πλανητών», αλλά προκαλούσε και τον οικοδομικό οργανισμό, τον οποίο επιχειρούσαν να ανακόψουν «οι βυσοδομούντες κατά του Έθνους». Επομένως, χρέος της πολιτείας ήταν, αντί να επιδίδεται σε «σοσιαλιστικούς ακροβατισμούς», να ενισχύσει το δαιμόνιο των Ελλήνων· με τον τρόπο αυτό, το κράτος προστάτευε το ίδιο το «αστικό καθεστώς» από τους εχθρούς του.⁹² Στην άρση «μέτρων οικονομικών ανεδαφικών και απροσαρμόστων προς το *ιδιότυπον οικονομικόν κλίμα* της Ελλάδος» επέμεινε και ο πρόεδρος της Διεθνούς Εκθέσεως Θεσσαλονίκης υποδεχόμενος τον Καραμανλή ως πρωθυπουργό, το 1956. Οι παραγωγικές τάξεις, εξηγούσε, έπρεπε να «κινούνται εν οικονομική ανέσει, δια να εισφέρουν και αύται, εις την πρόοδον της χώρας, ό,τι το δαιμόνιον και η ευφυΐα των Ελλήνων δύναται να εισκομίση».⁹³

Ως πρόσθετο στοιχείο που αποθάρρυνε την ιδιωτική πρωτοβουλία επικρίθηκε η (ψηφοθηρική) τακτική των εκάστοτε κυβερνήσεων να διαχέουν την προσδοκία για επαγγελματική αποκατάσταση στο Δημόσιο. «Μετ' ου πολύ», παρατηρούσε ανακοίνωση της Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Ελλάδος, το 1967, «θα έχουν εκλείψει ζωντανοί άνθρωποι που έχουν την ιδιοφυΐαν και το δαιμονικόν στοι-

⁹² Αλέξανδρος Γιάνναρος, *Ελευθερία*, ξένη δημοσίευση, 20-2-1957, 4. Το «κατασκευαστικόν δαιμόνιον» των Ελλήνων επιβεβαίωσε άρθρο στην ίδια εφημερίδα, συμπεραίνοντας όμως ότι αυτό δεν αρκούσε για την έξοδο της ελληνικής βιοτεχνίας (sic) από τη βαθιά κρίση που τη μάστιζε: ό.π., 29.8.1958, 3.

⁹³ Λόγος Προέδρου Διεθνούς Εκθέσεως Μυρώδη Δημητρακόπουλου στην τελετή εγκαινίων της ΔΕΘ, 1.9.1956, *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, έτος 23^ο, τεύχ. 469 (Σεπτέμβριος 1956): 21.

χείον του επιχειρηματίου και θα απομείνουν οι θεσιθήραι και οι άνθρωποι που θα ζητούν να “ακουμπήσουν” επί μεγίστη ζημία της οικονομικής ανόδου της χώρας». ⁹⁴

Αρκετά χρόνια μετά την πρώτη, οξύτερη φάση ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας, μια εμβληματική φυσιογνωμία της ελληνικής επιχειρηματικότητας, ο εφοπλιστής, τραπεζίτης και πανεπιστημιακός Στρατής Ανδρεάδης διακήρυττε την πίστη του στην ιδιωτική πρωτοβουλία ως ενσάρκωση του «δαιμονίου της φυλής». Στην έκθεσή του για τον ισολογισμό της Εμπορικής Τραπέζης, την οποία διοίκησε επί 23 χρόνια, ο Ανδρεάδης απηύθυνε έκκληση για την ενθάρρυνση και αξιοποίηση «της ιδιωτικής πρωτοβουλίας», ως προϋπόθεση για να «ανακύψει εις όλους τους τομείς της Ελληνικής Οικονομίας το “θαύμα”, το οποίον ειδικότερον το δαιμόνιον του Έλληνος γνωρίζει να κατακτά». Έφερε δε και αυτός ως παράδειγμα την εμπορική ναυτιλία. ⁹⁵

Το ναυτιλιακό και άλλα δαιμόνια

Οι εξαιρετικές επιδόσεις των Ελλήνων στη ναυτιλία, και μάλιστα την εμπορική, αναγνωρίζονταν ευρύτατα ως ακλόνητη απόδειξη για την ύπαρξη του «δαιμονίου της φυλής» – στο οποίο, μάλιστα, ο Αλαβάνος πίστευε και την εφεύρεση της τρόπιδος (καρίνας). ⁹⁶ «Επί τρεις χιλιετηρίδας», διαβεβαίωνε ο Γεράσιμος Βασιλάτος, βουλευτής Σάμης (Κεφαλληνίας) με τον Ελληνικό Συναγερμό, οι Έλληνες ναυτικοί «έχουν να επιδείξουν κατορθώματα τα οποία κατέπληξαν τον κόσμο». ⁹⁷ Στη

⁹⁴ Την ανακοίνωση είχε εκδώσει η Συνομοσπονδία με αφορμή δηλώσεις του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος Ξενοφώντα Ζολώτα, με τις οποίες ζητούσε από τους φορείς της ιδιωτικής πρωτοβουλίας να πράξουν περισσότερο για την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας: *Μακεδονία*, 9-4-1967, 9.

⁹⁵ «Έκθεσις του Διοικητού της Εμπορικής Τραπέζης της Ελλάδος καθηγητού κ. Στρατή Ανδρεάδου επί του ισολογισμού του έτους 1964», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών* 2, αρ. 45 (1965): 389.

⁹⁶ Ν. Αλαβάνος, Συνεδρίαση Νζ', 20.10.1964, 62. Ένα συλλογικό έργο της εποχής, με τίτλο *Σύγχρονα προβλήματα* (πρόλογος Απόστολου Δασκαλάκη, 1957) περιείχε κεφάλαιο με τίτλο «Η ελληνική ποντοπόρος ναυτιλία (ιστορική ανασκόπησις, το ναυτικόν δαιμόνιον των Ελλήνων, το μεταπολεμικόν θαύμα των Ελλήνων εφοπλιστών). Το κεφάλαιο υπέγραφε ο Δημοσθένης Πίππας, πρυτάνης του Εθνικού Μετσοβείου Πολυτεχνείου: διαφήμιση στην *Ελευθερία*, 11-6-1957, 5.

⁹⁷ Γ. Βασιλάτος, Συνεδρίαση ΚΖ', 13.3.1953, 517.

μεταπολεμική περίοδο, σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Βερνίκο, βουλευτή Α΄ Αθηνών και γόνο εφοπλιστικής οικογένειας, το «κατά θάλασσαν έπος» υπήρξε «το μοναδικόν επίτευγμα» παγκοσμίων διαστάσεων που είχε να επιδείξει η χώρα μεταπολεμικώς.⁹⁸ Χάρη στις απaráμιλλες ικανότητες των ναυτικών και το επιχειρηματικό δαιμόνιο των εφοπλιστών, η «μικρά Ελλάδα» είχε αναδειχθεί σε παγκόσμια ναυτική δύναμη, προκαλώντας παγκόσμιο θαυμασμό αλλά και φθόνο.⁹⁹ Η πρόσφατη ιστορία, πρόσθεταν συνάδελφοι του Βερνίκου, πρόσφερε ουκ ολίγες περιπτώσεις Ελλήνων που έφευγαν από τον τόπο τους «με μίαν σχισμένην φανέλλαν» και γύριζαν «μετά τινά έτη εδώ εφοπλισταί». ¹⁰⁰ Ως τυπικά παραδείγματα αναφέρονταν οι δύο μεγάλοι αντίζηλοι του διεθνούς εφοπλιστικού κεφαλαίου της περιόδου, ο Αριστοτέλης Ωνάσης¹⁰¹ και ο Σταύρος Νιάρχος,¹⁰² αλλά και ο νεότερός τους Ιωάννης Λάτσης.¹⁰³

⁹⁸ Α. Βερνίκος, Συνεδρίαση Νς΄, 20.10.1964, 50.

⁹⁹ Σ. Κωτιάδης, υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας, Συνεδρίαση Λς΄, 20.6.1956, 676· Γ. Ρουμάνης, Συνεδρίαση ΛΗ΄, 25.9.1956, 721· Γ. Λαζανάς, Συνεδρίαση ΡΚ΄, 29.9.1959, 2113· Ν. Ζορμπάς, Συνεδρίαση ΙΗ΄, 25.1.1962, 297· Ν. Κουντούρης, Συνεδρίαση Ξς΄, 21.9.1966, 1416. Πλήθος οι αναφορές και στον Τύπο της περιόδου. Ενδεικτικά: *Μακεδονία*, 11-3-1962, 10 («Η ναυτιλία μας κατακτά τας θαλάσσας: Το δαιμόνιον του Έλληνοσ θριαμβεύει και πάλιν»: ...η θάλασσα, όπου το δαιμόνιον του Έλληνοσ πάντοτε διέπρεψε): *Ελευθερία*, 2312.1-960, 7 (λόγος του υπουργού Εμπορικής Ναυτιλίας Γεώργιου Ανδριανόπουλου κατά την καθέλκυση του πρώτου μεγάλου δεξαμενόπλοιου στα «Ελληνικά Ναυπηγεία» Σκαρμαμαγκά, ιδιοκτησίας Σταύρου Νιάρχου).

¹⁰⁰ Σ. Λιβαδάς, Συνεδρίαση ΠΓ΄, 8.6.1954, 1218.

¹⁰¹ Αναφερόμενη στον γεννημένο στη Σμύρνη επιχειρηματία, η *Μακεδονία* (1-12-1959) υπενθύμιζε ότι πήγε φτωχός στην Αργεντινή αλλά, καθώς ήταν «προικισμένος με επιχειρηματικόν δαιμόνιον», έγινε ένας από τους πλουσιότερους ανθρώπους του κόσμου. Σύμφωνα με αφιέρωμα της *Ελευθερίας* στο ελληνικό εμπορικό ναυτικό, «το επιχειρηματικόν ένστικτον ή καλύτερα το ελληνικόν δαιμόνιον του συμπατριώτου μας εφοπλιστού» είχαν επιτρέψει στον Ωνάση να επισημάνει εγκαίρως τις μεταπολεμικές ευκαιρίες και να μεγαλουργήσει (28-10-1964, 4).

¹⁰² Με την ευκαιρία της σύμβασης για τα ναυπηγεία Σκαρμαμαγκά, συντοπίτης του Νιάρχου βουλευτής της ΕΡΕ έπλεξε το εγκώμιο του επιχειρηματία ως εξής: «Πλήρης προοδευτικότητα και δημιουργικής πνοής, ο ευγενής και παλμώδης ούτος κατακτητής των θαλασσών, τιμά και το λακωνικόν δαιμόνιον και την Ελλάδα ολόκληρον»: Γ. Ρουμάνης, Συνεδρίαση ΛΗ΄, 25.9.1956, 721. Ο ίδιος βουλευτής, σε μια εποχή κορύφωσης της αντιπαράθεσης για την Κύπρο, χρέωνε στην Αγγλία παντοτινή αντίθεση στην ανάδειξη της Ελλάδος σε μεγάλη ναυτική δύναμη.

¹⁰³ Κατά τον Ευάγγελο Σαββόπουλο, βουλευτή Πειραιώς με κυμαινόμενο κομματικό στίγμα, ο Λάτσης αντιπροσώπευε εξαίρετο δείγμα «ενός αυτοδημιουργήτου Έλληνοσ

Αντίλογο στην προσέγγιση αυτή άρθρωσε, όπως θα ανέμενε κανείς, η Αριστερά. Παρά το γεγονός ότι εκπρόσωποί της είχαν κατά καιρούς δηλώσει την πίστη τους στις έμφυτες αρετές του λαού, το παλαιάμαχο στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ) και της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ), Βασίλης Νεφελούδης, αμφισβήτησε την ερμηνευτική αξία του δαιμονίου ως καθοριστικού συντελεστή της εφοπλιστικής επιτυχίας. Άλλωστε, τα μεταφυσικά στερεότυπα αντέβαιναν στους νόμους του ιστορικού υλισμού: «Όταν έχωμεν υπ' όψιν μας την επιστημονικά ακλόνητη άποψιν ότι το κεφάλαιον είναι προϊόν της ανθρωπίνης εργασίας», υποστήριζε το 1966, «οφείλομεν να παραδεχθώμεν ότι πέραν από τις εύκολες ρητορικές κορώνες για το επιχειρηματικό δαιμόνιο των Ελλήνων Εφοπλιστών κλπ., κύριος βασικός αποφασιστικός συντελεστής στην ανάπτυξη της Ελληνικής Εμπορικής Ναυτιλίας είναι οι Έλληνες ναυτικοί».¹⁰⁴ «Η εμπορική ναυτιλία δεν έγινε με την εξυπνάδα των εφοπλιστών», υποστήριζε και ο βουλευτής Β' Πειραιώς της ΕΔΑ Ιωάννης Παπαδημητρίου, «[έ]γινεν από την σκληράν εργασίαν των ναυτικών. Έγινεν από τας διευκολύνσεις του κράτους από (sic) τους εφοπλιστάς».¹⁰⁵ Ο ίδιος πιθανότατα αγνοούσε ότι την άποψή του, ως προς τη «σκανδαλωδώς» ευνοϊκή μεταχείριση των εφοπλιστών από το ελληνικό κράτος, συμμεριζόταν ο πρώην επικεφαλής της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής στην Ελλάδα Paul Porter, και φαίνεται πως ελάχιστα είχαν αλλάξει παρά την πάροδο δύο δεκαετιών.¹⁰⁶ Αν και χαρακτήριζε «αξιοθαύμαστον» τη δραστηριότητα των Ελλήνων εφοπλιστών, ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ Ηλίας Ηλιού καυτηρίαζε τον «κοσμοπολιτικόν χαρακτήρα» τους, εννοώντας την τάση να «ενώνονται με το ξένον, το Αγγλικόν εις την αρχήν και ιδίως το Αμερικανικόν κεφάλαιον εις κοινάς επιχειρήσεις» και να

εφοπλιστού, ενός ανθρώπου ο οποίος εκπροσωπεί την Ελληνικήν ευφυΐαν και δημιουργικότητα»: Συνεδρίαση ΙΓ', 8.7.1960, 180.

¹⁰⁴ Β. Νεφελούδης, Συνεδρίαση ΠΕ', 25.10.1966, 1937.

¹⁰⁵ Ι. Παπαδημητρίου, Συνεδρίαση Ξς', 21.9.1966, 1421.

¹⁰⁶ Η πολιτική επιρροή των εφοπλιστών, παρατηρούσε ο Porter σε άρθρο που δημοσίευσε έξι μήνες μετά την ολοκλήρωση της πρώτης αποστολής του στην Ελλάδα, απέκλειε κάθε αλλαγή στο καθεστώς ουσιαστικής φοροαπαλλαγής του εφοπλιστικού κεφαλαίου, το οποίο όφειλε τη μεταπολεμική του άνθιση στις εγγυήσεις που είχε παράσχει η ελληνική κυβέρνηση για την αγορά εκατό φορτηγών πλοίων τύπου 'Liberty'. Paul A. Porter, "Wanted: a Miracle in Greece," *Collier's Magazine* 20, no. 9 (1947): 14.

«τίθενται εις την τροχίαν των μεγάλων ομάδων μονοπωλιακών σχηματισμών».¹⁰⁷

Ως προς τον τομέα της δευτερογενούς παραγωγής, εκφραζόταν εμπιστοσύνη στην «αποδοτικότητα και την δεξιοτεχνίαν του Έλληνος εργάτου και το δαιμόνιον του Έλληνος βιομηχάνου». Τα χαρίσματα αυτά κρίνονταν συνθήκες αναγκαίες, αν όχι και ικανές, για να δημιουργήσουν βιομηχανικά αγαθά «εφάμιλλα των ξένων».¹⁰⁸ Ο στόχος ήταν όχι μόνο να καλυφθούν οι εγχώριες ανάγκες, αλλά και να ενισχυθεί τόσο ο εξαγωγικός προσανατολισμός της οικονομίας όσο και η διαφοροποίηση των εξαγωγών, όπου παραδοσιακά κυριαρχούσαν συγκεκριμένα αγροτικά προϊόντα, υποκείμενα στις καιρικές συνθήκες, σε ασθένειες αλλά και στη διακύμανση των διεθνών αγορών και των προτιμήσεων του αγοραστικού κοινού.

Η επίκληση του «δαιμονίου της φυλής» κατά κανόνα συνδεόταν με την επιχειρηματική δεινότητα των Ελλήνων. Δυσκολότερος ήταν ο συσχετισμός του στερεοτύπου αυτού με τη μεγαλύτερη μερίδα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, τους αγρότες. Οι άνθρωποι της υπαίθρου αντιμετώπιζονταν ευρέως ως μια εγγενώς συντηρητική κατηγορία Ελλήνων. Αν και τους απέδιδαν «έμφυτον ευφυΐαν και ταχείαν αντίληψιν»,¹⁰⁹ αλλά και «κληρονομημένην αρχοντιά δεκάδων αιώνων»,¹¹⁰ πολιτικοί και οικονομολόγοι θεωρούσαν ότι, στην περίπτωση των αγροτών, τα στοιχεία αυτά τελούσαν σχεδόν εν υπνώσει μέσα στις σκληρές συνθήκες διαβίωσης που αντιμετώπιζαν. Ορισμένοι, μάλιστα, εξέφραζαν την πεποίθηση ότι, καθώς από τη φύση του, ο Έλληνας έρεπε προς τη ναυτιλία και το εμπόριο, μόνον εξ ανάγκης παρέμενε προσκολλημένος στη ζωή του αγρότη.¹¹¹ «Παθητικότητα και αδράνεια» διέκρινε στον μέσο αγρότη ο Ζολώτας και θεωρούσε ότι μόνον η άνοδος του μορφωτικού και του βιοτικού επιπέδου του θα μπορούσε να τον ανασύρει από το τέλμα.¹¹² Πρόσθετη ελπίδα ήταν το συνεταιριστικό πνεύμα: Στο βαθμό που ρίζωνε στις τάξεις των αγροτών, ήταν σε θέση να διαλύσει «τον μύthon του ιδιωτικού δαιμονίου», θύματα του οποίου

¹⁰⁷ Η. Ηλιού, Συνεδρίαση Νζ', 20.10.1964, 58.

¹⁰⁸ Δ. Χατζόπουλος, Συνεδρίαση ΟΓ', 19.5.1954, 1034.

¹⁰⁹ Ζολώτας, *Οικονομική ανάπτυξις*, 12.

¹¹⁰ Γ. Ρουμάνης, Συνεδρίαση ΝΖ', 13.3.1952, 715.

¹¹¹ Π. Γυιόκας, Συνεδρίαση ΛΕ', 17.2.1954, 425.

¹¹² Ζολώτας, *ό.π.*, 12-13.

έπεφταν κατά καιρούς οι παραγωγοί της υπαίθρου, στην προσπάθειά τους να βρουν αγορές για τα προϊόντα τους.¹¹³

Σε αντίθεση με το επιχειρηματικό δαιμόνιο που διέπρεπε μακράν του κρατικού εναγκαλισμού, η προαγωγή της θέσης των αγροτών εθεωρείτο αυτονόητη υποχρέωση της πολιτείας. Οι περιοδικές και πολυήμερες συζητήσεις για αγροτικά ζητήματα, ιδίως για τη στήριξη της τιμής βασικών προϊόντων, όπως ο καπνός, το λάδι, το σιτάρι και το βαμβάκι, έδιναν την ευκαιρία σε βουλευτές να πλειοδοτήσουν σε επίδειξη φιλοαγροτικών αισθημάτων. Στο πλαίσιο αυτό, οι αγρότες επανειλημμένα χαρακτηρίστηκαν ως «η υγιεστέρα τάξις του Έθνους», «οι ακραιφνέστεροι από απόψεως εθνικής συνειδήσεως» Έλληνες, δεμένοι με την (κατά κανόνα μικρή) ιδιοκτησία τους και, ως εκ τούτου, πάντοτε έτοιμοι να θυσιάσουν για την υπεράσπιση του πατρίου εδάφους.¹¹⁴ Εκτός από την αποκατάσταση ακτημόνων γεωργών, η εκάστοτε κυβέρνηση καλείτο να εξασφαλίσει ικανοποιητικές (ακόμα και καθ' υπερβαση των αγοραίων) τιμές στα προϊόντα τους, και να βελτιώσει τους όρους διαβίωσης και υγιεινής στην ύπαιθρο· διότι, όπως εξηγούσε ο Γεώργιος Ρουμάνης, βουλευτής Λακωνίας με τον Ελληνικό Συναγερμό, ο «Έλλην αγρότης ιδίως, αυτός ο ωραίος και ακούραστος δημιουργός προόδου, είναι εντελώς ξένος ή μάλλον διάκειται πολλάκις εχθρικάς προς το νερό, το σαπούνι και γενικώτερον προς την θείαν έννοιαν

¹¹³ Δηλώσεις του Δημ. Παπαγεωργίου, αντιπροσώπου Ένωσης Αγελαδοτροφικών Συνεταιρισμών Θεσσαλονίκης, *Μακεδονία*, 23-12-1962.

¹¹⁴ Δ. Βουρδουμπάς, Συνεδρίαση ΝΒ', 5.3.1951, 706· Δ. Χατζηγιάννης, Συνεδρίαση Νς', 9.3.1951, 748· Π. Λιαρούτσος, Συνεδρίαση ΞΑ', 21.3.1951, 807· Δ. Μπαρμπαλιάς, Συνεδρίαση ΞΔ', 26.3.1951, 807· Δ. Βουρδουμπάς, Συνεδρίαση ΜΓ', 29.9.1953, 1095. Εκπροσωπώντας την Αιτωλοακαρνανία και την Ευρυτανία στη Βουλή, ο Αθανασιάδης-Νόβας εξήρε ιδιαίτερος τους πληθυσμούς της ορεινής Ελλάδος, με όρους λυρικούς όσο και ευγονικούς: «[Μ]ε την ψυχική τους υγεία και με την σωματική τους ευρωστία, αποτελούν την καθαρή πηγή από την οποίαν ανανεώνονται τα εθνικά αιμοσφαίρια, τα εθνικά κύτταρα, τα εθνικά ιδεώδη. Αλλοίμονον εάν η κρυσταλλοπηγή αυτή στερέψη και αχρηστευθή. Αυτή αυτή η ζωτικότητα της Φυλής μας θα διακινδυνεύση»: Συνεδρίαση Ε', 13.6.1958, 113.

της καθαριότητας». Τα πράγματα μπορούσαν να αλλάξουν με την κατάλληλη κρατική παρέμβαση,¹¹⁵ η οποία, συν τοις άλλοις, θα ενίσχυε την αγάπη των Ελλήνων για τη γεωργική ζωή.¹¹⁶

Δαιμόνιο και ανάπτυξη

Εκτός από την ανάγκη κρατικής παρέμβασης και προγραμματισμού, η οικονομική ορθοδοξία της περιόδου έβλεπε στην εκβιομηχάνιση το κλειδί της βιώσιμης για τη χώρα. Με τη σημαντική εξαίρεση του Βαρβαρέσου, επικρατούσε η άποψη ότι «η βιομηχανία συνιστούσε τη μείζονα διαρθρωτική διαφορά της [Ελλάδος] από τις προηγμένες χώρες, καθώς και την πηγή των διαφορών ευημερίας και, συνεπώς, έπρεπε να προωθηθεί κατεπειγόντως».¹¹⁷ Η επίκληση «του δαιμονίου της φυλής» εμπλούτιζε τη σχετική συζήτηση με μια μεταφυσική διάσταση.

Στο σημείο αυτό, αξίζει μια επισήμανση: Πέρα από τα ρητορικά στερεότυπα, υπήρξαν Έλληνες πολιτικοί που άρθρωσαν έναν πιο τεχνοκρατικό και εμπειριστατωμένο λόγο στις, σχετικά περιορισμένης έκτασης, κοινοβουλευτικές συζητήσεις για το οικονομικό μέλλον της χώρας. Και στις δικές τους αναλύσεις, όμως, εισχωρούσε το ελληνικό δαιμόνιο. Από τους πιο συγκροτημένους ρήτορες επί οικονομικών θεμάτων ήταν ο Παναγής Παπαληγούρας, βουλευτής Κορινθίας και επανειλημμένα υπουργός στις κυβερνήσεις του Ελληνικού Συναγερμού και της ΕΡΕ. Σε συζήτηση στη Βουλή, το Δεκέμβριο του 1954 (την εποχή που η χώρα εισερχόταν στη δίνη του κυπριακού αδιεξόδου), ο Παπαληγούρας ως υπουργός Συντονισμού σκιαγράφησε τις προϋποθέσεις για την επίτευξη βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης. Εκτός από την εξασφάλιση «τεχνικών μέσων» τόνισε την ανάγκη για «μίαν νέαν ψυχολογίαν, μίαν νέαν νοοτροπίαν».¹¹⁸ Εξειδικεύοντας ανά τομέα δραστηριότητας, ζήτησε βιομηχάνους και βιοτέχνες που θα απέβλεπαν «εις την

¹¹⁵ Γ. Ρουμάνης, Συνεδρίαση ΝΖ', 13.3.1952, 715. Η σχετική συζήτηση αφορούσε τη σύσταση Υπηρεσίας Διαφωτίσεως στη Γενική Διεύθυνση Υγιεινής του Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας.

¹¹⁶ Π. Γυιόκας, Συνεδρίαση ΛΕ', 17.2.1954, 425.

¹¹⁷ Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, 171. Βλ. και σημ. 185.

¹¹⁸ Σε αυτό, τουλάχιστον, το σημείο απηχούσε τις απόψεις που είχε εκφράσει ο Βαρβαρέσος στην *Έκθεσή* του. Εκεί υποστήριζε ότι επιβίωναν συνθήκες και νοοτροπία που αποκτήθηκαν στη διάρκεια της Κατοχής, οι οποίες αμαύρωναν την εικόνα της

διά της εξυγιάνσεως του κόστους και όχι εις την διά της κερδοσκοπίας, στήριξιν των επιχειρήσεων των»· αγρότες «προοδευτικούς, ετοιμούς ν' ανανεώσουν τας μεθόδους και να αυξήσουν την έντασιν της καλλιεργείας και όχι απαθείς γεωργούς προσηλωμένους εις απηρχαιωμένα συστήματα»· εξαγωγείς «πρωτοπόρους εις την διάνοιξιν νέων διεθνών αγορών και όχι νωχελείς μεταπράτας ονειροπωλούντας επιδοτήσεις»· εμπόρους και επαγγελματίες «στηριζομένους εις το εκ της δραστηρίας διακινήσεως των αγαθών όφελος και όχι εις τον εκ της αποθεματοποιήσεως αποθησαυρισμόν»· εργάτες με εξειδίκευση, «έχοντας συνείδησιν των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των, αλλά και επίγνωσιν των καθηκόντων των»· τέλος, δημοσίους υπαλλήλους ικανούς να ενσαρκώσουν «την δημιουργικήν προσπάθειαν της Κυβερνήσεως, ετοιμούς να βοηθήσουν και να καθοδηγήσουν τον πολίτην».¹¹⁹

Εμμέσως πλην σαφώς, ο Παπαληγούρας έθιγε προφανείς ανασταλτικούς παράγοντες που καθήλωναν τη χώρα στην οικονομική υπανάπτυξη: την παθητική υιοθέτηση παραδοσιακών μεθόδων και καλλιεργειών στον πρωτογενή τομέα· την ευκαιριακή κερδοσκοπία και τα υψηλά λειτουργικά κόστη στο δευτερογενή τομέα· το μεταπρατικό χαρακτήρα του εμπορίου και την τάση των εμπόρων για αποθησαυρισμό· τις κρατικές πολιτικές προστατευτισμού και επιδοτήσεων· την έλλειψη εξειδικευμένης και «συνειδητοποιημένης» εργατικής τάξης· τις αδυναμίες στη στελέχωση και λειτουργία του δημόσιου τομέα.

Ωστόσο, ο Παπαληγούρας, σε μια μάλλον εμφανή προσπάθεια να εμπνεύσει αισιοδοξία στο ακροατήριό του, κατέφυγε στο σχήμα των χαρισμάτων του ελληνικού λαού. Ανεξαρτήτως κοινωνικής κατηγορίας, υποστήριξε, οι Έλληνες διακρίνονταν από «έμφυτο[ν] δραστηριότητα και πρακτικόν πνεύμα». Το μόνο που έλειπε, κατέληξε, ήταν «το σύνθημα» και «η ευκαιρία» για να μετουσιώσουν τις αρετές τους σε έργα που θα αύξαναν τον εθνικό πλούτο.¹²⁰ Την ηγεσία αυτή φιλοδοξούσε να παράσχει ο μελλοντικός αρχηγός του Παπαληγούρα στην ΕΡΕ. Την εποχή των διαπραγματεύσεων για τη σύνδεση με την ΕΟΚ

χώρας στα μάτια σημαντικών ξένων (όπως ο Paul Porter) και δυσχέραιναν το έργο της ανασυγκρότησης. Ο ίδιος διαδήλωνε την πίστη του «εις μίαν άλλην Ελλάδα, την Ελλάδα των εντίμων, εργατικών και ολιγαρκών Ελλήνων»: Βαρβαρέσος, *Έκθεσις*, 260.

¹¹⁹ Π. Παπαληγούρας, Συνεδρίαση Κ', 17.12.1954, 359.

¹²⁰ Ο.π.

των Έξι, ο Καραμανλής θα καλούσε τους Έλληνες να ομονοήσουν και να εργαστούν «καταπνίγοντες τα αρνητικά στοιχεία του χαρακτήρος μας και καλλιεργώντας τας αρετάς του γένους», ώστε «εντός ελαχίστων ετών», να φέρουν την Ελλάδα στη χορεία «των οικονομικώς εξελιγμένων χωρών».¹²¹

Ακόμα και εκείνοι που όμνυαν στην ιδιωτική πρωτοβουλία έκριναν αναγκαία την παρέμβαση του δημοσίου για την αναθέρμανση της οικονομίας, στις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Γενική ήταν η διαπίστωση ότι οι ιδιώτες κεφαλαιούχοι, και μάλιστα οι εγχώριοι, έδειχναν απροθυμία να επενδύσουν σε παραγωγικούς τομείς, ιδίως στη βιομηχανία. Χαρακτηριστική ήταν η εκμυστήρευση του Καραμανλή στον Αμερικανό πρεσβευτή, το 1959, περί «έλλειψης επιχειρηματιών στον ιδιωτικό τομέα».¹²² Ως βασικός αγορητής κομμάτων του Κέντρου για οικονομικά ζητήματα, ο Ζίγδης απέδιδε την ανεπάρκεια των ιδιωτικών επενδύσεων σε ένα συνδυασμό παραγόντων, όπως η απουσία δεξαμενής κεφαλαίων, η άγνοια τεχνολογικής συγκρότησης, ή η αβεβαιότητα των επιχειρηματιών ως προς την αποδοτικότητα της επένδυσής τους – παράγοντα που τόνιζε και ο Πρωτοπαπαδάκης ως υπουργός Συντονισμού.¹²³

Οι κυβερνήσεις της περιόδου είχαν την ελπίδα ότι τα μέτρα που θέσπιζαν για την προστασία των επενδύσεων, ένα ευνοϊκότερο φορολογικό καθεστώς, οι συνθήκες εργασιακής ειρήνης στον ιδιωτικό τομέα και, ιδίως, το χαμηλό εργατικό κόστος, αργά ή γρήγορα θα προσέλκυαν τα πολυπόθητα ξένα κεφάλαια. Μέχρι τότε, όμως, η οικονομία είχε απόλυτη ανάγκη από τις ενέσεις των δημοσίων επενδύσεων. Θεωρητικά, τουλάχιστον, οι παρεμβάσεις αυτές του κράτους έπρεπε να κινούνται μέσα στα όρια της οικονομίας της αγοράς – «το σύστημα της ελεύθερας δημοκρατικής οικονομίας» – σύμφωνα με τη διατύπωση του Πρωτοπαπαδάκη.¹²⁴ Η ίδρυση βιομηχανιών από το κράτος, ομολογούσε ο ίδιος, αντέφασκε προς τις οικονομικές πεποιθήσεις της κυβέρνησης Καρα-

¹²¹ Καραμανλής: *Αρχείο*, τ. 4 (1993), 267.

¹²² Βλ. ανωτέρω, σημ. 65.

¹²³ Α. Πρωτοπαπαδάκης, Συνεδρίαση ΡΙΖ', 23.9.1959, 2065.

¹²⁴ Ο.π., 2064.

μανλή. Ωστόσο, η αδήριτη ανάγκη της εκβιομηχάνισης ωθούσε το κράτος όχι μόνο να «χειραγωγήσει αλλά και να υποκαταστήσει, αν χρειάζεται, την ιδιωτική πρωτοβουλία».¹²⁵

Αυτή η επίδειξη αποφασιστικότητας να καταστεί το κράτος ο βασικός μοχλός της εκβιομηχάνισης δεν πρέπει να λαμβάνεται απολύτως τοις μετρητοίς. Κατά την εξαγγελία προσωρινού πενταετούς προγράμματος, τον Απρίλιο του 1959, ο ίδιος ο πρωθυπουργός αναγνώριζε την ιδιωτική πρωτοβουλία ως «αποφασιστικόν παράγοντα» για την ανάπτυξη της οικονομίας. Για το κράτος επεφύλασσε δύο «μόνον» κατηγορίες επενδύσεων που θα ενίσχυαν και θα συμπλήρωναν τη δραστηριότητα του ιδιωτικού τομέα. Η πρώτη κατηγορία αφορούσε έργα που «εκφεύγουν οπωσδήποτε της ιδιωτικής πρωτοβουλίας» (όπως εκείνα που αφορούσαν την αμυντική προπαρασκευή της χώρας), καθώς και έργα «οικονομικής υποδομής» (τα οποία στην Ελλάδα περιλάμβαναν ευρύτατους τομείς, όπως συγκοινωνίες, τηλεπικοινωνίες και ηλεκτρισμό). Κατά τον Καραμανλή, ο στόχος των έργων αυτών ήταν να δημιουργήσουν «ευνοϊκάς προϋποθέσεις διά την ανάπτυξιν της ιδιωτικής δραστηριότητας». Η δεύτερη κατηγορία αφορούσε προγράμματα που προωθούσαν «τους επιθυμητούς και εξυπηρετούντας το κοινωνικόν σύνολον σκοπούς».¹²⁶ Εκτός των πιέσεων για δικαιότερη κατανομή πόρων μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, η κυβέρνηση γινόταν αποδέκτης εκκλήσεων και για ισόρροπη μεταχείριση της επαρχίας σε σχέση με την «υδροκέφαλη» πρωτεύουσα.¹²⁷

Στο ίδιο μήκος κύματος με τον πρωθυπουργό, ο κυβερνητικός εισηγητής σε φορολογικά και άλλα μέτρα «προς ενίσχυσιν των παραγωγικών επενδύσεων», τόνισε ότι το τεκμήριο της πρωτοβουλίας ανήκε

¹²⁵ Ο.π., 2065-6.

¹²⁶ Καραμανλής: *Αρχείο*, τ. 4 (1994), 25.4.1959, 52-53· Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, 183-4.

¹²⁷ Οι αναφορές είναι πολλές, τόσο στον τύπο όσο και στα πρακτικά της Βουλής. Χαρακτηριστικό των παραπόνων της επαρχίας είναι απόσπασμα από ανοικτή επιστολή που απηύθυνε στον Καραμανλή ως πρωθυπουργό ο έμπορος και πρώην αντιπρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Θεσσαλονίκης Γεώργιος Μαργαρόπουλος: «Η κατ'ειρωνείαν αποκαλουμένη συμπρωτεύουσα, ενώ παλαιότερον ήκμαζε και αυτή και εφωτοβόλει (sic) ως τηλαυγής φάρος του ελληνικού δαιμονίου», παρακμάζει λόγω του αθηνοκεντρικού κράτους: *Μακεδονία*, 27-10-1959, 3.

στον ιδιωτικό τομέα, τον οποίον το κράτος είχε υποχρέωση να ενθαρρύνει έμπρακτα. Δεν ήταν δυνατό, υποστήριξε, «να δημιουργήσωμεν μόνον κρατικής βιομηχανίας, και κρατικών εμπορίων» χωρίς τον κίνδυνο να «εμφανίζωμεν το κράτος ως κράτος ολοκληρωτικών». Επιπλέον, προειδοποιούσε, η κρατική πολιτική δεν έπρεπε να καταστεί «τροχοπέδη» στη δραστηριοποίηση του έμψυχου υλικού, «το οποίον τόσον πλουσίως διαθέτει η χώρα μας».¹²⁸

Σταθερός θιασώτης της μικτής οικονομίας, ο Ζίγδης διαφοροποιείτο ως προς τη μέθοδο της κρατικής παρέμβασης: Θεωρούσε ότι το κράτος όφειλε να συστήσει νέους θεσμούς και φορείς που θα στελεχώνονταν αξιοκρατικά και θα λειτουργούσαν με τα κριτήρια της ιδιωτικής οικονομίας. Για τον λόγο αυτόν, επέκρινε όλες τις μεταπελευθερωτικές κυβερνήσεις επειδή είχαν εμπιστευθεί «το έργον της ιδρύσεως των νέων βασιικών βιομηχανιών εις τας [υφισταμένας] δημοσίας υπηρεσίας». Στις «βασικές βιομηχανίες» κατέτασσε κατ' εξοχήν την παραγωγή ενέργειας και άσκησε κριτική στην κυβέρνηση Καραμανλή επειδή προτίμησε, εν τέλει, να αναθέσει την ίδρυση διυλιστηρίου σε ξένη εταιρεία.¹²⁹

Ως υπουργός Βιομηχανίας το 1963-65, ο Ζίγδης εισηγήθηκε την ίδρυση σημαντικών φορέων, όπως η Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΕΤΒΑ) ή τα Ινστιτούτα Τυποποιήσεως και Βιομηχανικής Ερεύνης, καθώς και τη σύσταση βιομηχανικών ζωνών, κατά προτίμηση εκτός Αττικής. Όλα αυτά ενίσχυαν όχι μόνο τον ρυθμιστικό ρόλο του κράτους αλλά και την άμεση παρέμβασή του στη «μεγάλη περιπέτεια» της εκβιομηχάνισης.¹³⁰ Ωστόσο, κατά δήλωσή του, εκτιμούσε ιδιαίτερα το ρόλο του ιδιωτικού «δαιμονίου». Η στρατηγική του, όπως την παρουσίασε στη Βουλή, εδραζόταν στην αξιοποίηση τριών πλεονεκτημάτων που διέθετε η χώρα: του πλούτου, ιδίως του υπεδάφους, της γεωγραφικής θέσης, και του ανθρώπινου δυναμικού. «Πιστεύω τυφλά εις το Ελληνικόν δαιμόνιον», διακήρυξε τον Ιανουάριο του 1965.¹³¹

Η Αριστερά, από τη σκοπιά της, χρέωνε την επενδυτική άπνοια στη στάση της εγχώριας οικονομικής ολιγαρχίας, η οποία συνήθιζε να αποφεύγει το ρίσκο και να κινείται αποκλειστικά με κίνητρο το εύκολο

¹²⁸ Γ. Λαζανάς, Συνεδρίαση ΡΚ', 29.9.1959, 2112.

¹²⁹ Ι. Ζίγδης, Συνεδρίαση ΡΙΖ', 23.9.1959, 2058. Ο Ζίγδης έκρινε επίσης αρνητικά την προοπτική της μεταβίβασης επιχειρήσεων, που θα ίδρυε το κράτος, σε ιδιώτες.

¹³⁰ Ι. Ζίγδης, Συνεδρίαση Στ', 1.4.1964, 78.

¹³¹ Ι. Ζίγδης, Συνεδρίαση ΚΖ', 21.1.1965, 778.

κέρδος, λειτουργούσε δε ως εντολοδόχος ξένων μονοπωλίων και αδιαφορούσε πλήρως για το κοινωνικό σύνολο. Επιπλέον, η ΕΔΑ θεωρούσε ότι οι όποιες κυβερνητικές πρωτοβουλίες ήταν προσανατολισμένες σε αντιπαραγωγικά έργα που αποσκοπούσαν «είτε [εις] την εξυπηρέτησιν του ΝΑΤΟ είτε της πολιτικής των από Βορρά κινδύνων είτε των εσωτερικών κινδύνων».¹³² Ως εναλλακτική κατεύθυνση υποδείκνυε τον κρατικό προγραμματισμό που θα υποχρέωνε και τον ιδιωτικό τομέα «να συνδυάζη το ιδιωτικόν κέρδος με την κοινωνικήν ωφέλειαν». Αυτό όμως προϋπέθετε γενικότερη αλλαγή στον φορέα της εξουσίας και αναπροσανατολισμό της ελληνικής πολιτικής. Σύμφωνα με τον Βασίλη Εφραιμίδη, ηγετικό στέλεχος της ΕΔΑ και του ΚΚΕ της περιόδου, μόνον η ανάληψη «της εξουσίας από Κυβέρνησιν που θα αντιπροσωπεύη τα συμφέροντα όλου του λαού και όχι της ολιγαρχίας, θα σημάνη και αλλαγήν μεθόδων και αντιλήψεων».¹³³

Τέλος, κινούμενος τότε στις παρυφές της Αριστεράς, ο Ιωάννης Τσιριμώκος θεωρούσε «βέβαιον» ότι μια χώρα σαν την Ελλάδα δεν ήταν δυνατό να ξεφύγει από την υπανάπτυξη «με τα συστήματα της ελευθέρων οικονομίας». Συμφωνούσε, λοιπόν, με τους συναδέλφους του από την ΕΔΑ ότι ήταν απαραίτητη «η δημιουργική πρωτοβουλία του Κράτους», καθώς και η αλλαγή πολιτικού προσανατολισμού: Χρειαζόταν, έλεγε, «μία σοσιαλιστική πνοή», η οποία θα «γονιμοποιούσε» την κρατική πρωτοβουλία και θα μετέβαλλε την εικόνα της ελληνικής οικονομίας ως εδάφους πρόσφορου «διά να αλωνίζη κατά τρόπον αποικιακόν το ξένον κεφάλαιον».¹³⁴

Το γενικό συμπέρασμα ήταν ότι κράτος έπρεπε να αναλάβει την πρωτοβουλία για την εκβιομηχάνιση και, συνεπώς, την έξοδο της χώρας από την υπανάπτυξη. Οι εκπρόσωποι της Αριστεράς έφερναν ως παράδειγμα, κράτη-δορυφόρους της Σοβιετικής Ένωσης, τα οποία χάρη στο σύστημα της «προγραμματισμένης οικονομίας» σταλινικού τύπου είχαν επιτελέσει «θαύματα». Αν, λοιπόν, τα είχαν καταφέρει Βαλκάνιοι γείτονες, όπως η Βουλγαρία και η Ρουμανία, τι θα μπορούσαν να πετύχει η Ελλάδα

¹³² Ι. Παπαδημητρίου, Συνεδρίαση ΛΘ', 29.7.1966, 709.

¹³³ Β. Εφραιμίδης, Συνεδρίαση ΡΙΖ', 23.9.1959, 2056-7.

¹³⁴ Ι. Τσιριμώκος, Συνεδρίαση ΡΙΗ', 24.9.1959, 2072.

«με την ιδιοφυΐαν και τας ικανότητας του λαού της, αλλά και μη στερουμένη πολυτίμου ορυκτού πλούτου».¹³⁵ Η φράση αυτή του Ιωάννη Ευαγγελίδη, που εκλεγόταν με την ΕΔΑ στην Α΄ Αθηνών, αποτυπώνει τη διεΐσδυση του στερεοτύπου και στο λόγο της Αριστεράς. Λίγες μέρες προτού απαγορευτεί η κυκλοφορία της εφημερίδας, το Δεκέμβριο του 1947, ανταποκριτής του *Ριζοσπάστη* διαπίστωνε στο Παρίσι τις επιδόσεις των Γάλλων στο μικρεμπόριο, πεδίο στο οποίο διέπρεπε η «ατομική πρωτοβουλία» και το «δαιμόνιο της φυλής».¹³⁶ Σχεδόν δύο δεκαετίες αργότερα, ο βουλευτής της ΕΔΑ Μίκης Θεοδωράκης διακήρυξε την πίστη της παράταξής του «στις αρετές του λαού μας». Ο λαός αυτός, πρόσθετε, γνώριζε να κερδίζει όλες τις μάχες, και προπαντός τις ειρηνικές, αρκεί να νοιώθει το «αληθινόν ενδιαφέρον» και τη «ζεστασιά» του κράτους.¹³⁷

Με δεδομένη, λοιπόν, τη συναίνεση των πολιτικών δυνάμεων για τον καθοριστικό ρόλο του κράτους στην υπόθεση της ανάπτυξης, ο προβληματισμός εστιαζόταν στην εξεύρεση των αναγκαίων πόρων. Οι πάντες αναγνώριζαν ότι η φοροδοτική ικανότητα ενός πληθυσμού, η πλειονότητα του οποίου διαβιούσε στα όρια της φτώχειας, ήταν περιορισμένη. Κοινή ήταν και η εκτίμηση για την αδυναμία των ελεγκτικών μηχανισμών απέναντι στη μαστίγα της φοροδιαφυγής. Η συνέχιση της ξένης βοήθειας δεν ήταν δεδομένη (η Ελλάδα εξαιρέθηκε από το πρόγραμμα διεθνούς αναπτυξιακής βοήθειας που εισήγαγε η προεδρία Kennedy στα τέλη του 1961), ενώ η σύναψη δανείων στις αγορές κεφαλαίων έπρεπε να περιμένει τη διευθέτηση του προπολεμικού εξωτερικού χρέους της χώρας, που επιτεύχθηκε σταδιακά μεταξύ 1963 και 1965. Δεν απέμενε παρά η εξοικονόμηση πόρων από τον προϋπολογισμό, πόρων που υπό άλλες συνθήκες η εκάστοτε κυβέρνηση θα προτιμούσε να διοχετεύσει σε δαπάνες με εκλογικό αντίκρισμα.

Τη λογική της εξοικονόμησης πόρων για τις δημόσιες επενδύσεις εις βάρος περισσότερο δημοφιλών επιλογών εξέφρασαν δύο κορυφαία στελέχη του οικονομικού επιτελείου των κυβερνήσεων Παπάγου και Καραμανλή, ο Χρήστος Θηβαίος και ο Παπαληγούρας. Καταθέτοντας

¹³⁵ Ι. Ευαγγελίδης, Συνεδρίαση ΡΙΣ΄, 22.9.1959, 2036.

¹³⁶ Τα εισαγωγικά στο πρωτότυπο: Ρεπορτάζ Απ. Σπήλιου, «Αθήνα-Ρώμη-Πράγα-Παρίσι», *Ρίζος της Δευτέρας*, 22-12-1947, 6.

¹³⁷ Μ. Θεοδωράκης, Συνεδρίαση ΚΕ΄, 1.9.1964, 509.

τον προϋπολογισμό του 1956-57, ο πρώτος, ως υπουργός Οικονομικών, αναγνώρισε ότι, ως λαός «με παράδοσιν και ιστορίαν εξόχως πολιτιστικήν», οι Έλληνες εύλογα επεδίωκαν να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο. Κατά τον Παπαληγούρα, αν ο ελληνικός λαός ήταν «από απόψεως τεχνικής και οικονομικής υποανάπτυκτος... από απόψεως αξιώσεων και επιθυμιών των μαζών» εμφανιζόταν «υπερανάπτυκτος». Κατά συνέπεια, κάθε κυβέρνηση δεχόταν πιέσεις να προχωρήσει σε αύξηση «των καταναλωτικών δαπανών εις τους προϋπολογισμούς υπό μορφήν μισθών, συντάξεων, επιδομάτων και άλλων παροχών μη παραγωγικών». ¹³⁸ Στο μέτρο που αποτυπώνονταν στον προϋπολογισμό, οι δαπάνες αυτές αναπόφευκτα περιόριζαν το παραγωγικό του σκέλος, δηλαδή τις δημόσιες επενδύσεις. ¹³⁹ Χωρίς αύξηση της παραγωγής, και μάλιστα της βιομηχανικής, προειδοποιούσε ο Θηβαίος, «δεν θα υπάρξει δυνατότης απορροφήσεως, θα έχωμεν διαρκώς συμβατικάς τιμάς συγκεντρώσεως, επιδόματα ανεργίας, μισθούς δυσαναλόγους και εν γένει θα έχωμεν μίαν ψευδή οικονομικήν κατάστασιν». Το συμπέρασμα ήταν ότι, προτού μεταβεί στο «Κράτος-Πρόνοια», η Ελλάδα έπρεπε καταστεί «Κράτος της αυξήσεως της παραγωγής». ¹⁴⁰

Αναφερόμενος στην πίεση του εκλογικού σώματος, ο Θηβαίος εμμέσως πλην σαφώς συνέδεε την αντιμετώπιση του οικονομικού προβλήματος της χώρας με το ελληνικό σύστημα διακυβέρνησης. Ο Παπαληγούρας κατέστη σαφέστερος, θέτοντας ευθέως το ερώτημα, κατά πόσον ήταν εφικτή η συσσώρευση κεφαλαίου για δημόσιες επενδύσεις σε συνθήκες ενός κοινοβουλευτικού συστήματος –και ενός κράτους με πελατειακή παράδοση, θα πρόσθετε κανείς– που ευνοούσε τις καταναλωτικές δαπάνες. Θεωρούσε δε «ιδιοτυπία μεγάλη του Ελληνικού προβλήματος» τη συνύπαρξη τριών, προφανώς ασύμβατων μεταξύ τους,

¹³⁸ Την ενδοτικότητα των πολιτικών απέναντι στα «λαϊκά αιτήματα» καυτηρίαζε ο εκδότης της *Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως* Σπύρος Βοβολίνης. Ενόψει της σύνδεσης Ελλάδος-ΕΟΚ, αναρωτιόταν: «Θα μάθουν, άραγε, οι πολιτικοί και τα κόμματα... να μη απευθύνονται εις τας αδυναμίας του λαού», αλλά στις αρετές του; Και απαριθμούσε το θάρρος, τη θέληση, τη ζωτικότητα και την «αγωνιστικήν φιλοτιμίαν» των Ελλήνων: *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, έτος 27ο, τ. 28, τεύχ. 320 (Ιούνιος 1961): 356.

¹³⁹ Χ. Θηβαίος, Συνεδρίαση ΜΗ', 15.2.1957, 676· Π. Παπαληγούρας, Συνεδρίαση Ε', 13.6.1958, 100. Ο Κορίνθιος πολιτικός εξέφρασε τις απόψεις του από τα έδρανα της αντιπολίτευσης, όπου βρέθηκε μεταξύ 1958-61.

¹⁴⁰ Χ. Θηβαίος, Συνεδρίαση ΞΘ', 28.3.1957, 1045. Πβ. Π. Γυιόκας, Συνεδρίαση ΛΔ', 16.9.1958, 533.

στοιχείων: οικονομικής υπανάπτυξης, δημοκρατικού πολιτεύματος και αυξημένων λαϊκών προσδοκιών διαβίωσης.¹⁴¹ Τις συνθήκες αυτές είχε πιθανόν κατά νουν ο βιομήχανος Αλέξανδρος Τσάτσος όταν, το 1953, έκανε λόγο για τις «ιδιόρρυθμες συνθήκες» οι οποίες προκαλούσαν «σύγχυσιν εις τους θεωρητικούς οικονομολόγους» που επιχειρούσαν να ασχοληθούν με την ελληνική οικονομία.¹⁴² Ο Πρωτοπαπαδάκης, από την πλευρά του, στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει το μέτριο επιχειρηματικό κλίμα, τόνιζε δύο ψυχολογικούς παράγοντες, το αίσθημα ανασφάλειας και το έλλειμμα εμπιστοσύνης των επενδυτών προς τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας.¹⁴³

Όλες οι πτέρυγες της Βουλής συμφωνούσαν επίσης στην ανάγκη ξένων επενδύσεων, διαφωνούσαν όμως για τους όρους της έλευσής τους. Οι κυβερνήσεις της περιόδου κατά καιρούς νομοθέτησαν μέτρα για την προσέλκυση ξένων επενδυτών, τα οποία, κατά κανόνα, επικρίνονταν από τις διάφορες πτέρυγες της αντιπολίτευσης είτε ως ανεπαρκή είτε, συνηθέστερα, ως χαριστικά. Η Αριστερά συνιστούσε οι επενδύσεις να προέλθουν από κρατικά κεφάλαια, κατά προτίμηση χωρών του σοβιετικού συνασπισμού, και να διατεθούν από κρατικούς φορείς στο πλαίσιο κεντρικού σχεδιασμού για την ανάπτυξη. Τα κόμματα του Κέντρου καταρχήν θεωρούσαν τις ιδιωτικές ξένες επενδύσεις ευπρόσδεκτες. Ωστόσο, από τα έδρανα της αντιπολίτευσης, έδειχναν ευαισθησία απέναντι σε διευκολύνσεις προς τους ξένους επενδυτές, όπως φορολογικές απαλλαγές και δυνατότητα επανεξαγωγής κεφαλαίων, τις οποίες, από

---

¹⁴¹ Π. Παπαληγούρας, Συνεδρίαση Ε', 13.6.1958, 100. Ο βουλευτής Κορινθίας παρέβλεπε το παράδειγμα του Ισραήλ, το οποίο, όπως παρατηρούσε συνάδελφός του από την κυβερνώσα παράταξη, έχτιζε εξαγωγική οικονομία σε συνθήκες πολιτικού πλουραλισμού: Π. Γυιόκας, Συνεδρίαση ΛΔ', 16.9.1958, 533.

¹⁴² Γεωργία Μ. Πανσέληνα, «Οραματιστές και συγχρόνως ρεαλιστές»: *Λόγοι Προέδρων 1945-2014*, (Αθήνα: Σύνδεσμος Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών, 2014), 68-69. Στη Δ' Αναθεωρητική Βουλή, ο βουλευτής, τότε, του Λαϊκού Κόμματος Δημήτριος Χέλμης απέδιδε την αρνητική «ιδιοτυπία» της ελληνικής οικονομίας σε έναν δομικό παράγοντα, τα μικρά μεγέθη των παραγωγικών μονάδων και στους τρεις βασικούς κλάδους παραγωγής: μικρή έγγειος ιδιοκτησία στη γεωργία, μικρή, συνήθως προσωπική ή οικογενειακή, επιχείρηση στον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα: Συνεδρίαση ΙΖ', 7.6.1946, 168.

¹⁴³ Α. Πρωτοπαπαδάκης, Συνεδρίαση ΡΙΖ', 23.9.1959, 2065.

κοινού με την Αριστερά, στηλίτευαν ως «αποικιακού χαρακτήρα».¹⁴⁴ Αντιδρώντας σε αυτή την τάση, ο βουλευτής Καστοριάς Γυιόκας υπενθύμισε ότι, προκειμένου να βάλουν την Ελλάδα στον χάρτη τους, οι ξένοι κεφαλαιούχοι έπρεπε να ελπίζουν «εις την πραγματοποίησιν θεμιτού κέρδους». Στη χώρα, παρατηρούσε ο ίδιος, επικρατούσε «η αντίληψις ότι η [ξένη] επένδυσις εις την βιομηχανίαν μας πρέπει να γίνη ως αντάλλαγμα της πολεμικής αρετής και της προγονικής κληρονομίας των Ελλήνων. Επειδή δε τούτο είναι τελείως ανεδαφική προσδοκία, εξοργιζόμεθα, διότι οι φίλοι και σύμμαχοί μας μάς εγκαταλείπουν». Καλούσε δε όσους ασχολούνταν με την εκβιομηχάνιση της χώρας να «προσγειωθούν» και να πάψουν να θεωρούν «εχθρούς και εκμεταλλευτάς όσους επενδύουν τα κεφάλαιά των εν Ελλάδι».¹⁴⁵

Διάσταση απόψεων εκδηλωνόταν και ως προς το περιβάλλον στο οποίο καλείτο να εκδηλωθεί το «δαιμόνιον της φυλής». Θα εκτίθονταν, κατά το μάλλον ή ήττον, σταδιακά οι Έλληνες παραγωγοί στο διεθνή ανταγωνισμό ή θα συντηρούσε το κράτος συνθήκες «θερμοκηπίου», υιοθετώντας μέτρα προστασίας της εγχώριας παραγωγής; Εισάγοντας σχέδιο νόμου «περί ατελούς εισαγωγής και μειώσεως δασμών ενίων ειδών γενικής καταναλώσεως κ.ά.», το Μάρτιο του 1957, ο Θηβαίος τάχθηκε υπέρ της πρώτης επιλογής. Αναφερόμενος στην εντελώς πρόσφατη Συνθήκη της Ρώμης για την ίδρυση της ΕΟΚ, παρουσίασε ως επιτακτική την ανάγκη να ληφθούν όλα τα μέτρα, τα «αναγκαία να εξαναγκάσουν την Εθνικήν μας οικονομίαν να εκσυγχρονισθή» από άποψη μέσων, μεθόδων και παραγωγικότητας. Ο στόχος ήταν «να επικρατήσουν εις την Ελλάδα αι διεθνώς συναγωνίσιμοι βιομηχανίαι» ως απαραίτητη προϋπόθεση επιβίωσης σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον.¹⁴⁶

Πέντε χρόνια αργότερα, και αφού είχε υπογραφεί η συμφωνία σύνδεσης Ελλάδος-ΕΟΚ, κυβερνητικός βουλευτής δεχόταν ότι «δασμοβίωτοι επιχειρήσεις έπρεπε κάποτε να εκλείψουν».¹⁴⁷ Συνάδελφός του της ΕΡΕ, την εποχή που βρισκόταν στην αντιπολίτευση, θεωρούσε τη «δημιουργία[ν] συνθηκών συναγωνισμού μεταξύ του ξένου και του εγ-

¹⁴⁴ Χαρακτηριστικές οι προσεγγίσεις του Ε. Μπακλατζή και του Ι. Τσιριμώκου, που προαναφέρθηκαν, σημ. 81 και 134, αντίστοιχα.

¹⁴⁵ Π. Γυιόκας, Συνεδρίαση Ζ', 2.6.1966, 133-4.

¹⁴⁶ Χ. Θηβαίος, Συνεδρίαση ΞΘ', 28.3.1957, 1045.

¹⁴⁷ Σ. Παπαδάκης, Συνεδρίαση ΛΕ', 19.2.1962, 676.

χωρίου κεφαλαίου» αναγκαία προϋπόθεση για την πρόοδο της εκβιομηχάνισης.¹⁴⁸ Ως υπουργός Βιομηχανίας το 1964, ο Ζίγδης εξήγησε ότι για την έλλειψη ανταγωνιστικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων – άρα και το πρόβλημα επιβίωσής τους στο περιβάλλον της ΕΟΚ– ευθυνόταν όχι το κόστος εργασίας, που παρέμενε χαμηλό, αλλά «ο υπέρμετρος προστατευτισμός και ο παρεμβατισμός», καθώς και η γραφειοκρατία. Οι παράγοντες αυτοί δημιουργούσαν «τεχνητάς μονοπωλιακάς καταστάσεις», χάρη στις οποίες επιβίωνε και αποκόμιζε κέρδη η μεγάλη πλειονότητα της ελληνικής βιομηχανίας.¹⁴⁹

Εκ διαμέτρου αντίθετη ήταν η προσέγγιση ορισμένων εκπροσώπων της ελληνικής βιομηχανίας. Με αφορμή τη συμμετοχή της χώρας στη Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου, ο πρόεδρος των Ελλήνων Βιομηχάνων και ιδιοκτήτης κλωστοϋφαντουργίας Συμεών Σινιόσγλου, αναρωτιόταν το 1949: «Τι μέλλει να απομείνη όρθιον εν Ελλάδι εκ της γεωργίας, βιομηχανίας, του προϋπολογισμού, των ιδιωτικών επαγγελμάτων κ.λπ.», από τη στιγμή που ως πρώτος όρος της Συμφωνίας ετίθετο η «εξαφάνισις των δασμών»;¹⁵⁰ Εκκινώντας από διαφορετική ιδεολογική αφετηρία, την απελευθέρωση της αγοράς απέκρουαν και οι εκπρόσωποι της ευρύτερης Αριστεράς. Στην τοποθέτησή του για το δασμολογικό νομοσχέδιο του Θηβαίου, ο Τάσος Βουλόδημος, βουλευτής του Δημοκρατικού Κόμματος Εργαζομένου Λαού, υπερασπίστηκε τη δασμολογική προστασία ως απαραίτητο μέσο για να αναπτυχθεί η εγχώρια βιομηχανία και να βγει η Ελλάδα «από την χωρείαν υποαναπτύκτων χωρών». Υποστηρίζοντας ότι όλα τα κράτη προστατεύουν την παραγωγή τους, απέδωσε τις αντίθετες επιλογές της κυβέρνησης Καραμανλή σε παρέμβαση «των ισχυρών της γης».¹⁵¹

Δαιμόνιο και Κοινή Αγορά

Γενική ήταν η εκτίμηση ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, με πρώτο στάδιο τη σύνδεσή της με την ΕΟΚ, θα μετέβαλλε δραστικά το πλαίσιο λειτουργίας για την εθνική

¹⁴⁸ Π. Γυιόκας, Συνεδρίαση Ζ΄, 2.6.1966, 133.

¹⁴⁹ Ι. Ζίγδης, Συνεδρίαση Στ΄, 1.4.1964, 77.

¹⁵⁰ Απόσπασμα από την ομιλία του προέδρου στην ετήσια Γενική Συνέλευση του ΣΕΒ (1949), Πανσέληνα, «Οραματιστές», 70-71.

¹⁵¹ Τ. Βουλόδημος, Συνεδρίαση ΟΔ΄, 4.4.1957, 1128.

οικονομία της χώρας. Αγορεύοντας από τα έδρανα της αντιπολίτευσης την εποχή που διεξάγονταν οι διαπραγματεύσεις για τη συμφωνία σύνδεσης με τις Κοινότητες, ο Παπαληγούρας τόνισε τη σημασία της συμβολής των ίδιων των Ελλήνων στο εγχείρημα. Από μόνη της, προειδοποιούσε, η είσοδος στην Κοινή Αγορά δεν θα έλυνε κανένα πρόβλημα. Ακόμα και αν γινόταν υπό δυσμενείς όρους, πρόσφερε ευκαιρίες, αρκεί οι Έλληνες να έπρατταν ό,τι τους αναλογούσε για την προκοπή της χώρας τους. Διαφορετικά, διέτρεχαν τον κίνδυνο να ακολουθήσουν τη μοίρα της Σικελίας μετά την ιταλική ενοποίηση, καθιστάμενοι «πτωχοί συγγενείς» των περισσότερο ανεπτυγμένων εταίρων τους.¹⁵²

Σε ακόμα πρωιμότερο στάδιο των διαπραγματεύσεων με την ΕΟΚ, ο εκδότης του περιοδικού *Βιομηχανική Επιθεώρησης* Σπύρος Βοβολίνης προειδοποιούσε ότι χρειαζόταν μόχθος και σοβαρότητα ώστε «η προνομιούχος φυλή μας» να κατορθώσει όσα άλλοι, «ολιγότερον προικισμένοι», Ευρωπαίοι είχαν πετύχει από άποψη παραγωγικής ανάπτυξης, ανταγωνιστικότητας και βιοτικού επιπέδου.¹⁵³ Παραμονές της Συμφωνίας Σύνδεσης, ο Βοβολίνης έκανε λόγο για «αγώνα δρόμου» προκειμένου οι Έλληνες να καλύψουν «εντός δύο δεκαετιών, απόστασιν αιώνων, η οποία χωρίζει την παραγωγική μας οργάνωσιν, διάρθρωσιν και κατάρτισιν, από εκείνην των χωρών με τας οποίας συνεδέθημεν».¹⁵⁴ «Θετική[ν] αξιοποίησι[ν] του ελληνικού επιχειρηματικού δαιμονίου εις την βιομηχανίαν και την βιοτεχνίαν» συνιστούσε ανταποκριτής της *Καθημερινής* από το Παρίσι, ως προϋπόθεση για την προσαρμογή των δύο αυτών κλάδων σε συνθήκες που δεν ευνοούσαν τις μικρές μονάδες παραγωγής.¹⁵⁵

¹⁵² Π. Παπαληγούρας, Συνεδρίαση 101η, *ΕΣΒ*, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', τ. Δ', Αθήναι 1961, 24.5.1960, 386.

¹⁵³ *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, έτος 26ο, τ. 26, τεύχ. 298 (Αύγουστος 1959): 504. Ανάλογη έκκληση θα απηύθυνε είκοσι χρόνια αργότερα, στις παραμονές της ελληνικής ένταξης στην ΕΟΚ: «Πρέπει όλοι οι Έλληνες να ανασκουμπωθούν, να ανασυνταχθούν, να συνεργασθούν, να βάλουν νερό στο κρασί του ατομικισμού (χωρίς, όμως, να σβήσουν την δημιουργική φλόγα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας), να επιστρατεύσουν τας αρετάς των (όπως συμβαίνει συνήθως εις τας δυσκόλους στιγμάς της ιστορίας μας)». *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, έτος 45ο, τ. 46, τεύχ. 536 (Ιούνιος 1979): 18.

¹⁵⁴ *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, έτος 27ο, τ. 28, τεύχ. 320 (Ιούνιος 1961): 355.

¹⁵⁵ Σ. Νικολάου, ανάλυση για τη σύνδεση Ελλάδας-ΕΟΚ, *Καθημερινή*, 16-4-1961, στο *Καραμανλής: Αρχείο*, τ. 4, 27.

Οι επιφυλάξεις για την ετοιμότητα της Ελλάδας να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της τελωνειακής ένωσης αποτυπώθηκαν στη μεταβατική περίοδο των 22 ετών, την οποία προέβλεπε η τελική Συμφωνία Σύνδεσης της 9ης Ιουλίου 1961 για τη σταδιακή άρση της προστασίας των ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων. Αυτή η περίοδος προσαρμογής επικρίθηκε από ορισμένους ως υπερβολικά μακρά, ικανή να δημιουργήσει κλίμα «νωχελείας» και «εφησυχασμού». Αλλά και υπό αυτούς τους όρους, ως εισηγητής της πλειοψηφίας στη συζήτηση για την επικύρωση της Συμφωνίας, ο πρώην υπουργός Λεωνίδας Δερτιλής αναγνώρισε ότι απαιτούνταν «βήματα γίγαντος».¹⁵⁶ Προς την κατεύθυνση αυτή, ο Παπαληγούρας, ως υπουργός Συντονισμού της κυβέρνησης Καραμανλή, απέδωσε πρωταρχική σημασία στην «αναπροσαρμογή της νοοτροπίας του Έλληνα οικονομικού ανθρώπου».¹⁵⁷ Ταυτόσημη άποψη εξέφρασε ο βουλευτής, τότε, της Ενώσεως Κέντρου Αθανασιάδης-Νόβας. Εστίασε μάλιστα στο «αψίκορον του Ελληνικού χαρακτήρος», και άλλα στοιχεία ανωριμότητας που εγκυμονούσαν κινδύνους. «Ας ενηλικιωθώμεν», προέτρεπε τους ακροατές του, και «εύκολος θα είναι η πλήρης ένταξίς μας εντός της Κοινότητας».¹⁵⁸ Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Καραμανλής φαίνεται να υπολόγιζε, αν όχι στο δαιμόνιο, τουλάχιστον στο ένστικτο αυτοσυντήρησης των Ελλήνων: Όταν θα τους έριχνε στα βαθιά νερά της Κοινής Αγοράς, για να μη πνιγούν, έπρεπε να μάθουν κολύμπι.¹⁵⁹

Όπως ήταν αναμενόμενο, κυβερνητικοί βουλευτές προέβαλλαν τη Συμφωνία Σύνδεσης ως ευκαιρία «διά να δράση και να μεγαλοουργήσει... το οικονομικόν και εμπορικόν δαιμόνιον της ελληνικής φυλής».¹⁶⁰ Ο υφυπουργός Συντονισμού Ιωάννης Μπούτος απέρριπτε ως «ηττοπαθή» τη στάση των επικριτών της ελληνικής σύνδεσης με την

¹⁵⁶ Λ. Δερτιλής, Συνεδρίαση ΙΖ', 24.1.1962, 276.

¹⁵⁷ Π. Παπαληγούρας, Συνεδρίαση ΙΗ', 25.1.1962, 288. Περισσότερο αισιόδοξος ο υφιστάμενός του στο υπουργείο, ο Μπούτος, υπενθύμισε την εγνωσμένη ικανότητα των Ελλήνων να τα βγάλουν πέρα σε συνθήκες πολύ πιο δύσκολες από εκείνες της σύνδεσης με την ΕΟΚ: Συνεδρίαση ΚΒ', 31.1.1962, 391.

¹⁵⁸ Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, Συνεδρίαση ΛΕ', 19.2.1962, 666.

¹⁵⁹ Καραμανλής: *Αρχείο*, τ. 11, 147. Η βεβαιότητα του πρωθυπουργού στηριζόταν στην πεποίθησή του ότι οι Έλληνες «έχουν, προ παντός, την ικανότητα της μαθήσεως και της προσαρμογής».

¹⁶⁰ Σ. Παπαδάκης, Συνεδρίαση ΛΕ', 19.2.1962, 676-7.

ΕΟΚ και εξέφραζε την εμπιστοσύνη του στην «προσαρμοστικ[ήν] ικανότη[α] του Ελληνικού λαού και τας ικανότητάς του να ανταπεξέρχεται» σε ακόμα δυσκολότερες συνθήκες.¹⁶¹ «Η φυλή μας», διαβεβαίωνε ο βουλευτής της Β΄ Αθηνών Στυλιανός Παπαδάκης, «διακρίνεται από απέραντον δημιουργικότητα» και η σύνδεση με την ΕΟΚ έπρεπε να αφυπνίσει τις «εν αδρανεία» δυνάμεις της. Προϋπόθεση ήταν «να συνδυαστή με τας γνώσεις της επιστήμης και τα επιτεύγματα της τεχνικής εξελίξεως και θελήση να πειθαρχήση εις την επιδίωξιν» των στόχων του κυβερνητικού προγράμματος.¹⁶² Αλλά και για το βουλευτή, τότε, της Ενώσεως Κέντρου, Ευάγγελο Σαββόπουλο, «η Κοινή Αγορά δημιουργούσε ιδανικές συνθήκες «ελευθερία[ς] κινήσεως εμπορίου και ατόμων» για να ανθίσει το εμπορικό δαιμόνιο του Έλληνα.¹⁶³ Στον ίδιο αισιόδοξο τόνο, καταχώρηση μιας ελληνικής βιομηχανίας στην εφημερίδα *Ελευθερία* ενημέρωνε το αναγνωστικό κοινό ότι, μετά τη Συμφωνία Σύνδεσης με την ΕΟΚ, «ήδη εγεννήθη το πρόβλημα της επιβιώσεως της Ελληνικής βιομηχανίας, που καλείται να συναγωνισθή τους κολοσσούς αυτούς... Με αισιοδοξίαν βλέπομεν όμως ότι το θάνατον ελληνικόν δαιμόνιον ετέθη εις κίνησιν και αυτήν την φοράν, και αρκετές ελληνικές βιομηχανίες είναι ήδη έτοιμες για τον διεθνή ανταγωνισμό».¹⁶⁴ Πιο συγκρατημένος, ο πρόεδρος των Ελλήνων Βιομηχάνων, απευθυνόμενος στην ετήσια συνέλευση του Συνδέσμου, προειδοποίησε για τον αρνητικό αντίκτυπο από τις «μεγαλοστομίας και κραιπάλην λόγων». Οι μελλοντικοί εταίροι της χώρας, προειδοποιούσε, «μάς περιεργάζονται ... εξετάζουν αν ημπορούν να υπολογίζουν εφ' ημάς ως συνεργάτας ή αν δικαιούνται να μας μεταχειρισθούν ως υποτακτικούς».¹⁶⁵

¹⁶¹ Ι. Μπούτος, Συνεδρίαση ΚΒ΄, 31.1.1962, 391.

¹⁶² Σ. Παπαδάκης, Συνεδρίαση ΛΕ΄, 19.2.1962, 676-7. Πβ. αγόρευση Σταμούλη Ελαφρού, Συνεδρίαση ΚΘ΄, 8.9.1964, 609.

¹⁶³ Ε. Σαββόπουλος, Συνεδρίαση ΚΕ΄, 5.2.1962, 454.

¹⁶⁴ «Οι νέοι ορίζοντες της Ελληνικής βιομηχανίας», *Ελευθερία*, 20-11-1962, 4. Είναι ενδιαφέρον ότι δεκαοκτώ χρόνια αργότερα, με την ευκαιρία της ένταξης στην ΕΟΚ, εκπρόσωποι εργοδοτών και εργαζομένων αναφέρονταν στο «δαιμόνιο της φυλής» (εναλλακτικά, στην «επιχειρηματικότητα των Ελλήνων») ως βασική συνεισφορά της Ελλάδος προς την Κοινότητα: Ανακοίνωση της ΑΔΕΔΥ για την υπογραφή της συμφωνίας ένταξης, 28.5.1979, στο *Καραμανλής: Αρχείο*, τ. 11, 151· απόσπασμα από την ομιλία του προέδρου του ΣΕΒ Δημήτριου Κυριαζή στην ετήσια Γενική Συνέλευση του Συνδέσμου (1980), Πανσέληνα, «Οραματιστές», 78-79.

¹⁶⁵ Ομιλία Γ. Δράκου, 1963, στο Πανσέληνα, «Οραματιστές», 76-77.

Αν η κυβέρνηση έδινε έμφαση στη συμβολή των παραγωγικών τάξεων και των Ελλήνων συνολικά στην επιτυχία του εγχειρήματος της σύνδεσης Ελλάδας–ΕΟΚ, η κεντρικά αντιπολίτευση τόνιζε την ευθύνη των κυβερνώντων να διαμορφώσουν τις κατάλληλες συνθήκες προκειμένου ο ελληνικός λαός «να αναπτύξει τας προσπαθείας του, τας απειριορίστους δυνατότητάς του». ¹⁶⁶ Ο λαός αυτός, διαβεβαίωνε ο βουλευτής Χανίων Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, «είναι καλής πάστας υπό την προϋπόθεσιν όμως ότι θα καθοδηγηθή από την υπεύθυνον πολιτικήν του ηγεσίαν». ¹⁶⁷ Κατά το συνάδελφό του στην Ένωση Κέντρου Ζίγδη, η Ελλάδα είχε έως τότε αποτύχει να μετάσχει στη μεγάλη «οικονομική επανάσταση» που είχε συντελεστεί στη Δυτική Ευρώπη. Τώρα, ως μέλος «εις μίαν συνεταιρισμένην Ευρωπαϊκήν Κοινωνίαν», είχε ελπίδες να τα καταφέρει. ¹⁶⁸ Αν το κράτος ανταποκρινόταν στην αποστολή του, υπερθεμάτιζε ο βουλευτής Χίου Ζορμπάς, οι Έλληνες ήταν σε θέση να γίνουν «οι αυθένται της Ευρώπης». Διαφορετικά, το μέλλον διαγραφόταν δυσοίωνα: Η Ελλάδα θα καταντούσε «αποικία της Ευρώπης», «πτωχός συγγενής» των εταίρων της, δεξαμενή φτηνής εργατικής δύναμης και τόπος «αναψυχή[ς] των πλουσίων ξένων». ¹⁶⁹ Ο Σαββόπουλος έστρεψε τα πυρά του προς «την αλόγιστον φορολογικήν πολιτικήν» που εξωθούσε τους Έλληνες εμπόρους –τους καλύτερους του κόσμου– να μεταφέρουν τα κέρδη αλλά και την έδρα τους στο εξωτερικό. ¹⁷⁰ Αυτά και άλλα προσκόμματα είχε υπόψη του ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων όταν δήλωνε μεν έτοιμος να ανταποκριθεί στην πρόκληση της σύνδεσης, καλούσε όμως την κυβέρνηση να απαλλάξει το κόστος παραγωγής των προϊόντων τους από «σοβαράς επιβαρύνσεις». ¹⁷¹

Δαιμόνιο και Παιδεία

Η σύνδεση με την ΕΟΚ υπαγόρευε τη θεραπεία της χρόνιας ανεπάρκειας της δημόσιας διοίκησης, η οποία, σε μεγάλο βαθμό, κατόπτριζε

¹⁶⁶ Ν. Ζορμπάς, Συνεδρίαση ΙΗ', 25.1.1962, 296.

¹⁶⁷ Κ. Μητσοτάκης, Συνεδρίαση ΚΖ', 7.2.1962, 504.

¹⁶⁸ Ι. Ζίγδης, Συνεδρίαση ΚΒ', 31.1.1962, 397.

¹⁶⁹ Ν. Ζορμπάς, Συνεδρίαση ΙΗ', 25.1.1962, 296.

¹⁷⁰ Ε. Σαββόπουλος, Συνεδρίαση ΚΕ', 5.2.1962, 454.

¹⁷¹ Καραμανλής: *Αρχείο*, τ. 4, 536.

τις αδυναμίες του εκπαιδευτικού συστήματος.¹⁷² Κατά το διάστημα που προηγήθηκε της Συμφωνίας Σύνδεσης, υπήρχαν επανειλημμένες αναφορές στο εκπαιδευτικό έλλειμμα ως παράγοντα οικονομικής καθυστέρησης. Σύμφωνα με τον Δημήτριο Χατζηγιάννη, βουλευτή Λαρίσης με το Κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου, η «άνισος από την πολιτεία προσφορά των μέσων της μορφώσεως» ευθυνόταν για το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο της νεολαίας της εποχής, η οποία διατηρούσε αμειώτες τις αρετές «της ελληνικής ευφυΐας και της ελληνικής φιλοτιμίας».¹⁷³ Μία δεκαετία αργότερα, και ενόψει της σύνδεσης Ελλάδος-ΕΟΚ, ο βουλευτής της ΕΔΑ, καθηγητής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου Νικόλαος Κιτσίκης αναρωτήθηκε πώς ήταν δυνατόν η ελληνική οικονομία να ανταγωνιστεί τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές «με τον εργαζόμενον λαόν αναλφάβητον, ανίκανον να παρακολουθήση νέας μεθόδους παραγωγής». Σύμφωνα με στοιχεία της απογραφής του 1951 που επικαλέστηκε, οι αναλφάβητοι στο σύνολο του πληθυσμού ανέρχονταν στο 24%, ενώ η παραγωγικότητα της οικονομίας, σε σύγκριση με τον μέσο όρο της ΕΟΚ, δεν ξεπερνούσε το 37% στη γεωργία και το 38% στη βιομηχανία.¹⁷⁴ Βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου του εργατικού δυναμικού της χώρας συνιστούσε και ο Σαββόπουλος, τότε βουλευτής της Ενώσεως Κέντρου.¹⁷⁵

Περισσότερο από κάθε άλλον πολιτικό ηγέτη της εποχής του, ο Γεώργιος Παπανδρέου έχει ταυτιστεί στην κοινή συνείδηση με την προαγωγή της παιδείας. Επανειλημμένα, διατύπωσε την άποψη ότι η μεταρρύθμιση και η αναβάθμιση της παρεχόμενης εκπαίδευσης αποτελούσαν βασικές προϋποθέσεις για να ευδοκιμήσουν «όλα τα τάλαντα της Φυλής». Εισηγούμενος τη διεύρυνση του θεσμού των υποτροφιών για «τα διακρινόμενα παιδιά του Λαού», συνέδεσε την ενθάρρυνση της αριστείας με το μέλλον του ίδιου του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η Δημοκρατία, διακήρυξε, βρίσκει τη δικαίωσή της μόνον «όταν καταστή εις την πράξιν Αριστοκρατία. Όταν οι Άριστοι ηγούνται του Λαού».

¹⁷² Όπως ήδη αναφέρθηκε, η εισηγητική έκθεση νομοσχεδίου για την περιφερειακή ανάπτυξη διαπίστωνε έλλειψη «φιλοσοφημένων και ειδικώς εκπαιδευμένων στελεχών», σημ. 66.

¹⁷³ Δ. Χατζηγιάννης, Συνεδρίαση ΜΔ', 14.2.1952, 546.

¹⁷⁴ Ν. Κιτσίκης, Συνεδρίαση ΚΕ', 5.2.1962, 439.

¹⁷⁵ Ε. Σαββόπουλος, Συνεδρίαση ΚΑ', 27.8.1963, 317.

Προς τον σκοπό αυτό, η πολιτεία όφειλε να αξιοποιεί «το σύνολον των ταλάντων της Φυλής», με αφετηρία το δημοτικό σχολείο.¹⁷⁶

Ένα πρόβλημα, το οποίο επιδρούσε ανασταλτικά στην εκπαιδευτική πολιτική των κυβερνήσεων έως το 1963, ήταν η εξεύρεση πόρων για την παιδεία. Πρόσθετο ζήτημα, που επανειλημμένα απασχόλησε τη Βουλή, αποτελούσε ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης, και ειδικότερα η διάκριση ανάμεσα σε κλασική/ανθρωπιστική και τεχνική/επαγγελματική κατεύθυνση. Πολιτικοί και οικονομολόγοι, όπως ο Ζολώτας, θεωρούσαν την ανεπάρκεια της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης ουσιώδη ανασταλτικό παράγοντα για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. «Ο έλλην εργάτης», βεβαίωσε ο διαπρεπής οικονομολόγος, «διακρίνεται διά την δεξιολογίαν του και την ικανότητα ταχείας προσαρμογής εις νέας τεχνικάς μεθόδους», πλην όμως «είναι πλημμελώς καταρτισμένος».¹⁷⁷

Ωστόσο, και μόνη η συζήτηση για την ενίσχυση της τεχνικής κατεύθυνσης προκαλούσε ανησυχίες. Με αφορμή τη συζήτηση σχετικού νομοθετικού διατάγματος το 1959, βουλευτές, όπως ο Νικόλαος Κοντογιαννόπουλος που είχε εκλεγεί με την Ένωση Λαϊκού Κόμματος στην Ηλεία, προειδοποίησαν για τον κίνδυνο ο επιχειρούμενος μερικός προσανατολισμός της μέσης εκπαίδευσης να αλλοιώσει «την αιωνόβιον βάσιν της εθνικής μας παιδείας», όπως τη σκιαγραφούσε το άρθρο 16 του Συντάγματος. Ο βουλευτής απηύθυνε έκκληση να διατηρηθεί η «ανθρωπιστική μορφή» της παιδείας με πυρήνα, κατά συνταγματική επιταγή, το «Ελληνοχριστιανικόν ιδεώδες».¹⁷⁸ Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι, κατά τη μακρά συζήτηση που προηγήθηκε της υπερψήφισης του νομοθετικού διατάγματος «περί τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσεως, οργανώσεως της Μέσης Εκπαιδευσεως και διοικήσεως της Παιδείας», στις 11.8.1959, ουδεμία ρητή αναφορά στο «δαιμόνιο» εντοπίστηκε, το οποίο κατά τεκμήριο ήταν προορισμένα να ακονίσουν τα υπό ίδρυση γυμνάσια «νέου τύπου».¹⁷⁹

¹⁷⁶ Γ. Παπανδρέου, Συνεδρίαση ΜΘ', 18.2.1957, 704.

¹⁷⁷ Ζολώτας, *Οικονομική ανάπτυξις*, 15.

¹⁷⁸ Ν. Κοντογιαννόπουλος, Συνεδρίαση ΞΖ', 26.6.1959, 1145-46.

¹⁷⁹ Βλ. συνεδριάσεις ΞΔ'-Ο', ΟΒ'-ΟΔ', ΟΗ' (23.6-16.7.1959) της Ειδικής Επιτροπής του Άρθρου 35 του Συντάγματος, *ΕΠΣΒ*, Περίοδος Ε', Σύνοδος Α', τ. Α' (ανατύπωση, Αθήναι, 1976).

Το έλλειμμα στην εθνική παιδεία φιλοδόξησαν να καλύψουν οι κυβερνήσεις της Ενώσεως Κέντρου υπό τον Παπανδρέου. Ήδη, στο Λόγο του Θρόνου που είχε προετοιμάσει η πρώτη, βραχύβια κυβέρνηση, το Δεκέμβριο του 1963, διαπιστωνόταν η ανεπαρκής αξιοποίηση των πνευματικών αρετών του «εκλεκτού» ελληνικού λαού, και διακηρυσσόταν η πεποίθηση «ότι η πρώτη επένδυσis είναι ο άνθρωπος».¹⁸⁰ Η κυβέρνηση είχε «υποχρέωσιν και αποστολήν» να αξιοποιήσει το πνεύμα, αυτό το «χάρισμα της Φυλής μας» και δεσμευόταν να εξυψώσει «και την γενικήν και την τεχνικήν μόρφωσιν του Λαού μας, διά να ημπορέση να επιζήση» στο νέο ανταγωνιστικό περιβάλλον που διαμόρφωνε η σύνδεση της Ελλάδος με την ΕΟΚ.¹⁸¹ Παραμονές της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964, ο υπουργός Βιομηχανίας Ζίγδης υπογράμμισε τη σημασία της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Το πρόβλημα, επεσήμανε, ήταν η έλλειψη όχι επιστημόνων ή ανειδίκευτων εργατών, αλλά μεσαίων στελεχών. Ενόψει της εισόδου στην Κοινή Αγορά, πρόβαλλε επιτακτική η ανάγκη «ο ανθρώπινος παράγων να ετοιμασθή» για να συμβάλει σε έναν αγώνα «ζωής και θανάτου» για την εκβιομηχάνιση της χώρας.¹⁸² Έλλειμμα τεχνικής κατάρτισης, σε σύγκριση με τη γενική μόρφωση και την «αντίληψη» των Ελλήνων, διαπίστωνε και βουλευτής της αντιπολίτευσης, αναγόρευε δε τη θεραπεία του σε μία από τις βασικές προϋποθέσεις για την είσοδο της Ελλάδας «εις την διεθνή οικονομικήν ζωήν».¹⁸³

Εισηγούμενος την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964, ο βουλευτής Κυκλάδων Αλαβάνος επικαλέστηκε έκθεση του ΟΟΣΑ, σύμφωνα με την οποία «εις την Ελλάδα παρατηρείται πλήρης έλλειψis ανθρωπίνης υποδομής... έλλειψis στελεχών τεχνικών, έλλειψis Παιδείας». Η συνέπεια ήταν η χώρα να αδυνατεί όχι μόνο να απορροφήσει ξένες πιστώσεις αλλά και να αξιοποιήσει τους δικούς της εθνικούς πόρους. Μέσω της μεταρρύθμισης του εκπαιδευτικού συστήματος, η κυβέρνηση απέβλεπε να αξιοποιήσει «την πολυτελεστέραν ύλην την οποίαν

¹⁸⁰ Λόγος του Θρόνου, Συνεδρίαση Α΄, 16.12.1963, 5.

¹⁸¹ Στο ίδιο, και Γ. Παπανδρέου, Συνεδρίαση ΞΑ΄, 30.10.1964, 165.

¹⁸² Ι. Ζίγδης, Συνεδρίαση Στ΄, 1.4.1964, 75.

¹⁸³ Σταμούλης Ελαφρός, Συνεδρίαση ΚΘ΄, 8.9.1964, 609.

διαθέτει η χώρα μας, το Ελληνικόν πνεύμα». «Δεν ενταφιάζομεν το τάλαντον της Ελληνικής φυλής», διακήρυττε, «το αποκαλύπτομεν και πολλαπλασιάζομεν το δώρον που επήραν από τον Θεόν τα παιδιά της Ελλάδος». ¹⁸⁴ Αυτό το «τάλαντον» θα αποδεικνυόταν το μεγαλύτερο όπλο των Ελλήνων απέναντι στον «τεχνικόν και οικονομικόν οπλισμόν» των εταίρων τους στην Ενωμένη Ευρώπη.

Σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, υφυπουργό Παιδείας Λουκή Ακρίτα, η πρωτοβουλία αυτή της κυβέρνησης Παπανδρέου προοριζόταν «να αξιοποιηθή εις σύντομον χρονικόν διάστημα το σύνολον του πνευματικού και πολιτιστικού μας δυναμικού και να θέση εις την υπηρεσίαν και της Ελλάδος και του κόσμου το ελληνικόν δαιμόνιον». ¹⁸⁵ Έως τότε, υποστήριξε, το παραδοσιακό εκπαιδευτικό σύστημα υπέθαλπε μεν την προγονολατρία του νέου Έλληνα, τον άφηνε όμως «απονεκρωμένο, αποδιοργανωμένο από τον λίβαν μιας καθυστερήσεως και οπισθοδρομικότητος». Η μεταρρύθμιση εισήγε νέες μεθόδους στη μεταλαμπάδευση της αρχαίας πνευματικής κληρονομιάς. Ο απώτερος στόχος ήταν, σε διάστημα είκοσι ετών, να προετοιμάσει μια νέα γενιά, ικανή να αντιμετωπίσει τον «δεινόν» ανταγωνισμό των άλλων λαών «σε μίαν πανανθρώπινη προσπάθεια ειρήνης, ευημερίας και πολιτισμού». Προς την κατεύθυνση αυτή, ο Ακρίτας και ο πρωθυπουργός και υπουργός Παιδείας Παπανδρέου οραματίζονταν μια ειρηνική εθνική εξόρμηση «από τον περιορισμένον χώρον εις τον οποίον ευρισκόμεθα ... μέχρι της Ασίας και της Αφρικής, με προπύργιον την Κύπρον». ¹⁸⁶

Αποτίμηση

Η πρώτη μεταπολεμική περίοδος (1945-67) υπήρξε καθοριστική τόσο για το έργο της ανασυγκρότησης όσο και για το στοίχημα της βιωσιμότητας και της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Βήματα προόδου

¹⁸⁴ Ν. Αλαβάνος, Συνεδρίαση ΚΓ', 27.8.1964, 459.

¹⁸⁵ Μακεδονία, 4.10.1964, 11.

¹⁸⁶ Λ. Ακρίτας: Συνεδρίαση ΚΔ', 28.8.1964, 502· ο ίδιος, Συνεδρίαση ΛΖ', 23.9.1964, 185· δηλώσεις Παπανδρέου στη Θεσσαλονίκη, *Ελευθερία*, 28.10.1964. Από την πλευρά της Αριστεράς, ο εισηγητής της ΕΔΑ Μίκης Θεοδωράκης υπερθεμάτιζε: Συνεδρίαση ΚΕ', 1.9.1964, 509.

αναμφίβολα έγιναν, καθώς γρήγορα ξεπεράστηκαν τα προπολεμικά επίπεδα παραγωγής σε όλους τους τομείς,¹⁸⁷ τέθηκαν οι βάσεις για τη μετατόπιση του κέντρου βάρους από τον αγροτικό στους τομείς της βιομηχανίας και των υπηρεσιών,¹⁸⁸ ενώ η μέση ετήσια αύξηση του ακαθάριστου εθνικού και του κατά κεφαλήν εισοδήματος, μεταξύ 1950 και 1967, κινήθηκε άνω του 6,5% και του 5,5%, αντίστοιχα.¹⁸⁹ Ωστόσο, παρέμειναν δομικές αδυναμίες, όπως η πολύ μικρή κλίμακα των ελληνικών παραγωγικών μονάδων σε όλους τους τομείς, αδυναμίες στις οποίες προστέθηκαν σημαντικές στρεβλώσεις, όπως ο πληθυσμιακός και παραγωγικός υδροκεφαλισμός, με επίκεντρο την πρωτεύουσα του κράτους. Τα προβλήματα αυτά επέτεινε η αποτυχία διαδοχικών κυβερνήσεων να δημιουργήσουν έναν ευέλικτο, αμερόληπτο και αποτελεσματικό κρατικό μηχανισμό.

Στο πλαίσιο αυτό, η προσφυγή στο «δαιμόνιο» και τα συνώνυμά του συνδέεται τόσο με την ερμηνεία οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων (π.χ. μετανάστευση, επιδόσεις στη ναυτιλία και το εμπόριο), όσο και με την αξιολόγηση, αρνητική ή θετική, πολιτικών επιλογών, ιδίως στα πεδία της οικονομίας (π.χ. επενδυτικά προγράμματα, μέτρα για την απελευθέρωση της αγοράς, σύνδεση Ελλάδας–ΕΟΚ) και της παιδείας (ιδίως με τη μεταρρύθμιση του 1964). Κατά βάθος, όμως, η επίκληση του εν λόγω στερεοτύπου, σκοπό είχε να αντισταθμίσει προφανή ελλείμματα, ιδίως σε κεφάλαια, υποδομές και τεχνικά μέσα, αλλά και την αδυναμία του κράτους να σχεδιάσει και να προωθήσει με συνέπεια ένα προγραμματικό πλαίσιο για την οικονομία, ιδίως μετά τον τερματισμό της αμερικανικής εποπτείας, το 1953-54. Η ελπίδα ήταν ότι το δαιμόνιο θα λειτουργούσε ως καταλύτης για να ξεπεραστούν, με μαγικό τρόπο, οι αντιξοότητες και οι παθογένειες που καθήλωναν τη χώρα στην υπανάπτυξη. Για το σκοπό αυτό, βέβαια, έπρεπε να πεισθούν να επενδύσουν στην εγχώρια οικονομία οι κατεξοχήν φορείς του «δαιμονίου», οι Έλληνες ιδιώτες κεφαλαιούχοι, εντός και, ιδίως, εκτός Ελλάδος. Αν

¹⁸⁷ Στον πρωτογενή τομέα αυτό συντελέστηκε το 1947, ενώ στο δευτερογενή το 1950: *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος, 1928-1978* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1978), 284-5.

¹⁸⁸ Μεταξύ 1956 και 1966, η συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στο ΑΕΠ μειώθηκε από 26,9% σε 21,7%, ενώ αντιστρόφως ανάλογη ήταν η εικόνα του δευτερογενούς τομέα, που σημείωσε αύξηση από 21,5% σε 26,8%: *ό.π.*, 496.

¹⁸⁹ *Ο.π.*, 283, 496 και 517.

αυτό συνέβαινε, ίσως έμπαινε φραγμός στη διαρροή «πολυτίμου Ελληνικού αίματος»¹⁹⁰ αλλά και στην αξιοποίηση του «δαιμονίου της φυλής» μακράν του πατρώου εδάφους.

Ως προς την παγίωση του στερεοτύπου, η επιλεκτική αναδίφηση στον Τύπο και στο σύνολο των επίσημων πρακτικών της Βουλής έδειξε ότι το «δαιμόνιον της φυλής» εξακολουθεί να παρουσιάζεται ως κοινός τόπος, συστατικό στοιχείο της κοινής αντίληψης (received wisdom) για τον εθνικό χαρακτήρα των Ελλήνων. Η επενέργειά του σε διάφορες εκδηλώσεις του συλλογικού και ατομικού βίου των Ελλήνων θεωρείται δεδομένη. Για το λόγο αυτό, οι σχετικές αναφορές στον Τύπο και το κοινοβούλιο δεν είναι τόσο πυκνές και έχουν μάλλον ευκαιριακό (casual) παρά συστηματικό χαρακτήρα. Μάλιστα, σε σύγκριση με την αμέσως προηγούμενη περίοδο του Μεσοπολέμου και της Κατοχής, αλλά και με την παρατεταμένη οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2008-9, η προσφυγή στην αξιωματική/υπερβατική έννοια του «δαιμονίου» ήταν δηλωτική ενός κλίματος προσδοκιών οικονομικής ανόδου, η επίτευξη της οποίας θα επιβεβαίωνε, για μια ακόμα φορά, το τρικουπικό αξίωμα ότι «η Ελλάς προώρισται να ζήσει και θα ζήσει».

Κατά την περίοδο που εξετάστηκε, ο μύθος του δαιμονίου αποκάλυπτε περισσότερα για τους χρήστες του παρά για το φαινόμενο το οποίο, υποτίθεται, ότι περιγράφει και επεξηγεί. Για παράδειγμα, συνήθως χρησιμοποιείται κατά κυριολεξία και χωρίς επιφυλάξεις, συχνά υποδηλώνει επιβίωση φυλετικών (racialist) προκαταλήψεων και σπανίως αμφισβητείται. Μάλιστα, ακόμη και εκείνοι, όπως οι εκπρόσωποι της Αριστεράς ή εμβριθείς οικονομολόγοι, που είχαν κάθε λόγο να αμφιβάλλουν για τη βασιμότητα της στερεοτυπικής αυτής κατασκευής, αποφεύγουν τη δημόσια απομυθοποίηση του όρου. Κάτι τέτοιο θα σκορπούσε απαισιοδοξία στο κοινό, καθ' όσον ελάχιστοι όροι μπορούσαν να τονώσουν τη συλλογική αυτοπεποίθηση, την πίστη στην ικανότητα των Ελλήνων να «τα βγάζουν πέρα», σε πείσμα των δυσχερειών και των προκλήσεων του παρόντος. Το βέβαιο είναι ότι η επίκληση του «δαιμονίου της Φυλής» παρέπεμπε σε μια οικεία έννοια με ευρύτατη παραδοχή, ικανή να διεγείρει συναισθηματική αντίδραση, συνήθως θετική, σπανιότερα αρνητική και κάποτε εύθυμη.

---

¹⁹⁰ Βλ. σημ. 58.

Γεώργιος Ανδρίτσος

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΟΜΟΓΕΝΕΙΣ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ
ΤΑΙΝΙΕΣ ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΜΗΚΟΥΣ
ΑΠΟ ΤΟ 1945 ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1974*

---

* Το ερευνητικό έργο υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «1η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών και την προμήθεια ερευνητικού εξοπλισμού μεγάλης αξίας» (Αριθμός Έργου: 1220).

Εισαγωγή

Από τις πρώτες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα, ο κινηματογράφος είχε πολύ μεγάλη ανάπτυξη και αποτέλεσε, αρχικά στη Βόρεια Αμερική και στη Δυτική Ευρώπη και σύντομα σχεδόν σε όλο τον κόσμο, μια από τις πιο διαδεδομένες μορφές λαϊκής διασκέδασης και μια από τις βασικές πηγές πληροφόρησης, συντελώντας αποφασιστικά, μέχρι τη ραγδαία εξάπλωση της τηλεόρασης, στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης.¹ Οι ταινίες μυθοπλασίας είναι δευτερογενείς πηγές για τα γεγονότα στα οποία αναφέρονται και απηχούν την υποκειμενική στάση των δημιουργών τους. Αποτελούν όμως πρωτογενείς πηγές για την εποχή που γυρίστηκαν και μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τις αντιλήψεις που είχαν διαμορφωθεί σε μια κοινωνία.²

Αντικείμενο του συγκεκριμένου άρθρου είναι ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας μεγάλου μήκους, που έχουν αναφορές στους Έλληνες ομογενείς. Πιο συγκεκριμένα, εξετάστηκαν ταινίες που βγήκαν στις σκοτεινές αίθουσες από την κινηματογραφική σεζόν 1944/1945 μέχρι τη σεζόν 1974/1975.³ Πρόκειται για το χρονικό διάστημα από την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Γερμανούς μέχρι την πτώση της δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου. Το βασικό κριτήριο για την επιλογή της συγκεκριμένης περιόδου είναι ότι στη διάρκειά της ο κινηματογράφος

---

¹ Pierre Sorlin, “Endgame,” www.latrobe.edu.au/screeningthepast/firstrelfr1199, 2· Andrew Tudor, “Sociology and Film,” στο *The Oxford Guide to Film Studies*, εκδ. John Hill–Pamela Gibson (Oxford: Oxford University Press, 1998), 190· Jane Gaines, “Dream/Factory,” στο *Reinventing Film Studies*, εκδ. Christine Glendhill–Linda Williams (Oxford: Oxford University Press 2000), 100.

² Georg Iggers, *Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία* (Αθήνα: Γνώση, 1995), 75.

³ Θέλω να ευχαριστήσω τον κύριο Θάνο Ψυχή που μου έδωσε ταινίες από την προσωπική του συλλογή. Η βοήθειά του ήταν πολύ σημαντική για την έρευνά μου, που έγινε μέσα στην πανδημία.

ήταν στην Ελλάδα μια μαζική μορφή λαϊκής διασκέδασης κι έπαιζε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των συλλογικών αντιλήψεων.⁴

Σκοπός του άρθρου είναι να ανιχνευτεί ο τρόπος παρουσίασης των Ελλήνων ομογενών μέσα από τις εικόνες και το φιλικό λόγο των ταινιών. Οι ταινίες αντιμετωπίστηκαν ως μαρτυρίες για την εποχή τους. Έγινε προσπάθεια να ενταχθούν στα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά συμφραζόμενα της εποχής τους και επιχειρήθηκε να εντοπιστεί η συμβολή τους στη διαμόρφωση των συλλογικών αντιλήψεων. Τέλος, επιχειρήθηκε να απαντηθεί το ερώτημα της πρόσληψης των ταινιών από το κοινό, με ένα συνδυασμό των στοιχείων για τα εισιτήρια των ταινιών και την υποδοχή τους από την κριτική.⁵

Οι ταινίες δεν εξετάστηκαν ως έργα τέχνης. Δεν δώσαμε μεγαλύτερο βάρος σε ταινίες που ξεχώρισαν για την καλλιτεχνική τους ποιότητα, γιατί έχουμε την άποψη ότι η επιλογή των ταινιών με αισθητικά κριτήρια και ο αποκλεισμός εκ των προτέρων των ταινιών «χαμηλής ποιότητας», ορισμένες από τις οποίες όμως έκαναν μεγάλη εισπρακτική επιτυχία, μας απομακρύνει από την ουσία του ζητήματος.⁶ Αναλύσαμε με την ίδια προσοχή ταινίες του «εμπορικού» κινηματογράφου, ακόμα κι εκείνες που έχουν μεγάλες τεχνικές ατέλειες, γιατί, όπως έγραψε ο Βιτγκενστάιν, μπορούμε να πάρουμε «ένα σημαντικό μάθημα από μία χαζή ταινία».⁷ Τέλος, παρόλο που αρκετές ταινίες είναι παραλλαγές στο ίδιο θέμα, δεν αναλύσαμε μόνο τις ταινίες που αποτέλεσαν τα πρότυπα για τις μεταγενέστερες, αλλά τις εξετάσαμε όλες, γιατί θεωρούμε ότι καμία ταινία δεν είναι ίδια ακριβώς με τις άλλες κι η μελέτη της μπορεί να μας αποκαλύψει πολύτιμα στοιχεία.⁸

Τα κύρια ερωτήματα, τα οποία προσπαθήσαμε να απαντήσουμε, είναι: Πώς παρουσιάζονται οι ομογενείς στις ταινίες; Πώς αντιμετω-

⁴ Γιώργος Ανδρίτσος, *Κινηματογράφος και Ιστορία. Η Κατοχή και η Αντίσταση στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας μεγάλου μήκους από το 1945 μέχρι το 1981* (Αθήνα: ΚΨΜ, 2020), 23.

⁵ Jay Winter, "Film and the Matrix of Memory," *The American Historical Review* 106, no. 3 (2001): 863.

⁶ Eleanor Heartney, "Out of the Bunker: A Recent Exhibition at the Jewish Museum Examined the Use of Nazi Imagery in Contemporary Art," *Art in America* (July 2002), www.findarticles.com.

⁷ Paolo Virilio, *Το δικαίωμα στην Αντίσταση*, Άρθρο 46 (Αθήνα: 2005), 15.

⁸ Ronald Wilson, "Genre and Hollywood," *Film Quarterly* (Winter 2001), www.findarticles.com

πίζουν τους ομογενείς οι συμπατριώτες που ζουν στην Ελλάδα; Υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις ταινίες σχετικά με τον τρόπο παρουσίασης των ομογενών; Σε ποια σημεία παρατηρούνται διαφοροποιήσεις με το πέρασμα των χρόνων και σε ποια η παρουσίαση παραμένει σταθερή;

Οι ταινίες

Στην ταινία του Αλέκου Λειβαδίτη *Εκατό Χιλιάδες Λίρες*, σε σενάριο του Νίκου Τσιφόρου, η νέα και όμορφη κόρη ενός ομογενή από την Αυστραλία (Καίτη Πάνου), που κληρονόμησε μετά από το θάνατο του πατέρα της 100.000 λίρες, επιστρέφει στην Ελλάδα. Η μεγάλη της παρουσία τραβά σαν μαγνήτης διάφορους προικοθήρες, αλλά εκείνη προσποιείται ότι χρεοκόπησε για να διαπιστώσει τα συναισθήματά τους. Στο φινάλε έχουμε το απαραίτητο happy end και η κοπέλα παντρεύεται εκείνον που την αγαπά πραγματικά.⁹

Στην ταινία *Δεσποινίς Ετών...* 39 του Αλέκου Σακελλάριου, σε σενάριο των Αλέκου Σακελλάριου και Χρήστου Γιαννακόπουλου, που είναι διασκευή του ομώνυμου θεατρικού τους έργου, ένας νέος πλούσιος επιχειρηματίας από την Αργεντινή (Στέφανος Στρατηγός) έρχεται στην Ελλάδα για λίγες μέρες για να βρει σύζυγο. Στο φινάλε της ταινίας θα φύγει από την Ελλάδα μαζί με τη νέα και όμορφη αρραβωνιαστικιά (Ίλια Λιβυκού), του πρωταγωνιστή (Βασίλης Λογοθετίδης) που κουράστηκε να τον περιμένει να παντρέψει πρώτα τη «γεροντοκόρη» αδελφή του.¹⁰

Στην κωμωδία *Δολάρια και Όνειρα* του Ίωνα Νταϊφά, σε σενάριο του Λεωνίδα Ελευθεριάδη, ένας νέος Ελληνοαμερικανός επιχειρηματίας (Νίκος Καζής) «ένας άνθρωπος των 5.500.000 δολαρίων», έρχεται στην Ελλάδα για να βρει έναν Παπαδόπουλο που κληρονομεί μόνο με μια προφορική εντολή του θείου του 500.000 δολάρια. Αναθέτει την υπόθεση σε έναν δικηγόρο και καταφτάνουν διάφοροι απατεώνες που διεκδικούν την κληρονομιά. Ο κληρονόμος δεν βρίσκεται και τα χρήματα καταλήγουν σε ένα ίδρυμα για τα ορφανά, όμως η ταινία έχει το απαραίτητο happy end, καθώς ο ομογενής θα παντρευ-

⁹ Έκανε 35.784 εισιτήρια τη σεζόν 1947/1948.

¹⁰ Ήταν 6^η ανάμεσα σε 14 ταινίες τη σεζόν 1953/1954 με 34.005 εισιτήρια.

τεί την όμορφη και δυναμική γραμματέα (Άννα Συνοδινού) του δικηγόρου στον οποίο είχε αναθέσει να βρει τον κληρονόμο.¹¹

Στην ταινία *Η Θεία Από Το Σικάγο* του Αλέκου Σακελλάριου μια πανέξυπνη χήρα (Γεωργία Βασιλειάδου) που έζησε πολλά χρόνια στην Αμερική, επιστρέφει στην Ελλάδα και κατορθώνει να παντρέψει τις κόρες του αυστηρού και παλαιών αρχών αδελφού της (Ορέστης Μακρής), που κινδύνευαν να «μείνουν στο ράφι». Τα χάνει όταν βλέπει πώς είναι ντυμένες οι ανιψιές της, που ο αδελφός της τις έχει μεγαλώσει με στρατιωτική πειθαρχία. «[...] Ταμένα τα έχετε; Αυτά είναι λες και το έχουν σκάσει από το ορφανοτροφείο!». Υπόσχεται στον αδελφό της ότι θα τις παντρέψει όλες σε τρεις μήνες. «[...] Στην Αμερική έχω μάθει να τελειώνω τις δουλειές μου γρήγορα». Κρατά την υπόσχεσή της και καλοπαντρεύει τις τρεις ανιψιές της με τρία καλά κι αποκαταστημένα παιδιά. Στο τέλος παντρεύεται και η ίδια έναν παλιό της γείτονα που έχει μείνει χήρος.¹²

Στην ταινία του Δημήτρη Ιωαννόπουλου *Ο Φανούρης Και Το Σόι Του*, σε σενάριο των Αλέκου Σακελλάριου και Χρήστου Γιαννακόπουλου, που είναι βασισμένο στο ομώνυμο θεατρικό τους έργο, ο Φανούρης (Μίμης Φωτόπουλος) για να παντρέψει την αδελφή του (Γκέλυ Μαυροπούλου), που κινδυνεύει να μείνει «γεροντοκόρη», χρειάζεται την υπογραφή του αδελφού του που ζει στην Αμερική (Κώστας Δούκας), για να πουλήσει ένα χτήμα και να μαζέψει τα λεφτά που ζητά ο γαμπρός για προίκα. Τελικά, μολονότι ο αδελφός δεν υπογράφει, η ταινία έχει το απαραίτητο happy end και η αδελφή παντρεύεται με έναν οικογενειακό φίλο που την αγαπάει και την παίρνει χωρίς προίκα.¹³

Στην Αφρική έκαναν μεγάλη περιουσία τα αδέλφια δύο λαϊκών τύπων που δουλεύουν στα πανηγύρια (Βασίλης Αυλωνίτης και Νίκος Φέρμας) στην ταινία του Νίκου Τσιφόρου *Ο Λεφτάς*, σε σενάριο του Πολύβιου Βασιλειάδη. Οι ξενιτεμένοι δεν έχουν σχέσεις με τα αδέλφια τους που παραπονιούνται ότι τους ξέχασαν. Όταν όμως «τους τρώνε τα λιοντάρια», τους αφήνουν μια τεράστια περιουσία.¹⁴

¹¹ Κατατάχτηκε 14^η ανάμεσα σε 24 ταινίες τη σεζόν 1955/1956 με 22.752 εισιτήρια.

¹² Ήταν 1^η ανάμεσα σε 31 ταινίες τη σεζόν 1957/1958 με 142.459 εισιτήρια.

¹³ Κατατάχτηκε 11^η ανάμεσα σε 31 ταινίες τη σεζόν 1957/1958 με 34.149 εισιτήρια.

¹⁴ Ήταν 10^η ανάμεσα σε 31 ταινίες τη σεζόν 1957/1958 με 37.235 εισιτήρια.

Στην ταινία του Κώστα Γεωργούτσου *Γαμήλιες Περιπέτειες* ένας πάμπλουτος νέος, Ελληνοαμερικάνος που υπηρετεί τη θητεία του στην αμερικανική στρατιωτική αεροπορία (Κώστας Κακκαβάς), αφήνει έγκυο την κόρη (Ξένια Καλογεροπούλου) ενός εργοστασιάρχη που αντιμετωπίζει μεγάλα οικονομικά προβλήματα (Γιώργος Δαμασιώτης), με την οποία γνωρίστηκε στο Παρίσι. Όταν εκείνη γεννάει ένα «αραπάκι» γράφει στη μάνα του «[...] Εμάς εδώ μας θεωρούν αφελείς!» και την εγκαταλείπει, αλλά γυρίζει μετανιωμένος κοντά της, όταν εκείνη του φανερώνει το μυστικό της. «[...] Ήμουν νέα, όταν γνώρισα τον πατέρα σου [...]. Ήταν μιγάς. Δούλευε στο κτήμα που ήταν επιστάτης ο πατέρας μου. Όταν έμεινα έγκυος φύγαμε για το New York. Εκεί με πάντρεψε».¹⁵

Στην κωμωδία του Κώστα Χατζηχρήστου *Ο Ταξιτζής*, σε σενάριο του Άκη Φάρα, ο πρωταγωνιστής (Κώστας Χατζηχρήστος) παλεύει να βγάλει το μεροκάματο με ένα σαραβαλάκι που συνέχεια χαλάει. Έχει ένα πλούσιο μπάρμπα στην Αμερική, αλλά δεν τον αφήνει «[...] η θεία μου η καρακάξα να μου στείλει ούτε σέντσι Ας γίνει μακαρίτισσα και θα την πιάσω την καλή!». Η ζωή του αλλάζει, όταν ο θείος του (Τάκης Χριστοφορίδης) του στέλνει ένα πολυτελές αυτοκίνητο που κυκλοφορεί για πρώτη φορά στην Ευρώπη και του δίνει την αντιπροσωπεία για την Ελλάδα.¹⁶

Από την Αμερική έρχεται για διακοπές στην Ελλάδα με τη σύζυγό του και τις τρεις κόρες του ένας πλούσιος ομογενής (Βασίλης Αυλωνίτης), στην κωμωδία του Ντίμη Δαδήρα *Τρία Κορίτσια Από την Αμερική*, σε σενάριο του Απόλλωνα Γαβριηλίδη. Στο φινάλε της ταινίας οι κόρες παντρεύονται τρία φτωχά παιδιά που γνώρισαν στην Αθήνα.¹⁷

Στην κωμωδία του Κώστα Ανδρίτσου *Επτά Ημέρες Ψέματα*, σε σενάριο των Νίκου Τσιφόρου και Πολύβιου Βασιλειάδη, ένας φουκαράς (Νίκος Σταυρίδης) παριστάνει το σύζυγο μιας νέας κοπέλας (Πόπη Λάζου), για να μην χάσει εκείνη το διαμέρισμα που θα της κάνει δώρο για το γάμο της η πάμπλουτη θεία της από το Κονγκό (Άννα Παϊ-

¹⁵ Κατατάχθηκε 40^η ανάμεσα σε 51 ταινίες τη σεζόν 1958/1959 με 8.856 εισιτήρια.

¹⁶ Ήταν 16^η ανάμεσα σε 82 ταινίες τη σεζόν 1962/1963 με 37.426 εισιτήρια.

¹⁷ Κατατάχθηκε 35^η ανάμεσα σε 92 ταινίες τη σεζόν 1963/1964 με 146.384 εισιτήρια.

τατζή). Μετά από περιπέτειες η απάτη αποκαλύπτεται, όμως η θεία, που είναι χήρα, συγχωρεί την ανιψιά της και θα παντρευτεί το φτωχό αλλά τίμιο «ψεύτικο» σύζυγο, ενώ κι ο φίλος της (Γιώργος Γαβριηλίδης) που ήρθε μαζί της από το Κονγκό θα παντρεύει την κόρη του με έναν φτωχό ζωγράφο.¹⁸

Στην ταινία του Ερρίκου Θαλασσινού *Ο Μπαμπάς Μου Κι Εγώ*, σε σενάριο του Γιάννη Μαρή, ένας χρεοκοπημένος επιχειρηματίας (Λάμπρος Κωνσταντάρας) πηγαίνει με την κόρη του (Ξένια Καλογεροπούλου) σε ένα ακριβό ξενοδοχείο, ελπίζοντας πως θα της βρει έναν πλούσιο γαμπρό. Η λύση στα προβλήματά του δίνεται από μια πάμπλουτη και εκκεντρική Ελληνοαμερικάνα (Δέσπω Διαμαντίδου) που έρχεται για διακοπές στο ίδιο ξενοδοχείο, η οποία ήταν ερωτευμένη όταν ήταν νέα μαζί του. Η Ελληνοαμερικάνα που έκανε τρεις γάμους, αλλά ποτέ δεν ξέχασε τον πρώτο της έρωτα, πληρώνει όλα τα χρέη του πρωταγωνιστή και στο φινάλε παντρεύονται.¹⁹

Στην ταινία ο *Ανηψιός Μου Ο Μανώλης* του Απόστολου Τεγόπουλου, σε σενάριο του Λάκη Μιχαηλίδη, βασισμένο στο θεατρικό του Γιώργου Κατσαμπή, ένας πλούσιος επιχειρηματίας από την Αμερική (Νίκος Ρίζος), που φιλοξενείται από την οικογένεια ενός μακρινού θείου του (Βασίλης Αυλωνίτης), ο οποίος θέλει να τον παντρεύει με την όμορφη κόρη του (Πόπη Λάζου), αλλάζει ταυτότητα με ένα φτωχό επαρχιώτη (Κώστας Χατζηχρήστος), για να εξακριβώσει τα συναισθήματα των συγγενών του. Όταν φανερώνεται η αλήθεια, λέει ότι χρεοκόπησε, για να τους δοκιμάσει, και αντιλαμβάνεται ότι τον ήθελαν αποκλειστικά για τα λεφτά του. Στο φινάλε παντρεύεται την αδελφή του φτωχού επαρχιώτη, του μόνου που προθυμοποιήθηκε να τον βοηθήσει.²⁰

Στην κωμωδία του Βασίλη Παπάζογλου *Ο Ψευτοθόδωρος*, σε σενάριο του Βασίλη Μπέτσου, ένας ομογενής από το Κονγκό (Βασίλης Αυλωνίτης) έρχεται στην Ελλάδα άφραγκος, αφού την τελευταία στιγμή έσωσε το «τομάρι του» και οι συγγενείς του, νομίζοντας πως έχει μεγάλη περιουσία, τσακώνονται ποιος θα τον φιλοξενήσει. Διαδί-

¹⁸ Ήταν 37^η ανάμεσα σε 92 ταινίες τη σεζόν 1963/1964 με 138.092 εισιτήρια.

¹⁹ Κατατάχθηκε 41^η ανάμεσα σε 92 ταινίες τη σεζόν 1963/1964 με 121.469 εισιτήρια.

²⁰ Ήταν 45^η ανάμεσα σε 92 ταινίες τη σεζόν 1963/1964 με 113.921 εισιτήρια.

δει ότι έχει έξι μήνες ζωή και παίρνει από τους συγγενείς του, που ανταγωνίζονται για να κερδίσουν την εύνοιά του, δανεικά, υποσχόμενος ότι θα τους αφήσει κληρονόμους. Στο φινάλε σκηνοθετεί το θάνατό του και φεύγει για το εξωτερικό, αφήνοντας στη διαθήκη του στους συγγενείς του την ευχή του.²¹

Στην κωμωδία του Αλέκου Σακελλάριου *Θα Σε Κάνω Βασίλισσα*, που είναι μεταφορά στον κινηματογράφο του ομώνυμου θεατρικού έργου των Αλέκου Σακελλάριου και Χρήστου Γιαννακόπουλου, ο πρωταγωνιστής (Θανάσης Βέγγος), ένας τσιγκούνης αλλά δαιμόνιος εργολάβος οικοδομών, έπεισε τη γυναίκα του να γράψει στον πλούσιο θείο της στην Αμερική (Λάμπρος Κωνσταντάρας) ότι ο άνδρας της πέθανε, για να συνεχίσει να στέλνει τα 200 δολάρια το μήνα που της έστελνε όσο ήταν ανύπαντρη. Όταν έρχεται στην Ελλάδα ο θείος, ο πρωταγωνιστής βάζει ένα ψεύτικο μουστάκι και παριστάνει τον ενοικιαστή στο σπίτι της γυναίκας του, αλλά ο θείος την προξενεύει με έναν νεαρό και πλούσιο Ελληνοαμερικάνο φίλο του, (Γιώργος Μούτσιος). Μετά από αρκετές κωμικές περιπέτειες, ο πρωταγωνιστής φανερώνει στο θείο την αλήθεια και μετακομίζει, όπως είχε υποσχεθεί στο θείο, σε ένα ρετιρέ και αγοράζει στη γυναίκα του ένα αυτοκίνητο.²²

Στην κωμωδία του Γιώργου Κωνσταντίνου *Ο Άνθρωπος Για Όλες Τις Δουλειές*, σε σενάριο των Γιώργου Κωνσταντίνου, Γιώργου Λαζαρίδη και Χρήστου Κυριακού, ένας Ελληνοαμερικανός (Γιάννης Μιχαλόπουλος), που έρχεται στην Ελλάδα για διακοπές, ξεκίνησε από χαμηλά και με την επινοητικότητά του έγινε μεγιστάνας του πλούτου, ο βασιλιάς της οδοντογλυφίδας.

«[...] Ζητιανεύαμε. Ήταν η εποχή του τρομερού κραχ. Η μάνα μου ήταν Ελληνίδα, χρυσή γυναίκα. [...] Πουλούσα σπίρτα μέσα στο κρύο. Ξέρεις το κρύο στη New York; Ένα κουτί σπίρτα πουλούσα κι ένα έκαιγα για να ζεσταθώ. Κάποτε πρόσεξα ότι οι πελάτες των εστιατορίων έζυναν τα δόντια τους με τα σπίρτα. [...] Ήμουν ο πρώτος που το πρόσεξε [...] δύο εργοστάσια στο Ντιτρόιτ 5.500 εργάτες».

²¹ Κατατάχθηκε 67^η ανάμεσα σε 92 ταινίες τη σεζόν 1963/1964 με 43.197 εισιτήρια.

²² Ήταν 22^η ανάμεσα σε 93 ταινίες τη σεζόν 1964/1965 με 214.514 εισιτήρια.

Ο Ελληνοαμερικανός, που είναι δυστυχημένος γιατί δεν έχει κανένα στον κόσμο, θα βρει χάρη στον πρωταγωνιστή (Γιώργος Κωνσταντίνου) μια οικογένεια, καθώς θα φύγει για την Αμερική μαζί με μια νέα ανύπαντρη μητέρα (Μπέτυ Αρβανίτη), που είχε εγκαταλείψει το παιδί της στην πόρτα του σπιτιού του πρωταγωνιστή.²³

Στην κωμωδία του Πάνου Γλυκοφρύδη *Κάλλιο Πέντε και Στο Χέρι*, σε σενάριο των Γιώργου Οικονομίδη και Κώστα Νικολαΐδη, ένας αυτοδημιούργητος και παλαιών αρχών μεγαλομπακάλης από τη Μάνη (Μίμης Φωτόπουλος) θέλει να αποφασίσει ο ίδιος για τους γάμους των παιδιών του. Ο αδελφός του, που έρχεται από την Αμερική μετά από 20 χρόνια (Γιώργος Οικονομίδης), όταν βλέπει τις ανιψιές του σχολιάζει, «πώς τα έχεις ντυμένα τα κορίτσια; Πώς είναι έτσι;». Φέρνει στις ανιψιές του φορέματα, προκαλώντας την έκρηξη του πρωταγωνιστή: «Πώς τις γδύσατε έτσι με τα αμερικάνικα ρετάλια που φέρατε;». Στο φινάλε με τη βοήθεια του ομογενή οι ανιψιές του παντρεύονται αυτούς που αγαπούν.²⁴

Στην κωμωδία του Πάνου Γλυκοφρύδη *Ο Άνθρωπος Που Γύρισε Από Τα Πιάτα*, σε σενάριο του Γιώργου Λαζαρίδη, βασισμένο στο θεατρικό έργο των Νίκου Τσιφόρου και Πολύβιου Βασιλειάδη, ένας ομογενής (Κώστας Χατζηχρήστος) επιστρέφει μετά από 25 χρόνια στην Ελλάδα για να βρει σύζυγο. Ξεκίνησε από το μηδέν. Άρπαξε όμως την ευκαιρία και, όταν κέρδισε «1.100 ντόλαρ στα ζάρια», συνεταιρίστηκε με ένα Έλληνα που είχε ένα ρεστοράν. Μέσα σε πέντε χρόνια απέκτησε δέκα μαγαζιά «στο Μπόστον, στο Νιου Γιork στο Τσίκαγο». Αποδειχνεται πιο έξυπνος από τους απατεώνες, που θέλουν να του πουλήσουν ένα παρατημένο εργοστάσιο, βγάζοντας μεγάλο κέρδος από αυτή την υπόθεση. «[...] Λέτε Αμερικανάκια εμάς. Αχ και να ξέρατε τι κορόιδα είστε εσείς. Να βάλετε δίπλωμα και γαλόνια». Στο φινάλε παντρεύεται την υπηρέτρια (Νίτσα Μαρούδα) της οικογένειας του εργοστασιάρχη, που προσπάθησε να τον εξαπατήσει, γιατί ξέρει να μαγειρεύει φασολάδα.²⁵

²³ Κατατάχτηκε 26^η ανάμεσα σε 101 ταινίες τη σεζόν 1965/1966 με 224.539 εισιτήρια.

²⁴ Ήταν 33^η ανάμεσα σε 101 ταινίες τη σεζόν 1965/1966 με 181.151 εισιτήρια.

²⁵ Κατατάχτηκε 37^η ανάμεσα σε 108 ταινίες τη σεζόν 1966/1967 με 193.259 εισιτήρια.

Στην κωμωδία της Φρίντας Γιάγκου *Ένα Καράβι Παπαδόπουλοι*, σε σενάριο του Νίκου Τσιφόρου, ένας Ελληνοαμερικανός κροίσος (Χρήστος Τσαγανέας) παριστάνει τον κατεστραμμένο οικονομικά, για να εξακριβώσει τα συναισθήματα των συγγενών και αφήνει την περιουσία του σε εκείνους που τον νοιάζονται πραγματικά.²⁶

Από την Αργεντινή έρχεται στην Ελλάδα για να βρει γυναίκα ο πλούσιος μεσόκοπος επιχειρηματίας (Ραφαήλ Ντενόγια), στην ταινία *Ο Ρωμηός Έχει Φιλότητα* του Αλέκου Σακελλάριου, ριμέικ της ταινίας *Δεσποινίς Ετών...* 39. Τελικά, θα φύγει από την Ελλάδα με τη νέα και όμορφη αρραβωνιαστικιά (Νίκη Λινάρδου) του πρωταγωνιστή (Λάμπρος Κωνσταντάρας), που βαρέθηκε να περιμένει να παντρευτεί η «γεροντοκόρη» αδελφή του.²⁷

Στην κωμωδία του Γιάννη Δαλιανίδη *Ο Γόης*, που βασίζεται στο ομώνυμο θεατρικό του Αλέκου Σακελλάριου, ο πρωταγωνιστής (Κώστας Βουτσάς), για να παντρευτεί την κοπέλα που αγαπά (Νόρα Βαλσάμη), επινοεί ένα ψεύτικο πάμπλουτο θείο από την Αμερική, «που του στέλνει δολάρια». Όμως, την ημέρα του αρραβώνα παρουσιάζεται ξαφνικά ο ψεύτικος θείος (Διονύσης Παπαγιαννόπουλος), φορτωμένος με δώρα και ο πρωταγωνιστής παθαίνει νευρικό κλονισμό. Είναι ένας Ελληνοαμερικανός που συγκινήθηκε με την ιστορία του πρωταγωνιστή, γιατί του θύμισε τον ανιψιό του. Νιώθει τύψεις για την αυτοκτονία του ανιψιού του, γιατί, όταν του ζήτησε βοήθεια, του έστειλε 15 δολάρια και μια χρυσή λίρα και του είπε ότι αυτός έτσι ξεκίνησε. Στο φινάλε η παρεξήγηση λύνεται. Ο πρωταγωνιστής θα παντρευτεί την καλή του και θα πάει στην Αμερική για να δουλέψει στις επιχειρήσεις του ψεύτικου θείου.²⁸

Στην κωμωδία του Γιώργου Πετρίδη *Αριστοτέλης Ο Επιπόλαιος* σε σενάριο του Ναπολέοντα Ελευθερίου ο δίδυμος αδελφός του πρωταγωνιστή (ο Νίκος Σταυρίδης σε διπλό ρόλο), ένας πετυχημένος επιχειρηματίας, που έχει οργανώσει πολλές επιχειρήσεις στο Κονγκό και έχει μεγάλες καταθέσεις σε όλες τις ελβετικές τράπεζες, αναλαμβάνει να γλιτώσει τον επιπόλαιο και γυναικά αδελφό του από τη χρεοκοπία.

²⁶ Ήταν 46^η ανάμεσα σε 117 ταινίες τη σεζόν 1966/1967 με 141.812 εισιτήρια.

²⁷ Κατατάχτηκε 37^η ανάμεσα σε 99 ταινίες τη σεζόν 1967/1968 με 179.662 εισιτήρια.

²⁸ Ήταν 12^η ανάμεσα σε 99 ταινίες τη σεζόν 1969/1970 με 356.864 εισιτήρια.

Ο δαιμόνιος ομογενής διασώζει την επιχείρηση του αδελφού του και φεύγει για το Κονγκό με μια όμορφη τραγουδίστρια που εκμεταλλευόταν τον αδελφό του.²⁹

Από το Κονγκό γυρίζει μετά από 25 χρόνια ένας πλούσιος ομογενής (Λάμπρος Κωνσταντάρας), μαζί με το μαύρο πιστό υπηρέτη του στη κωμωδία του Κώστα Καραγιάννη *Ο Άνθρωπος Που Γύρισε Από Τη Ζέστη*, σε σενάριο του Αλέκου Σακελλάριου. Έρχεται σε σύγκρουση με τα παιδιά του, διαφωνώντας με τις μοντέρνες ιδέες τους, κι αποφασίζει να γυρίσει πίσω στο Κονγκό. Την τελευταία στιγμή, όμως, συμφιλιώνεται με τα παιδιά του, που ζητούν συγγνώμη για τη συμπεριφορά τους, και μένει στην Ελλάδα.³⁰

Συμπεράσματα

Εντοπίσαμε 22 ταινίες στις οποίες πρωταγωνιστούν ή παίζουν σημαντικό ρόλο ομογενείς. Στις δεκατέσσερες οι ομογενείς είναι από τις Ηνωμένες Πολιτείες, σε τέσσερες από το Κονγκό, σε δύο από την Αργεντινή, ενώ μία από την Αυστραλία και σε μία γενικά από την Αφρική. Οι ταινίες, όπως ήταν αναμενόμενο σε μια κοινωνία, όπως η ελληνική, στην οποία ο προορισμός των γυναικών ήταν ο γάμος και η ανατροφή των παιδιών, επικεντρώνουν στους άνδρες, που με τη σκληρή δουλειά και την εξυπνάδα τους κατόρθωσαν να προκόψουν και να φτάσουν ψηλά. Λίγες είναι οι ταινίες που επικεντρώνουν στις γυναίκες. Πρόκειται για πλούσιες χήρες ή κληρονόμους, οι οποίες με την περιουσία τους απολαμβάνουν πολύ μεγαλύτερες ελευθερίες από αυτές που έχουν οι γυναίκες στην Ελλάδα και μπορούν να καθορίζουν οι ίδιες τη μοίρα τους.

Οι ομογενείς παρουσιάζονται να έχουν μεγάλη νοσταλγία για την Ελλάδα. Στην ταινία *Τρία Κορίτσια Από την Αμέρিকা* ο πρωταγωνιστής (Βασίλης Αυλωνίτης) τονίζει τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν στην ξενιτιά και τη νοσταλγία τους για την Ελλάδα.

«[...] Δουλέψαμε σκληρά για να κερδίσουμε τη ζωή μας, για να αποκτήσουμε την περιουσία. Δουλέψαμε σε ξένα χέρια μακριά

²⁹ Κατατάχθηκε 57^η ανάμεσα σε 87 ταινίες τη σεζόν 1970/1971 με 86.979 εισιτήρια.

³⁰ Ήταν 22^η ανάμεσα σε 64 ταινίες τη σεζόν 1972/1973 με 92.400 εισιτήρια.

από την αγαπημένη μας Ελλάδα, μακριά από τους δικούς μας[...]και τώρα με την καρδιά πλημμυρισμένη με νοσταλγία για την πατρίδα μας, γυρίσαμε γεμάτοι όνειρα να ζήσουμε τα λίγα χρόνια που μας απομένουν».

Ακόμα κι όταν δεν σκέφτονται την επιστροφή στην πατρίδα, θέλουν να παντρευτούν Ελληνίδες. Σε αναζήτηση συζύγου έρχονται στην Ελλάδα στις ταινίες *Ο Άνθρωπος Που Γύρισε Από Τα Πιάτα, Δολάρια Και Όνειρα, Ο Ανηψιός Μου Ο Μανώλης, Αριστοτέλης Ο Επιπόλαιος, Επτά Ημέρες Ψέματα, Δεσποινίς Ετών...* 39 και *Ο Ρωμηός Έχει Φιλότιμο*. Με Έλληνες παντρεύονται οι πλούσιες χήρες που επιστρέφουν στην Ελλάδα στις ταινίες *Η Θεία Από Το Σικάγο, Επτά Ημέρες Ψέματα* και *Ο Μπαμπάς Μου Κι Εγώ*. Με Έλληνες παντρεύουν τις κόρες τους οι ομογενείς στις ταινίες *Τρία Κορίτσια Από την Αμερική* και *Επτά Ημέρες Ψέματα*. Δεν τους πειράζει αν οι γαμπροί είναι φτωχοί. Όπως αναφέρει στη δεύτερη ο ομογενής (Γιώργος Γαβριηλίδης), «[...] Για αυτό ήρθα στην Ελλάδα, για να βρω ένα τίμιο και καλό παιδί για την κόρη μου! Ας είναι και φτωχός! Τι να τα κάνω τα λεφτά; Έχω μπόλικά!». Εξάλλου, όπως λέει στην πρώτη ο πρωταγωνιστής, αν είναι φτωχοί υπάρχει η «[...] ελπίδα πως θα δουλέψουν σκληρά για να αυγατίσουν την περιουσία».

Ένας συνηθισμένος τύπος στις ελληνικές ταινίες είναι ο επιτυχημένος ομογενής, στις περισσότερες περιπτώσεις Ελληνοαμερικανός, που δούλεψε σκληρά για να πετύχει, ξεκινώντας από τις πιο κακοπληρωμένες και βαριές δουλειές. Χαρακτηριστική για την εικόνα του πλούσιου Ελληνοαμερικανού στον ελληνικό κινηματογράφο είναι η κωμωδία *Ο Άνθρωπος Που Γύρισε Από Τα Πιάτα*. Ο πρωταγωνιστής (Κώστας Χατζηχρήστος) φοράει καουμπόικο καπέλο, χρυσά δαχτυλίδια και καδένες. Ξεκίνησε πλένοντας πιάτα, για να αποκτήσει μια αλυσίδα από εστιατόρια. «[...] Πολύ πιάτο στην Αμερική. [...] Εμένα που με βλέπεις θα 'χω πλύνει ίσαμε οχτώ εκατομμύρια πιάτα. [...] Πιάστηκε το νεφρί μου το ρημάδι. Ανάθεμα σε αυτόν που έφτιαχνε τα πιάτα». Έχουμε μια μικρή παραλλαγή του χαρακτήρα του πανέξυπνου «βλάχου», που έπαιξε για πολλά χρόνια και με πολύ μεγάλη επιτυχία στο θέατρο και στον κινηματογράφο ο Χατζηχρήστος.

Οι ταινίες αντιμετωπίζουν με μια αμφιθυμία τους ομογενείς, ιδίως τους Ελληνοαμερικανούς, η οποία ίσως αντικατοπτρίζει την αντιμε-

τώπισή τους από την ελληνική κοινωνία. Εκφράζεται ο θαυμασμός και η υπερηφάνεια για τα μεγάλα οικονομικά τους επιτεύγματα, αλλά την ίδια στιγμή υπάρχει και μια υποτίμηση ή απαξίωση, ιδίως για τους Ελληνοαμερικανούς, που ξεκίνησαν από πολύ χαμηλά, η οποία δηλώνεται με τη χαρακτηριστική έκφραση «πιατάδες». Στις ταινίες *Ο Άνθρωπος Που Γύρισε Από Τα Πιάτα*, *Τρία Κορίτσια Από Την Αμέρিকা*, *Δολλάρια Και Όνειρα* και *Ο Ανηψιός Μου Ο Μανώλης* ο Ελληνοαμερικανός θεωρείται ως το εύκολο θύμα από διάφορους επιτήδειους, που τον πλησιάζουν για να τον πιάσουν κορόιδο, αλλά και από τους συγγενείς του, που προσπαθούν να του αποσπάσουν χρήματα, θωρώντας τον αφελή.

Ωστόσο, στην πράξη οι ομογενείς αποδείχονται εξυπνότεροι από αυτούς που θέλουν να τους εκμεταλλευτούν. Χαρακτηριστικά στην κωμωδία *Ο Άνθρωπος Που Γύρισε Από Τα Πιάτα* ο πρωταγωνιστής αγανακτισμένος με την απαξίωση με την οποία τον αντιμετωπίζουν στην Ελλάδα λέει «[...] Εσείς εδώ πέρα το έχετε παρακάνει. Πιατάδες μας ανεβάζετε, πιατάδες μας κατεβάζετε. [...] Πρέπει όμως να έχετε υπό την υποψία σας ότι εμείς αγωνιζόμαστε 25 χρόνια στην Αμερική» και συμπληρώνει με νόημα «[...] εμείς οι πιατάδες μέχρι αντιπρόεδρο βγάλαμε», κάνοντας μια αναφορά στο Σπύρο Άγκνιου, που το 1969 έγινε ο 39^{ος} αντιπρόεδρος των ΗΠΑ. Μια αντιστροφή της κατάστασης έχουμε στην κωμωδία *Ο Ψευδοθόδωρος* στην οποία ένας αδέκαρος ομογενής (Βασίλης Αυλωνίτης) αποσπά χρήματα από τους αφελείς συγγενείς του.

Οι συγγενείς των ομογενών στην Ελλάδα τους περιμένουν σαν από μηχανής θεούς, για να τους λύσουν όλα τα προβλήματα. Σε κάποιες από τις ταινίες οι συγγενείς ζουν από τα εμβάσματα που τους στέλνουν, ενώ σε άλλες η κληρονομιά που τους αφήνουν είναι η σωτηρία τους.³¹ Χαρακτηριστικά στην κωμωδία *Θα Σε Κάνω Βασίλισσα* ο πρωταγωνιστής (Θανάσης Βέγγος), όταν η γυναίκα του (Νίκη Λινάρδου) τον κατηγορεί για την απάτη που έστησαν στο θείο της, απαντά ότι με αυτά τα λεφτά ξεκίνησε τις επιχειρήσεις του.

---

³¹ Χρυσάφης Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* τ. 9. *Νικητές και ηττημένοι* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), 62.

«[...] Με αυτά τα 200 δολάρια και με εκείνη την παρτίδα τα καλαμπόκια κάναμε την πρώτη μας σιρμαγιά. Και με βάση πάντα τα 200 δολάρια του θείου ξανοίχτηκα, έφερα εκείνα τα ραδιόφωνα, τα πούλησα, αγόρασα τα κατεψυγμένα κρέατα, τα οποία επούλησα, επήρα τα καναβάτσα, τα έδωσα και πήραμε τη μεγάλη δημοπρασία της ΟΔΥΣΙ, που από αυτή αποκτήσαμε το μεγάλο διαμέρισμα της οδού Πιπίνου».

Μια διαφορετική παρουσίαση των ομογενών, που αδιαφορούν για τους δικούς τους στην Ελλάδα και δεν τους βοηθάνε ουσιαστικά, έχουμε στην ταινία *Κάλλιο Πέντε και Στο Χέρι* στην οποία ο πρωταγωνιστής, όταν ο αδελφός του του χαρίζει ένα πολύχρωμο πουκάμισο, σχολιάζει ειρωνικά «[...] Δεν φοράω αυτό το λιβάδι να με φάει κανένα μοσχάρι!» και μεταξύ αστείου και σοβαρού τον κατηγορεί «[...] Δεν ντρέπεσαι ύστερα από τόσα χρόνια να μου φέρνεις τα υπόλοιπα της UNRRA». Στην ίδια ταινία ο πρωταγωνιστής παρουσιάζεται να πληρώνει για το πολυτελές αυτοκίνητο που του κάνει δώρο ο αδελφός του, για την φορτωτική, τον εκτελωνισμό και την εισφορά, περισσότερα από όσα πιάνει αυτό στην αγορά. Σε παρόμοιο κλίμα, στην κωμωδία *Ο Ταξιτζής* ο πρωταγωνιστής (Κώστας Χατζηχρήστος) σχολιάζει ειρωνικά πως ο πλούσιος μπάρμπα του «[...] Θα μου έχει στείλει κάνα δέμα με οδοντόβουρτσες, τσίχλες και τσατσάρες».

Μια τελείως απαξιωτική παρουσίαση του ομογενή γίνεται στην ταινία *Ο Φανούρης Και Το Σόι Του*. Ο ομογενής, που έχει αποξενωθεί πλήρως από τους δικούς του, αδιαφορεί για την αποκατάσταση της αδελφής του. Η στάση του επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τη σύζυγό του, που δεν είναι τυχαίο ότι είναι Αμερικάνα (Νανά Σκιαδά), η οποία, ακούγοντας ότι το μερίδιό τους από την πώληση ενός κτήματος είναι 400 δολάρια, λέει χαρούμενη πως με αυτά θα φτιάξουν το σπίτι για τα σκυλιά τους, που τα έχουν σαν παιδιά τους. Όταν ο αδελφός του ζητάει να παραιτηθεί από το μερίδιό του, για να παντρέψουν την αδελφή τους, εκείνος λέει πως δεν μπορεί, γιατί το ξέρει η γυναίκα του, και προτείνει να στείλει κρυφά τα λεφτά, όταν γυρίσει στην Αμερική. Δικαιολογεί τη γυναίκα του, που έχει τη γνώμη ότι έχει δώσει αρκετά για τους δικούς του, και λέει ότι αυτά τα λεφτά είναι για τα σκυλιά, για να εισπράξει το ειρωνικό σχόλιο του Φανούρη «Για τους δικούς της δηλαδή». Όταν λέει ότι δεν ζήτησε τίποτα από την περιου-

σία του πατέρα, ο αδελφός του τον κατηγορεί ότι κοιτάζε μόνο τον εαυτό του, αδιαφορώντας για τις αδελφές του, εκφράζοντας το μεγαλύτερο μέρος των θεατών που συμφωνούσε μαζί του. «[...] Ποια περιουσία του πατέρα; Η μόνη περιουσία που μας άφησε ο πατέρας ήταν οι τρεις αδελφές. Κι όλα αυτά τα χρόνια που εσύ την πέρναγες κοτσάνι, εγώ εδώ έχυνα κάθε μέρα έναν κουβά ιδρώτα για να ζήσω αυτές τις τρεις αδερφές που είναι και δικές σου. Εσύ τι έκανες;». Όταν ο ομογενής δικαιολογείται λέγοντας ότι όταν πρωτοπήγε στην Αμερική έπλενε πιάτα, ο αδελφός του απαντά «[...] Να έπλενες πιάτα εδώ για να φέρνεις το μεροκάματο στους δικούς σου ή μήπως νομίζεις ότι έκανες το χρέος σου, επειδή κάθε δύο χρόνια μας έστελνες μια παρδαλή πουκαμίσα και δυο νάιλον σοβράκες», θυμίζοντας ίσως σε πολλούς θεατές τα δέματα που έστελναν οι Ελληνοαμερικανοί με τα πολύχρωμα αμερικάνικα πουκάμισα. Η άρνησή του να παραιτηθεί υπέρ της αδελφής του θα οδηγήσει στη ρήξη με τον αδελφό του, που δεν θα τον κρατήσει στο τραπέζι του αρραβώνα της αδελφής με τον παλιό οικογενειακό φίλο. Ωστόσο, η απαξιοτική παρουσίαση είναι εξαίρεση στον κανόνα, καθώς στην ίδια ταινία έχουμε την κλασική εικόνα του ομογενή που ενδιαφέρεται για την οικογένειά του. Είναι ένας μεσήλικας που ήρθε στην Ελλάδα για να παντρέψει την κόρη της αδερφής του και της κάνει δώρο τα έπιπλα.

Σε δύο ταινίες οι ομογενείς παρουσιάζονται ως φορείς των νέων ιδεών που έρχονται από την Αμερική, τη χώρα της ελευθερίας, και αμφισβητούν τις παραδοσιακές αντιλήψεις που εξακολουθούν να επικρατούν στην Ελλάδα, ιδιαίτερα για το «καυτό» θέμα του γάμου των κοριτσιών. Έχουμε μια σύγκρουση της νεοτερικότητας, που εκφράζουν οι ομογενείς, με την παράδοση, που εκπροσωπούν οι συγγενείς τους στην Ελλάδα. Πρόκειται όμως για μια επίπλαστη νεοτερικότητα, που δεν αμφισβητεί τον πυρήνα των παραδοσιακών αξιών της ελληνικής κοινωνίας και περιορίζεται μόνο σε έναν επιφανειακό εκσυγχρονισμό.

Στην ταινία *Η Θεία Από Το Σικάγο* η πρωταγωνίστρια αναλαμβάνει να αλλάξει τα πάντα στο σπίτι του «οπισθοδρομικού» αδελφού της για να κατορθώσει να παντρέψει τις ανιψιές της. Ξεκινά από την παλαιομοδίτικη και ξεπερασμένη επίπλωση. «[...] Δεν είναι έπιπλα αυτά! Τι αρχαιολογίες είναι αυτές; [...] Ο μπουφές θα γίνει μπαράκι. [...] Θα μπει ένα νέο σαλόνι». Δεν γλιτώνει ούτε το πιάνο: «[...] Το

πιάνο θα φύγει. Επιτρέπεται πιάνο στην εποχή μας; Βάλτε μια αγγελία ότι πουλιέται όσο-όσο. Στη θέση του θα βάλουμε ένα πικάπ που έφερα από το Σικάγο». Στη συνέχεια, αλλάζει το ντύσιμο των ανιψιών της και τις προτρέπει να μάθουν τους μοντέρνους χορούς. Όταν ο αδελφός της αντιδρά βλέποντας τις κόρες του με μοντέρνα ρούχα να χορεύουν στο σπίτι *rock and roll* και τους λέει «[...] κλείστε τα παράθυρα! Θα μας μουντζώνει ο κόσμος!», εκείνη του απαντά ότι πρέπει να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα: «[...] Γιατί να μας μουντζώνει; Επειδή συγχρονιζόμαστε; Προχωρά ο κόσμος, Χαρίλαε!». Ωστόσο δεν αμφισβητεί σε καμία περίπτωση τον καθοριστικό ρόλο της οικογένειας στο γάμο των κοριτσιών, ενώ επιλέγει τους υποψήφιους γαμπρούς με βασικό κριτήριο την οικονομική τους κατάσταση.

Πιο προοδευτικές ιδέες, που αμφισβητούν τις παραδοσιακές αξίες της ελληνικής κοινωνίας, φαίνεται ότι έχει ο ομογενής στην κωμωδία του Πάνου Γλυκοφρύδη *Κάλλιο Πέντε Και Στο Χέρι*. Τονίζει με υπερηφάνεια πως «[...] τα κορίτσια στην Αμερική έχουν ελευθερία» και λέει στον αυταρχικό αδελφό του ότι «[...] τα παιδιά τα δικά μου κάνουν κουμάντο μόνα τους». Όμως κατά βάθος έχει παραμείνει πιστός στις πατροπαράδοτες ελληνικές αξίες. Στο φινάλε, ο πρωταγωνιστής τού στέλνει ένα ψεύτικο τηλεγράφημα ότι ένας μπάσκετμπολίστας έκλεψε την κόρη του. Εκείνος, ξεχνώντας τις προοδευτικές ιδέες του, που ισχύουν μάλλον μόνο για τους άλλους, απειλεί ότι θα του κόψει τα πόδια και λέει στον αδελφό του να του στείλει τις βαλίτσες στη φυλακή! Ο αδελφός του φανερώνει την αλήθεια και τονίζει ότι οι Έλληνες, όπου κι αν πάνε, μένουν πιστοί στις ελληνικές παραδοσιακές αξίες. «[...] Εγώ έστειλα το τηλεγράφημα, για να μάθεις ότι ο Ρωμιός όχι στο νέο κόσμο αλλά και στον άλλο κόσμο να πάει, πάντα Ρωμιός θα μείνει». Μια αντιστροφή της κατάστασης έχουμε στην κωμωδία *Ο Άνθρωπος Που Γύρισε Από Τη Ζέστη*, στην οποία ο πρωταγωνιστής, που έχει λείψει πάρα πολλά χρόνια στην Αφρική, έχει μείνει πιστός στις παραδοσιακές αξίες και έρχεται σε σύγκρουση με τις μοντέρνες αντιλήψεις της συζύγου του και των παιδιών του.

Είναι πολύ δύσκολο να απαντήσουμε στο ερώτημα της πρόσληψης των μηνυμάτων των ταινιών από το κοινό. Το βασικό πρόβλημα είναι ότι δεν μπορούμε να δούμε τις ταινίες σήμερα με τα μάτια των θεατών της εποχής που γυρίστηκαν, γιατί το κοινωνικό, πολιτικό και πολιτι-

σμικό περιβάλλον έχει αλλάξει ριζικά.³² Ακόμα και εκείνοι που τις είχαν παρακολουθήσει όταν προβλήθηκαν για πρώτη φορά, τις βλέπουν σήμερα διαφορετικά, καθώς έχει αλλάξει η ελληνική κοινωνία και ο τρόπος με τον οποίο βλέπουν τα πράγματα.³³

Μπορούμε σε γενικές γραμμές να υποστηρίξουμε ότι οι ταινίες που έκαναν πολλά εισιτήρια, έχουν ασκήσει μεγαλύτερη επίδραση από εκείνες που πήγαν μέτρια ή άσχημα στις αίθουσες. Το πρόβλημα είναι πως γνωρίζουμε μόνο τα εισιτήρια που έκαναν οι ταινίες στους κινηματογράφους πρώτης προβολής Αθηνών–Πειραιώς και Προαστίων, και αγνοούμε τα εισιτήρια που έκοψαν στους κινηματογράφους της δεύτερης προβολής και της επαρχίας. Το ζήτημα είναι ακόμα πιο σύνθετο, καθώς το «λαϊκό» κοινό των κινηματογράφων της δεύτερης προβολής και της επαρχίας επέλεγε τις ταινίες που παρακολουθούσε με διαφορετικά κριτήρια από το σχετικά μορφωμένο αστικό κοινό των κινηματογράφων της πρώτης προβολής.³⁴

Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, ότι οι μελοδραματικές ταινίες, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση τις ταινίες της Κλακ Φιλμ του Απόστολου Τεγόπουλου με «το παιδί του λαού», το Νίκο Ξανθόπουλο, είχαν σαν κύριο επιχειρησιακό χώρο τους κινηματογράφους της επαρχίας και των λαϊκών συνοικιών των μεγάλων αστικών κέντρων.³⁵ Ακόμα και ταινίες, που πήγαν μέτρια ή άσχημα στους κινηματογράφους πρώτης προβολής, έκαναν μεγάλη επιτυχία στους κινηματογράφους των λαϊκών συνοικιών και στην επαρχία. Ενδεικτικά, το μελόδραμα *Ο Λουστράκος* της Μαρίας Πλυτά, που έκοψε, σύμφωνα με τη διαφημιστική καταχώριση, τη σεζόν 1962-1963 320.000 εισιτήρια σε όλη τη χώρα, έκοψε μόλις 37.894 στους κινηματογράφους πρώτης προβολής.³⁶

---

³² Patrick McGee, *Cinema, Theory and Political Responsibility in Contemporary Culture* (Cambridge: Cambridge University Press 1997), 13· Thomas Elsaesser–Warren Buckland, *Studying Contemporary American Film. A Guide to Movie Analysis* (New York: Oxford University Press, 2002), 10.

³³ Henry Jenkins, “Reception Theory and Audience Research: The Mystery of the Vampire’s Kiss,” στο *Reinventing Film Studies*, ό.π., 166.

³⁴ Νεοκλής Σαρρής, «Τα κινηματογραφικά κίνητρα εν Ελλάδα. Γιατί πηγαίνει ο κόσμος στον κινηματογράφο», *Τα Θεάματα* 223 (31-12-1967): 13.

³⁵ Γιάννης Σολδάτος, *Ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου 1967-1990* (Αθήνα: Αιγόκερως, 2002), 35.

³⁶ *Τα Θεάματα* 124 (30-2-1963).

Οι κριτικές στα κινηματογραφικά περιοδικά *Κινηματογραφικός Αστήρ* και *Τα Θεάματα*, που απευθύνονταν κυρίως στους αιθουσάρχες, καταδεικνύουν τη διαφοροποίηση του κοινού της πρώτης προβολής από το κοινό των άλλων προβολών και υποδεικνύουν, εμμέσως πλην σαφώς, στους αιθουσάρχες τις ταινίες που θα δουλέψουν, γιατί ανταποκρίνονται στα κριτήρια του κοινού των αιθουσών τους. Ενδεικτικά, για το μελόδραμα του Σπύρου Ζιάγκου *Δεν Είμαι Ατιμασμένη* διαβάζουμε πως «[...] κερδίζει με το μέρος του το μεγάλο λαϊκό κοινό της ντόπιας παραγωγής, με το οποίο και θα σταδιοδρομήσει στις συνοικίες και επαρχίες».³⁷ Τέλος, για να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα, πρέπει να συνυπολογίσουμε την επίδραση που ασκούσαν στην εισπρακτική κίνηση των ταινιών η λογοκρισία, το κύκλωμα διανομής, η διαφήμιση και το star system.³⁸

Ακόμα όμως κι αν λύναμε όλα αυτά τα προβλήματα, δεν θα μπορούσαμε να απαντήσουμε με σιγουριά στο ερώτημα της πρόσληψης των ταινιών, γιατί δεν έχουμε ικανοποιητικά στοιχεία για τις αντιδράσεις των θεατών των ταινιών και δεν γνωρίζουμε αν τους άρεσαν ή αν τους απογοήτευσαν. Οι ταινίες αποκωδικοποιούνται διαφορετικά από τον κάθε θεατή, ανάλογα με τα βιώματά του και τις πολιτικές και ιδεολογικές του προτιμήσεις. Οι θεατές δεν είναι παθητικοί καταναλωτές, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις παράγουν διαφορετικά μηνύματα από αυτά που θέλουν να περάσουν οι ταινίες.³⁹

Το ερώτημα της πρόσληψης των ταινιών είναι δύσκολο να απαντηθεί. Μπορούμε, όμως, να υποστηρίξουμε, πως ταινίες που είχαν μεγάλη εισπρακτική επιτυχία έπαιξαν μεγαλύτερο ρόλο στη διαμόρφωση των συλλογικών αντιλήψεων για τους ομογενείς. Όμως, και οι υπόλοιπες ταινίες συνέβαλαν σε διαφορετικό βαθμό η καθεμία, καθώς συμπλήρωσαν την εικόνα που κατασκεύασε ο ελληνικός κινηματογράφος για τους ομογενείς. Ζώντας σε έναν κόσμο που «[...] Όλο και πιο συχνά, θυμάμαι δε σημαίνει ανακαλώ μια ιστορία, αλλά μπορώ να φέρω μια εικόνα στο νου μου», η κύρια συμβολή των ταινιών είναι

³⁷ «Οι νέες ταινίες που είδαμε», *Τα Θεάματα* 187 (15-3-1966): 27.

³⁸ Richard Dyer, “Heavenly Bodies: Film Stars and Society,” στο *Film and Theory. An Anthology*, εκδ. Robert Stam–Tony (Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 2000), 604–605· Ανδρίτσος, *Κινηματογράφος και Ιστορία*, 271–288.

³⁹ Barbara Creed, “Film and Psychoanalysis,” στο *The Oxford Guide to Film Studies*, 86· Jostein Gripsrud, “Film Audiences,” *ό.π.*, 205.

πως δημιούργησαν μια σειρά από στερεοτυπικές εικόνες, που σε μεγάλο βαθμό διαμόρφωσαν τις συλλογικές αντιλήψεις για τους ομογενείς.⁴⁰ Αρκετές από αυτές τις ταινίες έχουν και μια δεύτερη ζωή και εξακολουθούν να διαμορφώνουν μετά από τόσα χρόνια τις συλλογικές αντιλήψεις για τους ομογενείς, καθώς προβάλλονται με μεγάλη επιτυχία στην τηλεόραση.

---

⁴⁰ Susan Sontag, *Παρατηρώντας τον πόνο των άλλων* (Αθήνα: Scripta, 2003), 95.